

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

HÜSEYİN AVNİ PAŞA (1820-1876)

**Mustafa Ali UYSAL
0940204033**

DOKTORA TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK**

ISPARTA - 2014

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ SAVUNMASI
SINAV TUTANAĞI

Tez Savunması 2

(İkinci kez sınava girenler için)

Tarih: 27/12/2013

Enstitü Yönetim Kurulunun / / tarih ve sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz, Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi Mustafa Ali UYSAL'ın "Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)" başlıklı tezini incelemek ve değerlendirmek üzere 27/12/2013 tarihinde saat 14:00'da toplanmış ve adayın tez savunmasına almıştır.

SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Yönetmeliğinin 39. Maddesi uyarınca adaya dakika süreyle teziyle ilgili Ek'te sunulan sorular yöneltilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda adayın tezinin aşağıda belirtilen sebeplerle,

Tezin kabul edilmesine

Tezin reddedilmesine

(Öğrenci, yeni tez konusu belirleyecektir.)

(Öğrenci, varsa jüri tarafından gerekli görülen düzeltmeleri yaparak, tezinin onaylı son şeklini bir (1) ay içinde Enstitü'ye teslim etmelidir.)

oy birliği/oy çokluğu ile karar verilmiştir.

Gereği için arz olunur.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman :	Prof.Dr.Fahrettin TIZLAK	
Üye :	Prof.Dr.Ayfer ÖZÇELİK	
Üye :	Prof.Dr.Ramazan GÜLENDAM	
Üye :	Prof.Dr.Süleyman SEYDİ	
Üye :	Doç.Dr.Behset KARACA	

Ekler :

- 1) Tez Değerlendirme Jüri Raporları
- 2) Sınav soru tutanağı,

SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği; MADDE 39

(4) Tez sınavının tamamlanmasından sonra jüri tez hakkında salt çoğunlukla kabul, ret veya düzeltme kararı verir. Bu karar, EABD Başkanlığına tez sınavını izleyen üç gün içinde Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrenci yeni tez konusu sunmak zorundadır. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrenci yeni tez konusu sunmak zorundadır. Yeni tez konusu bu Yönetmeliğin 38 inci maddesinde yer alan esaslara göre belirlenir.

Enstitü Yönetim Kurulu Kararı	Tarih:	Karar No:
Bu form sınavdan sonra danışman tarafından düzenlenerek ilgili Anabilim Dalı Başkanlığı aracılığı ile 3 gün içinde Enstitüye teslim edilir.		

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “.....HÜSEYİN AVNİ PAŞA (1820-1876).....” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza
Ad Soyad
Tarih

Mustafa Ali DYSAL

11.02.2014

ÖZET

HÜSEYİN AVNİ PAŞA (1820-1876)

Mustafa Ali UYSAL

Süleyman Demirel Üniversitesi, Tarih Bölümü
Doktora Tezi, 255 sayfa, Şubat 2014.

Danışman: Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

Tezimizin temel amacı, Sultan Abdülaziz zamanında dört defa serasker, bir defa da sadrazam olan Hüseyin Avni Paşa'nın askerî ve siyasî hayatını bir bütün halinde inceleyerek, özellikle Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümünde oynadığı rolü aydınlatmaktır. Bu konuların açıklığa kavuşturulması sırasında başvurulmuş başlıca kaynaklar, arşiv belgeleri, gazeteler ve araştırma eserlerdir.

Hüseyin Avni Paşa, 1820 yılında Isparta'nın Gelendost ilçesinde doğmuştur. İlköğrenimini memleketinde tamamladıktan sonra medrese eğitimi almak için İstanbul'a gelen Hüseyin Avni Paşa, kendi çabasıyla Harbiye Mektebi'ne girmiş ve bu okulu dereceyle bitirmiştir. Başarılı bir komutan olan Hüseyin Avni Paşa, Harbiye Mektebi Muallimi olarak memuriyet hayatına başladıktan sonra kısa zamanda şöhret basamaklarını da çıkmaya başlamıştır. Seraskerlik, valilik, nâzırlık, sadrazamlık gibi önemli görevlerde bulunarak Osmanlı siyasetinde aktif rol oynamıştır. Hüseyin Avni Paşa Kırım Savaşı'nda görev alarak üstün başarı göstermiş; Karadağ, Girit ve Bosna-Hersek isyanlarının bastırılmasında da önemli hizmetleri olmuştur. Dört defa görev yaptığı seraskerlikleri döneminde, geniş çaplı askeri ıslahat hareketleriyle dikkat çekmiştir. Azimli çalışmalarıyla modern Türk ordusunun temellerini atmıştır.

Hüseyin Avni Paşa, birinci seraskerlik görevinden azledildikten sonra memleketi Isparta'ya sürgüne gönderilmiştir. On bir ay süren sürgün hayatından sonra affedilmiş ve İstanbul'a dönmüştür. Ama Isparta'ya sürgün edilmesinin ve zaman zaman çeşitli görevler verilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmasının intikamını almak için Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmeye karar vermiştir. 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve 5 Haziran 1876 tarihinde de ölmüştür. Bu olaylarda en büyük rolü Hüseyin Avni Paşa oynamıştır.

Osmanlı Devleti'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Hüseyin Avni Paşa, 15 Haziran 1876 tarihinde, Çerkez Hasan tarafından öldürülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sultan Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa, Serasker, Islahat.

ABSTRACT

HÜSEYİN AVNİ PASHA (1820-1876)

Süleyman Demirel University, Department of History
Ph. D, 255 pages, February 2014

Supervising Professor : Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK

The main purpose of the thesis, examining as a whole, the military and political life of Hüseyin Avni Pasha, four times seraskier and once the Grand Vizier during the reign of Sultan Abdul Aziz, especially, is to clarify the role in the dethronement and the death of Sultan Abdulaziz. The main sources on these issues are collected from archival documents, newspapers and research works.

Hüseyin Avni Pasha was born in 1820 in the town of Gelendost, Isparta. Hüseyin Avni Pasha, coming to Istanbul to take madrasa education after completing primary school in his native country, entered the Military College with his own efforts, and graduated from school with honours. After starting his career as a civil servant following his graduating from War College Teachers, Huseyin Avni Pasha, a successful commander, soon began to climb up the celebrity ladder. He played an active role in Ottoman politics by holding such positions as seraskier, governor, minister and the grand vizier. Huseyin Avni Pasha demonstrated outstanding achievement by taking part in the Crimean War; besides, he suppressed the rebellions of Montenegro, Bosnia and Herzegovina and Crete. During his tenure as a seraskier, which he served four times, he was noted with large-scale military reform movement. With his earnest works, he founded the basis of modern Turkish army.

Having been dismissed from his mission as a seraskier, Huseyin Avni Pasha was exiled to his hometown Isparta. He was forgiven after a month-long exile and returned to Istanbul. However, in order to take revenge of his exile to Isparta and his removal from Istanbul upon being given various tasks from time to time, Huseyin Avni Pasha decided to dethrone Sultan Abdulaziz. Sultan Abdulaziz was dethroned on 30 May 1876 and died on 5 June 1876. Huseyin Avni Pasha played the biggest role in these events.

One of the prominent figures of the Ottoman Empire, Huseyin Avni Pasha was killed by Hasan the Circassians on 15 June, 1876.

Keywords : Sultan Abdülaziz, Hüseyin Avni Pasha, Seraskier, Reform.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	ii
YEMİN METNİ SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
ÖNSÖZ	xii
GİRİŞ	1
1. Konu ve Kaynaklar	1
1.1. Konu	1
1.2. Kaynaklar	2
1.2.1. Arşiv Belgeleri	2
1.2.2. Süreli Yayınlar	3
1.2.3. Vakayinameler ve Hatıratlar	3
1.2.4. Araştırma Eserler	4
2. Tanzimat Dönemi Siyasî ve Sosyal Gelişmeler	5

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSEYİN AVNİ PAŞA'NIN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

1. Hayatı	19
1.1. Doğum Yeri ve Ailesi	19
1.2. Eğitimi	20
2. Şahsiyeti	22
2.1. Mizacı	22
2.2. Askerî Yönü	31
3. Siyasî Hayatı	35
3.1. Yeni Osmanlılar ve Meşrutiyet	35
3.2. Hüseyin Avni Paşa ve Meşrutiyet	39

İKİNCİ BÖLÜM
HÜSEYİN AVNİ PAŞA’NIN SERASKERLİK ÖNCESİ
ASKERÎ VE İDARÎ GÖREVLERİ

1. Harbiye Mektebi Muallimliği	41
2. Kırım Savaşı’ndaki Görevleri	43
2.1. Çatana Muharebesi ve Silistre Kuşatması’na Katılması	43
2.2. Erkân-ı Harbiye Reisliğine Getirilmesi	45
2.3. Paris Barış Görüşmeleri ve Hüseyin Avni Paşa	47
3. Harbiye Mektebi Nâzırlığı	48
4. Karadağ İsyanlarındaki Görevleri	51
4.1. 1858 Karadağ İsyanı ve Hüseyin Avni Paşa	51
4.2. 1861 Karadağ İsyanı ve Hüseyin Avni Paşa	52
5. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisliği	55
6. Hassa Ordusu Müşirliği ve Serasker Kaymakamlığı	57
7. Girit ve Yanya Askerî Fırkası Komutanlığı	61
8. Girit Valiliği	62

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HÜSEYİN AVNİ PAŞA’NIN SERASKERLİK DÖNEMİ

1. Birinci Seraskerliği	73
2. Seraskerlikten Azli ve Isparta’ya Sürgüne Gönderilmesi	82
2.1. Sürgünün Sebepleri	82
2.2. Sürgün Hayatı	88
2.3. Affedilmesi ve İstanbul’a Dönmesi	91
3. Aydın Valiliği	93
4. Bahriye Nâzırlığı	93
5. İkinci Seraskerliği	94
6. Sadrazamlığı	97
6.1. Sadrazamlıktaki İlk Faaliyetleri	98
6.2. Mâlî Islahatları	99
6.3. 1875 Bosna-Hersek İsyanı ve Hüseyin Avni Paşa	106

6.4. Sadrazamlıktan Alınması	107
7. Avrupa'ya Gitmesi	109
8. Üçüncü Seraskerliği	110
9. Selanik ve Hüdâvendigar Valiliklerine Tayini	113
10. Dördüncü Seraskerliği	114

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİN AVNİ PAŞA'NIN SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ VE ÖLÜMÜNDEKİ ROLÜ

1. Sultan Abdülaziz'in Hal'inde Etkili Olan Sebepler	116
1.1. İç Sebepler	116
1.2. Dış Sebepler	128
2. Hüseyin Avni Paşa'nın İlk Hal' Teşebbüsleri	134
3. Talebe-i Ulûm Ayaklanması	138
4. Hal' Heyetinin Kuruluşu	144
5. Hal' Fetvası	155
6. Hal' Gününün Belirlenmesi ve Son Hazırlıklar	158
7. Hal'in Gerçekleştirilmesi	161
8. Sultan Abdülaziz'in Çırağan Sarayı Fer'iyeye Dairesi'ne Nakli	165
9. Sultan Abdülaziz'in Ölümü ve Hüseyin Avni Paşa	167
9.1. Sultan Abdülaziz'in İntihar Ettiğine Dair İddialar	168
9.2. Sultan Abdülaziz'i Hüseyin Avni Paşa'nın Öldürttüğüne Dair İddialar	173
9.3. Sultan Abdülaziz'in Ölümü Hakkında Değerlendirme	184
10. Sultan Abdülaziz'in Hal'i Sonrası Meşrutiyet Tartışmaları	201
11. Hüseyin Avni Paşa'nın Öldürülmesi	206
11.1. Çerkez Hasan'ın Kimliği	206
11.2. Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa'yı Öldürme Sebepleri	207
11.3. Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa'yı Öldürmesi	210
11.4. Çerkez Hasan Olayı'nın Sonuçları	214
12. Hüseyin Avni Paşa'nın Geride Bıraktıkları	218

12.1. Çocukları	218
12.2. Terekesi	219
12.3. Eserleri	221
12.3.1. Eğitimle İlgili Eserleri	221
12.3.2. Mimarî Eserleri	224
SONUÇ	226
BİBLİYOGRAFYA	230
EKLER	256
1. Belgeler	257
2. Fotoğraflar	269
ÖZGEÇMİŞ	277

KISALTMALAR

- a.g.e.** : Adı Geçen Eser
- a.g.m.** : Adı Geçen Makale
- a.g.t.** : Adı Geçen Tez
- A.}AMD.** : Sadaret Amedi Kalemî Evrâkı
- A.}DVN.** : Sadaret Divân/Beylikçi Kalemî Evrâkı
- A.}DVN. MHM.** : Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî Evrâkı
- A.}MKT. MHM.** : Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemî Evrâkı
- A.}MKT. NZD.** : Sadaret Mektûbî Kalemî Nezaret ve Devâir Evrâkı
- A.}MKT.UM.** : Sadaret Mektûbî Kalemî Umum Vilayât Evrâkı
- ATASE** : Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
- bkz.** : Bakınız
- BOA** : Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- C.** : Cilt
- C. AS.** : Cevdet Askeriye
- C. DH.** : Cevdet Dahiliye
- C. HR.** : Cevdet Hariciye
- DH. MKT.** : Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî
- DH. SAİDd.** : Dahiliye Sicill-i Ahval İdaresi Defterler
- H.** : Hicri
- HR. SFR. 3.** : Hariciye Nezareti Londra Sefareti
- HR. MKT.** : Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemî
- HR. TO.** : Hariciye Tercüme Odası Evrâkı
- HSD. AFT.** : Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı
- İA** : İslam Ansiklopedisi
- İ. DH.** : İradeler Dahiliye
- İ. HR.** : İradeler Hariciye
- İ. DUİT** : İradeler Dosya Usulü
- İ. MMS.** : İradeler Meclis-i Mahsus
- İ. MTZ. GR.** : İradeler Eyalet-i Mümtaze Girid
- KHK** : Kırım Harbi Koleksiyonu
- M.** : Miladi

OSK : Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu

s. : Sayfa

S. : Sayı

ŞD. : Şurâ-yı Devlet Evrâkı

ŞD. SAİD : Şurâ-yı Devlet Sicill-i Ahval İdaresi Evrâkı

t.y. : Tarih Yok

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Y.EE. : Yıldız Esas Evrâkı

Y. EE. KP. : Yıldız Kâmil Paşa Evrâkı

Y. MTV. : Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrâkı

Y. PRK. AZJ. : Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal ve Journaller

Y. PRK. NMH. : Yıldız Perakende Nâme-i Hümayun Evrâkı

Y. PRK. SGE. : Yıldız Perakende Mâbeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Evrâkı

y.y. : Yayınevi Yok

ÖNSÖZ

Osmanlı tarihi içerisinde öyle dönemler ve öyle şahsiyetler vardır ki, bugüne kadar hep tartışma konusu olmuş ve yeni nesillere yeteri kadar bilgi verilememiştir. Tanzimat dönemi de bunlardan biri olup, bu döneme damga vuran devlet adamları yeterince anlaşılmadan ne Osmanlı tarihi ne de Dünya tarihi bir bütün olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla Osmanlı tarihinin bütün yönleriyle araştırılması ve karanlık kalan yönlerinin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Biz de Osmanlı Devleti'nde asker ve devlet adamı olarak bir döneme damga vuran, 19. yüzyılın önemli şahsiyetlerden biri olan Hüseyin Avni Paşa'yı araştırarak bu alanda bir eksikliği gidermeye çalıştık.

Hüseyin Avni Paşa 56 yıllık ömrünün 27 yılını devlet hizmetinde geçirmiştir. Bu süre içinde dört defa, en üst askerî makam olan seraskerlik makamına oturduğu gibi, bir devlet memurunun gelebileceği en yüksek makam olan sadrazamlığa kadar da yükselmiştir. Sultan Abdülaziz döneminin son yıllarında devlet yönetiminde etkin rol oynayan ve 1876 darbesine de neredeyse tek başına yön vermiş olan Hüseyin Avni Paşa hakkında konunun zorluğundan dolayı bu güne kadar detaylı bir çalışma yapılamamıştır. Özellikle dönemin seraskeri olarak Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmesinden sonra aleyhinde çok şeyler konuşulması sebebiyle onun hakkında ayrıntılı araştırma yapmaya kimse cesaret edememiştir. Midhat Paşa'nın gölgesi altında kalan Hüseyin Avni Paşa tanınmadan ne Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümü, ne de Cumhuriyet döneminde yaşanan diğer darbeler anlaşılabilir. Halbuki en az Midhat Paşa kadar tanınması gereken Hüseyin Avni Paşa'nın 1820-1876 yıllarını kapsayan hayatı Tanzimat dönemine de tanıklık etmektedir. Onu tanımadan Tanzimat dönemi ve meşrutiyete geçiş süreci de yeterince anlaşılabilir.

Çalışmamız, giriş ve dört bölümden meydana gelmektedir.

Giriş kısmında; Konu ve Kaynaklar ile Hüseyin Avni Paşa'nın yaşadığı Tanzimat Dönemi incelenmiştir.

Birinci Bölümde; Hüseyin Avni Paşa'nın ailesi, eğitimi, şahsiyeti ve siyasî görüşleri incelenmiştir.

İkinci Bölümde; Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlik öncesi askerî ve idari görevleri, özellikle Kırım Savaşı ile Karadağ ve Girit isyanlarındaki hizmetleri incelenmiştir.

Üçüncü Bölümde; Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlik dönemi ve askerî hizmetleri ile sadrazamlık dönemi incelenmiştir.

Dördüncü Bölümde; Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın rolü ile Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesi incelenmiştir.

Sonuç kısmında; çalışmamızın genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Bu çalışmanın her ne kadar hatasız olması için gayret etsek de bazı eksikliklerin olabileceğinin bilincindeyiz. İleride yapılacak yeni araştırmalarla yeni bilgilerin ortaya çıkacağını düşünerek bu eksikliklerimizin ve farkında olmadan yaptığımız hataların hoş karşılanacağını ummaktayız.

Hüseyin Avni Paşa'yı tez konusu olarak seçmemde yardımcı olan, uzun ve yorucu olan bu çalışmanın her aşamasında karşılaştığım güçlükleri aşmamda yardımlarını esirgemeyen, daima yakın ilgi ve desteğini gördüğüm değerli danışman hocam Prof. Dr. Fahrettin Tızlak'a teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca Tez İzleme Komitesi üyeliği sırasında değerli fikir ve tenkitleriyle yol gösteren hocalarım Prof. Dr. Süleyman Seydi ve Prof. Dr. Ramazan Gülendam'a da teşekkürlerimi sunarım.

Mustafa Ali UYSAL

Isparta – 2014

GİRİŞ

1. Konu ve Kaynaklar

1.1. Konu

1820 yılında Isparta'nın Gelendost ilçesinde dünyaya gelip 1876 yılında İstanbul'da Çerkez Hasan adlı bir binbaşı tarafından öldürülen Hüseyin Avni Paşa, bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır. Hüseyin Avni Paşa Osmanlı Devleti'nin yetiştirmiş olduğu önemli şahsiyetlerden birisidir. Sultan Abdülaziz dönemine damgasını vurmuş olan isimlerden biri olan Hüseyin Avni Paşa'nın askerî ve siyasî hayatını bir bütün halinde inceleyerek, bu dönemin aydınlanmasına katkıda bulunmak temel amaçtır. Çalışmanın temel çıkış noktası, bugüne kadar özellikle Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın oynadığı rolün yeterince aydınlatılmamış olmasıdır.

Sultan Abdülaziz zamanında dört defa serasker, bir defa da sadrazam olan Hüseyin Avni Paşa, o devrin dikkate değer şahsiyetlerinden birisidir. Çalışkan ve ıslahatçı bir asker olan Hüseyin Avni Paşa, hiç şüphesiz, modern Türk ordusunun kurucularındandır. Onun en büyük hizmeti, seraskerlikleri sırasında yorulmak bilmez bir azimle Türk ordusunu ıslaha çalışmasıdır. Bu çalışmanın amaçlarından biri de, onun bu hizmetlerini ortaya koymaktır.

Hüseyin Avni Paşa'nın yaşadığı yıllar, yani 19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde önemli askerî ve siyasî gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Gerileme sürecinin yaşandığı bu dönemde Hüseyin Avni Paşa'nın devlete hizmetleri, Kırım Savaşı'ndaki başarılı yönetimi, savaş sonrası Paris Antlaşması'nın imzalanmasındaki rolü, Karadağ, Girit ve Bosna-Hersek İsyanlarını bastırma çabaları, en önemlisi devletin kötüye gidişini önlemek için seraskerlikleri sırasında askerî alanda ıslahatlar yapması onun önemini bir kat daha artırmaktadır. Böylece, Osmanlı Tarihi'nin iyi anlaşılabilmesi için Hüseyin Avni Paşa ve onun yaşadığı dönemin incelenmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır.

Seraskerlik, valilik, nâzırlık, sadrazamlık gibi önemli görevlerde bulunarak Osmanlı siyasetinde aktif rol oynayan Hüseyin Avni Paşa aynı zamanda Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümünde de başrolde görev almıştır. Bu çalışmada Hüseyin Avni Paşa'nın hayatında yer alan önemli kesitler incelenerek aydınlatılmaya çalışılacaktır.

1.2. Kaynaklar

Amaçlanan bu konuların açıklığa kavuşturulması sırasında başvuru kaynakların başlıcaları şunlardır:

1.2.1. Arşiv Belgeleri

Bu çalışmada birinci derecede müracaat edilen kaynak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi kayıtlarıdır. Bu arşivde yapılan çalışma sonucunda Hüseyin Avni Paşa'nın askerî, idari görevleri ve hizmetleri ile Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ölümü hakkında çok sayıda belgeye ulaşılmıştır. İradeler ve Yıldız Tasnifi belgeleri bunların önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Bu arşiv belgeleri aşağıdaki fonlardan elde edilmiştir:

Cevdet Askeriye
 Cevdet Dahiliye
 Cevdet Hariciye
 Hariciye Nezareti Londra Sefareti
 Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi
 Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi
 Hariciye Tercüme Odası Evrâkı
 İradeler Dahiliye
 İradeler Hariciye
 İradeler Meclis-i Mahsus
 İradeler Eyalet-i Mümtaze Girid
 İradeler Dosya Usulü
 Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı
 Sadaret Amedi Kalemi Evrâkı
 Sadaret Divân/Beylikçi Kalemi Evrâkı
 Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi Evrâkı
 Sadaret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrâkı
 Sadaret Mektûbî Kalemi Umum Vilayât Evrâkı
 Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı
 Şurâ-yı Devlet Evrakı
 Şurâ-yı Devlet Sicill-i Ahval İdaresi Evrâkı
 Yıldız Esas Evrâkı

Yıldız Kâmil Paşa Evrâkı

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrâkı

Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal ve Journaller

Yıldız Perakende Name-i Hümâyun Evrâkı

Yıldız Perakende Mâbeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Evrâkı

Bu çalışmada yararlanılan bir diğer arşiv de, Genelkurmay ATASE Arşivi olmuştur. Bu arşivde Kırım Harbi ile Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi katalogları taranmıştır. Tarama sonucunda birçok belge incelenmesine rağmen, Hüseyin Avni Paşa ile ilgili çok az bilgiye ulaşılmıştır.

1.2.2. Süreli Yayınlar

Gazeteler ve dergiler, incelenen dönem için arşiv belgelerinden sonra ikinci derecede öneme sahiptir. Arşiv belgelerindeki bilgileri desteklemesi bakımından önemli olan gazetelerde devrin olaylarını günü gününe takip etmek mümkündür. Ayrıca yıllık olarak hazırlanan salnâmeler de önemli kaynaklardır. Bu nedenle özellikle askerî salnâmeler ve devlet salnâmeleri de incelenmiştir. Hüseyin Avni Paşa ile ilgili bilgiler bulunan ve Sultan Abdülaziz dönemini anlatan bazı gazete ve dergiler ile salnâmeler (yıllıklar) şunlardır: Basiret, İstikbal, Servet-i Fünun, Şark, Hakâyık-ul Vekayi, Hadika, Osmanlı, Takvim-i Vekayi, Medeniyet, Ceride-i Askeriye, Tercüman-ı Ahval, Ruznâme-i Ceride-i Havadis, Sabah, Vakit, Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, Ün Dergisi, Askerî Salnâme, Devlet Salnâmesi. Bunların dışında diğer önemli bir kaynak da Düstur olup, bu dönemle ilgili bazı sözleşme ve antlaşmalar incelenirken faydalanılmıştır. Süreli yayınların temin edildiği yerler, Ankara Milli Kütüphane, İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi ve İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesidir.

1.2.3. Vakayinameler ve Hatıratlar

Tez için başvurulmuş bir diğer kaynak grubu, Hüseyin Avni Paşa ile aynı dönemde yaşamış kişilerin kaleme aldıkları vakayiname, anı ve telif türündeki eserlerdir. Ahmed Cevdet Paşa'nın, Sultan Abdülaziz dönemi hakkında bilgi bulabileceğimiz *Tezakir* ve *Maruzat* adlı eserleri bu bölümde ilk kullanılan eserlerdendir. Bunun yanında Mahmud Celaleddin Paşa'nın *Mir'at-ı Hakikat* adlı eseri

de özellikle Sultan Abdülaziz dönemi ile ilgili birçok konuda bilgi vermesi açısından önemli bir kaynaktır. Süleyman Paşa'nın *Hiss-i İnkılab*, Mehmed Memduh Paşa'nın *Mir'at-ı Şuunat*, Ahmed Lûtfi Efendi'nin *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, Midhat Paşa'nın *Tabsıra-i İbret* ve *Mir'at-ı Hayret*, Ahmed Midhat Efendi'nin *Üss-i İnkılab*, Ahmed Saib'in *Vak'a-i Sultan Abdülaziz* ve *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, Abdurrahman Şeref Efendi'nin *Tarih Musahabeleri* ve *Osmanlı Tarihi*, Hafız Mehmet Bey'in *Sultan Abdülaziz*, Basiretçi Ali Efendi'nin *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, Henry Eliot'un *İntihar mı İmate mi, Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, Mismir'in, *Hâtîrât-ı Âlem-i İslam*, Charles Hobart Hampden'in, *Hobart Paşa'nın Anıları* ve Nazım Paşa'nın *Nazım Paşa'nın Anıları* adlı eserleri de dönemin bazı olayları hakkında aydınlatıcı bilgiler veren, incelenen ve değerlendirilen önemli eserlerdendir.

1.2.4. Araştırma Eserler

Hüseyin Avni Paşa hakkında bugüne kadar yeterli müstakil bilimsel çalışma yapılmamıştır. Bu konu ile ilgili iki yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. Bunlardan birincisi 1985 yılında *Hüseyin Avni Paşa'nın Hayatı, Hizmetleri, Siyasi Fikir ve Faaliyetleri (1820-1876)* adıyla Ali Sarıkoyuncu tarafından hazırlanmıştır. Hacettepe Üniversitesi Kütüphanesi'nden temin edilen bu tez, toplam 84 sayfa olup, Hüseyin Avni Paşa'nın hayatını anlatan ilk akademik çalışmadır. Tezde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Hüseyin Avni Paşa'nın Girit valiliği dönemi ile ilgili bir belgeden yararlanılmıştır. Bunun dışında, daha çok araştırma eserler ile süreli yayınlardan yararlanılarak yazılan bu tez, ağırlıklı olarak Hüseyin Avni Paşa'nın askerî ve mülkî hizmetleri ile siyasî fikir ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Sultan Abdülaziz'in ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın oynadığı rol hakkında bilgi yoktur. İkinci yüksek lisans tezi ise, 2007 yılında *Hüseyin Avni Paşa* adıyla Meltem Valandova tarafından hazırlanmıştır. Toplam 54 sayfa olan bu tez de, Hüseyin Avni Paşa'nın askerî ve mülkî hizmetleri ile siyasî düşünce ve faaliyetlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla Ali Sarıkoyuncu'nun Yüksek Lisans Tezi'nin benzeri niteliğindedir. Daha çok araştırma eserlerin kullanıldığı bu tezde, az da olsa Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden de yararlanılmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz'in ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın oynadığı rol hakkında bilgi yok denecek kadar azdır. Bu durumda henüz Hüseyin Avni Paşa'nın hayatını anlatan kapsamlı bir akademik çalışma bulunmamaktadır. Bundan dolayı çalışmamızda, Hüseyin Avni

Paşa'nın, hayatı ve askeri hizmetlerine yer verilmesinin yanında, ağırlıklı olarak Sultan Abdülaziz'in hal' ve ölümündeki rolü incelenmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın hayatını anlatan en geniş kapsamlı araştırma, Mehmed Zeki Pakalın tarafından ikinci el kaynaklara dayalı, alt başlıklar bulunmayan ve herhangi bir plana bağlı olmadan yazılan *Hüseyin Avni Paşa* adlı eserdir. Hüseyin Avni Paşa hakkında çok yararlı bilgiler veren bu kitap dışında kayda değer bir diğer çalışma, İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın *Son Sadrazamlar* adlı eseridir. İbnülemin, bu eserinde *Hüseyin Avni Paşa* başlığıyla ayrı bir bölüm ayırmış olup, Hüseyin Avni Paşa'nın hayatı ile ilgili değerli bilgiler vermektedir. Mehmed Zeki Pakalın'ın eserinde olduğu gibi bu eserde de *Hüseyin Avni Paşa* başlığı dışında herhangi bir alt başlık bulunmamaktadır. Ancak Hüseyin Avni Paşa hakkında en geniş bilgileri vermesi sebebiyle her iki eser de ilk başvuru kaynaklarındandır.

Bu çalışmalar yanında, Hüseyin Avni Paşa'nın görev yaptığı dönemleri de içeren 19. yüzyılın ikinci yarısı ve özellikle Sultan Abdülaziz dönemi ile ilgili birçok araştırma eser ve makale bulunmaktadır. Bu eserlerden yararlanılanların tamamı dipnot ve bibliyografyada belirtilmiştir.

Bu eserler dışında Hüseyin Avni Paşa'nın son kuşak torunlarından Antalya'nın Manavgat ilçesinde gazetecilik yapan Hüseyin Avni Gelendost ile de irtibat kurulmuştur. Ancak Hüseyin Avni Paşa hakkında elinde herhangi bir belge bulunmadığını söylemiştir. Bu nedenle bilgi alınamamıştır.

2. Tanzimat Dönemi Siyasî ve Sosyal Gelişmeler

Hüseyin Avni Paşa Tanzimat dönemi içerisinde yetişmiş bir asker ve devlet adamıdır. Dolayısıyla onun hayatını ve faaliyetlerini incelemeye önce Tanzimat dönemi hakkında bir değerlendirme yapmak gerekmektedir.

19. yüzyıla doğru Osmanlı Devleti, siyasî, askerî, ekonomik ve eğitim gibi alanlardaki bozulmalar sebebiyle sürekli gerileme halinde bulunmaktaydı. Bu sırada Avrupa ise, siyasî ve ekonomik yönlerden gittikçe güçlenmekteydi. Osmanlı Devleti çağın gelişen devletlerarası ilişkilerine de ayak uyduramıyordu. 18. yüzyılda devleti içine düştüğü kötü durumdan kurtarmak için Avrupa'nın etkisiyle ordu başta olmak üzere çeşitli alanlarda ıslahatlar yapılmıştı. Ancak bu ıslahatlar devleti kurtaracak düzeyde köklü ve sürekli olamamıştır. 18. yüzyılın sonlarından itibaren gelişen

milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti içerisinde hızla yayılarak 19. yüzyıl başından itibaren birçok isyanın ve devletlerarası büyük olayların çıkmasına sebep olmuştur. Milliyetçilik akımı, Osmanlı Devleti üzerinde emelleri olan Fransa, Rusya gibi devletler tarafından siyasî amaçlarla Hıristiyan topluluklara aşılınmaya başlanmıştır. Osmanlı topraklarındaki Hıristiyan halkın Avrupa ile teması sonucunda bağımsızlık hareketlerinde gelişme görülmüştür. Böylece Osmanlı Devleti iç ve dış büyük sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Tanzimat dönemine kadar geçen süre içerisinde karşılaşılan başlıca sorunlar, Sırp, Yunan, Eflak-Boğdan, Mora isyanları, 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı, Fransa'nın Cezayir'i işgali ve Mısır valisi Mehmet Ali Paşa isyanıdır¹.

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti, Avrupa karşısında zayıflamış ve geri kalmış olduğu için ciddi bir yeniliğe ve yeniden yapılanmaya ihtiyaç duymuştur². Bu nedenle siyasî, sosyal ve kültürel yapıları değiştirme yolunu benimsemiştir³. Ancak 19. yüzyılın ortalarına doğru siyasî, mâlî, idari sorunlar giderek büyümüştür. İngiltere, Fransa, Rusya gibi Avrupa devletlerinin baskıları artınca Osmanlı Devleti onların güvenini kazanma ihtiyacı duymuştur. Bu durum devlet adamlarını yeni bir takım kararlar almaya zorlamıştır. Tanzimat'a bu şartlarda gelinmiştir⁴.

II. Mahmut döneminde, durum çok tehlikeli bir hal almaya başlayınca Osmanlı Devleti'nin yıkılışını önlemek için İngiltere'nin desteği düşünülmüştür. 1838 yılında İngiltere ile imzalanan ticaret antlaşmasıyla önce İngiltere'ye, daha sonra diğer Avrupa devletlerine ticari imtiyazlar verilmiştir. Ancak antlaşmanın sonuçları Osmanlı Devleti'nin lehine olmamış, aksine parçalanma ve yıkılma sürecini hızlandırmıştır⁵. Tanzimat dönemine gelindiği zaman Osmanlı ekonomisi dağılma sürecine girmiştir. 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasının da etkisiyle Tanzimat döneminde Osmanlı ekonomik hayatında yabancıların etkinliği artmış, pazar ve hammadde kaynakları onların denetimine geçmiştir. Bunun sonucu olarak Osmanlı toprakları açık pazar haline

¹ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995, s. 45-48, 129-179.

² Bayram Kodaman, "Günümüzden Tanzimat'a Bakış", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 8.

³ İ. Ye. Petrosyan, "XIX. Asır Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform Hareketi: Gelenekler ve Yenilikler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu'ndan Ayrışım*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 21.

⁴ Kâzım Yetiş, "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 110-112.

⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker Ve Siyaset*, (Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 22; Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları", *Milli Kültür*, C. II, S. 1, Haziran 1980, s. 28;ERCÜMENT KURAN, "Tanzimat'ın 150. Yılı Münasebetiyle", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 18.

gelmeye başlamıştır. Birçok sanayi kolu da çökmeye başlamıştır. Ayrıca esnaf ve işadamları yavaş yavaş faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmış, işsizlik artmıştır⁶. Bu antlaşmanın uygulanması sonucunda XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin dış ticaret dengesi ilk defa açık vermiştir. Avrupa kaynaklı ticari mallar Osmanlı ülkesini istila etmiş, dış ticaret açığı giderek artmıştır. Daha da önemlisi Osmanlı ekonomisinin dışa bağımlılığı artmıştır⁷. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomik yapısını, siyasî gücünü yenileme ve modern bir sanayi kurabilme imkânı da kalmamıştır⁸.

Osmanlı Devleti'nin çöküşünü önlemek, Müslüman olmayan halkı korumak, devlet üzerindeki artan iç ve dış baskıları önlemek ve Mısır valisinin isyanını durdurabilmek amacıyla yeni bir dönem, Tanzimat dönemi başlatılmıştır. Bu dönem 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlar, 1876 I. Meşrutiyet'in ilanına kadar devam eder. Bu dönemde siyasî, mâlî, hukûkî ve sosyal alanlarda yeni düzenlemeler yapılmıştır⁹. Tanzimat, Osmanlı Devleti'nde XVIII. yüzyıl başlarından itibaren başlatılan çağdaşlaşma hareketlerinin en geniş halkasını oluşturmaktadır¹⁰. Sultan Abdülmecid (1839-1861) ve Sultan Abdülaziz (1861-1876) zamanlarını kapsayan Tanzimat dönemi, Osmanlı devlet ve toplumunu modernleştiren sürekli bir yasama ve reform dönemidir¹¹. Tanzimat, Osmanlı'da meşrutiyete dayanan bir idarenin kurulmasına, Müslüman-Hıristiyan halkın birbirine yaklaşmasına ve barışmasına zemin hazırlayan bir kültür ve ıslahat hareketidir¹².

Tanzimat dönemi, sadece fermanın ilan edildiği zaman başlayan bir dönem değildir. Fermanın hükümleri, daha önce de üzerinde durulmuş meselelerdir. Özellikle

⁶ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 255; Rifat Özsoy, "19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Teşebbüsleri", *Milli Kültür*, C. 2, S. 3-4-5, Ağustos-Eylül-Ekim 1980, s. 71-72.

⁷ Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları", *Milli Kültür*, C. II, S. 1, Haziran 1980, s. 28.

⁸ Ayfer Özçelik, *Osmanlı Devleti'nin Çöküşü'nde Ekonomi-Politik Baskılar Üzerine Bir Deneme (1838-1914)*, Ecdâd Yayınları, Ankara 1993, s. 21, 27.

⁹ Halil Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 12; Orhan Kavuncu, "Tanzimat'tan Bugüne: Siyasi Ahvalimiz", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 20.

¹⁰ Enver Koray, "Yeni Osmanlılar", *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 547.

¹¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), e Yayınları, İstanbul 2000, s. 86.

¹² Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 431.

III. Selim'in ıslahat hareketlerini Tanzimat'ın başlangıcı sayabiliriz. II. Mahmut da, III. Selim'in yolundan giden, bazı noktalarda onu aşan ıslahatçı bir padişah'tır. Tanzimat Fermanı'nın hükümlerini II. Mahmut hazırlatmasına rağmen, ilan etmeye ömrü yetmemiştir¹³. Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa'nın Sultan II. Mahmut döneminde Avrupa devlet adamlarıyla yaptığı görüşmeler sonrası hazırladığı Tanzimat Fermanı adlı ıslahat programı Sultan Abdülmecid döneminde 3 Kasım 1839 tarihinde ilan edilmiştir¹⁴. Tanzimat Fermanı dış baskı olmadan, başlatılan ıslahatları devam ettirmek ve yaygınlaştırmak, sorunları çözmek için hazırlanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın temelinde can, mal ve namus güvenliği vardır. Tanzimat Fermanı ile devletin sorumluluk ve kapsam alanı genişletilmiş, din ayrımı olmaksızın bütün halka eşit hak, mal, onur ve yaşam güvencesi sağlanmıştır. Aynı zamanda mâlî, askerî ve adlî alanlarda bazı ıslahatlar yapılması hedeflenmiştir¹⁵. Bunun yanında Tanzimat Fermanı'nı, siyasi varlık mücadelesi veren, ordusu yenilmiş, dağılmış ve donanması Mısır'a sığınmış Osmanlı Devleti'nin, içine düştüğü sıkıntılı durumdan kurtulmak için verdiği bir taviz olarak da değerlendirebiliriz¹⁶. Yani Tanzimat dönemi ıslahatları zorunlu ihtiyaçlardan doğmuş olup, öncelikle devletin gelişmesi hedeflenmiştir. Batı tarzında ıslahatlar yapılmadan Osmanlı Devleti'nin ilerlemesinin mümkün olamayacağı düşüncesinin yanında, Mısır valisi Mehmet Ali Paşa ayaklanmasında başarılı olamayan Osmanlı hükümetinin, Mısır valisi gibi liberal ve çağdaş bir rejim kurabileceğini Avrupa'ya göstermek gerektiği düşüncesi bu dönem ıslahatlarına sebep olmuştur¹⁷.

Tanzimat Fermanı dünyaya, Sultan Abdülmecid'in aydın bir sultan olarak hüküm sürme isteğini ilan ediyordu. Padişah, halkının canını, malını koruyacak, Müslüman ve Müslüman olmayan herkesin eşitliğini sağlayacak kanunları çıkaracak, vergi konusunda düzenli bir sistem getirecek ve askere alınmada adaletli bir yöntem geliştirecekti¹⁸. Padişah, Tanzimat Fermanı'na ve buna dayanılarak yapılacak kanunlara

¹³ *a.g.e.*, s. 439-440.

¹⁴ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973, s. 187.

¹⁵ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 97; Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 91; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat Kurumları Ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamaları Ekleyen: Neşet Çağatay), C. III-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 288.

¹⁶ Tuncer Baykara, "Tanzimat", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 16.

¹⁷ A. D. Novıçev, "1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları", (Çeviren: Darhan Hıdralı), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 259-260.

¹⁸ Alan Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çeviren: Belkıs Çorakçı Dişbudak), Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 171-172.

uyacağına dair yemin ederek kutsal yetkileri üstünde kanun kuvvetini tanımış oluyordu¹⁹. Bu dönemde padişahların tek başlarına karar vermeleri önlenmiş, yetkilerinin önemli bir kısmı Meclis-i Vâlâ ve Şûrâ-yı Devlet gibi meclislere verilmiştir²⁰.

Tanzimat Fermanı ilk defa Müslüman ve Müslüman olmayan vatandaşlar için hak ve ödevler kabul etmiştir. Bunlar içinde askerlik hizmeti önemli bir yer tutmaktadır. 1843 yılında askerlik hizmetini düzenleyen bir kanun çıkarılmıştır. Buna göre, nizami askerlik süresi beş yıl olarak belirlenmiştir. Beş yıldan sonra serbest bırakılan nizami askerler yedi yıl da redif sınıfında senede bir ay eğitim görecektir. Böylece askerlik herkes için vatan görevi haline getirilmiştir. Ordunun yeni bir düzene sokulması, mülkî idarede düzenlemeler, Devlet Şurası'nın ve Vilayet Meclisleri'nin kurulması, Ceza Kanunu'nun hazırlanması, batı örneğinde okullar açılması, karma mahkemelerin kurulması ve Ticaret Kanunu'nun kabulü gibi ıslahatlar Tanzimat Fermanı'nın başarılarından²¹. Ancak Tanzimat'ın ilk döneminde yapılan düzenlemelerde bazı sıkıntılar da yaşanmıştır. Düzenlemeler ülkenin her yerinde aynı anda başlatılamamıştır. Öncelikle hükümet merkezine yakın yerlerde uygulanmıştır. Vergilerin toplanmasında, asker almada ve diğer kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde aksaklıklar yaşanmıştır. İlk birkaç yıl içinde hazine gelirlerinde beklenen artış gerçekleşmemiştir. 1846 yılında çıkarılan Kur'a Kanunu ile kur'a usulüne göre asker alımına başlanmıştır. Ancak kur'a meclisleri sağlıklı çalışmamış, adam kayırma ve rüşvet vererek muaf tutulma gibi olaylarla karşılaşmıştır. Özellikle Müslüman olmayanların askerliği konusu sorun olmuştur. Onlara önce deniz kuvvetlerinde görev verilmiş, daha sonra ise bedel ödemeleri karşılığında askerlikten muaf olmaları kararlaştırılmıştır²².

¹⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C. V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 193.

²⁰ Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, y.y., İstanbul 1973, s. 55; Stanford J. Shaw, "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri", *Tarih ve Toplum*, C. 13, S. 76, Nisan 1990, s. 12.

²¹ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999, s. 75; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 178-179, 248; İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 132; Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), C. 12, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 793-795.

²² Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 296-299.

Tanzimat Fermanı ile Türkiye’de demokrasi hareketlerinin ilk adımı atılmıştır²³. Bunun yanında Tanzimat Fermanı, devlet anlayışımızda ve devlet idaresinde modernleşmenin başlangıcı ve temeli olarak da değerlendirilebilir²⁴. Tanzimat Fermanı ile modern hukuk anlayışına geçilmesi hedeflenmiştir²⁵. Bu doğrultuda Tanzimat döneminde hukuk devleti ilkesinin gerçekleştirilmesi yolunda birçok adım atılmıştır. Bu dönemdeki kanunlar, kaynağında halk iradesi olmadan, padişahın halka bağışlanmış haklarını içeren belgeler niteliğindedir. Bu dönemde adalet ve hukuk işleriyle uğraşacak kurullar oluşturulmuş, idari yargı kavramı ilk kez Osmanlı hukukuna girmiştir. Tanzimat Fermanı ile padişah, temel haklara saygı göstereceğini açıklayarak, kendi iradesi ile mutlak iktidarını, yasama ve yargı yetkilerini sınırlandırmıştır. Tanzimat Fermanı ile vaat edilen düzenlemeleri yapmak için 1840 yılında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye açılmıştır. Bu meclis, değişik alanlarda çok sayıda kanun hazırlamıştır. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra çıkarılan ilk kanun, Fransız kanunları örnek alınarak hazırlanan 1840 tarihli Ceza Kanunu’dur. Bu kanun 1851 ve 1858 yıllarında daha ayrıntılı olarak düzenlenmiştir. 1847 yılında kurulan karma mahkemeler, 1855 yılında rüşvetle mücadele için çıkarılan kanun, 1858 Arazi Kanunnamesi, 1861 Ticaret Muhakemeleri Usulü Kanunu, 1862 Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, 1863 Deniz Ticareti Kanunu, 1864 Vilayet Nizamnamesi, 1868-1876 yıllarında Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye adlı Medeni Kanun ve Borçlar Kanunu, bu dönemdeki diğer ıslahatlardandır. Tanzimat döneminde gerçekleştirilen ıslahatlar, modern hukuk anlayışı ve yargı sistemine giden yolu açmıştır. Ancak bu dönemde hukuk alanında önemli ıslahatlar yapılmasına rağmen yetişmiş eleman eksikliğinden dolayı ıslahatlar ihtiyaçları gerçek anlamda karşılayamamıştır²⁶.

Tanzimat dönemi başlarında valilerin yetkileri sınırlandırılmış, özellikle mâlî yetkileri ellerinden alınmıştır. İltizam sisteminin kaldırılmasıyla eyaletin mâlî işleri yeni

²³ Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 52.

²⁴ Halil İncalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 83.

²⁵ Mehmet V. Seyitdanlıoğlu, “Divân-ı Hümayûn’dan Meclis-i Meb’usân’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İncalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 277.

²⁶ Gülnihal Bozkurt, “Tanzimat ve Hukuk”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 271-277; Halil Cin, *a.g.m.*, s. 16; Mithat Sertoğlu, *Türkiye’de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s. 59; Abdullah Saydam, *a.g.m.*, s. 793-794.

kurulan muhassıllıklara verilmiştir. Ancak yeni sistem başarılı olamamış, kısa bir süre sonra muhassıllıklar artadan kaldırılarak, tekrar iltizam sistemine dönülmüş ve eyaletin mâlî işleri defterdarlara bırakılmıştır. Bu dönemde ayrıca ilk defa idari bir birim olarak kazalar oluşturulmuş ve buralara yönetici olarak da müdür atanmıştır. Sancak yönetimi ise kaymakamlara bırakılmıştır²⁷.

Tanzimat Fermanı'nda eğitimle ilgili ıslahatlara yer verilmemişti. Buna sebep olan Tanzimatçılar değil, muhafazakârlardır. Ayrıca siyasî olayların yoğunluğu da etkili olmuştur. Ancak zamanla ıslahatların sonuç vermediği görülünce, fermanın ilanından altı yıl sonra ıslahatların eğitim temelli olması gerektiği anlaşılmış ve o yönde ıslahatlara başlanmıştır. Tanzimat döneminde öncelikle yükseköğretime öğrenci yetiştirmek amacıyla mahalle mekteplerinin kurulması ve bu okullarda yeni usullerin uygulanması kararlaştırılmıştır. Eğitimin ıslahı, bu konuda kurulan meclisler vasıtasıyla yapılmıştır. Gerekli eğitim planlamalarının yapılması amacıyla 1845 yılında Meclis-i Muvakkat adıyla Geçici Maarif Meclisi kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk eğitim planlaması bu meclis tarafından yapılmıştır. Eğitimle ilgili çalışmalarını düzenlemek, gerekli reformları yapmak ve doğabilecek her türlü meseleyi görüşüp karara bağlamak amacıyla 1846 yılında Meclis-i Maarif-i Umumiye adıyla daimi bir meclis kurulmuştur. Bu meclis öncelikle, kurulması kararlaştırılan Dârülfünûn'a öğrenci yetiştirecek Mahalle Mektepleri'nin ıslahı ile uğraşmıştır. Maarif meclisleri öncelikle ilk ve orta eğitimin bir düzene kavuşturulması, daha sonra da Dârülfünûn'un kurulması konularını ele almışlardır. Yüksek memur yetiştirilmesi için 1849 yılında Dârülmaarif, 1859 yılında da Mekteb-i Mülkiye açılmıştır. Bu okullar bilgili bürokrat yetiştirmeyi hedeflemiştir. 1863 yılında serbest dersler verilerek (konferans şeklinde) açılan Dârülfünûn'un ilk hedefi, devlet hizmetini daha iyi yürütecek memur yetiştirmektir. Dârülfünûn'da okutulacak ders kitaplarını hazırlamak amacıyla 1851 yılında Encümen-i Dâniş açılmıştır²⁸. Bir ilim heyeti olan Encümen-i Dâniş'in amaçlarından biri de, halkın çeşitli konularda bilgilendirilmesi için telif ve tercüme kitaplar hazırlamaktır. Ancak

²⁷ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 74, 76-78.

²⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 9-11; Ekmeleddin İhsanoğlu, "Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı", *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 360-369, 386.

Encümen-i Dâniş görevini yeterince yapamamış, *Tarih-i Cevdet* gibi birkaç eser dışında çalışması olmamıştır. On iki yıllık faaliyetten sonra da ortadan kalkmıştır²⁹.

1868 yılında Fransızca öğretim yapan Galatasaray Sultânîsi açılmıştır. 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamname ile öğretim düzeyleri sıbyan, rüşdiye, idâdî, sultânî ve dârülfünûn olarak belirlenmiştir. 1872 yılında Müslüman yetimler için Darüşşafaka Lisesi açılmıştır. Aynı yıl İstanbul'da idâdîler açılmıştır. 1875 yılında ilk askerî rüşdiyeler açılmıştır³⁰.

Tanzimat döneminde mesleki ve teknik öğretim alanında da bazı çalışmalar yapılmıştır. 1847 yılında İstanbul Yeşilköy'de açılan Ziraat Talimhanesi, 1848 yılında açılan Zeytinburnu Sanayi Mektebi, 1857 yılında İstanbul'da açılan Ormancılık Okulu ve 1874 yılında açılan Maadin Mektebi bu çalışmalardandır. Bu dönemde kız teknik öğretimi alanında da çalışmalar yapılmıştır. 1842 yılında Tıbbiye Mektebi'ne bağlı Ebe Mektebi, 1859 yılında İstanbul'da Cevri Kalfa Mektebi ve 1869 yılında İstanbul'da Kız Sanayi Mektebi açılmıştır. Yeni açılan rüşdiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla 1847 yılında İstanbul'da Dârümuallimin adıyla öğretmen okulu, 1858 yılında İstanbul'da ilk kız rüşdiyesi, 1866 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne adıyla ilk sivil tıp okulu, 1867 yılında Eczacılık Mektebi, 1868 yılında Dârümuallimin-i Sıbyan adıyla ilköğretmen okulu, 1870 yılında kız ilkokulları ve rüşdiyeleri için Dârümuallimat adıyla kız öğretmen okulu ve Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye içinde Sivil Kaptan Mektebi açılmıştır. Böylece birçok yeni okul açılarak merkezi eğitim teşkilatının temelleri atılmıştır³¹.

Bu dönemde yeni modern okullar açılırken medreseler ihmal edilmiştir³². Medreselerde ıslah çalışması yapılmamış, kendi kaderine terkedilmiştir. Dolayısıyla halk da tercihini yeni eğitim kurumlarından yana kullanmıştır. Bu okullardan mezun olan öğrencilerin devlet dairelerinde rahat iş bulabilmesi de tercihte etkili olmuştur³³.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra, yukarıda da anlatıldığı gibi birçok yeni düzenleme yapılmıştır. Fakat bu düzenlemeler Avrupa devletlerini memnun etmemiştir.

²⁹ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 62.

³⁰ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul 1993, s. 146.

³¹ Bayram Kodaman-Abdullah Saydam, "Tanzimat Devri Eğitim Sistemi", *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 490-495; Cevdet Küçük, "Abdülmeccid", *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 261-262; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 182.

³² Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 97.

³³ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, s. 69.

Onlar, ıslahat adıyla yapılan bu düzenlemelerin Müslüman olmayanlara siyaset ve idare kapılarını açmasını istemekteydiler. Bu amaçlarına ulaşamayan Avrupa devletlerinin baskısıyla, Paris Konferansı'nın toplandığı sıralarda Tanzimat Fermanı'nı tamamlayan 1856 Islahat Fermanı ilan edilmiştir³⁴. Osmanlı Devleti, Paris Antlaşması öncesi Islahat Fermanı'nı ilan ederek, mütteliklerine, içişlerine karışma yolunu kapamaya çalışmıştır. Padişah, bu fermanla Hıristiyan vatandaşlarının mezhep ve eğitim hürriyetini, medeni haklarda Müslümanlarla eşitliğini, Hıristiyanların da devlet memuriyetlerine ve askerliğe kabul edileceklerini ilan etmiştir³⁵. Islahat Fermanı öncelikle Müslüman olmayan milletlere yönelik hazırlanmıştır. Amaç, onların bağımsızlık isteklerini sona erdirmektir³⁶. Bu ferman, Osmanlı Devleti'nin düşüncesinin ne olduğu sorulmadan, Kırım Savaşı'ndaki yardımlarının sonucu İngiltere ve Fransa tarafından hazırlanan, sözde bir ıslahat tasarısı olarak değerlendirilebilir. Bu tasarının asıl amacı, Hıristiyanlara, eşitlik adı altında imtiyaz vermektir. Bu fermanla Osmanlı Devleti'ne, Avrupa'nın ekonomik, kültürel, siyasî ve sosyal görüşleri ve kurumlarının kapıları sonuna kadar açılmıştır³⁷.

Tanzimat döneminde bir taraftan ıslahatlar yapılırken diğer taraftan da dış sorunlar ve iç isyanlarla uğraşmıştır. Sultan Abdülmecid döneminde meydana gelen Kırım Savaşı (1853-1856) bu dönemin en önemli dış sorunlarından biridir³⁸. Rus Çarı I. Nikola, Kudüs'teki, Hıristiyanlar tarafından kutsal sayılan makamlardaki Ortodoks haklarının korunması ve Ortodoks mezhebindeki Osmanlı halkı üzerinde Rusya himayesinin kabulü isteğiyle Prens Mençikof'u olağanüstü elçi olarak İstanbul'a göndermişti. Bu istekleri beğenmeyen Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa İngiliz ve Fransızlarla anlaşarak Rus elçisine kesin ret cevabını vermiştir. Bunun üzerine Rusya Eflak-Boğdan'ı işgal etmiştir. Bu olay Kırım Savaşı'nın çıkmasına sebep olmuştur. İngiltere, Fransa ve daha sonra İtalya Osmanlı Devleti'nin yanında yer almıştır. Mustafa Reşit Paşa'yı yakından tanıyan Avrupa devletleri, onun şahsında Tanzimat hareketinin devamını uygun görmüşlerdir. Bu nedenle Rus baskısı karşısında Osmanlı Devleti'ne

³⁴ Nevzat Kösoğlu, "Bir Kültür Hadisesi Olarak Tanzimat ve Şark Meselesi", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 13.

³⁵ Reşad Ekrem Koçu, *Osmanlı Padişahları*, Doğan Kitap, İstanbul 2003, s. 523; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s. 479.

³⁶ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 163.

³⁷ Kemal H. Karpat, *İslâmın Siyasallaşması*, s. xvi, 120-121.

³⁸ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 171-183, 190-194.

yardım etmişler ve Kırım Savaşı'nda beraber savaşmışlardır. Böylece Avrupa devletleriyle ortak hareket eden Osmanlı Devleti savaşı kazanmış ve savaş sonrası Paris Antlaşması imzalanmıştır³⁹.

Kırım Savaşı ile Rusya'nın güneye inme politikasına Avrupa devletleri ve Osmanlı Devleti tarafından engel olunmuştur. 1856 Paris Antlaşması ile Avrupa devletleri, Rusya tarafından tek taraflı bozulmak istenen Avrupa güçler dengesini yeniden kurmuşlardır. Avrupa devletleri Karadeniz'in tarafsızlığını sağlamışlar ve Rusya'nın nüfuzunu kırmışlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Avrupa devletler hukukundan yararlanması ve Avrupa devletler ailesinden sayılması kabul edilmiştir. Topraklarının bütünlüğü de büyük devletlerin garantisi altına girmiştir⁴⁰. Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması'nda Avrupalı devletlerle ittifak yapması, Osmanlı Devleti'ni hızla Avrupa'nın siyasî, ekonomik ve kültürel yörüngesine çekmiştir. Kırım Savaşı Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın kapılarını açtığı gibi, bu savaşta telgrafın başarıyla kullanılması sebebiyle aynı zamanda iletişimde de köklü bir değişime yol açmıştır⁴¹.

Kırım Savaşı'nın maliyeti on bir milyon sterline ulaşınca Osmanlı maliyesi büyük bir darbe yemiştir. Kırım Savaşı sırasında bütçenin açık vermesi üzerine ilk defa 1854 yılında dış borca başvurulmasıyla Osmanlı Devleti'ne yabancı sermaye girmiştir. İlk olarak İngiliz *Dent-Palmer* ve Fransız *Goldschmidt* şirketleri aracılığıyla, Mısır'dan alınacak vergi teminat gösterilerek üç milyon sterlin borç alınmıştır. Daha sonraki yıllarda da borçlanma siyasetine devam edilmiştir. Borçlara ilişkin ödemelerin durduğu 1875 yılına kadar on altı defa borç alınmıştır. Bu borçların çok azı demiryolları, limanlar, yollar ve köprüler yapılması gibi verimli işlere harcanmıştır. Büyük bölümü savaş masrafları, bütçe açığı, Dolmabahçe ve Çırağan gibi sarayların yapımına harcanmıştır. Ancak bütçe açığını kapatmak mümkün olmamıştır. Bunun sonucu olarak Osmanlı Devleti 1875 yılında, aldığı borçların faizini ödeyemez hale gelmiş ve mâlî iflâsa sürüklenmiştir. Bu borçlar devletin başına kapitülasyonlardan daha çok ve siyasî

³⁹ Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s. 58-66-67; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 227-242; Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 67-69; Cevdet Küçük, "Abdülmeccid", *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 260.

⁴⁰ Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s. 477, 479.

⁴¹ Kemal H. Karpat, *İslâmın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013, s. 18, 116.

bağımsızlığı tehdit edecek kadar buhrana yol açmıştır. Bu buhran Osmanlı Devleti'ne 1881 yılında Düyun-u Umumiye İdaresi'ni kurdurtmuştur⁴².

Tanzimat döneminin ikinci aşamasını oluşturan Sultan Abdülaziz zamanında (1861-1876) da siyasî ve ekonomik sorunlar yaşanmıştır. Bu dönemde askerî ve ekonomik açıdan Avrupa'ya bağımlılık artmış, ayrılıkçı ayaklanmalar yoğunlaşmış, basın günlük hayata girmesiyle de halkta yeni düşünceler ve özgürlük istekleri doğmuştur⁴³.

Sultan Abdülaziz bir taraftan Tanzimat ıslahatlarının devamına çalışırken diğer taraftan Karadağ, Bosna-Hersek, Bulgar ve Girit isyanlarıyla da uğraşmak durumunda kalmıştır. Fransız ihtilali sonrası gelişen milliyet fikirlerinden etkilenen Balkan milletleri bağımsızlık için isyan etmişlerdir. Bağımsızlık için isyan eden Karadağlılar 1862 yılında mağlup edilmiştir. Yunanistan'a bağlanmak isteyen Girit Rumlarının isyanı ise 1867 yılında Âli ve Hüseyin Avni Paşalar tarafından bastırılmıştır. 1875 Bosna ve Hersek isyanları ile 1876 Bulgaristan isyanı da bu dönemin sorunlarından⁴⁴.

1867 yılında ilk kez Avrupa'ya giden ve Avrupa medeniyetini yakından gören padişah olan Sultan Abdülaziz burada gördüklerinden etkilenmiş ve öncelikle İstanbul'un görüntüsünü değiştirmeye çalışmış, Avrupa'dan alınan borçlarla Çırağan ve Beylerbeyi saraylarıyla bazı köşkleri yaptırmıştır. Daha sonra bir dizi yenilik hareketine girişmiştir. Tersane'nin ve Tophane'nin modernleştirilmesi, Feshane'nin genişletilmesi, demiryolu yapılması, Karaköy-Beyoğlu arası tünel açılması, Galata Köprüsü'nün

⁴² Coşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001, s. 66, 70; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 167; Bayram Kodaman, "Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'na Giriş Vasıtaları", *Milli Kültür*, C. II, S. 1, Haziran 1980, s. 29; Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914", (Türkçeye Çeviren: Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Editör: Halil İncılık, Donald Quataert), C. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 898; Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmenin Tarihi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s. 84-85; Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çevirenler: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 123; Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 29; Refii Şükrü Suvla, "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 263, 270, 276.

⁴³ Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2002, s. 504-505.

⁴⁴ Enver Behnan Şapolyo, *Osmanlı Sultanları Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1961, s. 403-404; Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 506, 523.

yenilenmesi, donanmanın yenilenmesi, askerî fabrikalar kurulması ve yeni eğitim kurumlarının açılması bunlardandır⁴⁵.

Sultan Abdülaziz, Rus tehdidine karşı koymak için hem orduda hem donanmada ıslahat hareketlerine girişmiştir. Prusya'dan yeni tüfekler ve Almanya'dan Krupp fabrikasından büyük çaplı toplar satın alınmıştır. Satın alınan bu toplarla Boğazlar ve sınırdaki kaleler kuvvetlendirilmiştir. Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın önderliğinde 1869 yılından başlayarak orduda önemli düzenlemeler yapılmıştır⁴⁶. 1843 yılında düzenlenen ilk askerî teşkilat 1869 yılında Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği döneminde değiştirilmiştir⁴⁷.

Tanzimat dönemi devlet adamlarından Âli, Fuad ve Rıza Paşalar Fransa, Reşid ve Ömer Paşalar İngiltere, Mahmud Nedim Paşa ise Rusya taraftarıdır. Tanzimat bürokratları iktidarda kalabilmek için taraftarı oldukları devletlerin yardımına başvurmuşlar ve onların Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmalarına ortam hazırlamışlardır⁴⁸. Bu durumda XIX. yüzyıldaki ıslahatların Müslümanlardan çok Müslüman olmayanlara yaradığı, Türk toplumuna bazı yenilikler getirse de sonuç olarak Osmanlı Devleti'ni yıktığı tarihi bir gerçektir. Her ıslahat hareketi Avrupa'nın işçilerimize karışmasına, her işçilerimize karışma bir ıslahat hareketine, her ikisi de batı emperyalizminin devlete girmesine sebep olmuştur. Böylece devlet günden güne zayıflayarak parçalanmış ve yıkılmıştır⁴⁹.

Kırım Savaşı sırasında dış borcun başlatılması ve sonrasındaki israflar Osmanlı Devleti'nin ekonomisini büyük bir krize sürüklemiştir. Buna 1856 Islahat Fermanı ile yabancı devletlerin Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmasının artması ve ayaklanmalar da eklenince bunalım ortaya çıkmış, devlet yönetimine karşı memnuniyetsizlik artmıştır. İşte bu ortamda 1865 yılında *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* kurulmuştur. Yeni Osmanlılar, Tanzimat döneminde yetişen ilk aydınlar olup, çoğunluğu gazetecilerden oluşmaktadır.

⁴⁵ Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 510; Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 37.

⁴⁶ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 120; Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s. 171; Âtîf Bey, "Sultan Aziz'in Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey'in Hatıraları, Dış Münasebetler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 1, C. 2, S. 9, Ekim 1965, s. 45; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 180-181.

⁴⁷ Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s. 86.

⁴⁸ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1876)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 299.

⁴⁹ Bayram Kodaman, "Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri", *Türk Kültürü*, S. 219, Yıl XIX, Mart-Nisan 1981, s. 243 (25).

Çoğu Avrupa görmüş Şinasi, Ali Suavi, Namık Kemal ve Agâh Efendi gibi yazarlar *Ceride-i Havadis*, *Tasvir-i Efkar*, *Muhbir* ve *Basiret* gibi gazetelerde hükümet aleyhinde şiddetli eleştiri yazıları yazmaya başlamışlardır. Batıdaki sosyal ve siyasî düşünceler aydınlar tarafından bu dönemde tanınmış ve benimsenmiştir. Fransız ihtilalinin ortaya koyduğu hürriyet ve milliyet fikirleri, Batı kültürü ile yakın ilişkinin kurulduğu Tanzimat döneminde daha iyi anlaşılmaya başlanmıştır. Batılı fikirlerle beslenen genç yazarlar, Batı’da olduğu gibi halk temsilcilerinden oluşacak bir parlamento kurulması görüşünü benimsemişlerdir⁵⁰.

Tanzimat döneminde yapılan ıslahat hareketleri Avrupalı devletleri memnun etmediği gibi Osmanlı Devleti’nin kötüye gitmesini de durduramamıştır. Meşrutiyetin ilanı ve temsili bir meclisin kurulması konusunda iç ve dış baskılar artmıştır.⁵¹ Sultan Abdülaziz’in yönetiminden memnun olmayan aydınların meşrutiyet istekleri 1876 yılında yoğunlaşmıştır. Padişah bu istekleri kabul etmeyince kendisini tahttan indirmeye karar vermişlerdir. Sultan Abdülaziz 30 Mayıs 1876 tarihinde meşrutiyet yanlısı bir askerî darbeyle tahttan indirilmiştir. Meşrutiyete karşı olmasına rağmen, Sultan Abdülaziz’e karşı kin beslemesi sebebiyle Serasker Hüseyin Avni Paşa, meşrutiyet yanlılarıyla beraber hareket ederek Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde başrolde görev yapmıştır⁵².

Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesiyle yerine Sultan V. Murat tahta çıkarılmıştır. Ancak V. Murat devleti idare edemeyince üç ay sonra o da tahttan indirilmiş ve meşrutiyeti ilan etmek şartıyla Sultan II. Abdülhamit tahta çıkarılmıştır⁵³. Böylece Tanzimat dönemi de sona ermiştir.

Tanzimat, Osmanlı toplumu için aydınlanma ve uyanış devrini açmış, fikri gelişmeyi hızlandırmış, Osmanlı aydınını batılı fikirlerle donatarak milli konularda uyanışlarını sağlamış, yeni Türk devletine önemli tecrübe ve kadrolar kazandırmıştır. Aynı zamanda XX. yüzyılda tercihin batı sisteminden yana yapılmasını kolaylaştırmıştır. Ancak milliyetçilik, meşrutiyet ve demokrasi gibi fikirler devletin

⁵⁰ Enver Koray, *a.g.m.*, s. 548, 550, 554.

⁵¹ Halil Cin, *a.g.m.*, s. 17.

⁵² Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 544; Kemal H. Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker Ve Siyaset*, s. 75.

⁵³ Halil Cin, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 17.

lehine olmamıştır. Sonuç olarak Tanzimat, Osmanlı Devleti'ni kurtarmamış, aksine batırmıştır⁵⁴.

⁵⁴ Bayram Kodaman, "Günümüzden Tanzimat'a Bakış", *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 8.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÜSEYİN AVNİ PAŞA’NIN HAYATI, ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1. Hayatı

1.1. Doğum Yeri ve Ailesi

Hüseyin Avni Paşa, Isparta’nın Şarkikaraağaç kazasına bağlı Avşar nahiyesinin Gelendos (Gelendost)⁵⁵ köyünde 1820 yılında fakir bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir⁵⁶. Babası Müezzinzâdelerden⁵⁷ vergi mültezimi Ahmet Efendi⁵⁸, annesi Fatma Hanım’dır⁵⁹. Hüseyin Avni Paşa, aynı zamanda Beydoğanolu Üçüncü Hasebey’in (Hasan Bey’in) torunudur. Hüseyin Avni Paşa’nın amcaları Beydoğanolu Büyük Alibey, I. Abdülhamit ve II. Mahmut döneminde Yalvaç ve Şarkikaraağaç kazalarının, kardeşi Osman Bey Doğanhisar ve Ilgın kazalarının, küçük kardeşi Ahmet Bey de Eğirdir kazası Anamas köyünün vergi mültezimi olarak görev yapmışlardır⁶⁰. Hüseyin Avni Paşa, dolgun yüzlü ve şişman bünyeli olduğu için çocukluğunda ailesi kendisine *Malak Hüseyin* lakabını takmışlardır⁶¹.

⁵⁵ Hüseyin Avni Paşa doğduğu zaman Gelendost köyü, Avşar nahiyesine bağlı idi. 1892 ve 1893 yıllarında Avşar nahiyesi merkezinin, nüfusca daha kalabalık ve daha büyük olan Gelendos köyüne nakli istenmiştir. Gelendost ancak 1930 yılında nahiye olabilmış, Avşar da Gelendost nahiyesine bağlı bir köy durumuna gelmiştir. Bu dönemde kaza merkezi ise Şarkikaraağaç’tır. 1954 yılında Gelendost, Şarkikaraağaç’tan ayrılarak kaza merkezi olmuştur. Gelendost, bugün Isparta vilayetinin bir ilçe merkezidir. BOA, *DH. MKT.*, 2034/116; BOA, *DH. MKT.*, 18/2; BOA, *ŞD.*, 2608/38; *Isparta 2003*, Isparta Valiliği Yayınları, Isparta 2003, s. 485.

⁵⁶ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

⁵⁷ Birçok kaynakta, Hüseyin Avni Paşa’nın babasının Odabaşızâdelerden olduğu söylenmektedir. Ancak Hüseyin Avni Paşa’nın oğlu Ahmed Fuad Bey, Hamidabat Sancağı’na bağlı Gelendos köyünde babasının sülalesine *Müezzinzâde* denildiğini belirtmektedir. BOA, *ŞD. SAİD*, 22/10.

⁵⁸ Hüseyin Avni’nin babasının fakir bir köylü olduğu ve lakabının da saflığından dolayı Eşek(çi) Ahmet olduğu yönünde rivayetler de vardır. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa’ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, Isparta 1940, s. 1093.

⁵⁹ J. H. Mordtmann, “Hüseyin Avni Paşa”, *İA*, C. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s. 645; Ali İhsan Gencer, “Hüseyin Avni Paşa”, *TDVİA*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 526; Musa Çadırcı, “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi”, *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 145; Mustafa Koç, *Tüm Yönleri İle Isparta*, Türk Köyü Yayınları, Isparta 1983, s. 310.

⁶⁰ Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost İlçesinin Soy Kültüğü*, (Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Şakar), y.y., Eskişehir 1995, s. 55.

⁶¹ Malak, manda yavrusu demektir. Şemseddin Sâmî, *Temel Türkçe Sözlük Kâmûs-ı Türkî*, C. 3, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 821; Hatta “Sıpa Hüseyin” dedikleri de olurmuş. Bundan dolayı bir gün babası, Gelendostlu İbiş Ahmet Ağa’ya kızarak: “Siz Hüseyin’in yarın nasıl büyük bir adam olduğunu görürsünüz. İstanbul’dan anırır da sesini iştirsiniz” demiştir. Bu da aslında Ahmet Ağa’nın saf değil, ileri görüşlü olduğunun göstergesidir. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa’ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1093; Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 157; İbrahim Alaettin, *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1933-1935, s. 749.

1.2. Eğitimi

Hüseyin Avni Paşa ilköğrenimini Eğirdir’de Burhan Mektebi adlı okulda yapmıştır⁶². O zamanlar iptidai mektebinden dahi yoksun olan bir köyde yaşadığı için, babası Eğirdir’e getirip kavaf esnafından Hacı Musa’ya emanet etmiş, o da hayır yapıyorum diyerek Burhan Mektebi’ne teslim etmiştir⁶³.

Hüseyin Avni Paşa ilköğrenimini ailesinin himayesi altında tamamladıktan sonra, on altı yaşında medrese tahsili yapmak üzere İstanbul’a dayısının yanına gitmiştir (1836)⁶⁴. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, Hüseyin Avni Paşa’nın İstanbul’a gitmesiyle ilgili şu bilgiyi vermektedir: Ahmet Efendi Eğirdir’de, Hacı Memiş Ağa’nın yanında hizmet etmektedir. Günün birinde İstanbul’dan, her kasabanın ileri gelen eşraf çocuklarından birinin İstanbul’da Harbiye Mektebi’ne gönderilmesi emri gelmiştir. Bunun üzerine Hacı Memiş Ağa, kendi çocuğu yerine Hüseyin Avni’yi İstanbul’a göndermiştir⁶⁵.

İstanbul’dan gelen emirle Harbiye’ye gönderilen birinin önce medresede eğitim görmesi yukarıdaki bilginin doğruluğunu zayıflatmaktadır. Hüseyin Avni Paşa, herhangi bir zorlama olmadan, hem kendi, hem de babasının isteğiyle İstanbul’a okumak için gelmiştir. Babası Ahmet Efendi’nin saf olduğunu, hiçbir şeye akli ermediğini de söyleyemeyiz. Belki de kendi halinden memnun olmadığı için, dünyayı iyi eğitim görmüş insanların idare ettiğini düşünerek, oğlunu da bu insanların arasına katmak amacıyla İstanbul’a okumaya göndermiştir⁶⁶. Oğlundaki kabiliyeti görmesi de bunda etkili olmuştur. Çocukluğunda Hüseyin Avni Paşa’nın kabiliyetini fark eden arkadaşları da, onun büyük adam olacağını söylemişlerdir⁶⁷.

Hüseyin Avni Paşa İstanbul’a geldiğinde Çorlulu Ali Paşa medresesinde müderris olan dayısının yanına gitmiş ve bir süre orada kalmıştır. Bu süre içinde medresede hafızlık çalışmış, sarf ve nahiv okumuştur⁶⁸. Hüseyin Avni Paşa, beş altı ay kadar medresede eğitim gördükten sonra, dayısının evlenerek medreseden ayrılmasıyla,

⁶² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, C. I, Dergah Yayınları, İstanbul 1982, s. 483.

⁶³ Karçinzade Süleyman Şükrü, *Seyahatü’l Kübra*, y.y., Petresburg 1907, s. 37-38.

⁶⁴ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 9; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3; Mehmed Zeki Pakalın, *Hüseyin Avni Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1941, s. 7.

⁶⁵ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa’ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1093.

⁶⁶ Nazım Tektaş, *Sadrazamlar*, Çatı Kitapları, İstanbul 2002, s. 594.

⁶⁷ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa’ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1093.

⁶⁸ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 5-6.

nerede kalacağı, ne yapacağı konusunda tereddüt içerisinde kalmıştır. Böyle düşünceli olduğu bir gün Süleymaniye'ye giderken Ispartalı Hafız İsmail Efendi ile karşılaşmıştır. Onun beş on gün önce Harbiye Mektebi'ne girdiğini öğrenince giriş şartlarını sormuş, aldığı açıklama ve mektep hakkında edindiği bilgi üzerine medreseye dönmeyerek Hafız İsmail Efendi ile beraber Harbiye Mektebi'ne gidip kayıt yaptırmıştır (1837)⁶⁹.

Hiçbir destekçisi olmadan Harbiye Mektebi'ne alınması ve istekli olarak kendisini öğrenime vermesi dolayısıyla adından övgüyle söz edilmiş⁷⁰, disiplin ve çalışkanlığı ile kısa zamanda hocalarının dikkatini çekmiştir. Okula girişinden sekiz ay sonra onbaşı, 1839'da yapılan sınavı kazanarak, sınıf beşincisi olarak başçavuş olmuştur⁷¹. 1842'de bu okulu birincilikle bitirerek mülazım (teğmen) olmuştur⁷².

1847'de dört arkadaşı ile birlikte, Küçük Taksim'de bulunan, Harbiye Mektebi'nin ilk defa oluşturulan erkân-ı harbiye⁷³ sınıfına ayrılmıştır. 1849'da erkân-ı harbiye sınıfını da birincilikle bitirerek⁷⁴ erkân-ı harbiye kolağası olmuştur⁷⁵.

⁶⁹ Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 6; Nizameddin Nazif Tepedelenlioğlu ise, Hüseyin Avni Paşa'nın, çocukluğunda bazen çobanlık, bazen de köy camiinde müezzinlik yaptığını, on altı yaşında iken, İstanbul'da gümrük hamallığı yapan amcası tarafından İstanbul'a götürüldüğünü ve imaretlerden ücretsiz yemek alabilmesi için medresenin birine yerleştirildiğini, bazen amcası gibi gümrükte hamallık yaptığını, bir süre sonra da askeri okullardan birine girdiğini belirtmektedir. Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, Toket Yayınları, İstanbul 1989, s. 328.

⁷⁰ Mehmet Uysal, "Hüseyin Avni Paşa Osmanlı Generali ve Devlet Adamı", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 12, Yıl 2005, s. 191.

⁷¹ Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, y.y., İstanbul 1310, s. 32; Ali Sarıkoyuncu, *Hüseyin Avni Paşa'nın Hayatı, Hizmetleri, Siyasi Fikir ve Faaliyetleri (1820-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985, s. 9.

⁷² Nazım Tektaş, *a.g.e.*, s. 595.

⁷³ Erkân-ı harp sınıfına ayrılabilmek için Harbiye Mektebi'ndeki eğitimi başarılı olarak tamamlamak gerekmektedir. Erkân-ı harbiye eğitiminde de başarılı olanlar Erkân-ı Harp ünvanına sahip olurlardı. Erkân-ı harpler diğer ordu mensuplarına göre üstün bir mevkide olup, onlardan daha önce terfi ederlerdi. Erkân-ı harbe günümüzde kurmay adı verilmektedir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 544-545.

⁷⁴ Bazı kaynaklarda sınıf üçüncüsü olduğu belirtilmektedir. İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, *a.g.e.*, C. I, s. 484.

⁷⁵ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10; İ. Halil Sedes, *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, C. I, Askeri Matbaa, İstanbul 1935, s. 122.

2. ŞAHSİYETİ

2.1. Mizacı

Hüseyin Avni Paşa, orta boylu, geniş omuzlu ve göğüslü, geniş yüzlü⁷⁶, ak sakallı, başı dik, bakışları etkili ve heybetli bir kişidir. Hüseyin Avni Paşa, orta boylu olmakla beraber, vücutça dolgun, cüssesine göre başı çok büyük, boynu hemen omuzlarına yetişmiş, sesi kalın ve keskin, yüzü muhatabının sevgisinden çok, korkusunu çeker bir heybete sahip ve çok güçlüdür. Hüseyin Avni Paşa sade giyinmekten hoşlanan bir kişidir. Genelde İstanbul tipinde bir setre (ceket) giymektedir. Bir kaputu vardır ki, halk buna Avniye adını vermiştir⁷⁷.

Hüseyin Avni Paşa özel hayatında neşeli ve şakacı bir insandır. Bu konu ile ilgili Isparta milletvekillerinden merhum Hafız İbrahim Bey'in Hikmet Turhan Dağlıoğlu'na anlattığına göre, Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'da sürgünde iken en çok hoşlandığı insanlardan biri, hoş sohbet bir kişi olan Topal Çelebi'dir. Hüseyin Avni Paşa hemen her gittiği yere Topal Çelebi'yi de götürmüş, onu kızdırmış, şakalaşmış ve neşeli zamanlar geçirmiştir⁷⁸.

Hüseyin Avni Paşa aynı zamanda gururlu, öfkeli, bencil, inatçı ve kinci özelliklere de sahip bir insandır. Hayır ve şer olarak karar verdiği bir şeyden dönme ve kin bağladığı bir kimseyi de affetme ihtimali yoktur. Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun anlattığına göre, Hüseyin Avni Paşa bir gün İstanbul'da kendisini ziyarete gelen kardeşini odun keserken görmüş, buna çok canı sıkılmış ve ertesi gün memleketi Gelendost'a göndermiştir⁷⁹. Bu hareketi ancak gururlu, öfkeli veya kinci özelliklere sahip bir insan yapabilir. Dolayısıyla Hüseyin Avni Paşa'da bu özelliklerin olduğu anlaşılmaktadır.

⁷⁶ Hüseyin Avni Paşa, Girit Valiliği'nden sonra İstanbul'a serasker olarak dönünce, elli yaşlarında, kuvvetinden bir şey kaybetmemiş ama biraz göbek bağlamış, saçları da sakalları gibi gümüş rengini almıştır. Ancak yaşına göre genç göstermekte, açık kırmızı yüzünde kırışıklık bulunmamaktadır. Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 195.

⁷⁷ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, Hindiye Matbaası, Mısır 1326, s. 73; Charles Mismar, *İslam Dünyasından Hatıralar*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, s. 44; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1101; Aka Gündüz, "Hüseyin Avni Paşa", *Ün*, C. 15, S. 169-170, Ocak-Haziran 1949, s. 2259.

⁷⁸ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1098;

⁷⁹ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1095; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Dair Notlar ve Hatıralar II", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VIII, S. 87-88-89-90, Haziran-Temmuz-Ağustos-Eylül 1941, s. 1231.

Hüseyin Avni Paşa getirildiği makamlarda padişah ve devlet aleyhine entrikalar çevirdiği iddiasıyla sık sık görevinden alınmıştır. Ancak Yılmaz Öztuna, onun, “Kinim dinimdir” diyecek kadar ileri gittiğini ve bir yolunu bulup tekrar bir makam kapmayı da başardığını belirtmektedir⁸⁰. Memleketi Isparta’ya sürgün edilerek hakarete hedef olmasını bir türlü hazmedemeyerek intikam almak için fırsat kollaması ve nihayet Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesinde başrolü oynaması kindar olduğunun en büyük göstergesidir⁸¹. Hüseyin Avni Paşa’nın rütbelerini söktürerek Isparta’ya sürgün ettiren, Rus yanlısı Sadrazam Mahmud Nedim Paşa idi. Hüseyin Avni Paşa bu karar sonrası İstanbul’dan ayrılırken arkadaşlarına “Çok yakında yine döneceğim. Dönüşüm, açlıktan işkembesi kaburgalarından ayrılmış bir aslan saldırganlığında olacak. İşte o zaman, şu Rus hayranı Nedimof, sadece of oflarla sabahları edecek” demiştir⁸². Mahmud Celâleddin Paşa’ya söylediği şu sözler de intikam almaktan zevk aldığını göstermektedir: “Efendimizi saraydan çıkartmaya ve arabaya alıp götürmeye muvaffak olduğum anda duyduğum sevinç kadar dünyada hiçbir şeyden zevk almadım”⁸³.

Isparta’ya sürgüne sebep olan Mahmud Nedim Paşa’yı ve kendisini bir süre sonra affederek sürgünden İstanbul’a dönmesini sağlayan, hatta Sadrazamlık görevi de veren Sultan Abdülaziz’i öldürmek istemesi de, Hüseyin Avni Paşa’nın kindar olduğunun açık göstergesidir. Hüseyin Avni Paşa’nın, Mahmud Nedim Paşa’yı öldürme planıyla ilgili Midhat Paşa şunları anlatmaktadır: “Mahmud Nedim Paşa Çeşme’ye uzaklaştırıldığında Hüseyin Avni Paşa intikam almak sevdasına düşüp, gizlice Mahmud Nedim Paşa’nın öldürülmesini tasarlamış ve benim görüşümü sormuştu. Tereddüt göstermeksizin yapmaması için yalvardım ve karşı çıktım. Eğer böyle bir işi işleyecek olursan, vallahi açıklar ve katili olduğunu ispatlarım dediğimde vazgeçmeye mecbur oldu”⁸⁴.

Hüseyin Avni Paşa’nın, kendisinden önce sadrazamlık yapan Şirvânîzâde Rüşdü Paşa’yı Taif’te zehirlediği de söylenmektedir. Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz’i hal’ etmek için Şirvânîzâde Rüşdü Paşa ile de anlaşmıştı. Ama bir süre sonra

⁸⁰ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007, s. 36; *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, C. 9, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993, s. 194-195.

⁸¹ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 235; Mahmud Kemal, “Sultan Abdülaziz’e Dair”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara 9 (86), 15. Sene, İstanbul 1341, s. 180.

⁸² İsmail Yılmaz, *Türk Tarihinde Dalkavukluk ve İhanetler*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007, s. 275.

⁸³ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, (Hazırlayan: Doç. Dr. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul 1983, s. 114.

⁸⁴ *Servet-i Fünun*, No: 1547-73, Sene 35, C. 59, 8 Nisan 1926, s. 330; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, s. 131.

Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın tereddüt ve kararsızlığını gören Hüseyin Avni Paşa bu sırrını açıklayabilir korkusuyla onu önce Halep'e, bir süre sonra da Cidde'ye vali olarak göndermiştir. Şirvânîzâde Rüşdü Paşa Taif'te iken hayatını kaybetmiştir. Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın kilercisi, Hüseyin Avni Paşa'nın adamı olduğu için onun vasıtasıyla zehirlediği söylenmektedir⁸⁵. Bir başka rivayete göre ise, Hüseyin Avni Paşa, Taif'te romatizmadan rahatsız olan Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'dan, ona refakat eden iki askerî doktora bir iki defa fazla kan aldirtmiş ve ölümüne sebep olmuştur. Böylece Hüseyin Avni Paşa, konağının yanmasıyla servetini kaybeden ve tek oğlunun ölümüyle üzüntü içinde olan bu adamı İstanbul'dan Halep'e, kısa bir süre sonra da oradan Hicaz'a göndererek, kendi menfaati için her kötülüğü yapabilecek bir kişi olduğunu göstermiştir⁸⁶.

Hüseyin Avni Paşa'nın, hem Sadrazam Esad Paşa'yı hem de Tarsus müftüsü Ahmed Hilmi Efendi'yi zehirleterek öldürttüğü yönünde de rivayetler vardır. Tarsus müftüsü Ahmed Hilmi Efendi'yi, Sultan Abdülaziz hakkındaki düşüncesini Valide Sultan'a söylememesi için zehirleterek öldürttüğü iddia edilmektedir. Tarsus müftüsü bir gün Hüseyin Avni Paşa'nın konağına gitmiş ve orada bir kahve içmiş, oradan ayrıldıktan sonra Bâb-ı Fetvâ'ya gitmiş ve orada da bir şerbet içmişti. Misafir olduğu Valide Sultan Dairesi'ne dönüşünde hastalanmış ve kısa süre sonra da vefat etmiştir. Hem Hüseyin Avni Paşa hem de Şeyhülislam Kezûbî Hasan Efendi, Tarsus müftüsünün geleceğinin parlak olması sebebiyle onu tehlikeli görüyorlardı. Bu nedenle Tarsus müftüsünün, içtiği kahve veya şerbetten zehirlenme ihtimali vardır⁸⁷.

İsmail Hami Danişmend, Hüseyin Avni Paşa'nın deve kınıyla meşhur olduğunu, dış siyaseti bile şahsî kin ve garazına alet etmekten çekinmeyecek seviyede bir şahsiyet olduğunu belirtmektedir. Bunun göstergesi ise, Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazamlıktan azlinden sonra tedavi maksadıyla Londra'ya gittiğinde Sultan Abdülaziz'in hal'i için İngiliz vekillerinin desteğini istemesidir. Buna cesaret etmesinde Rus taraftarı Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla İngiltere'nin Sultan Abdülaziz'den yüz çevirmesi etkili olmuştur⁸⁸.

⁸⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 218-219; Âtîf Bey, "Sultan Aziz'in Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey'in Hatıraları, Dış Münasebetler", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 1, C. 2, S. 9, Ekim 1965, s. 46.

⁸⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, C. 2, s. 587.

⁸⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 219, 221; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 240.

⁸⁸ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 256.

Hüseyin Avni Paşa'nın kindar olduğunu gösteren bir diğer örnek, Isparta'ya sürgün kararı verildiği zaman hastalığını araştırmak için görevlendirilen Mâbeyn doktorlarından Ömer Paşa'ya Sultan Abdülaziz'in ölümü sırasında yaptığı muameledir. Sultan Abdülaziz ölünce Ömer Paşa zorla karakola getirilerek cenazeyi muayene etmesi istenmiştir. Ömer Paşa muayene etmek istemeyince, Hüseyin Avni Paşa, edepsizlik ettiğini söyleyerek kollarından nişanlarını sökmüş ve askerlikten uzaklaştırmıştır⁸⁹.

Hüseyin Avni Paşa, birine kızarsa ona acımadan ağır bir darbe indirmekten çekinmezdi. Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'ye yaptığı muamele buna örnektir. Hüseyin Avni Paşa, sadrazam ve serasker iken, Meclis-i Vükelâ'da, bankanın imtiyazının genişletilmesi konusu görüşülürken şeyhülislamın muhalefet etmesine gücenmişti. Böylece Şeyhülislamlığa tayininin kırk ikinci günü Hüseyin Avni Paşa'nın isteğiyle Hayrullah Efendi azledilmiştir⁹⁰.

Makam hırsı olan diğer insanlar gibi Hüseyin Avni Paşa da iktidar sahibi adamları çekemez, onlara engel olurdu. Mustafa Celâleddin Paşa gibi değerli bir adamı genç yaşta emekliye sevk etmesi bunun açık göstergesidir. Mirliva (tümgeneral) rütbesinde bulunan Mustafa Celâleddin Paşa'yı, 44 yaşında iken, sırf kitaplarıyla şöhret yaptı diye çekememiş ve emekliye sevk etmiştir⁹¹.

Hüseyin Avni Paşa çok gururlu bir insandı. Abdurrahman Şeref Efendi, onun gururlu olduğunu gösteren bir gözlemini, "Hüseyin Avni Paşa'ya, Sultan Aziz'in tahttan indirilmesinden sonra bir gün Beşiktaş iskelesinde rast gelmişim. Gurur ve büyüklükten koltukları pek kabarmıştı. Küçük dünyaları ben yarattım durumunda idi" diyerek anlatmıştır⁹².

Seraskerler eskiden beri ferikleri (korgeneralleri) oturtup emir verirken, Hüseyin Avni Paşa protokole aykırı olarak onları oturtmadan hazır ol vaziyetinde emir verirdi. Bu kibirli tavır Sultan Abdülaziz'in de dikkatini çekmiş ve bir defasında onun arkasından "Bu ne kendini beğenmiş heriftir!" demiştir. Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdikten sonra, askerî kuvvetine de güvenerek kibir ve gururu daha da artmıştır. Meclislerde artık konuşmaya bile gerek duymayıp, nâzır arkadaşlarının sözlerini, başını ve kaşını kaldırıp indirerek kabul veya reddetmeye başlamıştır. Sultan Abdülaziz'in

⁸⁹ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 179.

⁹⁰ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'ât-i Şuûnât*, (Sadeleştiren: Hayati Develi), Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 103-104; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 121.

⁹¹ Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 114; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 246.

⁹² Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 157.

tahttan indirilmesinden sonra Dolmabahçe Sarayı'na gelen nâzırların yanında, padişahın her zaman oturduğu kanepeye oturması da edepsizlik olarak değerlendirilmiştir. Rüşdü ve Midhat Paşaları aradan çıkarıp diktatör olmak isteyen Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümünden sonra amacına ulaşmıştır⁹³. Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra yerine tahta geçen V. Murat bile Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı gördüğü zaman korkmaktadır. Çünkü Hüseyin Avni Paşa sağını solunu düşünmeyen, diktatör tavırlı sert bir askerdir⁹⁴.

Hüseyin Avni Paşa, kendi görevde değilken yapılan işleri beğenmezdi. Hatta o göreve tekrar gelince hemen değişiklik yapardı. Hüseyin Avni Paşa azledildikten sonra Harbiye Mektebi Nâzırı Süleyman Paşa, Harbiye Mektebi'nin öğretim süresini iki yıla indirmişti. Fizik, Kimya, Hendese-i Resmîye ve Osmanlı Edebiyatı derslerini tamamen idâdilere (liselere) nakletmiş, erkân-ı harbiye sınıflarının öğretim süresini de dört yıla indirmişti. Bu değişiklik sonrası Hazine-i Nizâmiye'ye büyük faydalar sağlanmıştı. Bu değişikliğe itiraz eden Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa'ya, “Yine mektebi altüst etmişsin, Harbiye'yi iki seneye indirmişsin. Ben makamda bulunsaydım, yaptırmazdım, yokluğumu fırsat bildin de bu işe giriştin” demiştir. Süleyman Paşa da “Siz de makamda bulunsaydınız sebeplerini göstererek ikna ederdim. Şimdi himmetinizle Harbiye Mektebi, İdâdi mektepleri programlarına göre yapıldı. Fizik, Kimya ve Hendese-i Resmîye gibi Harbiye Mektebi ile ilgisi olmayan dersleri idâdiye nakledilip, yalnız bu derslerin askerlikle ilgili konuları Harbiye Mektebi'nde öğretilmektedir. Avrupa mekteplerinin programları da aynı bu sistem üzerine tertip ve tanzim edilmiştir” diye karşılık vermiştir. Hüseyin Avni Paşa “İşte ben sizin bu hatalarınıza teessüf ederim. Biz Avrupalılara kıyas olunamayız. Kendimizi Avrupalılara tatbik etmenin gereği yoktur” diyerek bu konuya açıklama getirmiştir. Bunun üzerine Süleyman Paşa “Efendim, âdetlerimizi ve elbiselerimizi Avrupalılara taklit etmek karar ve inancında değilim. Lâkin yaratılış itibariyle onlardan aşağı mıyız ki kabiliyetimizin noksanlığına hüküm buyruluyor da onların meslek ve tahsiline yetişemeyeceğimiz endişesine düşülüyor. Halkımızın zekası onlarınkinden üstündür diyebilirim. Şu kadar ki, gayret ve teşvikte hükümetin kusuru vardır” demiştir. Hüseyin Avni Paşa yine eski fikrinde ısrar etmiştir. Bunun üzerine Süleyman Paşa “Haydi buyurduğunuz gibi olsun da mektebin öğretim süresi önceki gibi üç sene kalsın. Lakin doksan altı senesinden itibaren Harbiye

⁹³ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 58, 243-245.

⁹⁴ Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, y.y., İstanbul 1327, s. 13.

Mektebi'nden senede iki yüz elli öğrenci mezun edileceği mevcut cetvellerden anlaşıldığına göre Harbiye Mektebi'nin mevcut durumu üç sınıf itibariyle yedi yüz elli öğrenciyi kaldıramayacağı ortadadır. Bu halde âdetimiz hükmünce şimdiden fazla kalacak öğrenciye mahsus dairenin inşası için çalışmaya başlamalı ki, doksan altı senesine kadar inşaat tamamlansın” demiştir. Hüseyin Avni Paşa ise “Be canım doksan altı senesine kadar bakalım devletin ömrü baki kalacak mı? Yine Mahmud Paşa'nın sadarete geleceği söyleniyor. Memleket Rusya'nın baskı ve istilasında kalacağında şüphe yoktur. Sultan Abdülaziz'in Rusya taraftarlığı, devletin durumunda çöküş belirtileri ve tehlikesi gözlere çarpıyor. Sen de bir taraftan doksan altı senesinde mektepten öğrenci çıkarmak düşünceleri ile uğraşıyorsun” diyerek Sultan Abdülaziz'in hal'i meselesi ile ilgili Süleyman Paşa'nın görüşünü almaya çalışmıştır. Süleyman Paşa “Sizin ağzınızdan böyle sözlerin çıkmasından dolayı teessüf ederim. Görünmekte dediğiniz tehlikenin ortadan kaldırılmasına hal ve zaman müsait ve makamınızın kuvveti yeterlidir. İsterseniz bu vahim netice üzerimize gelmez” diyerek Hüseyin Avni Paşa'nın sözlerinden dolayı üzülmediğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa ise, elden bir şey gelmediğini söylemiştir⁹⁵.

Sultan II. Abdülhamit'e göre, Hüseyin Avni Paşa iyi bir askerdi, ancak hataları da vardı. Hataları ile ilgili, kendisine çokça güvendiğini, bildiklerini kimsenin bilmediğini sandığını, ihtiyatsızlığı, boşboğazlığı, gururu ile kötü bir devlet adamı olduğunu, ama sürgüne gönderildiği tarihe kadar namuslu iken, sürgünde çektiği yoksulluk ve acıların sebebini namusunda aramak gafletine düştüğünü anlatmaktadır⁹⁶. Cevdet Paşa da, Hüseyin Avni Paşa'nın askerî işlerde çok başarılı olduğunu, ancak devlet işlerinde aynı başarıyı gösteremediğini belirtmektedir⁹⁷.

Dinamik ve çalışkan bir insan olan Hüseyin Avni Paşa'ya günde dört saat uyku yeterli geliyordu. Kumar oyunlarına meraklı olan Hüseyin Avni Paşa, işi olmadığı gecelerin bir kısmını oyunla geçirirdi. Genellikle askerî amirleri ve büyük memurları masasının etrafına toplar ve kendinden önce hiç kimsenin uyumasına izin vermezdi⁹⁸.

⁹⁵ Süleyman Paşa, *İnkılap Hissi Yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi İle Beşinci Murad'ın Tahta Çıkarılması*, (Yeni Harflere Çeviren: Mediha Gezgin, Berksoy Matbaası, İstanbul 1953, s. 11-12.

⁹⁶ İsmet Bozdağ, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul 1986, s. 37-38.

⁹⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 130.

⁹⁸ Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 46; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 187; Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Ordu ve Politika*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2003, s. 48.

Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun anlattığına göre, bazı Ispartalılar kumar ve tavlının Hüseyin Avni Paşa ile Isparta'ya girdiğini söylemişlerdir. Dağlıoğlu'nun bu konuyla ilgili anlatımına göre, bir gün Danabaşlarının evinde Hüseyin Avni Paşa şerefine bir ziyafet verilir. Yemekten sonra Paşa bir tavla ister ama Türk evlerinde tavla bulunamaz. Nihayet Rumlardan Hacı Todok'un evinde bulunur. Avni Paşa bundan çok memnun olur ve eşraftan bir kaçına tavla oyununu öğretir. Isparta'da o zaman Düyûn-u Umumiye makamında Rûsum-u Sitte idaresi vardır. Hüseyin Avni Paşa tavla oynamak için bu idarenin müdürü olan Rum'un evine sık sık gider⁹⁹.

Hüseyin Avni Paşa sık sık ava da giderdi. Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun anlattığına göre, Hüseyin Avni Paşa Isparta'ya ilk geldiği sıralarda bir gün köpeğiyle birlikte yalnız başına ava çıkar. Vakit yaz mevsimi ve günlerden sıcak bir gündür. Hüseyin Avni Paşa avlandıktan sonra şehrin yukarı taraflarındaki çömlek ve desti işletmelerinden birine uğrar ve orada bir ağacın altına oturur. Susamış olduğu için Hacı Apost adındaki çömlekçi Rum'dan su ister. Rum, Hüseyin Avni Paşa'yı tanımadığı için kırık bir çanağa su doldurarak verir. Isparta'nın suları lezzetli ve soğuk olduğu için Hüseyin Avni Paşa kırık çanaktan suyu kana kana içer. Bu arada Hüseyin Avni Paşa'nın köpeği, kurumakta olan desti ve kiremitleri bozmaktadır. Çömlekçi, Hüseyin Avni Paşa'yı bir iki defa uyarır. Hüseyin Avni Paşa çömlekçiye, zararı ne kadar ise ödeyeceğini, köpeğin keyfine dokunmamasını söyler ve oradan ayrılırken çıkarıp bir altın verir. Buna şaşırın Rum çömlekçi, bu yabancı ziyaretçinin kim olduğunu anlamak için gizlice arkasından takip eder. Nihayet onun kim olduğunu anlar ve yapmış olduğu hareketten dolayı korkmaya başlar. Aradan bir hafta geçtikten sonra Hüseyin Avni Paşa yine av dönüşü oraya uğrar ve çömlekçiden su ister. Çömlekçi bu defa kendisine kırık çanak ile değil, billur bir kadehle su verir. Hüseyin Avni Paşa, Rum'un yüzüne baktıktan sonra, "Çorbacı, biz suyu bardakla içtikten sonra böyle şeylerle içmeyiz, altın kupalarla içeriz. Sen yine o kırık çanak ile bana su getir" der¹⁰⁰. Muhtemelen Hüseyin Avni Paşa daha önce kırık çanaktan içtiği suyun lezzetini unutamamış ve bu sebeple de farklı bir bardaktan içmek istememiştir.

⁹⁹ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1097.

¹⁰⁰ Enver Özgen, "Hüseyin Avni Paşa", *Ün*, C. 11, S. 125-126, Isparta Ağustos-Eylül 1944, s. 1741; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1097.

Hüseyin Avni Paşa'nın devlete hizmetleri olduğu gibi, elbette kusurları da vardır. Bu kusurlardan biri de, iki defa İstanbul'dan uzaklaştırılmasına sebep olan, kadınlara olan düşkünlüğüdür. Bunlardan biri, saray kadınlarından bazılarının laf atması sonucu serasker kaymakamlığı görevinden alınarak İstanbul'dan uzaklaştırılmasıdır. Mahmud Celaleddin Paşa bu olayla ilgili, Hüseyin Avni Paşa'nın şehvete düşkün olduğunu, Harem Dairesi ile saltanatın ırz ve namusunu ihlal edici bazı aşağılık işlere giriştiğini, bu durumun Valide Sultan tarafından kesin şekilde öğrenilmesi üzerine, bundan böyle devlet merkezinde bulunmamak şartıyla serasker kaymakamlığından azledildiğini ve Yanya-Tırhala askerî fırkası kumandanlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıldığını belirtmektedir¹⁰¹.

Arif Oruç, Ayhan takma adıyla yazdığı *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?* adlı romanında, Hüseyin Avni Paşa'nın Şems-i Cihan adında bir Çerkez kıızıyla ilişkisi olduğunu ve bunun Valide Sultan tarafından duyulmasıyla serasker kaymakamlığı görevinden azledildiğini anlatmaktadır. Ayrıca Hüseyin Avni Paşa'nın genç kadınlara çok düşkün olduğunu ve Şems-i Cihan'ın Hüseyin Avni Paşa gibi ırz düşmanına gönül verip günlerini cümbüş ile geçirdiğini söylemektedir¹⁰².

Daha sonra affedilip, önce Girit valiliği ve arkasından seraskerlik görevi verilerek İstanbul'a gelen Hüseyin Avni Paşa aynı hareketlerine devam etmiştir. Harem-i hümayun'un çok yüksek rütbeli cariyelerinden olan hazinedar kalfa (Arz-ı Niyaz Kalfa) ile birlikte padişahın cariyelerinden bir veya ikisiyle daha ilişkisi olduğunun duyulması seraskerlikten azledilerek memleketi Isparta'ya sürgüne gönderilmesine sebep olmuştur¹⁰³.

Hüseyin Avni Paşa'nın hazinedar kalfa ile ilişkisi iki sene devam etmiştir. Arif Oruç (Ayhan), bu süre içinde bazı geceler Karagümrük'te süt nine dedikleri bir kadının evinde buluşarak, sakin bir odada baş başa muhabbet edip, halvet yaşadıklarını söylemektedir¹⁰⁴.

¹⁰¹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 101.

¹⁰² Ayhan, *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul 1927, s. 18, 66.

¹⁰³ Ali Rıza-Mehmed Galib, *19. Yüzyılda Devleti Yönetenler Ya Da Sonun Başlangıcı*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002, s. 169; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 15; Abdurrahman Şeref, "Sultan Abdülaziz'in Vefatı – İntihar mı, Katil mi? ", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara 6 (83), 14. Sene, İstanbul 1340, s. 330-331.

¹⁰⁴ Ayhan, *a.g.e.*, s. 20, 33.

Hikmet Turhan Dağlıoğlu'nun, Hüseyin Avni Paşa'nın kadınlarla ilişkisi konusunda anlattıklarına göre, Hüseyin Avni Paşa'nın Aziz Çavuş isminde Ispartalı bir perde çavuşu¹⁰⁵ vardır. Bu çavuşun bazı Ispartalılara anlattığına göre, Eyüp'te bir evde Hüseyin Avni Paşa, Sultan Aziz'in gözdelerinden birisiyle ara sıra görüşmüştür"¹⁰⁶.

İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın anlattığına göre, Atıf Bey de Hüseyin Avni Paşa'nın şehvete düşkün olduğunu belirtmektedir. Ona göre, Hüseyin Avni Paşa ırz düşmanı bir şahıs olup, kahpeler getirterek geceleri içki ve zevk ile vakit geçirir, haber aldığı güzel askerî zabıtların hanımlarının kocalarını taşraya gönderip ırzlarına sarkıntılıkla kötülük eder¹⁰⁷.

Hüseyin Avni Paşa'nın kadınlara düşkünlüğünü doğrulayan bir olayı da Charles Mismar¹⁰⁸ şöyle anlatmaktadır: “Avusturya İmparatoru, Prusya prensi, İmparatoriçe Eugenie, Süveyş Kanalı'nın açılmasına gitmeden önce İstanbul'a geldiler. İmparatorluk hakkındaki duygularımı bildiği için Hüseyin Avni Paşa bana bir muziplik olmak üzere İmparatoriçenin güzelliği ve cazibesi hakkında fazla övgülerde bulunmaya başladı. Bir gün, ‘Artık latife yetişir, açık söyleyin, bu kadın hakkındaki fikriniz nedir?’ dedim. O vakit Hüseyin Avni Paşa, İmparatoriçe hakkındaki duygularını, burada yazmayı faydasız saydığım bir tek kelime ile ifade etti”¹⁰⁹.

Emekli Miralay İsmail Hakkı Bey, dedesi Alay Emni Laz Numan Efendi ile arkadaş olan Hüseyin Avni Paşa'nın kadın işlerini, babası Nuri Bey'den dinlediği şekliyle şöyle anlatmaktadır: “Hüseyin Avni Paşa saray kadınlarından o zamanın tabiriyle tımara çıkanlarla Kâğıthane Kasrı'nda eğlenirdi. Hüseyin Avni Paşa gençliğinde o zamanın meşhur Acem'in Kerhanesi'ne devam eder, oradaki kadınlarla ilişkide bulunurdu. Paşa bir defa kerhanede dayak bile yemişti. Hüseyin Avni Paşa Girit'te vali olarak görev yaparken bir Çerkez kıızıyla gayr-i meşru ilişkiye girmiş ve ondan bir kız çocuğu olmuştu. Kızın ismi Şerife Hanım idi. Bu olayı haber alan eşi Huriye Hanım habersizce Girit'e gitmiş, kadını başka birisiyle evlendirmek suretiyle

¹⁰⁵ Perde Çavuşu (kapı çavuşu), vali ve komutanların resmi dairelerinin kapılarının yanında duran ve görüşmek isteyenlere aracı olan çavuş rütbesindeki askerdir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, s. 771.

¹⁰⁶ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1098.

¹⁰⁷ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, C. 2, s. 590.

¹⁰⁸ Charles Mismar, Fransızca *Lâ Türki* gazetesi başyazarıdır. Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi: Balkanların Kördüğümü*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 30.

¹⁰⁹ Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 92.

Paşanın yanından uzaklaştırdığı gibi kızını alıp İstanbul'a gelmişti. Huriye Hanım, büyüttüğü Şerife Hanım'ı daha sonra Livalığa kadar terfi eden erkân-ı harplerden Reşid Paşa ile evlendirdi"¹¹⁰.

Hüseyin Avni Paşa'nın kadınlarla gayri meşru ilişkileri ile ilgili anlatımların gerçek dışı olduğu iddiasında bulunamayız. Görüldüğü gibi eşi de bunun farkındadır, ama açığa çıkarmak değil, gizlilik düşüncesiyle hareket ettiği, kocasına sahip çıktığı ve boşanmayı da düşünmediği anlaşılmaktadır. Ancak Hüseyin Avni Paşa'nın bu zaaflarını ön plana çıkarıp askerî başarılarını görmezlikten de gelemeyiz.

2.2. Askerî Yönü

Yeri yurdu ve şeceresi belli bir Türk devlet adamı olan Hüseyin Avni Paşa'yı ailesi dini eğitim görmesi için, başında yeşil bir sarık olduğu halde İstanbul'a göndermişti. Fakat medrese eğitimi alırken, hevesli ve doğuştan yetenekli olması sebebiyle askerliğe yönelmiştir. Fakir bir köylü çocuğu iken kendi çabası ile öğrenim hayatına başlayan ve Harp Okulunu da dereceyle bitiren Hüseyin Avni Paşa, liderlik özelliklerine sahip yetenekli bir komutandı. Onda askeri yeteneklerin bulunduğunu düşmanları bile itiraf ediyordu. Yakın dostlarından Mismar ona olan hayranlığını şu sözlerle ifade etmiştir: "Askerliğin bütün bölümlerindeki geniş bilgisini, harp tecrübelerini, görüş sürati, soğukkanlılık, azim ve sebatını, askerlerin kendilerini ölüme sürüklediğini bildikleri vasıf ve meziyetlerin onda bulunduğunu düşmanları bile itiraf ediyorlardı. Tanıdığım bütün insanlar arasında büyükbabamdan sonra kendisine herhangi bir heyecan anında körü körüne itaat etmekten katiyen çekinmeyeceğim yalnız Hüseyin Avni Paşa vardır. Rusya ile yapılan son savaşa kadar yaşamış olsaydı, her tarafta hareket birliğini sağlar, paşalar arasındaki çekişmeleri düzeltir ve ihtimal ki meşhur Plevne ve Kars muharebelerini kesin başarıya yaklaştırırdı"¹¹¹.

Mismar'ın, Paris'te Saint-Cyr askerî okulunu beraber ziyaret ettikten sonra Hüseyin Avni Paşa'ya olan hayranlığı bir kat daha artmıştır. Mismar bu ziyaretle ilgili şunları anlatır: "Okuldan çıktıktan sonra Paşa'nın bana aktardığı gözlemleri, kendisinin

¹¹⁰ Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 171-172.

¹¹¹ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234; Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 44, 159; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s.134; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1095; Salik Zeki Aktay, "Tarihimizin Son Devirlerini Aydınlatan Bir Kitap Hüseyin Avni Paşa", *Ün*, C. VIII, S. 91-96, Isparta 1941-1942, s. 1307.

askerî bilgisi hakkında taşıdığım yüce fikirlerimi gözümde bir kat daha büyüttü. Okulda bir çatı altında bulunan iki top, Paşa'nın gözüne ilişince okulun kumandanına öyle bir soru sordu ki, o buna ne şekilde cevap vereceğini tayinden aciz kaldı. İstenen açıklamaya küçük bir topçu subayı tam bir doğrulukla cevap verdi. Okuldan çıkarken Paşa bana dedi ki: Bir askerî okulun böyle top mekanizmasını bilmeyen bir kumandanı nasıl olur, anlayamadım”¹¹².

Hüseyin Avni Paşa, azmi ve hafızası kuvvetli, çalışkan, otoriter ve disiplinli bir insan olup, büyük bir komutan için gerekli olan kabiliyetlere de sahiptir. Memleketini seven cesur bir asker olan Hüseyin Avni Paşa bu yüzden savaşlarda kendisine verilen görevlerde başarı göstermiş ve özellikle seraskerlikleri sırasında ordunun ıslahında büyük hizmetleri olmuştur. Sultan Abdülaziz döneminde ordudaki ilerleme Hüseyin Avni Paşa'nın azimli çalışması sayesinde olmuştur. Hüseyin Avni Paşa bütün askerî rütbeleri çok çalışarak hak etmiştir. Ancak savaş meydanlarında büyük bir orduya komuta ederek askerî dehasını tamamen göstermek kendisine nasip olmamıştır. Buna rağmen onun dehasını, o zamanın bütün askerî şahsiyetleri kabul etmektedir. Hüseyin Avni Paşa'nın savaşlarda yaralanma sonucu ortaya çıkan izler arasında sol elinde bir kurşunun açtığı iz dikkati çekmekteydi¹¹³. Bu da, savaşlarda hayatını tehlikeye atacak kadar ileriye atıldığını, cesaretini göstermektedir.

Sultan II. Mahmut döneminde yeni ordunun kurulmasından itibaren seraskerler, sarayla bağlantılı gruptan atanmıştır. Bu gelenek Sultan Abdülmecid döneminde de devam etmiştir. Ancak Sultan Abdülaziz döneminde serasker olan Hüseyin Avni Paşa, saraya hiçbir şey borçlu olmayan yeni kuşak profesyonel askerler kuşağına dâhildir. Hüseyin Avni Paşa, Anadolu'nun bir köyünden çıkarak öncelikle kendi çabalarıyla en üst makamlara çıkmıştır. Fuad Paşa'nın, birinci sınıf bir asker olarak gördüğü Hüseyin Avni Paşa bu makamları sıkı çalışması, yeteneği ve zekâsı sayesinde elde etmiştir¹¹⁴.

Hüseyin Avni Paşa en üst askerî makamlara ulaşmayı hedefleyen çok hırslı bir askerdir. Girit valisi iken dost olup sık sık görüştüğü Mismar'e serasker olmak istediğini

¹¹² Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 157-158.

¹¹³ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234; Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 45; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s.134-135; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1095; Hüseyin Hıfzı, *Sultan Aziz Devri*, y.y., İstanbul 1326, s. 11; M. Zeki Pakalın, “Hüseyin Avni Paşa”, *Yeni Mecmua*, Yıl 2, C. 4, S. 71, 6 Eylül 1940, s. 15.

¹¹⁴ Butrus Ebu Manneh, “Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âli'deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)”, (Çeviren: Fatih Yeşil), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 344, 351-352.

açıkça ifade etmiştir. Girit'teki son görüşmesinde Mism'er'e, eğer serasker olursa Osmanlı ordusunda yapacağı ıslahatlardan bahsetmiştir. Ayrıca serasker olabilmesi için kendisine yardım etmesini istemiştir. Bu yardımın karşılıksız kalmayacağını da ifade etmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın Mism'er ile Girit'te başlayan dostluğu ölüncüye kadar devam etmiştir. Serasker olabilmek için, dostu olan Fuad Paşa ve Âli Paşa'dan da destek almaya çalışmıştır. Böylece Hüseyin Avni Paşa, güvenini kazandığı Fuad Paşa, Âli Paşa ve Mism'er gibi kişiler vasıtasıyla padişahın gözüne girip en üst askerî makama ulaşabilmeyi hedeflemektedir¹¹⁵. Onun yükselmesinde mutlaka dostlarının da yardımı olmuştur ama bu başarı tesâdüfî değildir. Çünkü o, hedefine ulaşmak için çok çalışan, yetenekli ve zeki bir askerdir.

Bu hırsı sayesinde Hüseyin Avni Paşa, zamanla padişah'tan sonra gelen bir numaralı şahsiyet halini alacaktır. Hüseyin Avni Paşa daha Harbiye Mektebi'nde öğrenci iken serasker olmayı düşünmüş, ileriye yönelik planlar yapmıştır. Bununla ilgili Suat Seren, dedesi Böcüzâde Süleyman Sami'den dinlediği bir hikâyeyi şöyle anlatmaktadır: “Gelendostlu küçük Hüseyin Avni, Harbiye talebesiydi. Hocaları meşhur Moltke idi. Bu ünlü komutan, talebelerine harp fenni ve tabiye dersleri vermekte idi. Bu dersleri dikkatle dinleyen Hüseyin Avni, bütün meselelerin müdafaa esasına göre hazırlandığına dikkat etmişti. Bir gün genç asker, hocasına, ‘Bize niçin taarruz tabiyesini göstermiyorsunuz?’ diye sordu. Aldığı cevap acıydı: ‘Siz varlığınızı muhafaza ve müdafaa ediniz yeter!’ Bunu yapabilirseniz taarruz usullerini kendiniz de bulursunuz. O günden sonra Hüseyin Avni ders aralarında taşlardan ordular düzenleyerek taarruz plânları yapmaya başlamıştı. Fakat arkadaşları onun bu garip ve delice oyunuyla alay ediyorlardı. Bir gün Hüseyin Avni'nin taşlardan yaptığı ordulara adamakıllı dalmış olduğunu gören bir arkadaşı usulca arkasından gelerek elleriyle gözlerini kapamış ve, ‘Behey Türk, serasker mi olacaksın?’ diye onu kızdırmak istemişti. Hüseyin Avni hiç kızmadan, ‘Elbette... Olmayacağım da niye geldim buraya?’ diye cevap vermişse de arkadaşı onu mutlaka kızdırmak ve oyunundan vazgeçirmek istediğinden gözlerini kapamaya devam etmişti. Kafası kızan Hüseyin Avni de elindeki taşlardan birini olanca kuvvetiyle arkadaşının başına çarparak onu yaralamıştı. Hüseyin Avni Paşa, serasker olduğu zaman bütün arkadaşları tebrik etmeye gelmişlerdi. İçlerinden birisi miralaydı. Tebrik sırası kendisine geldiği zaman Paşa'nın

¹¹⁵ Charles Mism'er, *a.g.e.*, s. 45, 54.

önünde durdu. Ona bir şeyler anlatmak istiyordu. Adını söyledi. Bu isim Paşa'ya yabancı gelmedi. Miralay, kalpağını çıkardı ve alnında bir yara izi gösterdi. Paşa, sınıf arkadaşını tanıdı. Bu iz ona, geçmiş bir olayı hatırlatıyordu. İşte şimdi karşısında duran miralay, Hüseyin Avni'nin mektepte başını yardığı arkadaşığıydı. Arkadaşı, başındaki yara izini göstererek, 'Ben, başımda açtığımız bu yaranın acısıyla çalışarak miralay olabildim. Kendimi daha yüksek mevkilerde de vazife görebilecek kudrette görüyorum. Fakat siz, dediğiniz mevkie hakikaten erişmiş bulunuyorsunuz. Sizi yürekten tebrik ederim.' demiş, Hüseyin Avni Paşa da onu livalığa terfi ettirmişti"¹¹⁶.

Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazamlığı zamanında mektupçuluk hizmetinde bulunmuş olan eski sadrazamlardan Said Paşa, "Ben Âli ve Fuad Paşaların bilfiil maiyetlerinde bulunmadım. Zamanlarında kendileriyle münasebette bulunacak mevkide de değildim. Fakat maiyetinde bulunduğum kişiler içinde Hüseyin Avni Paşa büyüklüğünde kimse görmedim" diyerek onun büyük bir yetenek olduğunu vurgulamıştır¹¹⁷.

Midhat Paşa, *Tabsıra-i İbret* adlı eserinde, Hüseyin Avni Paşa'nın yetenekli ve başarılı bir asker olduğunu şu sözleriyle anlatmaktadır: "Hüseyin Avni Paşa, erkân-ı harp sınıfından yetişmiş, bütün emsalinden üstün, cesaretli ve muktedir bir asker olduğu halde askerliğin teorik ve pratik taraflarını tamamlayarak birkaç defa hak ettiği seraskerlik makamına gelmiş ve Sultan Aziz zamanında askerin disiplini, redif ve müstahfiz sınıflarının sonraki tertibatı ve teşkilatı ile harp araçlarının tamamlanması gibi yapılan şeylerin hepsi bu zâtın eseridir. Emir ve kumandasına da herkesin güven ve inancı olduğundan, eğer hayatta ve makamında kalsaydı Sırp ve Karadağ muharebelerinin bu derece yayılmayacağına ve belki Rusya muharebesinin de bu sonuca varmayacağına herkesin tam itimadı vardı"¹¹⁸.

İ. Halil Sedes de Hüseyin Avni Paşa'nın askerî alandaki başarıları, saygın yeri ve askerî kişiliği hakkında şu bilgileri vermektedir: "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan biraz evveline kadar seraskerlik makamında bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın, görev başında bulunduğu süre içinde, gösterdiği ciddiyet ve şiddet, tatbik ettirdiği düzenlemeler sayesinde ordunun işlemlerine oldukça bir düzen girmişti.

¹¹⁶ Suat Seren, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Notlar", *Ün*, C. XII, S. 140-141, Isparta 1945, s. 1967.

¹¹⁷ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234.

¹¹⁸ *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), C. I, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 199.

Azamet ve temkiniyle nam salmış olup, tehdidini yapmaya muktedir bir âmiri. Ordu erkânı büyük bir saygı ile yanına girerler, hatta ferikler de müsaade etmedikçe ve yer göstermedikçe ayakta emir telakki ederlerdi. Hiddet ettiği nadiren görülmüştür. 1869 senesi teşkilatıyla çok yeterli bir organizatör olduğunu göstermiştir. Osmanlı ordusu, 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda meydana koyduğu savaşıklık kabiliyetini ve kazandığı başarıların bir kısmını Hüseyin Avni Paşa'nın gayretiyle yapılan düzenlemelere ve yine onun gayretiyle satın alınan silahlara borçludur. Hüseyin Avni Paşa hayatta ve seraskerlik makamında kalmış olsaydı savaşın sonuçları başka türlü ortaya çıkacaktı. Olayların akış şekli araştırılınca bunu bir gerçek olarak kabulde tereddüt edilmez. Kısacası, Osmanlı ordusunu yeniden silahlandıran ve buna tekrar bir düzen veren bu zat olmuştur¹¹⁹. Bu konuşma da göstermektedir ki, Hüseyin Avni Paşa'nın askerî alandaki ıslahatlarının olumlu etkisi uzun yıllar devam etmiştir.

3. Siyasî Hayatı

3.1. Yeni Osmanlılar ve Meşrutiyet

Osmanlı hükümetine yönelik ilk liberal eleştiriler ve meşrutiyet düşünceleri 1860'lı yıllarda başlamıştır. Öncelikle Şinasi, Namık Kemal ve arkadaşlarının çevresinde gelişen bu fikirler o dönemin gazetelerinde de yer almaktadır¹²⁰. 1826-1840 yılları arasında doğan, yeni açılan mekteplerde okuyan, yabancı dil bilen gençler batılı fikirlere daha fazla açık idiler. Hepsisi de XVIII. yüzyıl Fransız yazarlarını okuyorlar, hayata yeni prensiplerin arkasından bakıyorlardı. Şinasi ve Agâh Efendi'nin ilk Türkçe özel gazete olan *Tercüman-ı Ahval*'i, Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'ı, Namık Kemal'in *Hürriyet* ve *İbret*'i, Ali Suavi'nin *Muhbir* ve *Ulûm*'u ile Münif Paşa'nın *Mecmua-i Fünun*'unun yeni fikirlerin uyanmasında etkisi olduğu gibi, yabancı gazeteler de bu uyandırma hareketine yardım etmiş, memleketteki siyasî yenilik fikirlerini beslemiştir. İşte bu hava içinde, fikirlerin ve olayların baskısı altında, 1865 yılında, Namık Kemal, Mehmed, Nuri, Reşad, Âyetullah, Mustafa Refik Beyler, Âgâh Efendi, Pazarköylü Ahmed Ağa ve diğer bazı şahıslar tarafından *Yeni Osmanlılar Cemiyeti* kurulmuştur. Bu cemiyete bağlı aydın ve bürokratlar hürriyet, eşitlik, adalet, vatan, millet, meclis,

¹¹⁹ İ. Halil Sedes, *a.g.e.*, C. I, s. 122.

¹²⁰ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 151.

anayasa, meşrutiyet ve cumhuriyet kavramlarını ilk defa dile getirerek kamuoyuna mal etmişlerdir¹²¹.

O dönemde Avrupa’da gözde olan ihtilal cemiyetleri örnek alınarak kurulan bu cemiyetin asıl amacı, rejimin değişmesi yani meşrutiyetin kurulması ve genel bir ıslahat hareketinin gerçekleştirilmesidir. Onlar saltanatı kaldırmak düşüncesinde değildi. Şeriatın temellerinden hareket ederek padişahı adalet istiyorlardı. Yeni Osmanlılar, içinde yer aldıkları devletin ayakta kalmasını sağlayarak, kendilerinin de varlık nedenini kaybetmek istemiyorlardı. Devletin yeniden düzenlenmesi temelinde ortaya konan bir proje olan anayasanın temel dayanağı ve gerekçesi buydu.

Midhat Paşa, Şirvânizâde Rüşdü Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa, Mustafa Âsım Paşa ve Macar Ömer Paşa gibi birçok tanınmış kişi bu cemiyete mensup idiler. Ayrıca Mısır hanedanından Prens Mustafa Fazıl Paşa da cemiyette önemli rol oynayanlardan biri idi. Mustafa Fazıl Paşa, Paris’ten Sultan Abdülaziz’e, meşrutî ve diğer bazı reformları öneren, Fransızca bir mektup göndermiştir. Bu mektup, meşrutiyet fikri etrafında başlayacak olan mücadelenin ilk beyannamesidir¹²². Mektup, “Padişahların sarayına en güç giren şey doğruluktur” sözü ile başlamakta ve ülkedeki sorunlardan bahsedilerek bunların çareleri hakkında tavsiyelerde bulunmaktadır¹²³. Mektupta ayrıca meşrutiyetin ilanı isteği, saygılı ve anlamlı bir dille Sultan Abdülaziz’den rica edilmektedir. Mektup, Yeni Osmanlılar (Namık Kemal, Ebüzziya Tevfik ve Sadullah Bey) tarafından Türkçeye çevrilerek bastırılmış ve dağıtılmıştır¹²⁴.

Mustafa Fazıl Paşa, Müslümanlarla Hıristiyanların eşitliğinin meşrutiyetle gerçekleşeceğini düşünen ilk Osmanlı muhalifidir. Ona göre, Tanzimat devlet adamlarının denetimden yoksun mutlak hâkimiyetleri, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu sıkıntıların baş sebebiydi. 1867 yılından itibaren basına verdiği mektuplarla

¹²¹ Ahmed Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (Yayıma Hazırlayan: Abdullah Uçman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 206; Ebüzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, (Günümüz Türkçesine Uygulayan: Şemsettin Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-71, 118-119, 130-131; Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 43-44.

¹²² Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İnkılâp Hareketleri ve Milli Mücadele*, s. 74; Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 207-208; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 152; Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 47; Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 80-81.

¹²³ Enver Koray, *a.g.m.*, s. 555.

¹²⁴ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000, s. 21.

Âli ve Fuat Paşalara olan tepkisini gösteren Mustafa Fazıl Paşa, Yeni Osmanlıların da en büyük koruyucusuydu¹²⁵.

Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin başkanı, Mahmud Nedim Paşa'nın ağabeyi Sağır Ahmed Bey'in küçük oğlu Mehmed Bey'di. Bunlar ara sıra aralarında toplantılar yapar, planlar hazırlardı. Bu toplantılardan biri Ayasofya Camii'nde gerçekleşmiş olup, burada Âli Paşa'nın ağır ve ezici siyasetine son verilmesi ve yeni kabinenin kimlerden kurulacağı konularını görüşmüşler, ancak bir sonuç alamamışlardır. Ayasofya toplantısını polisin öğrendiğini duyan cemiyet üyeleri Avrupa'ya kaçmışlardır. Mehmed Bey, Nuri Bey, Reşad Bey, Ziya Bey, Namık Kemal Bey, Agâh Efendi ve Ali Suavi Efendi'ler Paris'te iken Mustafa Fazıl Paşa tarafından kendilerine maaş bağlanmıştır. Yeni Osmanlılar'a Avrupa'da *Jön Türk* adı verilmiştir. Sultan Abdülaziz bunların Avrupa'daki faaliyetlerini tehlikeli görerek affetmiş ve yurda girmelerine izin vermiştir. Önce Prens Mustafa Fazıl Paşa, Avrupa gezisi sırasında Paris'e giderken Marsilya'da Sultan Abdülaziz'le görüşmüş ve affedilmesini istemiştir. Prens Mustafa Fazıl Paşa'nın affedilip İstanbul'a dönmesinden sonra Paris'teki Yeni Osmanlılar görüş ayrılıkları sebebiyle dağılmak zorunda kalmışlardır. Böylece yurda gelen cemiyet üyelerinin bir kısmı gazetelerde fikirlerini yazmaya devam ederken bir kısmı da devlet idaresinde görev almışlardır. Devlet idaresinde görev alanların başında Midhat Paşa ve Mütercim Rüşdü Paşa ile onların yetiştirdiği genç memur ve subaylar yer almaktadır¹²⁶.

Osmanlı Devleti'nde meşrutiyet, pek çok derde deva olarak görülmekteydi. Midhat Paşa gibi yüksek bürokratlar, padişahın sorumsuz israfı nedeniyle meşrutiyeti öncelikli çare olarak görüyorlardı. Meşrutiyetten, padişahın keyfi davranışlarına son verme dışında, halka siyasî haklar verilmesi gibi başka işlevler de beklenmekteydi. Böylece Hıristiyanlara da siyasî haklar verilecekti. Hıristiyanlar meclis vasıtasıyla istedikleri kanunları yaparak kendi yaşayışlarını düzenleyebileceklerdi. Bu, onların Osmanlı Devleti'nden ayrılma düşüncelerine son verecekti. Avrupalı devletler de onlar adına Osmanlı Devleti'nin işlerine karışmayacaktı. Böylece Osmanlı Devleti dağılmayacaktı. Aynı zamanda meşrutiyet, diktatör iktidarlara karşı, başta aydınlar olmak üzere, halkın özgürlüğünü sağlayacak, keyfi ve zalimce uygulamalara son

¹²⁵ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 104.

¹²⁶ Mithat Sertoğlu, *Türkiye'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, İstanbul 1973, s. 90-91; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 23-24.

verecekti¹²⁷. Midhat Paşa, kişisel özgürlüğün gerçekleşmesinin meşrûti sistemden geçtiğine inanmaktaydı. Meşrutiyet tam olarak uygulanırsa kimse başkasının hakkına tecavüz edemez, yeteneklerine göre kazançlar elde eder görüşündeydi. Midhat Paşa'ya göre, eğer ferdi hürriyet olmazsa kişiler kolaylıkla başkalarının emrine girebilirdi¹²⁸.

Görüldüğü gibi meşrutiyet fikri sadece Yeni Osmanlılar arasında tartışılan bir konu değildi. Meşrutiyet fikrinin öncülerinden olan Midhat Paşa ve Halil Şerif Paşa gibi devlet adamları da 1872 yılında Meşrutiyet planları yapıyorlardı. Onlar devletin dağılmasını önlemek için yeni kurulan Almanya İmparatorluğu tarzında bir federal imparatorluk kurulması gerektiğini savunmuşlar, ancak bu görüş Romanya, Sırbistan ve Rusya'nın muhalefetiyle sonuçsuz kalmıştır. Meşrutiyet fikri 1873 yılında Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadrazamlığı sırasında daha geniş bir grup tarafından kabul görmüştü. Şirvânîzâde ile Midhat Paşa akşamları bazı nâzırlarla bir araya gelerek sadrazamın konağında toplanıp meşrutiyeti tartışıyorlardı. Midhat Paşa 1875-76 kışında da mevcut rejimden memnun olmayan, kurtuluşu meşrutiyette gören bazı çevrelerle görüşerek anayasa ve parlamento fikrini tartışmıştır. Midhat Paşa, hal' olayı gerçekleşmeden önce Sultan Abdülaziz'e giderek meşrutiyeti, bu olmazsa onun yerini alabilecek bir çeşit şartnameyi kabul ettirmek istemişti. V. Murat'ın cülus hatt-ı hümayununda da meşrutiyetten bahsedilmesini istemişse de bu konuda Hüseyin Avni Paşa ve Rüşdü Paşa ile uyuşamadıklarından hatt-ı hümayuna bir şey koyamamıştır¹²⁹.

Sultan Abdülaziz'in saltanatının son yıllarındaki durumu ve daha sonra V. Murat'ın sağlık problemleri yüzünden devlet işleriyle ilgilenmemesi halk arasında meşrutiyet fikrini kuvvetlendirmiştir¹³⁰. V. Murat'ın tahta çıkmasını hürriyetçiler olumlu karşılamıştı. Çünkü V. Murat, Genç Osmanlılara ılımlı yaklaşım göstermişti. Ancak Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, ölümü ve Çerkez Hasan olaylarından etkilenen V. Murat akli dengesini kaybedince hürriyetçiler de amaçlarına ulaşamadılar. Meşrutiyet yönetimine geçilmesi, Sultan II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra 23

¹²⁷ Sina Akşin, *Yakın Tarihimizi Sorgulamak*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006, s. 232-233.

¹²⁸ Bekir Koç, *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 179-180.

¹²⁹ Roderic H. Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. II, (Türkçesi: Osman Akınhay), Papirüs Yayınevi, İstanbul 1997, s. 64; Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 329; Gökhan Çetinsaya, "Midhat Paşa", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 62; Selçuk Akşin Somel, *a.g.m.*, s. 105.

¹³⁰ Ahmed Hamdi Tanpınar, *a.g.e.*, s. 329.

Aralık 1876 tarihinde Kânun-i Esâsi'nin (anayasanın) ilan edilmesiyle mümkün olabilmıştır¹³¹.

3.2. Hüseyin Avni Paşa ve Meşrutiyet

Hüseyin Avni Paşa, Yeni Osmanlılar gibi yeni fikirlere, inkılâplara ve meşrutiyete taraftar değildi ama işlerin o yöne gittiğinin de farkındaydı¹³². O, devletin kötüye gidişinden Sultan Abdülaziz'i sorumlu tutuyor, padişah değişikliğiyle bu durumun düzeleceğine inanıyordu. Meclisin açılması halinde, bu durumdan Müslümanlardan çok Hıristiyan halkın faydalanacağını düşünüyordu. Böylece Hıristiyanların muhtariyet emellerine ulaşmasıyla da devletin kısa sürede parçalanacağını söylüyordu¹³³. Sultan Abdülaziz'in son sadrazamı Mehmed Rüşdü Paşa da Hüseyin Avni Paşa gibi meşrutiyete karşıydı. Her ikisi de, devletin esas unsuru olan Türklerin devletin diğer unsurlarına göre biraz azınlıkta olması ve Rusya başta olmak üzere yabancı devletlerin Hıristiyan unsurları etkileri altına almaları sebebiyle, açılacak mecliste bu unsurların etkili olacağını ve devletin parçalanmasının kolaylaşacağını düşünüyorlardı¹³⁴.

Harbiye Mektebi Nâzırı Süleyman Paşa, "Hüseyin Avni Paşa, her işinde istibdada yönelik bir inatçı insan olduğundan, kendi mazuliyet zamanında askerî dairede yapılan işleri, yerine dönüşünde değiştirmekten zevk duyardı" diyerek Hüseyin Avni Paşa'nın meşrutiyet değil, istibdat taraftarı olduğunu belirtmektedir¹³⁵.

Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına da, meşrutiyet taraftarı olduğu için değil, padişaha olan şahsî kını ve kendi gücünü artırmak için katılmıştı. Hareketin fikir boyutuyla ilgilenmemişti¹³⁶. Sultan Abdülaziz, görünürde istibdadı ortadan kaldırarak meşrutiyeti ilan etmek için hal' edilmişti. Hüseyin Avni Paşa da başlangıçta meşrutiyet taraftarı gibi görünüyordu. Meşrutiyetçilerin öncüsü Midhat Paşa'nın hal' işinde kendisine muhalif olmaması için böyle görünmekteydi. Hüseyin Avni Paşa'nın gerçek niyeti, Sultan Abdülaziz'i ortadan kaldırmaktı. Hal'

¹³¹ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 161-163.

¹³² Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 64; İbrahim Alaettin, *a.g.e.*, C. II, s. 749.

¹³³ Ercümen Kuran, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s.746 (50)-747 (51).

¹³⁴ Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Hazırlayan: Z. Ebuzziya), C. III, Kervan Yayınları, İstanbul 1973, s. 300.

¹³⁵ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 11.

¹³⁶ *Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi*, (Hazırlayanlar: Bülent Aksoy, Emre Aköz, Nazan Aksoy, Ömür Akyüz), C. 6, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984, s. 2898.

sonrası da bu görüşü ve meşrutiyete şiddetle karşı olan tutumu anlaşılacaktır¹³⁷. Hüseyin Avni Paşa'nın Yeni Osmanlılar ile de doğrudan bir ilişkisi yoktur. Yeni Osmanlılar ile görüşmeleri, onlar gibi meşrutiyet isteyen Midhat Paşa yapmaktadır. Hüseyin Avni Paşa ise, meşrutiyete karşı olsa da, Sultan Abdülaziz'in hal'ini gerçekleştirebilmek için öncelikle Midhat Paşa ile işbirliği içinde çalışmıştır¹³⁸.

¹³⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 557-558; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 215-216.

¹³⁸ Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 3136, 3209; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, Ankara 1988, s. 104; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 106.

İKİNCİ BÖLÜM

HÜSEYİN AVNİ PAŞA'NIN SERASKERLİK ÖNCESİ ASKERÎ VE İDARÎ GÖREVLERİ

1. Harbiye Mektebi Muallimliği

Harbiye Mektebi'nin kuruluşu konusunda en önemli teşebbüs 1831 yılında Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleşmiştir. Mâbeyn-i hümâyun ve Hassa Ordusu Komutanı olan Müşir Ahmed Fevzi Paşa, Selimiye'deki askerler arasından bir kısmını seçmiş ve bunları bölükler halinde teşkilatlandırmıştır. Bunlara sıbyan bölükleri adı verilmiştir. Sıbyan bölüklerine hem askerî eğitim verilmiş, hem de okuma yazma öğretilmiştir. Başarılı olanlar onbaşı, çavuş ve mülazım rütbelerini alarak mezun olmuşlardır. Sıbyan bölükleri Harbiye Mektebi'nin temelini oluşturmuştur¹³⁹.

1834 yılında Beşiktaş yakınlarındaki Maçka kışlası okul haline getirilerek Selimiye Kışlası'ndaki sıbyan bölükleri buraya taşınmıştır. Eğitime başladıktan sekiz ay sonra 1 Temmuz 1835'de II. Mahmud, Harbiye Mektebi adı verilen bu okulu resmen açmıştır¹⁴⁰. Harbiye Mektebi, Türk ordusuna çağdaş bilgilere sahip subay yetiştirmek amacıyla açılmıştır. Okulun açılışıyla birlikte Osmanlı devleti'nin farklı bölgelerinden öğrenciler istenmiş, fakat bu isteğe yeterli karşılık verilmemiştir. Bu durum Harbiye Mektebi'nin öneminin başlangıçta halk tarafından anlaşılmasından kaynaklanmaktadır¹⁴¹. Hükümet sokakta dolaşan kimsesiz ve garip çocukları Harbiye Mektebi'ne alarak subay yetiştirmek zorunda kalmıştır¹⁴². Bunlardan biri olan Hüseyin Avni Paşa 1837 yılında kendi isteğiyle Harbiye Mektebi'ne kayıt yaptırmıştır¹⁴³.

Harbiye Mektebi'nin en büyük amiri mektep nâzırıdır. Ondan sonra ders nâzırı gelmektedir. Harbiye'nin ilk nâzırı Mustafa Mazhar Bey zamanında (1834-1836) okul modern bir eğitim-öğretim sistemine sahip değildi. Selim Satı Paşa'nın nâzırlığı sırasında (1837-1841) Avrupa'dan askerî öğretmenler getirilerek eğitim sisteminde

¹³⁹ Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 12,13; Abdülkadir Özcan, "Harbiye", *TDVİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 115.

¹⁴⁰ İsmail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *Kara Harp Okulu Tarihi*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 1991, s. 47-51.

¹⁴¹ Hayrullah Gök, *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 81-82.

¹⁴² Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 160.

¹⁴³ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

önemli gelişmeler sağlanmıştır¹⁴⁴. İyi Arapça ve gramer bilenlere küçük rütbelere ve nişanlar verilmiştir. 1839 yılında yapılan sınavlar sonunda seksen öğrenci onbaşı, altmış öğrenci çavuş, on iki öğrenci de başçavuş rütbesi ile ödüllendirilmişlerdir. Başçavuş rütbesi verilen öğrenciler içinde Gelendost'lu Hüseyin Avni Efendi de vardır.

1843 yılında dokuzuncu seneyi bitirenler ve yapılan sınavda başarılı olanlar teğmen olmuşlardır. Fakat bunlar kıtaya gönderilmemiş, dört sene daha okumaları kabul edilmiştir. Böylece Harbiye Mektebi ilk mezunlarını 1847 yılında yüzbaşı olarak vermiştir. Önce dokuz sene üzerinden eğitime başlayan Harbiye Mektebi, dört sene daha ilave edilerek on üç seneye çıkarılmıştır. Bunun ilk beş senesi ilkokul; altı, yedi ve sekizinci senesi ortaokul; dokuz, on ve on birinci senesi lise; on iki ve on üçüncü senesi de Harbiye Mektebi karşılığı kabul edilmiştir. Böylece Harbiye Mektebi yükseköğrenim seviyesine çıkmıştır¹⁴⁵. Ordunun kurmay subay ihtiyacını karşılamak üzere 1847 yılında erkân-ı harbiye sınıfı açılmıştır¹⁴⁶. Mezun olan subaylardan beş tanesi erkân-ı harbiye sınıfına geçirilmiştir. Bunlar 1849'da erkân-ı harbiye kolağası olarak mezun olmuşlar ve Harbiye Mektebi Muallim Muavinliği'ne tayin edilmişlerdir¹⁴⁷. Çalışkanlığı ve şahsiyetiyle dikkat çeken Hüseyin Avni Paşa, bu beş kişiden biri olmuştur¹⁴⁸.

Gösterdiği başarı hocalarının ve askerî erkânın takdirine sebep olduğundan Hüseyin Avni Paşa 1849'da erkân-ı harbiye kolağası (kurmay yüzbaşı) rütbesiyle Fünûn-u Askeriye, Topçuluk ve Nizâmât-ı Harbiye dersleri ikinci muallimliğine atanmıştır. Bu dönemde Fenn-i Harb muavinliği ve Seferiyye ve Dahiliyye Kanunnameleri muallimliği de yapmıştır. Ertesi sene binbaşılık rütbesine sahip olarak yine ikinci muallimlik görevine devam etmiştir¹⁴⁹. 1852'de Fünûn ve Kavânin-i Harbiye dersleri birinci muallimi olmuştur¹⁵⁰.

¹⁴⁴ Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s. 116.

¹⁴⁵ Tahsin Ünal, *Harp Okulu Tarihi*, Berikan Yayınları, Ankara 2001, s. 23.

¹⁴⁶ Abdülkadir Özcan, *a.g.m.*, s. 116.

¹⁴⁷ Tahsin Ünal, *a.g.e.*, s. 38, 51.

¹⁴⁸ Ercümen Kuran, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s. 745 (49).

¹⁴⁹ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyevvel 1293, s. 3; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 11.

¹⁵⁰ Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C. XVIII, s. 526.

2. Kırım Savaşı'ndaki Görevleri

2.1. Çatana Muharebesi ve Silistre Kuşatması'na Katılması

Hüseyin Avni Paşa, zekâsı, cesareti ve çalışkanlığı sayesinde hızla terfi etmiştir¹⁵¹. Bu özellikleri Kırım Savaşı öncesi hükümetin dikkatini çekmiş ve 1852 yılında kaymakam (yarbay) rütbesiyle Şumnu'ya gönderilmiştir. Bir sene sonra da Çerkez İsmail Paşa'nın komutasında bulunan ordunun bir fırkasının erkân-ı harbiye reisliğine (kurmay başkanlığı) atanmıştır¹⁵².

Hüseyin Avni Paşa, Rusya'ya savaş ilan edilinceye kadar, Sofya tarafında bulunan Balkan geçitlerinin istihkâmlarına nezaret etmek üzere bir süre oralarda kalmış, daha sonra Vidin fırkasına atanmıştır¹⁵³. Rusya'nın Eflak ve Boğdan'ı işgal etmesi üzerine Rumeli ordusu komutanı Müşir Ömer Paşa'nın fiilen harekete geçmesiyle 23 Ekim 1853 tarihinde Kırım Savaşı başlamıştı¹⁵⁴. Bu sırada erkân-ı harbiye kaymakamı olan Hüseyin Avni Paşa, Rusya'nın Bükreş'ten Küçük Eflak tarafına doğru sevk etmekte olduğu askerî firkanın keşfi ve araştırılması amacıyla tayin edilmiştir. Bunun üzerine nizâmiye ve zabtiye süvari askerlerinden yeterli miktarda kuvvetle bölgeye giderek keşif yapmıştır. Bu sırada tesadüf ettiği Rus askerleriyle yaptığı küçük bir muharebede başarılı olmuştur¹⁵⁵. Daha sonra, Vidin karşısında bulunan Kalafat köyüne geçerek, orada bulunan istihkâmların inşâsına ve ordunun askerî harekâtına özen göstermekte iken bir fırka Rus askerinin Çatana¹⁵⁶ köyüne geldiğini haber almıştır. Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Ahmet Paşa¹⁵⁷, Rumeli ordusu reis-i erkânı Ferik Çerkez İsmail Paşa, Rumeli ordusu erkânından Ferik Mustafa Tevfik Paşa, Rumeli ordusu

¹⁵¹ Mehmet Aldan, "Hüseyin Avni Paşa", *Kemalist Ülkü*, C. 17, S. 194, Aralık 1984, s. 14.

¹⁵² *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

¹⁵³ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

¹⁵⁴ ATASE, *KHK*, Klasör No: 4-75, Dosya No: 11, Fihrist: 3-6; Zuhuri Danışman, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. XII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1966, s. 78-80.

¹⁵⁵ ATASE, *KHK*, Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 23-2.

¹⁵⁶ Kaynaklarda Çatata, Çetate, Çetat şeklinde de yazımlarını gördüğümüz bu köy Kalafat köyüne yedi sekiz saat mesafede bulunmaktadır. *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

¹⁵⁷ Sadrazam Fuad Paşa, görevini layıkıyla yapmadığı gerekçesiyle, Şam valisi iken Ahmed Paşa'yı kurşuna dizdirmiştir. Hüseyin Avni Paşa, Ahmed Paşa ile ilgili şunları söylemektedir: "Şam'daki suçunu bilmiyorum, fakat Kalafat'taki hareketiyle ilgili muhakeme edilseydi, o zaman idam edilmesi gerekirdi. Serdâr-ı Ekrem Ömer Paşa, o zaman bu ordunun feriki bulunan Çerkez İsmail Paşa'yı rakip olarak görmüş ve onu körlemek için o zaman ferik rütbesinde bulunan Ahmed Paşa'yı o orduya komutan edip, İsmail Paşa'yı onun maiyetine vermişti. Çatana Savaşı'nda İsmail Paşa ileride savaşırken keşif memuriyetiyle onun yanına gidip geliyordum. İsmail Paşa'nın yardım istediğini ve yardımın gerekliliğini Ahmed Paşa'ya ifade ettim. Ama Ahmed Paşa kulak asmadı. İşte bu cinayeti üzerine daha o zaman kurşuna dizilmeliydi. İsmail Paşa fırkası yine de zafer kazanmıştı. Ama Ahmed Paşa'nın ihaneti olmasaydı İsmail Paşa Rusyalıları tamamen perişan ederdi." Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 111.

piyade mirlivası Osman Paşa ve Dersaadet ordusu süvari mirlivası İsmail Paşa ile birlikte, on üç tabur piyade, üç alay süvari ve yirmi sekiz parça top ile Çatana köyüne gitmiştir¹⁵⁸. Müşir Ömer Paşa'nın Ruslar üzerine sevk ettiği birliklerin yolu üzerinde Rusların lağım açarak patlayıcı madde doldurabileceğini söylemiştir. Bunu yerlerin ve yolların inlemesinden anladığını belirten Hüseyin Avni Paşa, askerin kenara çekilmesini sağlamıştır. Bir saat sonra yolların patlaması sonucunda Osmanlı ordusunu büyük bir felaketten kurtarmıştır. Ertesi gün Çatana köyünde Rus Prensi Mençikof'un, dâhiyâne bir cesaret olarak ifade ettiği çevirme hareketiyle Rus askerine karşı yaptığı mücadelede başarılı olmuştur (5 Ocak 1854). Ruslar, bu bozgunu telafi edip, Kalafat'ı almak ve Türkleri Tuna'nın öte yakasına yani Romanya'dan Bulgaristan'a atabilmek için beş günlük bir taarruza geçmişler ancak sonuç alamamışlardır. Bozulan Ruslar Bükreş'e çekilmişlerdir. Bunun üzerine Çar, Prens Gorçakof'u başkomutanlıktan almış ve yerine Mareşal Paskieviç'i tayin etmiştir¹⁵⁹. Ruslar, piyade olarak dört tabur fazla kuvvete sahip olmalarına rağmen, bu muharebede çok büyük kayıp vermişlerdir. Osmanlı ordusunda üç yüz şehit, yedi yüz yaralı bulunurken, Rus ordusunda dört bin ölü ve birçok yaralı bulunmaktadır. Osmanlı komutanlarından İsmail Paşa ve Mustafa Paşa da bu muharebede hafif yaralanmıştır¹⁶⁰.

Bu zafer, Hüseyin Avni Paşa'nın ehliyet ve liyakatını ispat etmiş ve komutası altında bulunduğu askere de kendisini sevdirmiştir¹⁶¹. Zafer haberi İstanbul'a ulaşınca Sultan Abdülmecid tarafından Hüseyin Avni Paşa'ya altın saplı bir kılıç ile dördüncü rütbe mecîdî¹⁶² nişanı verilmiştir. Ayrıca buradaki başarısından dolayı miralaylığa terfi etmiştir (Mart 1854)¹⁶³.

¹⁵⁸ ATASE, *KHK*, Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 12; ATASE, *KHK*, Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 13; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

¹⁵⁹ BOA, *İ.DH*, 288/18116; Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. IX, y.y., İstanbul, t.y., s. 5082; Özcan Yeniçeri, "Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), C. 12, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 846; Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost Tarihi*, y.y., İstanbul 1989, s. 318.

¹⁶⁰ ATASE, *KHK*, Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 12-1; ATASE, *KHK*, Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 12-2.

¹⁶¹ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

¹⁶² Nişan-ı Âli-i Mecîdî, 1852 yılında Sultan Abdülmecid'in emriyle çıkarılmıştır. Beş rütbesi olup, devlete üstün hizmet etmiş kişilere yaşadığı sürece kullanmak şartıyla verilirdi. Mesleğinde en az yirmi sene üstün başarı ile çalışanlar bu nişanı hak edebilirdi. Ancak olağanüstü hizmeti görülenlerde bu zaman şartı aranmazdı. Mecîdîye nişanını hak edenlere önce beşinci rütbe verilirdi. Nişanın bir rütbesinden diğerine geçişi hak edebilmek için başarılı hizmete devam etmek şart olduğu gibi, beşinci rütbesinde iki sene, dördüncü ve üçüncü rütbelerinde üçer sene, ikinci rütbesinde dört sene bulunmuş olmak da gerekiyordu. 1864 yılında, bu nişanların senede bir kez ve sınırlı sayıda verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu

Çatana Savaşı ile 1853 harekâtı sona ermiş, müttefiklerin (İngiltere, Fransa) savaşa katılmasıyla yeni bir harekât safhası olmak üzere 1854 harekâtı başlamıştır¹⁶⁴. 1854 Mart ayında müttefikler savaşa bilfiil girmeye karar verince, Ruslar şiddetli bir hücumla Tuna'ya geçmeyi, Balkanları aşarak İstanbul önlerine gelmeyi kararlaştırmışlardı. Silistre, hem Romanya'dan gelen hem de Balkanlara inen yolların düğüm noktasında bir yerde bulunmakta idi. Bu yüzden Ruslar bu yolu hedef tuttular ve 18 Mayıs 1854'te de kuşatmaya başladılar¹⁶⁵. 13 Haziran'da Mecidiye tabyası etrafında meydana gelen savaşta Türk ordusu başarılı olmuş ve Rusları en geri mevzilerine kadar püskürtmüştür. 15 Haziran'da Türk ordusu, ne yapacağını şaşırılmış durumdaki Rus ordusu üzerine büyük bir çıkış hareketiyle hücum etmiştir. Bu durum karşısında Ruslar kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmışlardır¹⁶⁶. Tuna savaşlarının en büyüğü olan Silistre kuşatmasındaki başarıda en önemli etken, burada şehit olan Topçu Feriki Selanikli Musa Paşa'nın, kendisinden kat kat üstün düşman kuvvetlerine karşı kahramanca ve kararlılıkla mücadelesidir¹⁶⁷.

Hüseyin Avni Paşa, Rusların Silistre üzerine doğru yürüdükleri sırada adı geçen kalenin korunmasına memur edilmiştir. Çizdiği haritalar ve düzenlediği savaş harekâtı gereğince, Silistre kalesini, düşmanın şiddetli hücumuna karşı başarıyla korumuştur. İşte bu savunmada dünyanın en büyük komutanlarının yapabilecekleri ustalığı göstermiş ve şöhreti bir kat daha artmıştır¹⁶⁸.

2.2. Erkân-ı Harbiye Reisliğine Getirilmesi

Silistre kuşatmasından sonra, Zarif Mustafa Paşa'nın yerine Anadolu ordusu komutanlığına getirilen Müşir İsmail Paşa'nın İstanbul'a dönmesi üzerine Hüseyin Avni

nişan, devlete ihanet, rüşvet, hırsızlık, adam öldürme gibi suçları işleyenlerden geri alınırdı. *Düstur*, C. I, 1289 (1872), s. 725-728; *Askerî Salnâme*, (H. 1318 / M. 1900), s. 16; *Ceride-i Askeriye*, No: 8, 27 Ramazan 1280, s. 1; Naci Çakın-Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908)*, C. III, Kısım 5, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1978, s. 317.

¹⁶³ BOA, *A.}AMD*, 64/4; BOA, *İ.DH*, 295/18577; ATASE, *KHK*, Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 20-1; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 4; İbnülemin Mahmut İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 485.

¹⁶⁴ A. Tevfik Gürel, *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Mecmua, İstanbul 1935, s. 44.

¹⁶⁵ Emin Âli Çavlı, *Kırım Harbi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957, s. 23-24; Aziz Kaylan, *Kırım Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1975, s. 75-76.

¹⁶⁶ BOA, *İ. MMS.*, 1/31; BOA, *A.}MKT. NZD.*, 114/55; BOA, *İ. DH.*, 301/19079; Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, C. XII, s. 85-86.

¹⁶⁷ Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Hazırlayan: Musa Duman), Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2005, s. 407; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 238.

¹⁶⁸ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

Paşa'ya mirlivalık rütbesi verilmiştir. Daha sonra İsmail Paşa'nın görevi Rumeli komutanlığına çevrilerek Hüseyin Avni Paşa ile birlikte Şumnu'ya gitmiştir. O sırada bir kolordu ile Sahum'a gönderilen serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın talebiyle Hüseyin Avni Paşa erkân-ı harbiye reisliği'ne (kurmay başkanlığı) getirilmiştir (Haziran 1854)¹⁶⁹.

Hüseyin Avni Paşa, serdar-ı ekrem Ömer Paşa ordusunun kurmay başkanı olarak Gözleve zaferinde görev almıştır¹⁷⁰. Eylül 1854 tarihinde Osmanlı ordusu ve müttefikleri (İngiltere ve Fransa) beş yüzden fazla savaş, nakliye ve mühimmat gemileriyle Kırım'ın batı sahillerine yanaşarak Gözleve'yi işgal etmişlerdir. Daha sonra buradan hareketle Almalu Çayı kıyılarına gelince Rus ordusu ile karşılaşmışlardır. Burada yapılan savaşta Prens Mençikof komutasındaki elli bin kişilik Rus ordusu mağlup edilmiştir¹⁷¹.

Hüseyin Avni Paşa Anadolu'ya geçip, Kars, Erzurum ve Soğanlı mevkiilerinin korunma durumunu araştırmakta iken İstanbul'a geri çağırılmıştır¹⁷². İngiliz General Williams Paşa, Kars'ın korunması görüşünde idi. Hüseyin Avni Paşa bu görüşe karşı çıktığı için İngiltere Büyükelçisinin müdahalesiyle Williams Paşa'nın planı kabul edilmiş ve Hüseyin Avni Paşa bu yüzden İstanbul'a geri çağırılmıştır. İstanbul'a gelince, serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın komutasında Kırım'a sevki kararlaştırılan ordunun erkân-ı harbiye reisliği'ne tayin edilmiştir (Mayıs 1855). Daha önce bu hizmette bulunan Ferhat Paşa da İstanbul'a dönmüştür¹⁷³. Kısa bir süre sonra serdar-ı ekrem Ömer Paşa, Batum ve Mangırlı'ya gitmiş, Hüseyin Avni Paşa da kendisine refakat etmiştir. Hüseyin Avni Paşa görev yaptığı her yerde kendisine olan güvene layık olduğunu ispat etmiştir. Bu sırada Anakarya Muharebesi'ndeki başarısına mükâfat olmak üzere, üçüncü rütbe mecîdî nişanı verilmiştir¹⁷⁴. 6 Kasım 1855 tarihinde kazanılan İngur Muharebesi'nde de bulunmuştur¹⁷⁵. Ömer Paşa ile beraber ilerlemekte iken, Kars'ın Ruslar'a teslimi haberini almıştır. Mütarekenin imzalanması üzerine de Batum'a gelmiştir¹⁷⁶.

¹⁶⁹ BOA, *İ. MMS.*, 1/33; BOA, *A.}MKT. NZD.*, 114/99; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 4.

¹⁷⁰ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Ordu ve Politika*, s. 47.

¹⁷¹ Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, s. 410.

¹⁷² *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

¹⁷³ BOA, *İ. DH.*, 337/22123; BOA, *İ. DH.*, 319/20651; BOA, *A.}MKT. MHM.*, 70/9; BOA, *A.}MKT. NZD.*, 149/105; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 485.

¹⁷⁴ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

¹⁷⁵ Ali Sarıkoyuncu, "Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Hizmetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 16, S. 31, Ağustos 1991, s. 33.

¹⁷⁶ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

2.3. Paris Barış Görüşmeleri ve Hüseyin Avni Paşa

Ruslar Kafkasya'da bazı başarılar kazanmış ve beş ay on iki günlük bir kuşatmadan sonra 27 Kasım 1855'te Kars'ı ele geçirmişlerdi. Ancak savaşa devam edebilecek güçleri olmadığı için barış girişimlerine başlamışlardı¹⁷⁷. Velihtlığından beri bu savaşa taraftar olmayan II. Aleksander'ın Rus tahtına çıkması da barış görüşmelerinin başlamasında etkili olmuştur¹⁷⁸.

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda kazandığı tek savaş olan Kırım Savaşı'nı bitirmek üzere yapılması kararlaştırılan Paris Kongresi, Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya, Prusya ve Piyamonte hükümetlerinin katılımıyla 25 Şubat 1856'da çalışmalarına başlamıştır. Böylece Osmanlı Devleti, tarihinde ilk defa, Avrupa devletleriyle eşit haklara sahip olarak devletlerarası bir kongreye katılmıştır. Bu kongreye her devlet en seçkin diplomatını göndermiştir. Osmanlı Devleti de Mehmet Emin Âli Paşa başkanlığında bir heyet göndermiştir. Bu heyette eski sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın oğlu Paris elçisi Mehmed Cemil Bey de bulunmaktadır. Bu görüşmelerde müttefikler savaş sırasında gösterdikleri birliği barış masasında gösterememişlerdir. Her devlet kendi menfaatini öncelikle düşündüğü için Paris Kongresi büyük devletler arasındaki çekişmelerle dolu hava içerisinde geçmiştir. Sonuçta 30 Mart 1856'da Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır¹⁷⁹. Böylece Rusya'nın güneye inme politikasına set çekilmiş, Karadeniz'in tarafsızlığı sağlanmıştır. Antlaşmaya göre, bütün devletlerin, işgal ettikleri toprakları boşaltması kararlaştırılmıştır. Ayrıca Osmanlı Devleti ilk defa Avrupa devletler ailesinden sayılmış, toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı antlaşmayı imzalayan devletlerin garantisi altına girmiştir¹⁸⁰.

¹⁷⁷ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çeviren: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 84; Hikmet Süer, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 141; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s. 474.

¹⁷⁸ Fuat Andıç-Süphan Andıç, *Sadrızam Âli Paşa Hayatı, Zamani ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul 2000, s. 25.

¹⁷⁹ Abdurrahman Şeref, *a.g.e.*, s. 414; Ayfer Özçelik, s. 44-45; A. Nuri Yurdusev - Esin Yurdusev, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Yayına Hazırlayan: İsmail Soysal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 137.

¹⁸⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 242-243; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s. 477; Erhan Afyoncu, *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu I*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006, s. 127-128, 132.

Paris Antlaşması'ndan sonra Hüseyin Avni Paşa, Osmanlı-Rus sınırının belirlenmesi için kurulan Anadolu Hudûd-ı Hakâni Komisyonu'na hükümet tarafından birinci komiser tayin olunmuştur. Hüseyin Avni Paşa'nın yanında Miralay Osman Bey komisyon komiseri, Hakkı ve Antuvan Beyler de maiyet memuru olarak görevlendirilmiştir. Hüseyin Avni Paşa ve beraberindekiler gerekli olan yolluk, ödenek, harita ve diğer evrakları aldıktan sonra görev yerlerine gitmişlerdir. Hüseyin Avni Paşa, Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri temsilcilerinin yer aldığı bu komisyondaki görevini başarıyla tamamlayıp İstanbul'a dönmüştür¹⁸¹. Buradaki başarılı hizmetine mükâfat olmak üzere üçüncü rütbe mecîdiye nişanı verilmiştir¹⁸².

3. Harbiye Mektebi Nâzırlığı

Hüseyin Avni Paşa 1857 yılında Harbiye Mektebi Nâzırlığı'na tayin edilmiştir. 1858 yılında bu göreve ilave olarak Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisliği ve Askerî Mektepler Nâzırlığı görevi de verilmiştir. Böylece Hüseyin Avni Paşa, aldığı eğitim ve savaş meydanlarında kazandığı askerî tecrübesinden yararlanarak orduya değerli subaylar yetiştirmeye başlamıştır¹⁸³. Ancak Harbiye Mektebi hakkında bilgi veren eski eserlerde Hüseyin Avni Paşa'nın bu görevdeki hizmetleri ile ilgili bilgi verilmemiştir. Bunun sebebini şöyle açıklayabiliriz:

Harbiye Mektebi hakkında bilgi veren en eski eser Mehmed Esad tarafından Sultan II. Abdülhamid'in emri üzerine yazılan *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*'dir. Mehmed Esad, 1894 tarihinde tamamlayarak padişaha sunduğu eserinde, Harbiye Mektebi'nin ilk kuruluşundan başlayarak 60 yıllık gelişimini anlatmıştır. Okulda nâzırlık yapanlar hakkında da bilgi verdiği eserini Sultan II. Abdülhamid'in bilgisi ve denetiminde yazan Mehmed Esad, onu sinirlendirecek bazı konuları da yazmamıştır. En başta Sultan II. Abdülhamid'in amcası Sultan Abdülaziz'i 1876'da bir darbe ile tahttan indiren Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Harbiye Mektebi Nâzırlığı'ndan hiç bahsetmemiştir. Sultan Abdülaziz'in ölümünden de sorumlu tutulan Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı Sultan II. Abdülhamid hiç bir zaman sevmemiş ve ona güvenmemiştir. Bundan dolayı, Sultan II.

¹⁸¹ BOA, *İ.DH.*, 377/24895; BOA, *İ.DH.*, 377/24908; BOA, *HR. MKT.*, 188/79; BOA, *HR. MKT.*, 188/89; BOA, *HR. MKT.*, 189/41; BOA, *HR. MKT.*, 201/75; BOA, *HR. MKT.*, 162/76; BOA, *A.}AMD.*, 73/28; BOA, *A.}AMD.*, 75/29; BOA, *A.}AMD.*, 79/41; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

¹⁸² BOA, *İ. DH.*, 378/24973.

¹⁸³ BOA, *İ.DH.*, 415/27495; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10; Nuri Katircioğlu, "Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. 14, S. 163-166, Ağustos – Eylül 1944, s. 2208.

Abdülhamid'den tepki alacağını tahmin eden Mehmed Esad, bu eserinde Hüseyin Avni Paşa'nın Harbiye Mektebi Nâzırlığı'ndan bahsetmemeyi uygun görmüş, sadece onun adını Hüseyin Efendi şeklinde yazmakla yetinmiştir. Mehmed Esad'ın eserinden yararlanarak yazılan Kara Harp Okulu tarihi ile ilgili diğer kitaplarda da Hüseyin Avni Paşa'nın 1857-1862 yılları arasındaki Harbiye Mektebi Nâzırlığı döneminden bahsedilmemiştir¹⁸⁴. Bu eserlerde bahsedilmemesi, onun, bu görevi sırasında hizmeti olmadığı anlamına gelmez. Hüseyin Avni Paşa'nın görev yaptığı dönemde Harbiye Mektebi'ndeki faaliyetleri ve hizmetlerini şöyle açıklayabiliriz:

Hüseyin Avni Pasa döneminde, öncelikle personelin moral ve motivasyonunu artırmaya yönelik uygulamalara ağırlık verilmiştir. Okulun gelişmesi için çalışan ve eser veren öğretmenler, çeşitli hediye ve rütbeler verilerek ödüllendirilmiştir¹⁸⁵. 1857 yılında, Erkân-ı Harp kaymakamlarından ve Harbiye Mektebi öğretmenlerinden Safvet Bey'e gayretlerinden ve tercüme ettiği kitaptan dolayı miralaylık rütbesi verilmiştir¹⁸⁶. Fransız subaylarından Harbiye Mektebi Taksim-i Arazi öğretmeni Le Kilyo'ya ve Harbiye Mektebi mirlivası Galip Paşa'ya başarılı çalışmalarından dolayı mükâfat olarak mecîdiye nişanı verilmiştir¹⁸⁷. Harbiye Mektebi öğrencilerinden piyade ve süvari eğitimlerini tamamlamış olanlara atış eğitimi yaptırılmıştır¹⁸⁸. Böylece askerî eğitim uygulamalarına önem verildiği anlaşılmaktadır.

1859 yılında, Harbiye Mektebi Süvari öğretmeni Fransız De Yelar ile Baytar öğretmeni Jerce'ye başarılarından dolayı nişan verilmiştir¹⁸⁹. Ayrıca öğretmenlerden Miralay Mustafa Bey ve Heyet öğretmeni Kaymakam Mehmed Bey tercüme ettikleri kitaplardan dolayı ödüllendirilmişlerdir¹⁹⁰.

1860 yılında, Harbiye Mektebi öğretmenlerinden Esad Efendi'nin yazdığı kitabın mekteplerde ders kitabı olarak okutulması kararlaştırılmıştır¹⁹¹.

1861 yılında, Mekteb-i Harbiye Riyaziye öğretmeni Kolağası Esad Efendi'ye hesap, cebir, hendese ve coğrafya dersleriyle ilgili yazdığı risaleden dolayı beşinci rütbeden nişan verilmiştir¹⁹².

¹⁸⁴ Hayrullah Gök, *a.g.t.*, s. 5-6; Ali Sarıkoyuncu, *a.g.m.*, s. 35; Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 229.

¹⁸⁵ Hayrullah Gök, *a.g.t.*, s. 130.

¹⁸⁶ BOA, A.}DVN. MHM., 20/48.

¹⁸⁷ BOA, A.}DVN. MHM., 22/79; BOA, A.}DVN. MHM., 23/21.

¹⁸⁸ BOA, A.}MKT. NZD., 217/81.

¹⁸⁹ BOA, A.}DVN. MHM., 27/39.

¹⁹⁰ BOA, A.}MKT. MHM., 138/44.

¹⁹¹ BOA, İ. DH., 458/30430.

1862 yılında, Harbiye Mektebi öğretmenlerinden ve erkân-ı harbiye kaymakamlarından Mehmed Bey'in tercüme ettiği *Fenn-i Mesaha* risalesinin, masraflarının kendisine ait olmak üzere bastırılmasına karar verilmiştir¹⁹³. Yine aynı kişinin tercüme ettiği *Kış Mesaha* risalesinin de bastırılmasına izin verilmiştir¹⁹⁴. Okulun resim öğretmeni Kolağası Hafız Mehmet Bey'e başarılarından dolayı dördüncü rütbeden mecîdiye nişanı verilerek ödüllendirilmiştir¹⁹⁵. Ayrıca Ekim 1862 tarihinde Hüseyin Avni Paşa ile birlikte, Harbiye Mektebi öğretmenlerinden Miralay Mustafa ve Kaymakam Mehmet Beylere Fransa devleti tarafından Lejyon Donör Nişanı¹⁹⁶ verilmiştir¹⁹⁷. Aynı yıl ayrıca, Hendesehane'den mezun olan öğrencilerin Harbiye Mektebi'nden mezun olan öğrencilerle eşit tutulması kararlaştırılmıştır¹⁹⁸.

Hüseyin Avni Paşa'nın görev yaptığı dönem içinde Harbiye Mektebi'nin taşınması ve yeni bina yapılması gibi gelişmeler de olmuştur. Kırım Savaşı sırasında, 1854 yılında, Pangaltı'daki Harbiye Mektebi binası, hastane olarak kullanmak ve müttefik İngiliz ve Fransız askerlerini yerleştirmek gerekçesiyle boşaltılmıştı. Bunun üzerine Harbiye Mektebi öğrencileri eski Taşkışla binasına yerleştirilmiştir. Beş yıl burada kaldıktan sonra Harbiye Mektebi 1859 yılında Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye binasına taşınmıştır. Fransız Hastanesi haline getirilen Harbiye Mektebi'ne ait Pangaltı'daki bina Fransız askerlerinin dikkatsizliği sonucu çıkan yangında tahrip olmuştur. Bu yangında mektepte bulunan çok değerli kitaplar ve birçok eşya kül olmuştur. Sultan Abdülaziz tahta geçtikten sonra Pangaltı'daki Harbiye Mektebi binasının yeniden yapılmasını emretmiştir. Bunun üzerine inşaata başlanmış ve bir buçuk yıl sonra 1862 yılında tamamlanmıştır. Öğrenciler yeni binaya taşınmışlar ve okul, padişahın da katıldığı bir törenle açılmıştır¹⁹⁹.

Yeni Harbiye Mektebi binasının yapılmasıyla, derslerin yeni usullere göre okutulmasına başlanmıştır. Fransızca ve Jimnastik dersleri ilk defa askerî idâdilerde

¹⁹² BOA, A.}DVN. MHM., 30/78; A.}DVN., 155/24.

¹⁹³ BOA, A.}MKT. MHM., 232/36.

¹⁹⁴ BOA, A.}MKT. NZD., 367/43.

¹⁹⁵ BOA, A.}DVN. MHM., 35/9.

¹⁹⁶ Lejyon Donör Nişanı, 1804 yılında Fransa İmparatoru Napolyon Bonapart tarafından Fransız çıkarlarına göre verilmeye başlanan onurlu bir devlet nişanıdır. Muhtemelen bu nişan Hüseyin Avni Paşa'ya, Türk-Fransız ilişkilerinin gelişmesine katkılarından dolayı verilmiştir. İsmail Yağcı, "Lejyon Donörleri Atınız", <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ismail-yagci/522597.aspx> (11.10.2013); http://tr.wikipedia.org/wiki/L%C3%A9gion_d'honneur (11.10.2013).

¹⁹⁷ BOA, İ. HR., 196/11123.

¹⁹⁸ BOA, A.}MKT. NZD., 392/45.

¹⁹⁹ İsrâfil Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, *a.g.e.*, s. 58; Mehmed Esad, *a.g.e.*, s. 61-62.

mecburi ders olarak kabul edilmiştir. Bu dersler için yabancı öğretmenler getirilmiştir²⁰⁰.

Görüldüğü gibi Hüseyin Avni Paşa döneminde Harbiye Mektebi'nin gelişimine yönelik önemli çalışmalar yapılmıştır. Bu dönemde yapılan faaliyetler, Hüseyin Avni Paşa'nın bilgili, disiplinli, teşkilatçı ve ıslahatçı bir asker olduğunu açıkça göstermektedir. Özellikle Harbiye Mektebi'nden, vatansever ve devletin bütünlüğünü devam ettirmeyi amaçlayan değerli subaylar yetişmesinde Hüseyin Avni Paşa'nın büyük katkısı olmuştur²⁰¹. Mart 1863'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisliğine getirilmesi sebebiyle Hüseyin Avni Paşa'nın Harbiye Mektebi Nâzırlığı ve Askerî Mektepler Nâzırlığı görevi sona ermiştir²⁰².

4. Karadağ İsyanlarındaki Görevleri

4.1. 1858 Karadağ İsyanı ve Hüseyin Avni Paşa

XVIII. yüzyılın sonlarında sırtlarını Ortodoks Rusya ve Avusturya'ya dayayan Karadağ prensleri (vladikalar), topraklarını genişletmek ve güvence altına almak için istedikleri her şeyi yapabileceklerine inanmaya başlamışlardır. Bunun sonucu olarak da 1830'lardan itibaren bazı toprakları kendi beyliklerine katmaya çalışmışlar, Osmanlı Devleti'ne karşı birçok defa isyan etmişlerdir²⁰³.

Karadağ prensi Danilo, Kırım Savaşı sırasında Rusya'dan yüz çevirip Avusturya'ya yaklaşarak tarafsızlığını korumuştur. Paris Kongresi sırasında Karadağ, buna mükâfat olarak bağımsızlığının tanınmasını ve Hersek Sancağı'nın bir kısmı ile Bar (Antivari) limanının kendisine verilmesini istemiştir²⁰⁴. Osmanlı hükümeti de, kendi hâkimiyetini tanınması şartıyla Hersek topraklarından bir kısmını, vergisini almak üzere Karadağ'a bırakmayı ve Prens Danilo'yu müşir rütbesine çıkarmayı teklif etmiştir. Prens

²⁰⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 186.

²⁰¹ Ercümen Kuran, "Türk Ordusu ve Milliyetçilik", *Türk Kültürü*, Yıl IV, S. 47, Eylül 1966, s. 995 (67) - 997 (69).

²⁰² BOA, C. AS., 1012/44313.

²⁰³ Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 426; Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 223.

²⁰⁴ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 187; Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Isparta 2009, s. 20.

Danilo bu teklifi reddetmiş ve 1857 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Savaşı önleme imkânı kalmayınca 4 Mart 1858'de iki taraf kuvvetleri harekete geçmiştir²⁰⁵.

Savaş esas itibariyle Grakovo'da meydana gelmiştir. Başlangıçta Osmanlı kuvvetleri bir başarı elde etmişse de Prens Danilo'nun kardeşi Mirko'nun komutasındaki Karadağ kuvvetleri Grakovo Savaşı'nı kazanmıştır. Büyük devletlerin (Fransa, İngiltere, Rusya) araya girmesiyle savaş fazla uzamamıştır. Bu sırada Bosna'da da ayaklanma işaretleri belirmeye başlayınca Osmanlı Devleti, büyük devletlerin aracılığını kabul etmiştir²⁰⁶. Böylece Karadağ'ın özerkliğini de kabul etmiştir²⁰⁷. İstanbul'da Âli Paşa'nın başkanlığında toplanan konferans (Aralık 1858), Karadağ ile Hersek arasında kesin bir sınır tespitini, Zupa, Grakovo ve Rudina'nın Karadağ'a bırakılmasını, diğer konularda savaştan önceki duruma dönülmesini kabul etmiştir²⁰⁸.

1858 Karadağ isyanının bastırılmasında Hüseyin Avni Paşa'nın da hizmetleri vardır. Hüseyin Avni Paşa, Osmanlı kuvvetlerinin Grakovo Savaşı'ndaki mağlubiyeti üzerine Hersek valisi Ferik Halim Paşa'nın komutasında teşkil edilen ordunun erkân-ı harbiye reisliğine tayin edilmiştir. Cesareti ve akılcı tedbirleri sayesinde isyanın kısa sürede bastırılmasına hizmet ettikten sonra²⁰⁹, Karadağ haritasının düzenlenmesi için görevli mühendislere nezaret etmek üzere tayin edilmiştir²¹⁰. Mart 1859'da gerekli olan aletleri alarak hazırlığını tamamlayan Hüseyin Avni Paşa²¹¹, Karadağ'ın plan ve haritalarını düzenleyip çizdirerek sınırın düzenli şekilde belirlenmesine aracı olmuştur²¹².

4.2. 1861 Karadağ İsyanı ve Hüseyin Avni Paşa

Bu seferki Karadağ isyanı, Hersek isyanından doğmuştur. Kırım Savaşı'ndaki mağlubiyetinin acısını çıkarmak için Osmanlı topraklarındaki Hristiyan unsurları

²⁰⁵ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VI, s. 74; Abidin Temizer, *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007, s. 30.

²⁰⁶ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 277; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 187-188; Karadağlıların Türk askerlerine yaptıkları vahşet hakkında bkz. Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. X, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 60-61.

²⁰⁷ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 191.

²⁰⁸ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VI, s. 76.

²⁰⁹ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

²¹⁰ BOA, *İ. DH.*, 408/26997.

²¹¹ BOA, *A.ŞMKT.MHM.*, 136/18; BOA, *HR. MKT.*, 279/16.

²¹² BOA, *İ. HR.*, 166/8915; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 10.

kışkırtıp isyan ettirerek ayrılmalarını sağlamaya çalışan Rusların teşvikiyle ayaklanan Hersekliiler, Karadağ'dan gayr-i resmi olarak çok yardım görmüşlerdir²¹³. Doğrudan Osmanlı Devleti ile mücadele gücünü kendisinde göremeyen Karadağ prensi Nikola Petroviç, Hersek Hristiyanlarını ayaklanmaya teşvik ettiği gibi halkının çeteler halinde Hersekliilere katılmasına da göz yummuştur. Bir taraftan da Osmanlı ordusuna saldırmak için sürekli silahlanan Karadağ'ın bu durumu Hersek isyanının bastırılmasına engel olmuştur. Osmanlı Devleti, Hersek Hristiyanlarıyla Karadağlıların bunlara yardımını tek bir mesele olarak değerlendirerek serdar-ı ekrem Ömer Paşa'yı bu isyanı bastırmakla görevlendirmiştir. Ömer Paşa, Piva mevkiinde toplanan Hersek eşkiyasını 21 Kasım 1861'de kesin bir yenilgiye uğratmıştır²¹⁴.

Hersek isyanı sırasında tarafsızlığını ilan etmiş olan Karadağ prensi bir taraftan da seferberlik ilan edip yığınak yapmaya kalkıştığı için, Osmanlı hükümeti, toplanan askerlerin derhal terhisini istemiştir. Bu isteğin reddedilmesi üzerine de bütün Karadağ sınırı abluka altına alınmıştır. Ömer Paşa altmış bin kişilik ordusuyla sınırı geçip dört koldan ilerlemeye başlamış, Derviş Paşa, Abdi Paşa ve Hüseyin Avni Paşalara istila planının tatbikini sağlayacak görevler vermiştir²¹⁵.

Hüseyin Avni Paşa, 1862 yılı şubat ayında feriklik rütbesi verilerek Vasovik fırkası komutanlığına tayin edilmiştir²¹⁶. Mart 1862'de Hüseyin Avni Paşa ile haberleşmeyi hızlandırmak için geçici olarak İşkodra-Gusine postası düzenlenmiştir²¹⁷. Hüseyin Avni Paşa Gusine'ye gidip Vasovik üzerine bir taarruzda bulunmuş ise de Sutiska boğazından sevk ettiği iki tabur asker, bir gece meydana gelen soğuk ve fırtınanın şiddetine dayanamayarak bozulup dağılmıştır. Hüseyin Avni Paşa daha sonra kendisine çeki düzen verip Yakova ile İpek kazalarından beş altı bin kadar malisor (Katolik Arnavut) toplayıp Vasovik'e gitmiş ve Berana mevkiini tutmuştur. Orada bir kışla inşa edip malisörleri da yaptığı harekâta kullanmış ve isyancılara bir hayli kayıp

²¹³ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 201.

²¹⁴ Turgut Subaşı, "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz", *Türkler*, C. 12, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 765-766; Uğur Özcan, *a.g.t.*, s. 23-24.

²¹⁵ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 201.

²¹⁶ BOA, C. AS., 1012/44310; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 4; Hüseyin Avni Paşa aynı zamanda Harbiye Mektebi Nâzırlığı, Askeri Mektepler Nâzırlığı ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği görevini de üzerinde bulundurmaktadır.

²¹⁷ BOA, A.} MKT. UM., 549/98.

verdirmiştir. Fakat oradan ileriye hareket edememiştir²¹⁸. Vasovikliler itaat edeceklerini bildirmelerine rağmen, Karadağlılar çevre halkıyla beraber Hüseyin Avni Paşa'nın bulunduğu nahiyeye saldırıda bulunmuşlardır. Ancak bu saldırı püskültülmüştür²¹⁹

Hüseyin Avni Paşa, Lim nehrini geçerken başarısız olmuş ancak Derviş Paşa çok ustalıklı bir manevra ile Duga geçidini başarıyla çevirmiş ve Karadağlıların artık hiçbir yerde tutunabilmelerine imkân bırakmamıştır. Rieka'da Karadağlılar ümitsiz olarak son bir hücum yapmışlar, ancak şiddetli bir topçu ateşi açan Ömer Paşa karşı bir taarruzla düşman ordusunu imha etmiştir (23 Ağustos 1862). Serdar-ı ekrem Ömer Paşa bu zafer sonrası Karadağ'ın başkenti Çetine'ye doğru ilerlediği sırada Avrupa devletleri hemen araya girmiştir²²⁰. Fransa, İngiltere, Avusturya, Prusya ve İtalya'nın İstanbul'daki elçileri Osmanlı hükümetine nota vererek savaşın durdurulmasını istemişlerdir²²¹. Bunun üzerine 31 Ağustos 1862'de serdar-ı ekrem Ömer Paşa, İşkodra Antlaşması'nı imzalamıştır. Buna göre, Karadağ'ın idaresi eski şekliyle kalacak, sınır değişmeyecek, Karadağlılar ithalat ve ihracat için Bar (Antivari) limanından istifade edebilecekler, ancak Karadağ'a silah ve mühimmat sokamayacaklardı. Ayrıca Karadağlılar bir daha Türk topraklarına saldırmayacaklarına ve Türk topraklarında isyan çıkarsa maddi ve manevi hiçbir yardımda bulunmayacaklarına dair teminat vereceklerdi²²².

İşkodra Antlaşması'nın imzalanmasını Osmanlı Devleti memnuniyetle karşılamıştır. Sultan Abdülaziz, Karadağ isyanının uluslararası bir soruna dönüşmeden kısa sürede bitirilmesinden duyduğu memnuniyeti serdar-ı ekrem Ömer Paşa'ya bildirmiş ve Hüseyin Avni Paşa da dâhil olmak üzere harekâta katılan herkesi kutlamıştır²²³. Buradaki başarılı hizmetleri dikkate alınarak Temmuz 1862'de Hüseyin Avni Paşa'ya Nişan-ı Âlî-i Osmânî verilmiştir²²⁴. Karadağ isyanının bastırılmasında Ömer Paşa ve Derviş Paşa kadar olmasa da Hüseyin Avni Paşa'nın da rolü vardır. Hüseyin Avni Paşa Ekim 1862'de, isyan eden Vasovik halkının itaat altına alındığını ve yerlerine geri gönderilmekte olduğunu İstanbul'a bildirmiştir²²⁵.

²¹⁸ Ahmed Hilmi İbni Resul Ergirili, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr: 10071, İstanbul 1323, s. 84; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 250.

²¹⁹ BOA, A.}MKT.UM., 570/51.

²²⁰ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 201.

²²¹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 5.

²²² İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 201-202.

²²³ Zafer Gölen, "1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, C. LXXV, S. 273, Ağustos 2011, s. 531.

²²⁴ BOA, İ. DH., 493/33439.

²²⁵ BOA, A.}MKT.MHM., 244/13.

Aslında Osmanlı Devleti'ne verdikleri zararları düşünürsek, İşkodra Antlaşması ile Karadağ'ın ceza yerine ödüllendirildiği yönünde de değerlendirme yapılabilir. Ancak imzalanan bu antlaşmayı, bölgenin uzun süre huzur ve sükûn içinde yaşamasına sebep olduğu için başarı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır²²⁶.

5. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisliği

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla başlayıp, 1839 yılına kadar devam eden on üç yıllık dönem II. Mahmud'un yeniliklerini uyguladığı dönemdir. Bu dönemde öncelikle askerî alanda ıslahatlar yapılmıştır. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusu kurularak, Fransa ve İtalya'dan uzman subaylar getirilmiştir. Askerî modernleşmeyi, yeni ve merkezi bir devlet kurma yolunda çabalar izlemiştir. Merkezi idareye yeni bir şekil verilerek yürütme düzenlenirken, yasama alanında da girişimler yapılarak, yeni danışma meclisleri oluşturulmuştur. Divan-ı hümâyunun bıraktığı boşluk ve Meşveret Meclisi'nin ihtiyaca cevap verememesi bu danışma meclislerini ortaya çıkarmıştır²²⁷. Bu meclislerin amacı, yeni düzen hakkında tedbirler düşünmek ve hükümete teklifte bulunmaktır. Böylece eskiden Divan-ı hümâyunda görülmesi gelenek halini alan devlet işleri, özelliklerine göre bu meclislerde görüşülmeye başlamıştır. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra kurulan ilk meclis, 1836 yılında askerî reformları yürütmek üzere kurulan, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî olmuştur. Bu meclis, kişilerin askerlik görevleriyle ilgili kuralları belirlemek, batı devletlerinde yürütülen askerlik yöntemlerini incelemek ve Türk ordusunun ilerlemesi yolunda gereken tedbirleri bulup ortaya koymakla görevlendirilmiştir²²⁸.

Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye bağlı çeşitli komisyon ve odalar yer almaktadır. Bunlar; Ebniye-i Askeriye, Tahkîk, Nân-ı Azîz ve Lahm Komisyonları ile Nizâmiye Hazinesi Tahrîrât, Nizâmiye Jurnal, Nizâmiye Yoklama, Nizâmiye Muhâsebe, Nizâmiye Rûznâmçe, Nizâmiye Hazine, Redif Yoklama, Tercüme ve Muvâzene Odalarıdır²²⁹. Seraskerliğe bağlı olarak çalışan Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin bünyesinde ayrıca Harbiye, Levâzım, Nizâm, Muhâkemât ve Sağlık daireleri ile bu dâirelere bağlı kalemler de

²²⁶ Zafer Gölen, "1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları", *Belleten*, C. LXXV, S. 273, Ağustos 2011, s. 531, 538.

²²⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 22, 24.

²²⁸ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. V, s. 153; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Türkiye'de Liberal Düşünce'nin Doğuşu ve Gelişimi", <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/liberalizmindogusu.htm>. (15.05.2010)

²²⁹ *Askerî Salnâme*, (H. 1282 / M. 1865), s. 29-37; *Askerî Salnâme*, (H. 1287 / M. 1870), s. 18-24.

bulunmaktadır. Seraskerliğe bağlı 15 üyeden oluşan bu meclis, Meclis-i Tophâne-i Âmire tarafından yönetilen topçu sınıfı hâriç, ordulardaki çeşitli hizmetlerin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüdür. Silahlanma, techîzât, giyim-kuşam ve her türlü ödemeler bu meclisin yetkisindedir. Alım-satımlarda ihale ve talepler ele alınarak kalite kontrolleri yapılır, askerî dilekçeler, kânun, kararnâme ve maaşlar görüşülür, teşkilât tasarıları tartışılır, askerî komutanlar ve yüksek subayların terfi listesi sultana takdim edilirdi. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî’de alınan kararlar seraskerliğe sunulur, buradan da sadârete takdim edilirdi²³⁰.

Böylece askerî konularda birçok kişinin görüşü alınarak en doğru kararın verilmesi amaçlanmıştır. Tanzimat dönemi boyunca faaliyetlerini sürdüren Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî, Osmanlı ordusunun çağdaş bir yapıya kavuşturulmasında önemli rol oynamıştır²³¹.

Hüseyin Avni Paşa, seraskerliğe tayin olunan Raşid Paşa'nın yerine Mart 1863'te Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisi olmuştur²³². Hüseyin Avni Paşa'nın görev yaptığı bu dönemde askerî alandaki bazı önemli faaliyetler şunlardır:

Temmuz 1863'de Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî üç daireye ayrılmış, İmâlât Meclisi'nin kaldırılmasıyla da üyeleri bu dairelere taksim olunmuştur. Bunlardan birincisi, harbiye işlerine bakacak olan Harbiye Dairesi, ikincisi askerî levazım işlerine bakacak olan Levâzım Dairesi, üçüncüsü de nizâmiye işlerine bakacak olan Nizâmât Dairesi'dir. Bunlardan Harbiye Dairesi'nin reisi Hüseyin Avni Paşa'dır²³³.

1863'ten önce taşralarda görev yapan zabtiye binbaşılarının ikamet ettikleri yerlere *kapualtı* ve kendilerine *bölükbaşı* denilmekteydi. 1863'te yapılan askerî düzenleme ile binbaşıların ikamet yerlerine *zâbıta*, yüzbaşılarının başında bulunduğu karakolhâneye *zâbit merkezi*, çavuş, mülâzım ve onbaşılarının başında bulunduğu karakolhâneye ise *mevki-i zâbıta* denilmesi kararlaştırılmıştır.

1863'ten önce alay ve taburlardaki zâbitler ile ümerâ ayrı yemek yemekte idiler. Bu tarihten itibaren her kışlada kaliteli yemek yapılmasına dikkat edildiği gibi, aynı zamanda birlikteliği daha da artırmak amacıyla ümerâ ve zâbitanın birlikte yemek

²³⁰ Uğur Ünal, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 82-83.

²³¹ Sezgin Kaya, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ordusu (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005, s. 30.

²³² BOA, *C. AS*, 1012/44313; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 486.

²³³ *Tercüman-ı Ahval*, No: 358, 26 Muharrem 1280, s. 1.

yemeleri usulüne geçilmiştir. Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Nezâreti Levazım Dairesi'nin çalışmaları sonucunda 13 Ekim 1863'ten itibaren askerlerin ekmeklerinin daha kaliteli ve hesaplı olması sağlanmıştır²³⁴.

Serasker Fuad Paşa, 1863 yılında ordu adlarını rakamlara dönüştürmüş ve merkezlerde de değişiklik yapmıştır. Hassa I., Dersaâdet II., Rumeli III., Anadolu IV., Arabistan V., Irak ve Hicaz VI. Ordu şeklinde adlandırılmıştır. I. Ordu (Hassa) İstanbul'a, II. Ordu (Dersaadet) Şumnu'ya, III. Ordu Manastır'a, IV. Ordu Erzincan'dan Erzurum'a nakledilmiştir. Diğer iki ordu yerinde bırakılmıştır. Yani V. Ordu Şam'da, VI. Ordu Bağdat'ta kalmıştır²³⁵.

Osmanlı Devleti yeni icat edilen silah ve topların bir kısmını batılı devletlerden satın almış, bir kısmını ise kendisi üreterek silah teknolojisinde Avrupalı devletleri takip etmiştir. 1863 yılının ikinci yarısında tophânede 162 adet kuyruktan ve ağızdan dolar çelik şeşhaneli top imal edilmiştir²³⁶. Tophanede beş altı ay içerisinde bu kadar şeşhaneli top hazırlanması büyük bir başarıdır. Prusya'dan ise aynı toplardan 48 adet satın alınmıştır²³⁷. Ayrıca İstanbul'daki sarraf ve mültezimlerden bazıları, 1.040 adet şeşhaneli tüfeği²³⁸ orduya bir hizmet olmak üzere bağışlamıştır. Bağış yapanlar 18 kişi olup, Hacı İsmail Ağa ve Rüstem Paşa dışındakiler gayrimüslimdir²³⁹.

Hüseyin Avni Paşa, seraskerden sonraki bu önemli makamda iken yapılan askerî alandaki ıslahatlarda oynadığı rol ile gelecekteki yüksek kariyerinin temel taşlarını koymuştur²⁴⁰.

6. Hassa Ordusu Müşirliği ve Serasker Kaymakamlığı

Merkezi İstanbul'da olan ve sarayın korunmasıyla da görevli olan, seraskerliğe bağlı Birinci Ordu'ya *Hassa Ordusu* adı verilmektedir²⁴¹. Bu ordu yedi piyade, yedi

²³⁴ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 63, 73-74, 159.

²³⁵ *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 1; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, s. 94.

²³⁶ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 126-127.

²³⁷ *Tercüman-ı Ahval*, No: 447, 26 Şaban 1280, s. 1.

²³⁸ Avrupa'da çakmaklı ve kapsüllü tüfeklerden sonra icat edilen şeşhane denilen milli ve yivli tüfekler Sultan Abdülmecid döneminde Osmanlı ordusunda kullanılmaya başlanmıştır. Kapsüllü tüfekler yuvarlak mermiyi üç dört yüz adıma kadar ulaştırdığı halde, şeşhanelerin sivri kurşunları iki bin adım mesafeye kadar ulaşmakta idi. Sultan Abdülaziz, ordunun son sistem şeşhaneli tüfeklerle donatılmasını emretmiştir. Bu amaçla Prusya'ya tüfek siparişi yapılmış, eski tüfeklerin de askerî fabrikalarda şeşhane tüfeği haline dönüştürülmesine çalışılmıştır. Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, Ankara 1988, s. 184-185.

²³⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 705, 3 Safer 1280, s. 2.

²⁴⁰ Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 193-194.

süvari, beş topçu, iki istihkâm alayından ve iki amele livasından ibaret olup, müşir komutasında görev yapmaktaydı²⁴².

Hassa birlikleri Tanzimat öncesinde kurulmuş muhafız alaylarıdır. Daha sonra bu birliklerde düzenleme yapılarak ordu düzeyine çıkarılmıştır. Bu orduya Bursa, Aydın, Biga, Balıkesir, İzmit, Menteşe, Karahisar-ı Sahip, Hamit, Teke ve Alanya yörelerinden asker sağlanmıştır²⁴³.

Kaymakam, birisinin yerine vekil olarak bakan kişidir²⁴⁴. Serasker kaymakamı da, seraskerden sonra en yetkili ordu komutanı yani serasker vekilidir.

Fuad Paşa, 2 Haziran 1863'te seraskerlik görevi de devam etmek üzere sadrazamlığa getirilmiştir. Böylece ilk defa seraskerlik ile sadrazamlık bir kişide toplanmıştır²⁴⁵. Fuad Paşa, Sultan Abdülaziz'e, askerî bilgisi ve tecrübesinden bahsederek Hüseyin Avni Paşa'nın müşir rütbesiyle kendisinin seraskerlikteki vekili olması teklifinde bulunmuştur²⁴⁶. Teklifin kabul edilmesi üzerine Hüseyin Avni Paşa Ağustos 1863'te Hassa Ordusu Müşiri ve Serasker Kaymakamı olmuştur. Halil Paşa'dan serasker kaymakamlığı görevini devralan Hüseyin Avni Paşa, 24 Aralık 1865'e kadar yaklaşık iki buçuk sene bu görevde kalmıştır²⁴⁷. Bu süre içinde Serasker Fuad Paşa ve Serasker Kaymakamı Hüseyin Avni Paşa ikilisi birlikte askerî konularda önemli ıslahatlar yapmışlardır²⁴⁸. Bu ıslahatlardan bazıları yapılış sırasına göre şunlardır:

Bu dönemde İstanbul ve taşradaki birçok askerî kışla ile hastâne tamir edilmiştir. Askerlerin yeteneklerini artırmak amacıyla talimler yapılmıştır. Talimlere birçok devlet adamı katılmış ve yeni icat silahlar denenmiştir. Bu talimlerde başarılı olan askerler

²⁴¹ BOA, *İ. DH.*, 512/34823; Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 143.

²⁴² Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 188-189;

²⁴³ Sezgin Kaya, *a.g.t.*, s. 31.

²⁴⁴ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, s. 168.

²⁴⁵ Âtîf Bey, "Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey'in Hâtıraları, Fuad Paşa'nın Sadâreti", *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 1, C. 2, S. 8, Eylül 1965, s. 31; Emine (Atılgan) Gümüşsoy, *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 85.

²⁴⁶ Hüseyin Avni Paşa ilk kez Türk ordusunun yönetimini ikinci adam konumuyla da olsa ele geçirmiştir. Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 194.

²⁴⁷ BOA, *İ. DH.*, 512/34823; BOA, *A.}MKT.MHM.*, 273/47; BOA, *C. AS.*, 912/39366; BOA, *C. AS.*, 840/35859; BOA, *İ. DH.*, 512/34823; *Devlet Salnâmesi (H. 1281 / M. 1864)*, s. 62; *Devlet Salnâmesi (H. 1282 / M. 1865)*, s. 62; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 1; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 145.

²⁴⁸ *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 1.

nişan ve çeşitli hediyelerle ödüllendirilmiştir²⁴⁹. 12 Eylül 1863 tarihinde padişahın da katılımıyla Veli Efendi'de büyük bir ateşli askerî talim yapılmıştır. Talim, Hassa Ordusu Müşiri ve Serasker Kaymakamı Hüseyin Avni Paşa'nın komutasında gerçekleşmiştir. Talimde yedi batarya top sağ başta, on tabur piyâde kol alt tarafında, sekiz bölük süvârî ile bir bölük Kazak ve bir bölük Dragon askeri²⁵⁰ de bunların sol başında ve araları yetmiş beşer adım olmak üzere saf tutmuşlardır. Akşama kadar süren bu talimde, atılan şeshaneli ve yeni icat toplar ile şarapneller her seferde hedefe isabet etmiştir. Askerlerin buradaki başarıları her yerde beğeni ve takdirle karşılanmıştır. Yapılan gösteri sonunda, Tophane-i Amire Müşiri başta olmak üzere bütün üst rütbeli subaylar, yeni topların bu şekilde imal ve tanzim edilmesi gerektiğini düşünmüşlerdir²⁵¹. Buradaki başarılı hizmetleri dikkate alınarak Hüseyin Avni Paşa'ya birinci rütbe Nişan-ı Âlî-i Osmânî²⁵² verilmiştir²⁵³.

Ocak 1864'te Sultan Abdülaziz, Hassa Ordusu'na iki batarya şeshaneli top bağışlamıştır. Ayrıca İngiltere'ye 50.000 adet şeshaneli tüfek sipariş edilmiştir. Bu tüfekler parça parça gelmiş olup, ilk gelenler 1.500 adet, ikinci gelenler 13.500 adet, üçüncü gelenler 9.500 adettir²⁵⁴.

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında Maslak civarında Levent Çiftliği yakınında bulunan boş alanın yaz ayları talim için nizamiye askerlerine ordugâh yapılması uygun görülerek Temmuz 1864'te Hassa ordusundan bazı taburlar oraya nakledilmiştir. Talim

²⁴⁹ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 79, 216.

²⁵⁰ Dragon, batı ordularında atlı veya yaya olarak çarpışan asker sınıfıdır. <http://www.turkcebilgi.com/sozluk/dragon>

²⁵¹ *Takvim-i Vekayi*, No: 713, 30 Rebiül evvel 1280, s. 1-3; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. X, s. 99-100; Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 216-217.

²⁵² Nişan-ı Âlî-i Osmânî, 1862 yılında Sultan Abdülaziz Han'ın emriyle çıkarılmıştır. Önce üç, daha sonra dört rütbesi olup, devlete üstün hizmet etmiş kişilere yaşadığı sürece kullanmak şartıyla verilir. Bu nişana sahip olabilmek için askerlik sınıfından olanların barış zamanında, ilmiye ve mülkiye sınıfından olanların da her zaman, buldukları meslekte en az yirmi yıl devlete faydalı hizmet etmiş olması gerekmektedir. Nişanın bir rütbesinden diğerine geçişi hak edebilmek için başarılı hizmete devam etmek şart olduğu gibi, üçüncü rütbesinde iki sene, ikinci rütbesinde dört sene bulunmuş olmak da gerekiyordu. Mecidî nişanın birinci derecesine hak kazananlar bu nişanın birinci derecesini alabilirlerdi. Askerlerin seferberlik zamanları ile yaralanmaları iki kat sayılır, rütbenin birinden diğerine geçerken süre şartı aranmazdı. Bu nişanla birlikte berat da verilir, beratı olmadıkça kimse bu nişanı taşıyamazdı. Yedi köşeli yıldız biçiminde, üzeri yeşil mineli idi. Kıymetli taşlarla süslenen nişan, boyuna asılır veya göğsün sol üst tarafına iliştilirdi. Bu nişan, devlete ihanet, rüşvet, hırsızlık, adam öldürme gibi suçları işleyenlerden geri alınırdı. *Askerî Salnâme*, (H. 1318 / M. 1900), s. 16; *Takvim-i Vekayi*, No: 627, 24 Cemâziyel âhir 1278, s. 2; *Tercüman-ı Ahval*, No: 126, 1 Receb 1278, s. 2; *Tercüman-ı Ahval*, No: 127, 4 Receb 1278, s. 3; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 737; Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 317; <http://www.turkansiklopedi.com/kultur/163-terimler/17726-nisan.html>.

²⁵³ *Takvim-i Vekayi*, No: 713, 30 Rebiülevvel 1280, s. 3.

²⁵⁴ *Ceride-i Askeriye*, No: 4, 28 Şaban 1280, s. 1; *Ceride-i Askeriye*, No: 8, 27 Ramazan 1280, s. 1.

başlayınca Sultan Abdülaziz de askerlerin talim ve manevralarını seyretmek amacıyla gösterilere katılmıştır. Sadrazam ve Serasker Fuad Paşa burada yapmış olduğu konuşmada, “Asker! Ordunuzun kuruluşunu ve icra ettiğiniz manevraların noksansız ve kusursuzluğunu padişâhımız efendimiz hazretleri beğendiler...” diyerek askerleri onurlandırmıştır²⁵⁵.

Kasım 1864’te, Bosna’da süvari alayı kurulması konusuna dair Fuad Paşa’ya sunulan lâyiha, Dâr-ı Şûrâ’ya havale edilmiştir. Ahmed Cevdet Paşa konuyu takip etmek üzere bir iki defa Dâr-ı Şûrâ’ya gitmiştir. Ancak üyelerin bu konuyla ilgilenmediklerini görmüştür. Serasker Kaymakamı Hüseyin Avni Paşa, dışardan birinin askerî iş takibinde bulunmasını istemezdi. Bu sebeple Ahmed Cevdet Paşa daha fazla Dâr-ı Şûrâ’ya gidememiş, daha sonra Kozan seferi de başlayınca bu konu unutulmuştur²⁵⁶.

Sultan Abdülaziz sık sık Tophâne’yi ziyâret ederek tüfek üretimlerini kontrol etmiştir. 10 Şubat 1865 tarihindeki ziyaretinde İngiltere, Fransa ve Belçika fabrikalarında yaptırılan şeşhanelerle, Tophâne’de imal edilen küçük çaplı şeşhanelerin örneklerini incelemiştir²⁵⁷.

Mayıs 1865’te Nizâmiye askerlerinin bilgilerini artırmak amacıyla alaylar içerisinde özel okullar açılmıştır. Öncelikle yazı yazmayı öğretmeyi amaçlayan bu okullarda birçok asker 5-6 ay içinde okuma-yazmayı öğrenmiştir²⁵⁸.

Hüseyin Avni Paşa yaklaşık iki buçuk yıl hassa ordusu müşiri ve serasker kaymakamı olarak görev yaptıktan sonra, bir surre alayında²⁵⁹ harem-i hümayun arabasına fazla bakınca Kadın Efendi’nin Sultan Abdülaziz’e şikâyet etmesi üzerine 24 Aralık 1865 tarihinde ansızın azledilmiştir²⁶⁰. Olayla ilgili başka bir rivayet, Hüseyin Avni Paşa’nın, Dolmabahçe’de Cuma Selamlığı’nda araba içinde alayda bulunan harem-i hümayun mensuplarından bazılarında söz attığı için görevinden azledildiği

²⁵⁵ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, s. 121-122; *Takvim-i Vekayi*, No: 757, 13 Safer 1281, s. 1; *Ceride-i Askeriye*, No: 27, 11 Safer 1281, s. 1.

²⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 111-112.

²⁵⁷ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 109.

²⁵⁸ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 31.

²⁵⁹ Osmanlı padişahlarının, her yıl hac mevsiminde mukaddes yerlerin ve hac yollarının güvenliğini sağlayan Mekke şeriflerine ve Hicaz bölgesinde (Mekke, Medine) yaşayanlara gönderdikleri para ve değerli eşyalara surre, bunları götürenlere de surre alayı denir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 280; <http://surrealayi.nedir.com/>

²⁶⁰ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234.

şeklinde²⁶¹. Mahmud Celaleddin Paşa bu olayla ilgili, Hüseyin Avni Paşa'nın Harem Dairesi ile saltanatın ırz ve namusunu ihlal edici bazı aşâğılık işlere giriştiğinin Valide Sultan tarafından kesin şekilde öğrenilmesi üzerine, bundan böyle devlet merkezinde bulunmamak şartıyla serasker kaymakamlığından azledildiğini ve Yanya-Tırhala askerî fırkası kumandanlığı ile İstanbul'dan uzaklaştırıldığını söylemektedir²⁶². Arif Oruç bu olayı, Ayhan takma adıyla yazdığı romanında, Hüseyin Avni Paşa'nın, sarayın harem dairesinde Şems-i Cihan adında bir Çerkez kızına göz diktiği, bunu duyan Valide Sultan'ın Sultan Abdülaziz'e haber verdiği, padişahın bu duruma çok sinirlendiği ve "Yıkılsın şehrimden" diyerek Hüseyin Avni Paşa'yı görevinden azledip İstanbul'dan uzaklaştırdığı şeklinde anlatmaktadır²⁶³. Hüseyin Avni Paşa'nın yerine Abdülkerim Nadir Paşa (Nadir Abdi Paşa) Hassa Ordusu Müşirliği ile birlikte serasker kaymakamlığına getirilmiştir²⁶⁴. Harbiye Mektebi'ne girdiğinden beri hep yükselen Hüseyin Avni Paşa ilk kez bu tarihte görevinden resmen alınmıştır²⁶⁵.

7. Girit ve Yanya Askerî Fırkası Komutanlığı

Hüseyin Avni Paşa on dört ay kadar açıkta kaldıktan sonra²⁶⁶ Şubat 1867'de Şerif Osman Paşa'nın yerine Bosna valisi ve Askerî Fırkası Komutanı olarak atanmıştır. Ancak bu, atama aşamasında kalmıştır. Girit ayaklanmasının genişlemesi ve ordu komutanı Giritli Mustafa Paşa'nın başarılı olamaması üzerine, daha önceki askerî ve diplomatik başarıları göz önünde bulundurularak Hüseyin Avni Paşa'nın Girit'e gönderilmesine karar verilmiştir. Giritli Mustafa Paşa İstanbul'a çağırılmış ve yerine ordu komutanı olarak Hüseyin Avni Paşa 7 Mart 1867'de Girit'e gitmiştir²⁶⁷.

Hüseyin Avni Paşa Girit'te yaklaşık bir ay görev yaptıktan sonra, Yunan sınırında meydana gelen ayaklanmadan dolayı Yanya ve Yenişehir ordusuna komuta etmek üzere Nisan 1867'de Yanya Askerî Fırkası Komutanlığı'na getirilmiştir. Yanya'da komutanlık yaparken, görevli olarak Mayıs 1867'de, yakın mesafede bulunan

²⁶¹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 487.

²⁶² Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 101.

²⁶³ Ayhan, *a.g.e.*, s. 66-67.

²⁶⁴ BOA, C. AS., 1051/46177; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 1.

²⁶⁵ Musa Çadırıcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 145.

²⁶⁶ Hüseyin Avni Paşa'nın on dört ay açıkta kalmasında en önemli etken, ona en büyük desteği veren Fuad Paşa'nın 1866 yılında sadrazamlıktan alınmasıdır. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 101. Hüseyin Avni Paşa, açıkta kaldığı bu süre içerisinde maliye hazine-i celilesinden on bin kuruş mazuliyet maaşı almıştır. BOA, *İ. DH.*, 545/37895.

²⁶⁷ BOA, *İ. MMS.*, 34/1400; BOA, *A.}MKT.MHM.*, 377/41; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 11; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 488.

Preveze'ye de gitmiştir²⁶⁸. Hüseyin Avni Paşa'nın yerine daha geniş yetkilerle ve daha fazla askerle serdar-ı ekrem Ömer Paşa başkomutan sıfatıyla Girit'e gönderilmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, Yunan sınırındaki Türk gözetleme birliğinin komutasını almıştır. Yunanlılar, uydurma haberler ve yazılarla Avrupalıların kafalarını karıştırıyorlar, Girit ile Yanya ve Tırhala'nın ilhakına ortam hazırlamaya çalışıyorlardı. Yunanistan ile Türkiye arasında her an bir savaşın çıkması beklenmekteydi. Ömer Paşa'nın görevinden daha önemli görüldüğü için bütün gözler Hüseyin Avni Paşa'ya çevrilmişti. Hüseyin Avni Paşa'nın görevini layıkıyla yerine getirmesi sonucunda burada olağanüstü bir olay olmamıştır. Ancak ilişkiler Eylül 1867'ye kadar gergin geçmiştir²⁶⁹. Hüseyin Avni Paşa'nın buradaki görevi 7 Ekim 1867'de Girit Askerî Komutanlığı'na tayin edilmesiyle sona ermiştir²⁷⁰.

8. Girit Valiliği

Venediklilerle yirmi beş yıla yakın devam eden savaştan sonra Girit adası 1669 yılında Osmanlı topraklarına katılmıştır²⁷¹. Böylece Doğu Akdeniz'de Türk egemenliği sağlanmıştır²⁷². Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Girit adası Kandiye, Hanya ve Resmo sancaklarından oluşan, merkezi Kandiye olmak üzere imtiyazlı bir eyalet haline getirilmiştir²⁷³.

Girit adasında yaşayan Hıristiyanlara yönelik zaman zaman bazı ayrıcalıklar tanınmasına rağmen, onları memnun etmek mümkün olmamıştır²⁷⁴. Rus Çarı I. Petro zamanından beri devam eden Rus kışkırtmaları, milliyetçilik akımları ve Rumların kurduğu Heteria Cemiyeti'nin faaliyetleri Hıristiyanları Osmanlı Devleti'nden ayrılmaya sevk etmiştir. Girit adasında ilk isyan Temmuz 1821'de İsfakya ve Hanya

²⁶⁸ BOA, A. MKT. MHM., 382/72; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 11; Necip Aksop, "Hüseyin Avni Paşa", *Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi)*, S. 49-50, Temmuz-Ağustos 1942, s. 35.

²⁶⁹ Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 15; Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 195.

²⁷⁰ BOA, İ. MTZ. GR., 11/282.

²⁷¹ Ayşe Nühket Adıyeke-Nuri Adıyeke, *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006, s. 18; Mithat Aydın, "Girit Ayaklanması (1866-1869)'nın Ortaya Çıkışı ve Uluslar Arası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan'ın Rolü", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 1, Nisan 2007, s. 116.

²⁷² Kemal Yükep, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Girit Seferi (1645-1669)*, C. III, 3. Kısım Eki, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1977, s. 100.

²⁷³ Cemal Tukin, "Girit", *TDVİA*, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 87.

²⁷⁴ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, (Çeviren: Zülal Kılıç), Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 412.

sancağının dağlık köylerinde başlamıştır. Bu isyan Mısır valisi Mehmet Ali Paşa tarafından bastırılmıştır²⁷⁵.

İngiltere'nin 1864 yılında Yedi Ada'yı Yunanistan'a vermesi üzerine, büyük bir Yunanistan kurmak isteyen Yunanlılar, Girit adasına gönderdikleri papaz ve öğretmenlerle Rum halkı isyana kıskırtmışlardır. Rusya'nın Hanya Konsolosu Danderino da isyanın kıskırtıcılarından. Böylece Ağustos 1866'da Girit adasında ilk defa büyük bir isyan çıkmıştır²⁷⁶.

İsyancıların elebaşısı olan Hacı Mihal, halkı silahlanmaya ve dağa çıkmaya zorlamıştır. Yunan hükümeti resmen isyana karışmamış görünse de gönüllü adı altında ve Yunan savaş gemilerinin himayesinde Girit'e yardımcı kuvvetler göndermiştir. Başta Rusya olmak üzere Fransa da Yunanistan'a yardım etmiştir²⁷⁷.

Osmanlı hükümeti Girit isyanını bir taraftan kuvvetle bastırmaya çalışırken, diğer taraftan da diplomatik yönden ilgili Avrupa devletlerine haklılığını ispatlamaya çalışmıştır. Ayrıca 8 Eylül 1866'da, isyanı bastırması için Girit valiliğine olağanüstü yetkilerle Mustafa Nâili Paşa tayin edilmiştir. Mustafa Naili Paşa altı buçuk ay bu görevde kalmış, bu süre içinde isyancılara karşı mücadelesinde başarılı olamamıştır. Onun yerine serdâr-ı ekrem Ömer Paşa görevlendirilmiştir. Ömer Paşa Karadağ isyanlarındaki başarısıyla tanınmış olup, gerilla savaşını çok iyi bilmektedir. Kuvvetlerini ikiye ayırarak isyancıların üzerine yürümüş ve onları etkisiz hale getirmiştir. Eşkıyanın bir kısmı ise yüksek dağlık bölgelere çekilerek savunmaya devam etmişlerdir.

Bu arada Rusya, Prusya, İtalya ve Fransa sefirleri 9 Haziran 1867'de Osmanlı hükümetine ortak bir nota verip, Girit'e uluslararası bir komisyon gönderilmesini ve halk oylaması yapılmasını istemişlerdir. İngiltere ve Avusturya'nın bu isteğe katılmamasından cesaret alan Osmanlı hükümeti uluslararası komisyon teklifini şiddetle reddetmiş ve Avrupalı devletlerin müdahalesini önlemek için bu komisyonun yapacağı işi kendisi yapmaya karar vermiştir. Bu amaçla Sadrazam Âli Paşa 2 Ekim 1867

²⁷⁵ Mehmed Salahi, *Girid Meselesi 1866-1889*, (Hazırlayan: Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967, s. 3-4.

²⁷⁶ Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 226; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 38.

²⁷⁷ Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 171-172; Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırmayı amaçlayan Rusya, Yunanistan'ın kendisinden başka bir devletin etkisi altına girmesini istemiyordu. Rusya, Girit'in Yunanistan'a bağlanmasını istiyordu. Girit isyanında milliyetçilik düşüncesinin savunuculuğunu yapan Fransa da Girit'in Yunanistan'a bağlanması gerektiği görüşündeydi. Hüner Tuncer, *Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1815-1878)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009, s. 103-104.

tarhinde Girit'e gönderilmiştir. Âli Paşa Girit'e yeni bir idare tarzı götürerek hem isyancıları kazanmayı, hem de Avrupalı büyük devletlerin müdahalesini önlemeyi amaçlıyordu. Âli Paşa yola çıkmadan önce Girit valisi serdar-ı ekrem Ömer Paşa'ya, askerî harekâtı durdurmasını, mütareke ilan etmesini ve silahlarını bırakanlar için genel bir af ilan etmesini emretmiştir. Âli Paşa 4 Ekim 1867 tarihinde Girit'e varınca bir beyanname yayınlamış ve isyancıları bu mücadeleden vazgeçmeye davet etmiştir. Daha sonra siyasî, askerî, idari ve mâlî konuları içeren iki ıslahat fermanı yayınlamıştır²⁷⁸. Girit'te gerçek anlamda asayişin sağlanması, Âli Paşa'nın bu geniş çaplı ıslahat programlarının uygulanmasıyla mümkün olmuştur²⁷⁹. Bu ıslahatlarla Âli Paşa Girit'e bir çeşit muhtariyet vermiştir²⁸⁰.

Yanya Askerî Fırkası Komutanı olan Hüseyin Avni Paşa 7 Ekim 1867 tarihinde serdar-ı ekrem Ömer Paşa'nın yerine Girit Askerî Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Yanya Askerî Fırkası Komutanlığı'na da Müşir Halim Paşa tayin edilmiştir. Valiliğin, ihtiyaç görüldüğü zaman komutanlık ile birlikte yürütülebileceği kararlaştırılmış²⁸¹ ve 29 Kasım 1867 tarihinde Hüseyin Avni Paşa'ya aynı zamanda Girit Valiliği görevi de verilmiştir²⁸². Kaza ve sancakları yeniden belirlenen Girit'e aynı tarihte mutasarrıf, kaymakam vs. memur tayini de yapılmıştır²⁸³.

Hüseyin Avni Paşa'nın Girit'e tayininde bu sırada Hariciye Nâzırı ve Sadaret Vekili olan Fuad Paşa²⁸⁴ ile Fransızca *Lâ Türki* gazetesi başyazarı Charles Mismar²⁸⁵ arasında geçen bir konuşmanın etkisi vardır. Bu konuşmada Fuad Paşa, Tesalya ordusu komutanı Müşir Hüseyin Avni Paşa'nın birinci derece komutanlardan olduğunu, daha önce kısa süre görev yaptığı Girit'teki başarılı hizmetlerini göz önünde bulundurarak orada asıl onun yararlı olacağını, kadına düşkün olan serdâr-ı ekrem Ömer Paşa'dan kurtulmak gerektiğini anlatmıştır²⁸⁶.

²⁷⁸ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 211, 223-224; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 24, 27-28; Zekeriya Türkmen, "Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)", *Türkler*, C. 12, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), Ankara 2002, s. 863-865.

²⁷⁹ Mithat Aydın, *a.g.m.*, s. 141.

²⁸⁰ Kemal Beydilli, "Mehmed Emin Âli Paşa", *TDVİA*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 426.

²⁸¹ BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/282.

²⁸² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 489.

²⁸³ BOA, *A. MKT. MHM.*, 394/91.

²⁸⁴ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 51.

²⁸⁵ Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi: Balkanların Kördüğümü*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 30.

²⁸⁶ Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 17.

Sadrazam Âli Paşa ile birlikte Girit'e giden Mismar, Fransızca kâtabi olarak görev yapmaktaydı²⁸⁷. Bir gün Girit valisi serdar-ı ekrem Ömer Paşa bir kadın meselesi yüzünden Sadrazam Âli Paşa'ya şikâyet edilmişti. Bunun üzerine Âli Paşa, görüşünü almak üzere Mismar'ı yanına çağırarak olayı anlatmıştır. Mismar, bu durumda artık Ömer Paşa'nın Girit'te kalmasının mümkün olamayacağını söylemiştir. Fuad Paşa ile aralarında geçen konuşmayı hatırlayan Mismar, Hüseyin Avni Paşa'nın olağanüstü kabiliyet sahibi bir asker olduğundan bahsetmiş ve Girit Komutanlığı için onu teklif etmiştir. Âli Paşa bu teklife, Hüseyin Avni Paşa'nın, bu mevkiin muhtaç olduğu bir komutan olduğunu söyleyerek olumlu karşılık vermiştir. Bu görüşmeden sonra Âli Paşa, serdar-ı ekrem Ömer Paşa'yı görevinden alarak İstanbul'a göndermiştir²⁸⁸. Onun yerine Hüseyin Avni Paşa, Girit Askerî Kuvvetler Komutanlığı'na tayin edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa Tesalya'dan Girit'e gelmiştir²⁸⁹. Girit'te Mismar ile tanışarak, onunla iyi bir dostluk kuran Hüseyin Avni Paşa ona, "Avrupa beni harekâtımda serbest bıraksa âsilere pek az zaman zarfında af talep ettiririm" diyerek Girit isyanını bastırma konusunda kendisine olan güvenini ifade etmiştir²⁹⁰.

Hüseyin Avni Paşa'nın Girit'teki görevini iki dönemde inceleyebiliriz. Birinci dönem, Âli Paşa ile birlikte görev yaptığı dönem, ikinci dönem ise Âli Paşa'nın Girit'ten ayrıldıktan sonraki dönemdir. Birinci dönemde Âli Paşa bir taraftan Girit'te yeni idareyi kurmaya çalışırken, diğer taraftan da isyancılara karşı küçük ölçüde harekâta girişmiştir. Bu harekâtı Hüseyin Avni Paşa idare etmiştir. Bu sırada üç dört bin kadar isyancıya karşılık Âli Paşa'nın elli beş tabur askeri vardır. Âli Paşa, bu askerle isyancıların kolayca etkisiz hale getirilebileceğine inanmaktadır. Ancak, isyancılar dağınık hareket ettiğinden dolayı kısa sürede sonuç almak mümkün olmamıştır²⁹¹.

Girit halkı, eşkıya tarafından, adanın Yunanistan'a ilhaki için tahrik edilmiştir. Bu konuda papa ve diğer saygın kişilerle de görüşmeler yapılmıştır. Hüseyin Avni Paşa'nın Girit'teki ilk faaliyetlerinden biri, adadaki Mısır askerlerinin iadesi sebebiyle, bir miktar askerî tabur kurulması ve buradaki zabıt ve memurların ödenek ve erzak

²⁸⁷ Süleyman Kani İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi: Balkanların Kördüğümü*, s. 33, 35.

²⁸⁸ Şarl Mismar, *Hâtrât-ı Âlem-i İslam*, (Çeviren: Mehmet Rauf), Vilayet Matbaası, Bursa 1327, s. 57-59.

²⁸⁹ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal), C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 25.

²⁹⁰ Şarl Mismar, *Hâtrât-ı Âlem-i İslam*, s. 69-71.

²⁹¹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 34.

ihtiyaçlarının acilen karşılanarak adanın konumunun kuvvetlendirilmesi olmuştur²⁹². Ayrıca aday, güvenlik gerekçesiyle askerî bakımdan koruma bölümlerine ayırmıştır. Bunun yanında adadaki istihkâmları güçlendirip, askerî yollar yapımına da önem vermiştir. Hüseyin Avni Paşa, Âli Paşa'nın ilan ettiği genel aftan dolayı isyandan vazgeçenlerin bulunduğu bölgeleri güvenlik altına alarak, buralarda yeni olayların çıkmasını önlemiştir²⁹³. Bu sırada Girit'ten Yunanistan'a aile nakli de yasaklanmıştır²⁹⁴.

1 Aralık 1867 tarihinde Hanya, Kandiye ve Resmo sancaklarından Müslüman ve Hıristiyan vekiller, Hanya hükümet dairesinde, Girit valisi Hüseyin Avni Paşa'nın da katılımıyla toplanmışlar ve daha önce düzenledikleri tutanakları ayrı ayrı takdim etmişlerdir. Buna göre Müslüman vekillerin istekleri yedi maddeden ibarettir. Birincisi; göçmenlere para yardımı yapılabilmesi için bir banka şubesinin açılması, ikincisi; Müslüman okullarının ıslahı ile idare ve düzenleme usûlünün bir komisyona havalesi, üçüncüsü; mescitler ve okulların tamiri, dördüncüsü; şer'î mahkemelerin bazı vergileri hakkında değişiklik yapılması, beşincisi; ticaret mahkemelerinde geçerli olduğu üzere nizâmiye mahkemelerinde de iddiâ-yı hukuk için zaman tayin olunması, altıncısı; seçim usûlünün ıslahı, yedincisi ise; idare memuriyetlerine yerliden uygun olanların tayin edilmesidir.

Hıristiyan vekillerin istekleri beş madde olup, bunlardan birincisi; aşar vergisinin tamamen affedilmesi ve aftan sonra alınacak vergilerin durumunun gözden geçirilmesi, ikincisi; malum vergilerin düzenlenmesi, üçüncüsü; bir banka açılması²⁹⁵, dördüncüsü; limanların işlemesine müsaade edilmesidir.

Bu isteklerin padişaha takdim edileceği ve ne şekilde ferman buyrulur ise gereğinin yapılacağı halka bildirilmiştir²⁹⁶. Bu doğrultuda daha sonra ıslahatlar yapılmıştır.

8 Aralık 1867 tarihinde, Girit adasından alınan aşar vergisinin üç seneliğinin affedilmesine ve Bedel-i Askerî²⁹⁷, nin ertelenmesine karar verilmiştir²⁹⁸.

²⁹² BOA, *İ. MTZ. GR.*, 34/1409.

²⁹³ Ali Sarıkoyuncu, *a.g.m.*, s. 41.

²⁹⁴ BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/283; BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/286.

²⁹⁵ Affedilen 1869-1870 yılları aşar vergisi gelirin yarısı karşılık gösterilerek gerekli borç alınıp banka kurulmuştur. Devletin başka vilayetlerinde olduğu gibi adına banka yerine Menâfi Sandığı denmiştir. Hayrettin Pınar, "Diplomasi İle Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âli Paşa", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, s. 16.

²⁹⁶ BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/293.

Girit adasının yeni düzenini belirleyen 20 Ocak 1868 tarihli bir fermanın Âli Paşa tarafından okunmasıyla Hüseyin Avni Paşa'nın Girit'teki görevinin ikinci dönemi başlamıştır. Âli Paşa bu fermanın uygulanmasını Hüseyin Avni Paşa'ya bırakarak 28 Şubat 1868 tarihinde İstanbul'a dönmüştür²⁹⁹. Girit valisi Hüseyin Avni Paşa tarafından uygulanan bu fermanın başlıca hükümleri şunlardır:

- Aşar vergisinin 1868 yılı Mart ayından itibaren iki seneliğinin tamamı ve diğer iki seneliğinin yarısı affedilecek.

- Üçüncü ve dördüncü senelerde alınacak yarı aşardan hâsıl olacak meblağ devlet hazinesine alınmayıp, halkın ihtiyaçları doğrultusunda ıslahat işlerinde kullanılacak.

- Girit adasının Müslüman halkı askerlik hizmetinden istisna tutuldukça, Hıristiyan halk da bedel-i askerî vermekten muaf tutulacak.

- Adanın mülkî idaresi padişah tarafından tayin edilecek bir valiye, kalelerin muhafazasıyla askerinin idaresi de bir büyük komutana verilecek. Gerekliğinde valilik hizmeti komutanlık memuriyetiyle birleştirilebilecek.

- Valinin yanında biri Müslüman, diğeri Hıristiyan olmak üzere padişah tarafından tayin edilmiş iki müşavir bulunacak.

- Girit adası ihtiyaca göre sancaklara ayrılacak, bu sancaklara padişah tarafından birer mutasarrıf tayin edilecek, bu mutasarrıfların yarısı Müslüman, yarısı Hıristiyan olacak. Müslüman mutasarrıfların yanına Hıristiyan, Hıristiyan mutasarrıfların yanına ise Müslüman birer muavin tayin edilecek.

- Sancaklar kazalara ayrılacak³⁰⁰. Her kazaya Müslüman veya Hıristiyan bir kaymakam tayin olunacak. Kaymakamların yanına, Müslüman'dan ise Hıristiyan, Hıristiyan'dan ise Müslüman birer muavin tayin edilecek.

- Mâlî işler için vilayette defterdar, sancaklarda muhasebeci, kazalarda mal müdürü olacak. Mal memurları ihtiyaca göre Müslüman ve Hıristiyan memurlardan

²⁹⁷ Bedel-i Askerî; Islahat Fermanı (1856) ile Cizye vergisinin kaldırılmasıyla, Hıristiyanlardan askerlik hizmetinden muaf tutulmaları karşılığında alınan vergidir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 185.

²⁹⁸ BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/291.

²⁹⁹ Mehmed Salahi, *a.g.e.*, s. 12, 15; Ali Sarıkoyuncu, *a.g.m.*, s. 41.

³⁰⁰ Girit Vilayeti, beş sancak ve yirmi kazaya ayrılmıştır. Bu beş sancak; Hanya, İsfakya, Resmo, Kandiye ve Laşid mutasarrıflıklarıdır. Hanya Sancağı'nın ayrıca mutasarrıfı olmayıp, Girit Valisi aynı zamanda Hanya Sancağı'nın da mutasarrıfıdır. Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XI, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 157-158.

tain edilecek. Yazı işleri, iki dilde (Türkçe ve Rumca) yapılacak. Bunun için vilayette iki mektupçu, sancaklarda ise ikişer tahrirat başkâtibi bulunacak.

- Vali, mutasarrıflar ve kaymakamlar yanında birer idâre meclisi olacak. Vilayet idare meclisine vali başkanlık edecek. Bu meclis, iki müşavir, adliye müfettişi, metropolit³⁰¹, defterdar, mektupçular ve halk tarafından seçilmiş üçü Müslüman, üçü Hıristiyan üyelerden oluşacak.

- Karma sancak idare meclislerinde mutasarrıf başkan olacak. Bu meclis, muâvin, hâkim, piskopos, muhasebeci ve tahrirat başkâtipleri ile üçü Müslüman halk, üçü de Hıristiyan halk tarafından seçilmiş üyelerden oluşacak. Halkı tamamen Hıristiyan olan sancakların idare meclisleri de yine mutasarrıf başkanlığında olmak üzere, muâvin, piskopos, muhasebeci ve tahrirat başkâtibi ile altı Hıristiyan üyeden oluşacak. Kaza idare meclislerinde de aynı kural geçerli olacak.

- Derece derece hukuk ve cinayete ilişkin davaların görülmesi için vilayet merkezinde, sancak ve kazalarda deâvî meclisleri kurulacak. Vilayet merkezi ile karma sancak ve kazaların deâvî meclisleri Müslüman ve Hıristiyan halk tarafından seçilmiş karma üyelerden oluşacak. Halkı tamamen Hıristiyan olan sancak ve kazalarda deâvî meclislerinin üyeleri yalnız Hıristiyanlardan oluşacak.

- Vilayet merkezi ile her karma sancakta Müslümanlar arasında meydana gelecek davaları görmek için birer Şer'iyeye Mahkemesi bulunacak. Köylerde birer ihtiyar meclisi olacağı gibi sancaklarda da Müslüman ve Hıristiyanlar için ayrı ayrı birer ihtiyar meclisi bulunacak. Bu meclisler ilgili halk tarafından seçilecek.

- Hukuk, cinayet ve ticaret davalarıyla Müslüman ve Hıristiyanlar arasında oluşacak her türlü karma davalar, Karma Deâvî Meclisleri ile Ticaret Mahkemeleri'nde görülecek. Bunların memuriyet dereceleri ile Şer'iyeye Mahkemeleri ve İhtiyar Meclisleri'nin görevleri özel hükümler ile tayin edilecek.

- Girit vilayetinde bir Umûmî Meclis olacak, bu meclise her kazadan halkın seçeceği iki üye tayin edilecek. Halkı tamamen Müslüman veya tamamen Hıristiyan olan kazaların üyeleri Müslüman veya Hıristiyan olacak, karma kazaların üyelerinin biri Müslüman, diğeri Hıristiyan olacak. Bunların seçim usulü özel hükümler ile tayin edilecek. Umûmî Meclis senede bir defa toplanacak ve yol, bayındırlık, itibar sandıkları teşkili, ticaret, sanayi, ziraat ve eğitim ile ilgili işleri görüşecek. Adanın gelirinden bir

³⁰¹ Metropolit, Ortodokslarda Patrik'ten sonra gelen ve bir bölgenin din işlerine başkanlık eden din adamıdır. <http://www.turkcebilgi.com/sozluk/metropolit>.

kısmı ıslahat için harcanacak. Bu harcama Umûmî Meclis'in gözetimi altında gerçekleşecek.

- Osmanlı Devleti'nin diğer eyaletlerinin hükümete verdikleri vergiden eskiden beri muaf olduklarından, Girit halkı yalnız aşar, içki, gümrük, tuz ve tütün vergisi verecek. Girit halkından bunun dışında vergi alınmayacak³⁰².

Böylece bu fermanın yayınlanmasıyla Girit'e özerklik veren bir yönetim şekli getirilmiştir. Sadrazam Âli Paşa'nın bu fermanı uygulamaya başlaması ve isyancıların üzerine küçük ama sürekli ve başarılı harekâtı sonucunda Girit isyanı yatışmaya başlamıştır. Avrupalı devletlerin müdahalesinin önlenmesiyle de isyancılar ümitsizliğe düşmüştür. Âli Paşa bunları göz önünde bulundurarak İstanbul'a dönmeye karar vermiştir. Meclis-i Vükelâ, isyan tamamen yatışmaya kadar adada kalmasını istemiş, ama Âli Paşa dönmekte kararlı olduğunu ifade etmiştir. Bunun üzerine dönmeye izin verilmiştir³⁰³. Âli Paşa, yeni statünün uygulanmasını Girit valisi ve Askerî Kuvvetler Komutanı Hüseyin Avni Paşa'ya bırakarak İstanbul'a dönmüştür³⁰⁴.

Hüseyin Avni Paşa, Âli Paşa'nın İstanbul'a dönmesinden sonra bir taraftan isyancılar üzerine harekâta devam etmiş, bir taraftan da yukarıda bahsettiğimiz fermanı uygulamıştır. Bu uygulama Girit Rumlarının çoğunu tatmin etmiş, zamanla isyancıların sayısı azalmıştır. İsyana devam edenler İsfakya dağlarında azınlık haline gelmiştir. İsyancılar Yunanistan'dan sürekli yardım aldıkları için isyanı tamamen bastırmak mümkün olmamıştır³⁰⁵. Bu yardımları önlemek için Hüseyin Avni Paşa, donanma komutanı İngiliz Hobart Paşa'ya³⁰⁶ Girit ve Pire limanlarını ablukaya alma görevini vermiştir. Abluka yarma konusunda tecrübeli olan Hobart Paşa, Girit'teki isyancılara

³⁰² BOA, Y. EE., 3/5.

³⁰³ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 34; Ali İhsan Gencer, "Tanzimat Fermanı (1839)'dan 1876'ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, s. 499.

³⁰⁴ Yılmaz Öztuna, *Tanzimat Paşaları Âli ve Fuad Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006, s. 71.

³⁰⁵ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 225.

³⁰⁶ Hobart Paşa, Osmanlı donanmasında görev yapmış İngiliz asıllı deniz subayıdır. Hobart Paşa 1867 yılında Albay rütbesinde iken Akdeniz gezisine çıktığı dönemde Osmanlı ülkesine de gelmiş ve Osmanlı Bankası Genel Direktörü olan büyük ağabeyi Lord Hobart'ın ve İstanbul'daki İngiliz büyükelçiliğinde bulunan dostları aracılığıyla Osmanlı yöneticileriyle tanışmıştır. Görüştüğü devlet adamlarından biri Hariciye Nâzırı Fuad Paşa'dır. Bu dönemde en büyük dış sorun Girit isyanıdır. Fuad Paşa bu görüşmede bir süredir uğraştıkları bu isyanı anlatmıştır. Hobart Paşa isyanla ilgili önerilerde bulunmuştur. Fuad Paşa bu önerilerden çok etkilenmiş ve birkaç gün sonra Hobart Paşa ile tekrar görüşerek, Osmanlı bahriyesi hizmetine girmesini teklif etmiştir. Hobart Paşa bu teklifi kabul ederek 6 Şubat 1868 tarihinde beş senelik bir sözleşme imzalamış ve Bahriye Meclisi üyeliğine atanmıştır. Öncelikle Girit isyanını bastırmak için görev yapmış ve başarılı olarak Sultan Abdülaziz'in kişisel dostluğunu kazanmıştır. Beş yıldan sonra da sözleşmesi yenilenen Hobart Paşa 1886 yılında ölünceye kadar Osmanlı hizmetinde çalışmıştır. Charles Hobart Hampden, *Hobart Paşa'nın Anıları*, (Çeviren: Derin Türkömer, Hazırlayan: Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. xi-xiii, xvi-xvii, 130-131, 245.

malzeme taşıyan Yunan teknelerini ablukaya almıştır. Böylece adaya kaçak silah, yiyecek ve gönüllü Yunan askerinin gelmesi engellenmiştir³⁰⁷. Hüseyin Avni Paşa, İsfakya ve Amarya'ya sığınmış olan isyancıları etkisiz hale getirmiştir³⁰⁸. Ayrıca Laşid ve Kandiye'deki isyancıları da dağıtmıştır. Daha sonra Kiyamo ve Selene nahiyelerini de eşkiyadan temizlemiş, güvenliğin sağlanmasıyla Müslüman halkın meskenlerine iadesini gerçekleştirmiştir. Ancak isyancıların bir kısmı mağaralara gizlendiği için tamamının yakalanması mümkün olmamıştır. Dağa çıkıp mağaralara sığınan isyancılar fırsat buldukça köy ve kasabalara saldırmıştır. Hüseyin Avni Paşa mağaralara sığınan bu isyancıları takibe başlamıştır. Bu tedbirlerden sonra ne Yunanlılar, ne de mağaralara sığınan isyancılar için hiçbir başarı ümidi kalmamıştır³⁰⁹.

Hüseyin Avni Paşa, Girit isyanının başladığı günden beri, eşkiyayı takip ederek Girit'in bütün dağlarını gezen, kar, yağmur, soğuk demeden üstün gayret gösteren askere teşekkür etmiştir³¹⁰. Girit'te bazı savaşlarda şehit olanlar ile eşkiya tarafından öldürülen şahısların yakınlarına da Şubat 1868'de maaş bağlanmıştır³¹¹.

Hüseyin Avni Paşa'nın görev yaptığı dönem içinde Şubat 1868'de Girit vilayetinin yeni teşkilatı gereğince, vilayet merkezinde bulunan Türkçe ve Rumca Mektubî Odaları ile İdare Meclisi, Evrak Odası ve Muhasebe Kalemi düzenlenmiştir. Hanya'da bulunan fakir Müslüman çocuklarının parasız okutulması için Sıbyan Mektebi açılması ve belde ulemâsından Mustafa Efendi'nin hoca olarak tayini kararlaştırılmıştır³¹².

Girit'te uygulanan ıslahat esasları halkın çoğunu memnun ettiği halde isyanda ısrar edenler ve Yunanistan durumdan memnun olmamıştır. Onların istediği adanın doğrudan doğruya Yunanistan'a ilhakı idi. Bu doğrultuda Mayıs 1868'de, zorunlu

³⁰⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Girid İhtilali*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, İstanbul 1316, s. 120-121; Charles Hobart Hampden, *a.g.e.*, s. 245; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3158; Ali Sarıkoyuncu, *a.g.m.*, s. 43.

³⁰⁸ Abdullah Sivridağ, *Girid İhtilali Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990, s. 120-121.

³⁰⁹ BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/307; Ali Sarıkoyuncu, *a.g.m.*, s. 43.

³¹⁰ Abdullah Sivridağ, *a.g.t.*, s. 195.

³¹¹ BOA, *A. MKT. MHM.*, 399/58; BOA, *A. MKT. MHM.*, 399/59; Hüseyin Avni Paşa, özellikle askerlerin maaşını ödeme konusunda yaşanan sıkıntıdan dolayı acil paraya ihtiyaç olduğunu Şubat 1868'de İstanbul'a seraskerlik makamına bildirmiştir. Gönderilen paraların bir kısmı diğer ihtiyaçlar için kullanıldığından askerlerin ihtiyacını karşılamak için mahalli mal sandığından bir hayli borç alınmıştır. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa Mayıs 1868'de İstanbul'dan tekrar para istemiştir. Bu istek doğrultusunda vapurla Girit'e bir miktar para gönderilmiştir. BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/307; BOA, *A. MKT. MHM.*, 410/27.

³¹² BOA, *A. MKT. MHM.*, 400/9; BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/298.

olmadıkça Girit'ten Yunanistan'a aile naklinden sakınılması kararlaştırılmıştır. Bu konuda Rusların teşvik ve desteği de büyük bir etki yapmaktaydı. Yunanistan, isyancılara yaptığı yardımı artırmış, savaş hazırlıklarına bile başlamıştı. Bu harekete Osmanlı hükümeti tarafından derhal gerekli cevap verilmiştir. Aralık 1868'de Atina'daki Osmanlı elçisi Fotyadı Bey geri çağırılmış, Türk limanları Yunan ticaretine kapatılmış ve Osmanlı hükümeti Yunanistan'la siyasî ilişkisini kesmiştir³¹³. Sadrazam Âli Paşa, 11 Aralık 1868'de Yunanistan'a bir ultimatom vermiştir. Bu ultimatomu göre, Yunan hükümeti, son zamanlarda Yunanistan'ın çeşitli yerlerinde Osmanlı Devleti'ne karşı düşmanlık amacıyla kurulmuş olan çeteleri dağıtacak ve gelecekte de bu gibi çeteler kurulmasına engel olacaktır. Yunan hükümeti, Girit ile Yunanistan arasında devamlı gidip gelen Enosis, Girit ve Pan-hellenion adlarındaki üç korsan gemisinin Yunan limanlarına girmesine izin vermeyecektir. Yunan hükümeti, Girit'e dönmek isteyen göçmenlere izin verecektir. Osmanlı askeri ve Osmanlı halkından olanlara taarruz edenler cezalandırılacaktır. Yunan hükümeti, mevcut antlaşma hükümlerine ve insan haklarına uygun hareket edecektir.

Osmanlı hükümeti bu ultimatomu cevap vermek için sekiz günlük bir süre verir. Aynı zamanda Türk filosu Yunanistan'ın Girit isyancılarına yardım etmesini önlemek için Yunan sahillerini abluka eder. İsyancılar zor durumda kalınca mütareke yapmaya razı olurlar. Yunan hükümeti ultimatomu ve ablukaya itiraz edince Osmanlı hükümeti, Yunanistan'la bütün ilişkilerini keser. Çıkması muhtemel bir savaşı Yunanistan'ın ve kendilerinin çıkarlarına uygun bulmayan Avrupa devletleri, meselenin Paris'te toplanacak bir konferansla çözülmesini isterler³¹⁴.

9 Ocak 1869'da Fransa, İngiltere, Rusya, İtalya, Prusya, Avusturya ve Osmanlı Devleti'nin katılımıyla Paris'te bir konferans toplanmıştır. Konferansta esas itibariyle Osmanlı Devleti'nin 11 Aralık 1868 tarihli ultimatomundaki istekleri görüşülmüştür. 20 Ocak 1869'da sona eren konferansta Sadrazam Âli Paşa'nın da gayretleriyle tamamen Türk menfaatlerine uygun kararlar alınmıştır. Konferans sonucunda, Osmanlı Devleti'nin istekleri haklı görülerek bunlar Yunanistan'a bir bildiri şeklinde tebliğ edilmiştir. Yunanistan, konferansa katılan devletlerin ortak kararını kabul etmek

³¹³ BOA, *İ. MTZ. GR.*, 11/321; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 228; Zekeriya Türkmen, *a.g.m.*, s. 866.

³¹⁴ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 35-36; Ali Fuat Türkgeldi, *a.g.e.*, C. III, s. 30.

zorunda kalmıştır. Böylece Girit isyanı ile bu isyanın sebep olduğu Türk-Yunan anlaşmazlığı şimdilik sona ermiştir³¹⁵.

Girit isyanının sona ermesinde, adada barış ve güvenliğin sağlanmasında, Hüseyin Avni Paşa'nın adada uyguladığı ıslahatların ve askerî tedbirlerin önemli bir rolü vardır³¹⁶. Hüseyin Avni Paşa 1869 yılı ilk günlerinde adaya tamamen hâkim olmuş³¹⁷ ve Girit adasında ıslahat ve asayiş ile eşkiyanın temizlenmesi konularında yapılanlarla ilgili olarak İstanbul'a bilgi vermiştir³¹⁸. Girit isyanının önlendiğini Sultan Abdülaziz'e bildirmek için Hüseyin Avni Paşa, Yanya'da Rum kuyumcularına büyük bir gümüş tabak yaptırmış, tabağın ortasına da "Tabakta tirit, alındı Girit" yazdırmıştır. Tabağın altına Hüseyin Avni imzasını yazdırarak İstanbul'a saraydaki hazinedarbaşı kadınlara göndermiştir. Etli bir tirit yemeği ile padişaha sunulan antika tabak Sultan Abdülaziz'in dikkatini çekmiştir. Tabaktaki yazıyı okuyan Sultan Abdülaziz, Girit'in Hüseyin Avni Paşa'nın gayretleriyle alındığını anlamış ve validesine, "Valide, Hüseyin kalaycılar gibi yüz ağartıyor, yine önde" demiştir³¹⁹.

Girit valisi ve askerî komutanı olarak gösterdiği üstün başarıdan dolayı Hüseyin Avni Paşa'ya 6 Ocak 1869 tarihinde Nişan-ı Âli-i Osmânî verilmiştir³²⁰. Ayrıca Girit Valiliği'ne, adada uygulanan ıslahattaki hizmetlerinden dolayı bütün mülkî memurlara teşekkürü içeren bir yazı gönderilmiştir³²¹. 8 Şubat 1869 tarihinde Hüseyin Avni Paşa'nın Girit adasındaki görevi sona ermiştir. Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe, Ömer Cevad Paşa da Girit komutanlığına tayin edilmiştir³²².

³¹⁵ Mehmed Salahi, *a.g.e.*, s. 15; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 178-179; Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s. 284.

³¹⁶ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 193; Hüseyin Hakkı, *Hüseyin Avni Paşa Aleyhindeki Makaleye Cevap*, y.y., İstanbul 1326, s. 8.

³¹⁷ Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 195.

³¹⁸ BOA, *İ. DH.*, 1294/101687.

³¹⁹ Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost Tarihi*, s. 320-321.

³²⁰ BOA, *İ. DH.*, 585/40748; BOA, *A. MKT. MHM.*, 431/54.

³²¹ BOA, *A. MKT. MHM.*, 433/25.

³²² BOA, *HR. SFR.* 3., 149/52.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİN AVNİ PAŞA'NIN SERASKERLİK DÖNEMİ

1. Birinci Seraskerliği

Sadrazam dışında vezirlerden birisi orduya komuta ettiği zaman o vezire serasker adı verilirdi. II. Mahmut döneminde 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla yerine kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye ordusunun komutanına serasker denmiştir. Serasker en büyük askerî amirdir. 1836 yılında şimdi İstanbul Üniversitesi Merkez binasının bulunduğu yerdeki Eski Saray, Bâb-ı Seraskerî (Serasker Kapısı) yani seraskerlik makamı olmuştur. Seraskerliğin görev alanına günümüzdeki Milli Savunma Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Kara Kuvvetleri Komutanlığı ve askerî okullar girmektedir. Asker sınıfının en üst kademesini oluşturan seraskerlik, protokol bakımından sadrazamlık ve şeyhülislamıktan sonra üçüncü sıradadır. Seraskerler, 1845 yılında Zaptiye Nezareti kuruluncaya kadar aynı zamanda şehrin zabıta ve asayiş işlerine de bakmışlardır³²³.

Hüseyin Avni Paşa, Girit isyanını bastırması ve adada huzuru sağlamanın mükâfatı olarak 9 Şubat 1869 tarihli bir fermanla seraskerliğe tayin edilmiştir³²⁴. Fermanla, Hüseyin Avni Paşa'nın dirâyet ve ehliyeti sebebiyle bu göreve atandığı belirtilmektedir. Dolayısıyla Hüseyin Avni Paşa, hem Girit'teki valilik ve komutanlık görevini, hem de ondan önceki görevlerini başarıyla tamamladığı için bu göreve layık görülmüştür. Sadrazam Âlî Paşa'nın da gözüne giren Hüseyin Avni Paşa seraskerlik görevini hak etmiştir. Bu görevinde ona yardımcı olmak üzere Halil Paşa serasker kaymakamlığına getirilmiştir³²⁵. Hüseyin Avni Paşa'nın bu görevde iken askerî alanda çok büyük hizmetleri görülmüştür.

³²³ 1879'da seraskerlik kaldırılarak Harbiye Nezareti kurulmuş, fakat bir iki sene sonra tekrar seraskerliğe dönülmüştür. Sultan II. Abdülhamid döneminde, II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) seraskerlik tekrar kaldırılarak, yerini Harbiye Nezareti'ne bırakmıştır. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, s. 311-312; Midhat Sertoğlu, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İskit Yayını, İstanbul 1958, s. 291; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 176-177; <http://www.dallog.net/kavramlar/serasker.htm>; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Serasker>.

³²⁴ BOA, *İ. DH.*, 587/40837; BOA, *C. AS.*, 1070/47128; *Takvim-i Vekayi*, No: 1051, 26 Şevval 1285, s. 1; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 1; *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 11.

³²⁵ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 235; *Takvim-i Vekayi*, No: 1051, 26 Şevval 1285, s. 1.

1842 yılından beri modern silahlar alınmış, subayların eğitimi iyileşmiş olmasına rağmen Osmanlı ordusunda temel değişikliğe gidilmemişti. Piyade, süvari ve mühendislik sınıfı Fransız, topçu sınıfı Prusya modeline dayanmaktaydı. Altı ordu ile buna ilave olarak yedekler ve haraca bağlı özerk devletlerden oluşan 500.000 kişilik savaşa hazır asker bulunmaktaydı. Askerlik süresi, beş yılı muvazzaflık, yedi yılı rediflik dönemi olmak üzere on iki yıldır. Hüseyin Avni Paşa böyle bir ordunun savunmada yetersiz kaldığını görmüş ve köklü değişim için hemen çalışmalara başlamıştır³²⁶.

Sultan Abdülaziz, Rus tehlikesi ve Hıristiyan çoğunluğunun yaşadığı eyaletlerdeki ayaklanmalar sebebiyle ordunun modernize edilmesine yönelik ıslahat çalışmalarına önem vermiştir. Sultan Abdülaziz dönemini bu ıslahatların karakteri yönünden ikiye ayırabiliriz. 1869 yılına kadarki birinci devrede, hassa alayı kurulmuş, ordu için yeni kıyafetler kabul edilmiş, orduya modern silahlar alınmış, Tophane ve askerî okullar ıslah edilmiştir. 1869 yılında Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliğe getirilmesiyle askerî ıslahatların ikinci devresi başlar. Osmanlı ordusunda en geniş, en esaslı ıslahat hareketlerine Serasker Hüseyin Avni Paşa tarafından bu dönemde başlanmıştır³²⁷.

Avrupa devletlerinin silahlanması ve ihtiyatları silah altında tutması, Hüseyin Avni Paşa'yı orduya yeni bir düzen vermeye sevk etmiştir. 1869 yılında kapsamlı bir askerî ıslahat programına başlamadan önce Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'e sunduğu, orduda ıslahat yapılması konusunu içeren raporda şöyle demektedir: “Anlaşılmıştır ki, bugün bir devletin bağımsızlığı ve siyasî etkisi onun askerî gücüyle doğru orantılıdır. Sonuç olarak imparatorluk hükümeti kara kuvvetlerini birinci dereceden her türlü devlete karşı hem saldırı hem de savunma savaşı sürdürebilecek duruma getirmenin bir yolunu bulmak için kafa yormak zorunda kalmıştır. Eşyanın tabiatı ve ihtiyatlılık, her devletin kendi silahlı kuvvetlerinin teşkilatlanmasını ülke ve nüfusun kendine sunduğu askerî kaynaklara göre gerçekleştirmesini gerektirir.” Bu rapor, devletin savunma araçlarına sahip olmasını isteyen Hüseyin Avni Paşa'nın

³²⁶ Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 32.

³²⁷ Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 205-206.

kaygısını göstermektedir. Ayrıca bu rapordan, ordunun ıslahı ve Avrupa ordularıyla eşdeğer duruma gelmesi sorununun da gündemde olduğu anlaşılmaktadır³²⁸.

Hüseyin Avni Paşa'nın serasker olarak ilk işi, sevmediği rütbeli subayları tasfiye ederek kendisine yakınlaşan subayların rütbece yükselmelerine yardım etmek olmuştur. Âli ve Fuad Paşalar dışında yukarıdan destek göremeyeceğini düşünen Hüseyin Avni Paşa, alt kademedeki destek alabilmek için ortam hazırlıyordu. Sadrazam Âli Paşa'nın yardımıyla serasker olan Hüseyin Avni Paşa, böylece el altından taraftarlarını çoğaltmakta, daima kendisine bağlı kalacak bir çevre oluşturmaya çalışmaktaydı. Böylece, ulaşılmış olduğu bu en üst askerî makamda kalıcı olmayı hedeflemekteydi. Orduyu yeniden düzenleyerek bunu gerçekleştirebileceğini düşünüyordu³²⁹. Hüseyin Avni Paşa aynı zamanda Sultan Abdülmecid zamanından beri devam eden büyük devlet memurlarının çocuklarına genç yaşta yüksek rütbe verilerek Erkân-ı Harbiye Dairesi'ne memur edilmeleri usulüne son vermiş, bu şekilde görev yapanların kayıtlarını sildirmiştir³³⁰.

1866 yılında Prusya ordusunun Danimarka ve Avusturya ordularını yenmesi üzerine Avrupalı devletler, Prusya ordu sistemini örnek alarak askerî kuvvetlerini artırmaya başlamışlardı. Bu durumda Osmanlı Devleti de askerî ıslahata ihtiyaç duymuştu. Serasker Hüseyin Avni Paşa daha önce Fransız örneğinde düzenlenen orduyu 1869 yılından itibaren Prusya'ninkine benzer şekilde teşkilatlandırmaya başlamıştır. Osmanlı askerî teşkilatının dayandığı 1843 tarihli kanunnameye değişiklik yapmış, 18 Ağustos 1869 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe giren *Kuvve-i Umûmiye-i Askeriye'ye Dair Nizamnâme* adlı yönetmelikle Osmanlı ordusunu yeni bir yapıya kavuşturmuştur³³¹. Bu yönetmeliğin maddelerinin çoğu Hüseyin Avni Paşa'nın kişisel düşüncelerine uygun olarak hazırlanmıştır³³².

Kuvve-i Umûmiye-i Askeriye'ye Dair Nizamnâme'ye göre Osmanlı ordusu; Nizâmiye, Redif ve Müstahfiz olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Nizâmiye kısmı iki

³²⁸ Odile Moreau, *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914*, (Çeviren: Işık Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 16-17.

³²⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 102; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 202; Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 196.

³³⁰ İ. Halil Sedes, *a.g.e.*, C. I, s. 122.

³³¹ Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 206; Ercümen Kuran, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s. 747 (51); Ayten Can Tunalı, *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, s. cxii.

³³² Engelhardt, *a.g.e.*, s. 267.

sınıf olup, birisi dört sene süreyle silah altında bulunacak, diğeri bu dört sene hizmeti tamamladıktan sonra ikişer sene süreyle ihtiyat sınıfına nakledilerek, devletçe istihdamlarına gerek olmadığı takdirde memleketlerine gönderileceklerdi. Fakat süvari ve topçular bu iki sene ihtiyat süresinin ilk senesini de silah altında geçirecek, yalnız bir seneliğine memleketlerine gönderileceklerdi. Bunlar memleketlerinde buldukları sürece, bağlı oldukları redif taburu dairesi dışında bir mahalle çıkamayacaktı. Nizâmiye'nin aslî sınıfının mevcudu yüz elli bin, ihtiyat sınıfının mevcudu altmış bin ile altmış beş bin arasında, ikisinin toplamı iki yüz on bin civarında olacaktı.

Redif kısmının süresi altı yıl olup, mukaddem ve tâlî olmak üzere iki sınıfa ayrılır. Bu sınıflar, nizamiye sınıflarında süresini tamamlayanlar ve nizamiye hizmetini bedel karşılığı yerine getirenlerden oluşacaktı. Bu kısım iki yüz kırk taburdan oluşacak ve her bir taburda sekiz yüz asker bulunacaktı. Toplam yüz doksan iki bin kişiden oluşacak redif askerleri, nizamiye askerleri gibi daima bir bölgeye sevk ve istihdam olunabilecek halde hazırlıklı bulundurulacaktı. Her redif taburu dairesinde bulunacak mukaddem ve tâlî sınıfı taburları askerleri, sağlıklı olmak şartıyla senede bir ay bağlı oldukları taburları merkezinde eğitim görmeye mecbur olacaklardı.

Redif kısmında süresini tamamlayanlar müstahfiz³³³ kısmına geçerler. Bu kısımda süre sekiz yıl olup, sayıları en az üç yüz bin olacaktı. Bu kısımdakiler askerî kayıt ve eğitim gibi işlerden muaftılar³³⁴.

1869 nizamnâmesine göre askerlik süresinin uzatıldığı anlaşılmaktadır. 1843 düzenlemesinde beş yılı muvazzaflık, yedi yılı rediflik olmak üzere on iki yıl olan askerlik süresi 1869 nizamnâmesi ile yirmi yıla çıkarılmıştır. Yirmi yaşından kırk yaşına kadar bütün Müslüman erkekler askerlik yapmakla yükümlü olacaktır. Bunun altı yılı nizamiye'de, altı yılı redifte ve sekiz yılı da müstahfiz adı ile yeni oluşturulan askerî sınıfta geçirilecekti³³⁵.

³³³ Müstahfiz, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından önce kale, hisar ve ülkenin muhafazasında bulunanlar, daha sonra ise rediflikten sonraki askerlik hizmetiyle mükellef olanlar hakkında kullanılan bir tabirdir. Savaş gibi gerekli durumlarda askerlik hizmetine çağrıldıkları için, bunlara yalnız görev yaptıkları zaman maaş verilirdi. Müstahfiz sınıfının asıl görevi, savaş durumunda memleketin asayişini korumaktır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 630; <http://www.nedirsor.com/mustahfiz/>

³³⁴ *Takvim-i Vekayi*, No: 1149, 3 Receb 1286, s. 1-2; *Takvim-i Vekayi*, No: 1150, 5 Receb 1286, s. 1-2; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 1256, 6 Receb 1286, s. 1.

³³⁵ Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 207.

Prusya ordusu örnek alınarak gerçekleştirilen bu ıslahat, devleti, çıkması muhtemel iç karışıklıkları yerinde önlemede kullanılabilir yerleşik bir muhafız güçle donatmakta ve muvazzaf bir yedek güç oluşturmaktadır³³⁶.

Bu köklü askeri düzenlemelerden sonra, 1846 kura kanununun güncelleştirilmesi amacıyla 8 Mart 1870 tarihinde *Tensikât-ı Cedîde-i Askeriye'ye Tevfikân Tanzim Olunan Kura Kânunnâme-i Hümayun* adıyla yeni bir kura kanunu yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu kanun, kuranın genel hükümlerini, askerlik hizmetinden istisnayı gerektiren sebepler ve özürleri, kuradan firar edenlerle, hile ile askerden kurtulmak düşüncesinde olanlar hakkında yapılacak işlemleri, kuranın yapılış şeklini, kuradan sonra yapılacak işlemleri, gönüllü olarak asker olabilmenin şartlarını, bedel verecek ve bedel alınacak kimseler hakkındaki şartları kapsamaktadır. Bu kanuna göre nizamiye askeri, kura ile silah altına alınacak erler ve gönüllü olarak askere gitmek isteyenler olmak üzere iki yol ile sağlanacaktı. Asker alma yönünden altı ordu bölgesi olacaktı. Askerlik yaşı yirmi ile yirmi beş yaş arasında olacaktı³³⁷.

Bu dönemde topçu sınıfına da çok önem verilmiş, kendilerini geliştirmeleri için Nisan 1869'dan itibaren topçu zabıtlarına, bu konuda yazılmış kitaplar okutturulmaya başlanmıştır. Eski top ambarlarının yıkılarak yenilerinin yapılmasına karar verilmiştir³³⁸. Avrupa'nın en büyük silah üreticilerinden biri olan Alman Krupp firmasının 1869 yılında İstanbul'da temsilciliği açılmıştır. Böylece Krupp fabrikasının son sistem toplarının Osmanlı pazarına girişi hızlanmıştır. Hüseyin Avni Paşa, ordusunun vuruş gücünü yükseltmeyi hedeflediği için bu toplara ihtiyaç duymuş ve askerî kuvvetin artırılmasını önemsemiştir³³⁹.

Eski topların şeshaneliye³⁴⁰ çevrilmesinden dolayı topçuluk fen ve kurallarının askerlere öğretilmesi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bunun için Avrupa devletlerinde olduğu gibi, poligon denilen bir topçu eğitim yeri açılmasına karar verilmiştir. Bu amaçla Haziran 1869'da Alibeyköy civarında *Çoban Çeşmesi* adlı yerde poligon

³³⁶ Odile Moreau, *a.g.e.*, s. 17.

³³⁷ Faruk Ayn, *Tanzimat'tan Sonra Askerlik Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, s. 24-25.

³³⁸ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 49.

³³⁹ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, y.y., Mısır 1320, s. 81; Mehmet Beşirli, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, Yıl 2004/1, s. 123.

³⁴⁰ Şeshane, namlusu altı yivli (altı köşeli) tüfek veya toptur. Yivler, hava payını gidermek ve mermiye bir eksen hareketi vermesini engellemek üzere namlunun içine açılmaktadır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 344; <http://sishane.nedir.com/>

oluşturulmuştur. Burada ayrıca bir kışla ile barakalar ve istihkâmlar inşa edilerek eğitim için gerekli ortam oluşturulmuştur³⁴¹.

Bu dönemde çoğunluğu şeşhaneli, değişik tarz ve büyüklükte, icat edenin adı verilen başka toplar da kullanılmıştır. Amerikalı Gantin'in icadı olan altı ve on namlulu revolver toplardan³⁴² 1869 yılından itibaren alınmaya başlanmıştır. Yaklaşık 100 adet alınan bu mitralyöz topların Haziran 1870'de *Çınarlı Çeşme* poligonunda denemeleri yapılmıştır. Ayrıca Tophane fabrikasında Armstrong toplar imal edilmiştir. Bu topların imali için gerekli makineler Kasım 1869'da Londra'dan satın alınmıştır³⁴³.

İstihkâm sınıfı da bu dönemde ilerleme göstermiştir³⁴⁴. Tophaneye bağlı Erzurum ve Kars kaleleri başta olmak üzere Anadolu'daki istihkâmlar hem tamir edilmiş, hem de yeni şeşhaneli büyük toplar gönderilerek kuvvetlendirilmiştir. Kalelerdeki top sayıları ve çeşitleri Mayıs 1869'dan itibaren artırılmıştır³⁴⁵.

Hüseyin Avni Paşa silah teknolojisindeki gelişmeleri yakından takip ederek, orduyu yeni silahlarla donatmaya gayret etmiştir. Bu konuda Avrupa'daki gelişmeler takip edilirken, aynı zamanda Tophane-i Âmire'ye bağlı fabrikalarda da yeni model top, tüfek, mermi yapılabilmesi için dışardan her türlü makine getirtilerek ıslah çalışmasına önem verilmiştir. Bu dönemde yapılan en büyük ıslahat; ordunun, dünyanın en mükemmel silahı olan Amerika'nın Martini tüfekleriyle donatılmasıdır³⁴⁶.

Şeşhaneli tüfeklerin yerini 1860'larda, Prusyalılar tarafından icat edilen ve dakikada on beş, yirmi kurşun atabilen iğneli tüfekler almıştı. Prusya'nın 1864'te Danimarka'yı ve 1866'da Avusturya'yı mağlup etmesi Avrupa'da iğneli tüfeklere rağbeti artırmıştı. Bütün modellerin aynı mermileri kullanmaları ve süngü takılmasına elverişli olması gibi sebeplerle tercih edilmiştir. Osmanlı Devleti de bu tüfekleri kullanmaya başlayan ilk devletlerdendir. Şeşhaneli tüfeklerin alımı durdurularak İngiltere, Fransa, Belçika, Viyana ve Amerika'dan Martini Henry, Snyder ve Winchester adlı iğneli tüfek çeşitlerinden satın alınmaya başlanmıştır. Şeşhaneli tüfekler başta olmak üzere eski tüfekler, Belçika'dan getirtilen aletlerle Zeytinburnu Tüfekhane

³⁴¹ *Takvim-i Vekayi*, No: 1102, 4 Rebiülevvel 1286, s. 1.

³⁴² Revolver top, tek bir namlusu ve birden fazla ateşleme haznesi olan, yüksek hızda ateş eden toptur. <http://www.ihlsozluk.com/?nedir=revolver%20top>

³⁴³ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 134.

³⁴⁴ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 81.

³⁴⁵ BOA, *A. MKT. MHM.*, 441/78; BOA, *A. MKT. MHM.*, 448/62; Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 134.

³⁴⁶ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 82; Ercümend Kuran, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s. 747 (51); Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 185.

fabrikasında kuyruktan dolar iğneliye çevrilmiştir. Bu tüfekler öncelikle Nizamiye kuvvetlerinden başlanarak askerlere dağıtılmıştır. İğneli tüfeklerin artmasıyla fişek ihtiyacı da artmış, Haziran 1871'den itibaren Fişekhane'ye yeni makineler alınmış ve üretim kapasitesi artırılmıştır. Ayrıca ihtiyaç anında İngiltere, Belçika ve Amerika'dan da fişek ve kurşun satın alınmıştır³⁴⁷.

1861-1865 Amerikan iç savaşı bittikten sonra, Amerikan ordusunun elinde çok miktarda savaş artığı, silah yapımcılarında da büyük silah stokları kalmıştı. Elde kalan bu artık ve stokların dış pazarlara boşaltılması gerekiyordu. Osmanlı Devleti bu artık silahlardan ilk satın alan ülkelerin başında gelmektedir. 1869 yılı sonuna kadar Amerika'dan, 114.000 adet Enfield tüfeği ile 125.000 adet Springfield tüfeği olmak üzere toplam 239.000 adet tüfek satın alınmıştır. 1870 yılında ise bu tüfeklerden 50.000'i yenileriyle değiştirilmiştir³⁴⁸. Böylece Osmanlı-Amerikan silah ticaretinin bu dönemde büyük bir yoğunluk kazandığı anlaşılmaktadır³⁴⁹.

Hüseyin Avni Paşa, uygulamalı eğitime önem vermiş ve ordu için yeni eğitim usulleri kabul etmiştir. Serasker kaymakamı iken yaptığı gibi bu dönemde de sık sık manevralar ve savaş oyunları düzenleyerek askerinin savaş gücünü ve kabiliyetini artırmaya çalışmıştır. Bu konuyla ilgili yabancı uzman ve subaylardan da faydalanmıştır³⁵⁰. Avrupa'daki gelişme ve manevraları yerinde görmek amacıyla Avrupa'ya subaylar gönderilmiştir. Eğitimlerin başarılı yürütülmesi için birçok eser yazılmış, tercüme edilmiş ve ordu merkezlerine gönderilmiştir³⁵¹.

Bu dönemde piyade askerlerinin kıyafetine önem verilmiş olup, kısa ceket ve geniş pantolon yerine setre ve dar pantolon getirilmiştir. Böylece Avrupa askerine benzer bir kıyafet benimsenmiştir³⁵².

Sultan Abdülaziz, Tanzimat döneminde ordu için kabul edilen kıyafeti gösterişsiz ve sönük bulmuş, Fransızların zuhaf dedikleri Cezayir askeri tarafından kullanılan kıyafeti kabul etmişti. Askerleri rahat ettiren hafif piyade askeri kıyafeti olan zuhaf, başta büyük fes ve üzerinde sarık, arkada şeritle işlenmiş salta (kısa ceket),

³⁴⁷ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 185; Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 130, 131; Ayten Can Tunalı, *a.g.t.*, s. clxvii.

³⁴⁸ Oral Sander-Kurthan Fişek, *Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007, s. 26-27.

³⁴⁹ Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C.XVIII, s. 527.

³⁵⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 189.

³⁵¹ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 218-219.

³⁵² Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 82; Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C.XVIII, s. 527.

ayakta geniş şalvar, belde kuşak, bacaklarda tozluktan ibaretti. Fakat sonradan bu kıyafetin pratik olmadığı anlaşılmış ve değiştirilmiştir. Şalvarın yerine yukarısı geniş, bacakları ve paçaları dar, bir çeşit pantolon demek olan potur kabul edilmiştir³⁵³.

Bu dönemde ordu merkezlerinde yeni hastaneler kurulmuştur. Askerî hastaneler ile muharebe hastanelerinin eksiklerinin giderilebilmesi için Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'ye bağlı *Askerî Tıbbiye Meclisi* açılmıştır. Askerî sağlık hizmetlerine çok önem verilmesine rağmen yine de eksiklikler tam olarak giderilememiştir. Mesela, seyyar hastanelerinin olmaması 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda çok kayıp verilmesinde etkili olmuştur. Subaylar ve askerî memurların emekliliklerinde kendilerine veya öldüklerinde mirasçılarına, ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için, maaş vermek amacıyla *Askerî Tekaiüd Sandığı* (Askerî Emekli Sandığı) kurulmuştur. Mülkî memurların maaş ödemeleri düzenlenmiş, ayrıca askerî işlerde görev almak isteyenlerin, bir özel komisyon tarafından sınavla, liyakatları göz önünde bulundurularak çeşitli resmi dairelerde görevlendirilmelerine karar verilmiştir. Bu dönemde tahrir ve hizmet-i askeriye nizâmâtı ile askerî ceza kanunlarının ayrılmasına da karar verilmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın ordudaki hizmetleri sadece bunlardan ibaret değildir. Hüseyin Avni Paşa, kendisine özgü askerî zekâsıyla, subaylar ve yöneticiler arasında en kabiliyetli ve iktidar sahibi olanları seçip onlara geniş bir ilerleme yolu açmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordusunun başarılı savunma mücadelesi, Hüseyin Avni Paşa'nın yetiştirdiği komutanlar sayesinde gerçekleşmiştir³⁵⁴. Bu savaşta Plevne savunmasında başarılı olan Gazi Osman Paşa ile Şıpka savunmasında başarılı olan Süleyman Hüsnü Paşa onun yetiştirdiği komutanlardandır³⁵⁵.

Harbiye Mektebi'nden mezun olanlar içinde seraskerlik makamına gelen ilk subay olan Hüseyin Avni Paşa, Harbiye Mektebi'nin ıslahına daha fazla önem vermiştir³⁵⁶. 1869 yılında, reform karşıtı eski serasker Rüşdü Paşa'nın azlettiği Galip Paşa'yı tekrar Harbiye Mektebi Komutanlığı'na tayin etmiştir. Böylece Harbiye Mektebi'nin engellenmek istenen gelişme ve modernleşme süreci hızlanmıştır. Galip Paşa'nın komutanlığı döneminde Harbiye Mektebi'nin öğretim kadrosu güçlendirilmiştir. 1870 yılında askerî okul sınavları yaz dönemine alınmıştır. Galip

³⁵³ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 184; Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 32.

³⁵⁴ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 11; Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 82.

³⁵⁵ Ercümen Kuran, "Serasker Hüseyin Avni Paşa", *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s. 747 (51).

³⁵⁶ *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 1.

Paşa'nın yerine geçen Selim Paşa ise 1871-1872 yıllarında Harbiye Mektebi komutanlığı yapmıştır. Bu dönemde Mühendishane'nin Harbiye ve İdâdî öğrencileri Harbiye Mektebi'ne nakledilmiştir. Fransızca öğretiminin geliştirilmesi için bir program yapılmış, yurt dışından öğretmenler getirilmiştir.³⁵⁷

Hüseyin Avni Paşa'nın yaptığı önemli hizmetlerden biri de, Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'deki öğretim dilinin Türkçeleştirilmesidir. 1839 yılından beri Fransızca eğitim yapan Mekteb-i Tıbbiye'de öğretimin Türkçe yapılması amacıyla 1865'de Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye kurulmuştu. 1867'de kurulan ilk sivil tıp okulu Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'nin amacı da Türkçe ders vermektir. Hem Türkçeye önem vererek bir ilim ve edebiyat dili haline getirmek, hem de daha fazla Türk öğrenci yetiştirerek önemli sağlık kurumlarının yabancıların eline geçmesini önlemek düşüncesiyle, 1870 yılında, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî'nin kararıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'de öğretim dilinin Türkçe olması gerçekleştirilmiştir. Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye, tıp terimlerini Türkçeleştirmek için Tıp Lûgatı hazırlamıştır. Bu lûgat Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın destekleriyle tamamlanmıştır³⁵⁸.

1838 *Askerî Ceza Kanunnamesi*'nde en önemli değişiklik Temmuz 1869'da Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerliği döneminde yapılmıştır. Yeni kanunla, eski ceza kanununun ağır cezalar içeren bazı maddeleri Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî tarafından hafifletilmiştir. Hüseyin Avni Paşa, Ekim 1870'de askerlerin künyelerinin düzenli bir şekilde hazırlanması amacıyla *Alay ve Taburların Umûr-u Kuyûdiyye ve Hesabiyyesine ve Muhassasât-ı Askeriyye'nin Beyânına Dair Umum Ta'limât* adıyla bir talimat hazırlamıştır. Bu talimat doğrultusunda, bu tarihten itibaren askerlerin künyelerinin rastgele değil de cetveli olarak düzenli bir şekilde hazırlanmasına başlanmıştır³⁵⁹.

Hüseyin Avni Paşa'nın, birinci seraskerliği döneminde olumsuz olarak değerlendirebileceğimiz tek faaliyeti, 1870 yılı içinde Yemen'de kurulacak olan Yedinci Ordu'nun kurulmasının gecikmesine sebep olmasıdır. Yemen'e gidecek birliği deniz yoluyla götürmek için yüzlerce gemi hazırlanmıştı. Yaklaşık 10.000 kişilik bir tümen gönderilecekti. Fakat filonun hareketi gecikmişti. Üç ay geçmesine rağmen filo hala

³⁵⁷ Hayrullah Gök, *a.g.t.*, s. 138-140.

³⁵⁸ Nursel Köksal, *Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Dönemi Askeri Eğitim Sistemi (1840-1908)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007, s. 64, 67-68; Odile Moreau, *a.g.e.*, s. 43; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 212-213; Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C.XVIII, s. 527.

³⁵⁹ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 81, 169.

Boğaziçi'nde bulunuyordu. Bu gecikmeden hoşlanmayan Sultan Abdülaziz, bir konuşma sırasında Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya, "Senden daima nefret ettim" demiştir³⁶⁰. Buna rağmen Sultan Abdülaziz, orduda büyük etkisi olan Hüseyin Avni Paşa'yı istemeyerek de olsa iktidara getirmeye mecbur olacaktır. Âli ve Fuad Paşaların yaşadığı dönemde onların koruyuculuğunda makamını koruyan Hüseyin Avni Paşa, onların ölümünden sonra sıkıntılar yaşayacaktır. Ancak Sultan Abdülaziz, sevmediği Hüseyin Avni Paşa'yı zaman zaman görevden alsa da, askerî başarılarını göz önünde bulundurarak affedecek ve en üst askeri ve idari makamları tekrar vermekten çekinmeyecektir³⁶¹.

Hüseyin Avni Paşa'nın serasker olarak devlete çok büyük hizmetlerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu hizmetlerinin karşılığı olarak da, Sultan Abdülaziz tarafından 1870 yılı içinde birinci rütbe mecidi nişanı verilmiştir³⁶².

2. Seraskerlikten Azli ve Isparta'ya Sürgüne Gönderilmesi

2.1. Sürgünün Sebepleri

Sadrazam Âli Paşa'nın 7 Eylül 1871'de ölümü üzerine yerine Bahriye Nâzırı Mahmud Nedim Paşa sadrazam olmuştur. Mahmud Nedim Paşa, öncelikle üst makamlarda görev değişiklikleri yapmıştır. Âli Paşa'nın ölümünden üç gün sonra Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlikten azlettirerek yerine Sakızlı Esat Paşa'yı getirmiştir. Kısa süre sonra da Hüseyin Avni Paşa'yı Isparta'ya sürdürmüştür.

Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'ya sürülmesinde en önemli etken, bir hazinedar kalfa ile ilişkisidir. Hüseyin Avni Paşa'nın, harem-i hümâyunun çok yüksek rütbeli cariyelerinden olan hazinedar kalfa (Arz-ı Niyaz Kalfa) ile birlikte padişahın cariyelerinden bir veya ikisiyle daha ilişkisi olduğu duyulmuştu. Bu durumu öğrenen Valide Sultan, şikâyetçi olmuşsa da Âli Paşa'nın sadrazamlığında Hüseyin Avni Paşa'ya dokunulmamıştı. Âli Paşa'nın ölümüyle Hüseyin Avni Paşa, en büyük koruyucusundan mahrum kalmıştır. Yeni sadrazam Mahmud Nedim Paşa, Valide

³⁶⁰ Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 196.

³⁶¹ Ayhan, *a.g.e.*, s. 181-182, 185, 322.

³⁶² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 489.

Sultan'ın da isteğiyle Hüseyin Avni Paşa'yı derhal seraskerlikten azlederek memleketi Isparta'ya sürgüne göndermiştir³⁶³.

Sürgünde etkili olan kadın meselesi ile ilgili bir diğer anlatım şöyledir: Hüseyin Avni Paşa, serasker iken bir selamlık resminde araba ile seyre çıkan harem-i hümayun mensuplarından bazılarını laf atmıştır. Bu olayı duyan Valide Sultan, Sadrazam Âli Paşa'ya şikâyet etmiş ve paşa da Hüseyin Avni Paşa'yı birisinin aracılığıyla³⁶⁴ ikaz etmiştir. Ancak bu ikazın pek etkisi olmamıştır. Mahmud Nedim Paşa sadarete gelince de Valide Sultan, Hüseyin Avni Paşa'nın azledilmesini istemiştir. Böylece Mahmud Nedim Paşa, hem Valide Sultan'ın sevgi ve himayelerini elde etmek, hem de kinini tatmin etmek için, azil ve sürgün ile beraber Hüseyin Avni Paşa'nın görevini kötüye kullanmasını araştırmak üzere komisyonlar kurmuştur.

Hüseyin Avni Paşa'nın yaverliğinde bulunmuş olan Mustafa Naim Paşa'nın anlattığına göre, Âli Paşa, vefatından birkaç gün önce Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya, "Benim hayatımdan ümit yoktur, birkaç güne kadar belki vefat ederim, Mahmud Nedim Paşa ile aranız açıktır, Onun sadareti beklenmektedir, hoş geçininiz" demiştir. Mahmud Nedim Paşa, sadrazam olup Bâb-ı Âli'de hatt-ı hümayun okunduktan sonra Hüseyin Avni Paşa'yı yanına çekerek devlet işlerini iyi idare için birlikte çalışılmasına dair samimiyetle ve dostça açıklamalarda bulunduğu halde hemen ardından Isparta'ya sürgün ettirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa serasker ve Mahmud Nedim Paşa Bahriye Nâzırı iken iki askerî daire işlemlerinden dolayı aralarında ortaya çıkan soğukluk, daha sonra düşmanlığa dönüşmüştür. Isparta'ya sürgünde bu düşmanlığın da etkisi vardır. Mahmud Nedim Paşa sadrazam olunca Hüseyin Avni Paşa'ya karşı kötü davranmaya başlamış, Hüseyin Avni Paşa da buna karşı çıkınca, sadrazamın saraydaki taraftarlarının gayretiyle Isparta'ya sürgün gerçekleşmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın sürgün edilmesinde, Nizamiye Hazinesince daire-i hümayun mefrûşâtından beş bin kese çaldığını Sakızlı Esad Paşa'nın mâbeyn-i

³⁶³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 6; Ayhan, *a.g.e.*, s. 189; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 15; Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 330-331; Kemal Beydilli, *a.g.m.*, s. 426.

³⁶⁴ Sadrazam Âli Paşa, hayatının son günlerinde Dahiliye Nezareti'nde bulunan Said Efendi'yi (veya Bâb-ı Âli'den "uzun etek" olarak bilinen Rıza Bey'i) çağırarak, "Serasker paşaya gidiniz, kendilerini biraz toplasınlar. İffet ve namusa dokunur bazı hareketleri haddini aşmıştır. Artan şikâyetler karşısında huzur-u hümayunda (padişahın huzurunda) kendisini savunmaktan aciz kalıyorum." diyerek Hüseyin Avni Paşa'ya göndermiştir. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 487; Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 330.

hümâyün'a bildirmesi de etkili olmuştur. Ayrıca yalısı civarında, merhum Darbhor Reşid Paşa ailesine ait araziye gasp ettiğine dair mirasçıları tarafından padişaha takdim edilen arzual üzerine Hüseyin Avni Paşa'nın, yazdığı tezkerede ağır sözler kullanması da sürgünün sebeplerindedir³⁶⁵.

Âli ve Fuad Paşaların yetiştirmelerinden oldukları için görevlerine son verilen Serasker Hüseyin Avni Paşa ile Adliye Nâzırı Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşalar Tanzimat esaslarına aykırı olarak muhakeme edilmeden³⁶⁶ memleketlerine sürülmüşlerdir. Bütün rütbeleri ile nişanları da ellerinden alınan Hüseyin Avni Paşa Isparta'ya, Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa ise Amasya'ya gönderilmiştir. Sürgünler sadece bu iki paşaya uygulananlardan ibaret olmayıp, birçok devlet adamı sebepsiz yere azledilmiş veya taşra memuriyetleriyle İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır³⁶⁷. Zabtiye Nezareti'nden azledilen Hüsnü Paşa Kıbrıs'a, eski Şehremini Haydar Efendi Midilli adasına, İşkodra Valiliği'nden azledilen İsmail Paşa Trabzon'a, uzun süre Mâbeyn Başkâtipliğinde bulunan Emin Bey Kıbrıs'a sürülmüştür³⁶⁸.

Levant Herald gazetesi, Hüseyin Avni Paşa ve diğer devlet adamlarının, görevlerini kötüye kullandıklarının anlaşılması üzerine haklarında kanunun gösterdiği muamelenin uygulandığını, Mahmud Nedim Paşa'nın da sadrazam olduğu gece durumu padişaha arz eylemesiyle sürgünlerin gerçekleştiğini yazmıştır³⁶⁹.

Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığa yükselmesinde Rusya'nın büyük etkisi vardır. Rusya sefiri General İgnatiyef, bu devlet adamına üst düzey bir görevin verilmesinde çok çaba göstererek önemli bir iş başarmıştır. Fuad ve Âli Paşalar şiddetli batı taraftarı iken, Mahmud Nedim Paşa onların aksine Rus yanlısı olarak ortaya çıkmıştır. En yetenekli insanları ve idaredeki birçok memuru yerinden uzaklaştırması,

³⁶⁵ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 177-179; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2004, s. 259; Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 11.

³⁶⁶ *Hakâyık-ul Vekayi* adlı gazetede, muhakeme edilmelerinin şart olmadığı, görevini kötüye kullananların ceza sebeplerinin yalnız Bâb-ı Âli'ce ve Islahat Komisyonu'nca bilinmesinin yeterli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, sürgüne gidenlerin cezayı hak etmeleri, Islahat Komisyonu'nun kurulmasından sonra değil, memuriyetlerinden uzaklaştırılmalarından önce bile halk tarafından bilindiği söylenmektedir. *Hakâyık-ul Vekayi*, No: 400, 16 Şaban 1288, s. 3.

³⁶⁷ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 238. Mahmud Nedim Paşa'nın on bir ay süren sadrazamlığı döneminde beş serasker, dört bahriye nâzırı, dört adliye nâzırı, beş maliye nâzırı, altı tophane müşiri, beş sadaret müsteşarı, altı serasker müsteşarı azledilmiş veya tayin edilmiştir. Ayrıca birçok vali ve mutasarrıf ile bazı memurlar görevlerinden alınmış veya yerleri değiştirilmiştir. Mustafa Polat, *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003, s. 32.

³⁶⁸ Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 46.

³⁶⁹ *Basiret*, No: 502, 9 Şaban 1288, s. 2.

her şeyi alt üst etmekle görevlendirildiğinin göstergesidir. Ortaya koyduğu en önemli icraat ise Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın görevden alınmasıdır. Hüseyin Avni Paşa, büyük yolsuzluklarla suçlanarak sürgüne gönderilmiştir³⁷⁰.

Rusya sefiri İgnatıyef, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa vasıtasıyla Sultan Abdülaziz'in en sadık dostu ve sırdaşı olmuştu. Bu sıkı dostluktan dolayı Mahmud Nedim Paşa'ya Nedimof lakabı takılmıştır. Bütün memurlar İgnatıyef'in tavsiyesiyle tayin olunmaya başlamıştır. Mahmud Nedim Paşa, İgnatıyef'den yılda yaklaşık on bin lira alarak Sultan Abdülaziz'i ve ülkeyi Rusların kucağına atmaya başlamıştır. Hüseyin Avni Paşa, Osmanlı ordusunun hızla gelişimini sağlayan değerli bir seraskerdi. Bu serasker sayesinde Osmanlı ordusunun, iki seneye kadar endişe edilecek kadar kuvvetleneceğini fark eden İgnatıyef, buna engel olabilmek için, Mahmud Nedim Paşa'yı Hüseyin Avni Paşa'ya karşı kışkırtmıştır. İgnatıyef, Sultan Abdülaziz'e, "Hanedân-ı Âli Osman bu mülkün tek hâkimidir. Padişahlar halkı istediği gibi idare edebilirler, milleti kendi başına bırakmak padişahlığa uygun düşmez. Padişah onların başını ezmeli, şırmalarına fırsat vermemelidir. Midhat Paşa, Hüseyin Avni Paşa gibi adamlar aslında hamiyetli ve sadakatlidirler, ama hamiyetleri padişaha değil de millettir. Rusya her zaman Osmanlı Devleti'nin samimi bir dostudur. İstenildiği zaman her hususta Osmanlı Devleti'ne yardım edebilir" gibi sözler söyleyerek onu etkilemeye çalışmıştır. Dolayısıyla Hüseyin Avni Paşa da, diğer bazı devlet adamları gibi İgnatıyef'in arzusu ve ısrarı üzerine Isparta'ya sürülmüştür³⁷¹.

Mahmud Nedim Paşa sadaret makamına oturunca, makamını sağlama almak için kendisine rakip olabilecekleri hükümet merkezinden uzaklaştırmakla işe başlamıştı. Bir gün Sultan Abdülaziz'in huzuruna çıkarak, gizli bir cemiyetin padişah aleyhinde faaliyetleri olduğunu, Hüseyin Avni Paşa'nın da bu cemiyetin başlıca üyelerinden olduğunu söylemiştir. Bu duruma sinirlenen Sultan Abdülaziz, "Hüseyin Avni'yi hemen doğduğu yere uzaklaştır" demiştir. Mahmud Nedim Paşa en kuvvetli rakip olarak Hüseyin Avni Paşa'yı gördüğü için memuriyetle değil de sürgün yoluyla onu memleketi Isparta'ya göndermiştir³⁷².

³⁷⁰ Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 197.

³⁷¹ Hafız Mehmet Bey, *Sultan Abdülaziz*, (Sadeleştiren: Yaşar Koçak), Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, s. 24-25; Tefik Nureddin, *Sultan Aziz'in Hal'i ve İntiharı*, y.y., Kostantiniyye, 1324, s. 8-9; Ayhan, *a.g.e.*, s. 163.

³⁷² Ayhan, *a.g.e.*, s. 180-181; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 189.

Serasker olarak çok başarılı olan Hüseyin Avni Paşa'nın sürgüne yollanması halkta olduğu gibi, diğer komutanlar arasında da son derece öfkeyle karşılanmıştır³⁷³. Hüseyin Avni Paşa sürgüne yollanırken hem rütbeleri ve nişanları alınmış, hem de İstanbul'daki yalısına hazinece el konulmuştur³⁷⁴. Emekli maaşı da bağlanmadığı için arkadaşlarından yardım istemek zorunda kalmıştır³⁷⁵.

Şiddetli yağmurlu bir gecede sürgün kararı Hüseyin Avni Paşa'ya bildirilmiştir. O sırada Hüseyin Avni Paşa bademciklerinden dolayı çok rahatsızdır. Gıdaların midesine gitmesi için sonda kullanması gerekmektedir. Buna rağmen hemen vapura binip yola çıkması istenmiştir. Doktorların şiddetli itirazları sonucunda kısa bir süre zaman tanınmıştır. Bu sürgün olayını duyan Hüseyin Avni Paşa'nın yakın dostlarından Mismar, hemen Paşa'nın evine gitmiştir. Mismar geldiği zaman, haremdeki kadınları çok üzgün, Hüseyin Avni Paşa'yı ise suskun bir vaziyette bulmuştur. Hüseyin Avni Paşa, Mismar'den, hayatını tehdit eden bu durum hakkında gizli bir muhtıra yazmasını rica etmiştir. Kendisinden çok, ailesinin geleceğinden endişe eden Hüseyin Avni Paşa, "Bu felaket bana biraz tutumlu harcamayı öğretecek. Şayet iktidar mevkiine gelirim, yeni bir felaket beni herhalde böyle bulmayacaktır" demiştir. Hüseyin Avni Paşa sağlığına kavuşur kavuşmaz memleketi olan Isparta şehrine sürülmüştür³⁷⁶.

Hüseyin Avni Paşa serasker olarak görev yaparken, serasker yaveri olan Abdülkerim Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'ya götürülmesi için görevlendirilmiştir. Abdülkerim Paşa, Isparta'ya sürgün olayını şöyle anlatmaktadır: "Âli Paşa'nın vefatıyla Mahmud Nedim Paşa sadrazam olmuştur. Aynı gün akşam Hüseyin Avni Paşa seraskerlik görevinden alınarak yerine Sakızlı Esad Paşa getirilmiştir. Esad Paşa hemen beni çağırıp, 'Sadaret makamı yaveri oldunuz. Şu tezkereyi alıp gidiniz' diye emir buyurdular. Bâb-ı Âli'ye gidip tezkereyi takdim ettim ve memuriyetimi sadaret makamı yaverliğine çevirdim. Üç gün sonra Mahmud Nedim Paşa, yanında Serasker Esad Paşa da olduğu halde Bâb-ı Âli'de beni çağırarak, 'Sirkeci iskelesinde vapur hazırlanmıştır, gidip Hüseyin Avni Paşa'yı al, vapura götür. Isparta'ya

³⁷³ Ebuzziya Tefik, *Yeni Osmanlılar*, s. 368.

³⁷⁴ Musa Çadircı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 146.

³⁷⁵ Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 197.

³⁷⁶ *Basiret*, No: 506, 13 Şaban 1288, s. 1; Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 112-113; Başka bir rivayete göre, Hüseyin Avni Paşa'nın sağlığına kavuşmasına fırsat verilmemiştir. Mâbeyn doktorlarından Ömer Bey (Paşa), Hüseyin Avni Paşa'nın hastalığını araştırmaya memur edilmiştir. Muayeneden sonra, gitmesinde engel görülmemiştir. Gece yarısı birbirini müteakiben gelen üç yaver, Hüseyin Avni Paşa'nın sedye ile memleketine gönderilmesi emrini tebliğ etmişlerdir. Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 179.

kadar beraber bulunacaksınız. Şayet, benim kabahatim nedir, muhakeme olmadıkça ben bir yere gidemem gibi sözlerde bulunacak olursa serasker paşaya müracaatla vereceği askeri alıp konağını kuşatıp vapura götürmelisiniz’ diye emir buyurdularından hemen nankör mel’unun konağına gidip kararı bildirerek vapura bindirdim, Mudanya’ya götürdüm. O sırada İstanbul kolera ateşinden bulaştığı için on gün beklemek üzere hükümetçe hazırlanmış olan iki odalı bir yerde iskân edildi. Bu arada sahip olduğu bütün nişanlarını göndermesine dair emir Hüseyin Avni Paşa’ya tebliğ edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa, ne yapacağını şaşırılmış olduğu halde nişanları teslim etmiştir. Hüseyin Avni Paşa’nın sürülmesi vazifesini yerine getirdikten sonra İstanbul’a döndüm...³⁷⁷.

Hüseyin Avni Paşa memleketi Isparta’ya götürülürken refakatine memur edilen Abdülkerim Paşa yolculuk sırasında gerçekleşen bir konuşmayı şöyle anlatmaktadır: “Yolda giderken gazete geldi. Avni Paşa okudu ve kahkaha ile güldü. Dedi ki: Neye gülüyorsunuz biliyor musun? Âli Paşa’nın vefatında padişah, başkâtip Emin Bey’i bana gönderdi, sadarete kimin tayini münasip olacağına dair görüşümü sordu. ‘Münasibini efendimiz bilirler. Birini tavsiye etmek haddimi aşar. Kulluk terbiyeme uygun olarak vereceğim cevap budur. Fakat siz, Mahmud Nedim Paşa’nın tayin olunmamasına gayret ediniz’ dedim. Emin Bey gitti, yine gelerek soruyu tekrar etti. ‘Evvvelce söyledim, münasibini efendimiz bilirler. Mademki tekrar irade buyuruyorlar, arz edeyim. Mütercim Rüşdü Paşa, sadıklardan ve eski büyüklerdendir. Devleti ileriye götüremezse de geriye de götürmez. Bence münasibi budur’ dedim. Emin Bey ‘daha başka’ dedi. ‘Padişah, Valide Sultan, saray halkı hep birer adam istiyorlar. Eğer Mahmud Nedim Paşa tayin olunursa beni ve seni nefyeder, ona göre davran’ dedim. Mahmud Nedim Paşa sadrazam oldu, beni sürgün ettirdi, şimdi Emin Bey’i de Kıbrıs’a sürgün ettirmiş de ona gülüyorsunuz”³⁷⁸. Bu konuşma Hüseyin Avni Paşa’nın ileri görüşlülüğünü göstermektedir. Mahmud Nedim Paşa’nın kendisine zarar vereceğini önceden sezmiş ve sadrazam olmasını istememiştir. Ancak buna da engel olamamıştır.

Mahmud Nedim Paşa, sürgün kararından sonra komisyonlar oluşturarak Hüseyin Avni Paşa’nın zamanına ait işlemlerin araştırılmasını emretmiştir. Hüseyin Avni Paşa’nın, o zamana kadar dürüstçe görevini yaptığı halde böyle bir hakarete maruz

³⁷⁷ BOA, Y. EE., 14/76.

³⁷⁸ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 177-178.

kalması nefesine ağır gelmiş, “Bir daha iktidar mevkiine gelirim suistimal nasıl olurmuş gösteririm” demiştir³⁷⁹. Gerçekten de daha sonra bu sözünü tutacaktır.

2.2. Sürgün Hayatı

Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'daki sürgün hayatı ile ilgili en geniş bilgiyi, dönemin Isparta Belediye Başkanı olan Böcüzâde Süleyman Sami'den öğreniyoruz. Böcüzâde, *Isparta Tarihi* adlı eserinde Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'ya gelirken karşılanmasından başlayarak, İstanbul'a dönmesine kadar yaşadıklarını anlatmaktadır. Ayrıca Hikmet Turhan Dağlıoğlu da, Hüseyin Avni Paşa ile ilgili Isparta'da işittiği bazı fıkraları anlatmıştır.

Isparta'da ikamet etmesi emredilen Hüseyin Avni Paşa'nın, Sandıklı kasabasına geldiği, Sandıklı kaymakamı tarafından Isparta'ya bildirilmiştir. Bâb-ı Âli tarafından, Hüseyin Avni Paşa'nın gözaltında tutulmasına ve korunmasına dikkat ve özen gösterilmesi istendiği için Isparta mutasarrıfı Hersekli Hafız Rıdvan Paşa, yeteri kadar süvari jandarma ile tabur ağasını, karşılamaya göndermiştir. Kendisi de asker ve sivil idarecilerden oluşan bir kurulda, paşayı karşılamaya gidilip gidilmemesi konusunu görüşmüştür. Kurulda bulunanlar, “Mademki paşanın müşirlik rütbesi alınmamıştır, devletin bu rütbesi saygı göstermeyi ve karşılamayı gerektirir” dedikleri için Rıdvan Paşa, Hüseyin Avni Paşa'yı karşılamak için bütün askerî memur ve subaylarla beraber Keçiborlu nahiyesine gitmiştir. Birinci tabur binbaşısı Ahmet Efendi ise, bir iki subayla birlikte, “Devletin lûtfettiğine lûtufla, kahrettiğine kahırla muamele etmek, sadakat borcudur” diyerek gitmemişlerdir.

O gece Hüseyin Avni Paşa'yı karşılamaya giden mutasarrıf ve hükümet erkânının şehirde olmadığını haber alan dört yüzden fazla mahkûm, firar etmeye karar vermiştir. Mahkûmlar ertesi günü öğle vakti gezintiye çıkarıldıkları sırada nöbetçi jandarmalara saldırarak ellerinden silahlarını almışlar, zincirci Arnavut Ali'yi boğmuşlar, nöbetçi subayı Yüzbaşı Hüseyin Ağa'yı kaçırmışlardır. Fakat hapishanenin dış kapısı kapatıldığı için mahkûmların kaçmaları önlenmiştir. O sırada Hüseyin Avni Paşa, mutasarrıf Rıdvan Paşa ve diğerleri hükümet dairesi önüne gelmişlerdir. Hüseyin Avni Paşa'yı kalacağı eve götürdükten sonra Rıdvan Paşa, hapishaneye giderek olaya

³⁷⁹ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 235; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1096.

müdahale etmiş ve asayişi sağlamıştır. Ancak silahlı çatışmada 13 mahkûm ölmüştür. Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'ya geldiği gün böyle bir olayın olması halkı üzmüşse de Rıdvan Paşa'nın cesaret ve başarısı herkes tarafından takdir edilmiştir³⁸⁰.

Hüseyin Avni Paşa Isparta merkezde misafir edilmiş, kendisine şehir halkı tarafından saygı gösterilmiştir³⁸¹. Isparta'da Çelebiler Mahallesi Damgacı Sokak'ta Taşirciler'in evinde oturan Hüseyin Avni Paşa, vaktinin çoğunu ziyaretlerde ve ziyafetlerde geçirmiştir³⁸². Hüseyin Avni Paşa burada ziyafetlere katıldığı gibi, bazen de kaldığı yere dostlarını davet etmiştir. Bir ara Eğirdir'e, oradan da doğum yeri olan Gelendost'a gitmiştir. Isparta köylerinden Bozanönü'ndeki çeşmeleri Isparta'da sürgündeyken yaptırmıştır. Hüseyin Avni Paşa, Afşar eşrafından Abdullah Paşa'nın misafiri olduğu için, en çok onunla görüşmüştür. Abdullah Paşa dışında Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'da sık sık görüştüğü kişiler; Katırcıoğlu İbrahim, Hacı Ethemlerin Raşit Ağa, Hamamcıoğlu Hacı Halil Ağa, Katırcıların damadı Hacı Memiş oğlu Süleyman Ağa, Rumlardan ise; Hacı Todok, Şerefedin oğlu Panayot ve Kostantin, Gökbaçoğlu Yanako ve Aleksandiros'dur³⁸³. Ayrıca Isparta'da halıcılığı yeniden canlandıran Etirelli Mehmet Efendi de, Hüseyin Avni Paşa'nın en iyi arkadaşlarından³⁸⁴.

Hüseyin Avni Paşa, mutasarrıf Hersekli Rıdvan Paşa ile de dostluk kurmuştur. Ona sevgi ve saygı göstermiş, sık sık ziyaretine giderek ciddi ve siyasî sohbetler yapmıştır. Bir gün, telgrafhane bahçesindeki havuz başında Hüseyin Avni Paşa ile Rıdvan Paşa karşılıklı oturmuş konuşurlarken yanlarına Böcüzâde Süleyman Sami gelmiştir. Böcüzâde Süleyman Sami, burada Hüseyin Avni Paşa ile Rıdvan Paşa arasında geçen konuşmayı şöyle anlatmaktadır: “Konuşmaları, o sırada Dalmaçya eyaletine gelen Avusturya İmparatoru'na Bosna-Hersek'ten giden elli kadar teşrifatçıya, İmparatorun gösterdiği hürmet, Hersek Hıristiyanlarının Osmanlı hükümeti aleyhindeki bazı sözleri ve mutasarrıf Rıdvan Paşa'ya memleketi Hersek'ten yazılan bazı haberlerle ilgili idi. Mutasarrıf, Bosna-Hersek'in geleceğinden çok endişelendiğini söylüyordu.

³⁸⁰ Böcüzâde Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, (Yayımlayan: Dr. Suat Seren), Serenler Yayını, İstanbul 1983, s. 138, 221-222; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa'ya Dair Notlar ve Hatıralar II”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VIII, S. 87-88-89-90, s. 1229-1230; Suat Seren, *a.g.m.*, s. 1964.

³⁸¹ Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost Tarihi*, İstanbul 1989, s. 323.

³⁸² Mehmet Aldan, *a.g.m.*, s. 14-15.

³⁸³ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1097.

³⁸⁴ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Hüseyin Avni Paşa'ya Dair Notlar ve Hatıralar II”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VIII, S. 87-88-89-90, s. 1231.

Hüseyin Avni Paşa, kendisine hak vererek fikirlerini şöyle anlattı: Hakkınız vardır. Bosna-Hersek'te öteden beri Avusturyalıların gözü vardır. Napolyon'un baskısı yüzünden Avusturya ve Rusya, buradaki Hıristiyanları devlet aleyhine yeteri kadar teşvik edemiyorlardı. Napolyon'un Almanya savaşı sonucunda çöküşüyle, Rusya, Slav-Hıristiyan birliğini sağlamak ve bizi Avrupa'dan çıkarmak projesini uygulamaya başladı. Âli Paşa'nın Fransa'nın mağlup olmasından telaşa düşmesinin sebebi de bu idi. Ben bu isteğin gerçekleşmesine engel olabilmek için Rumeli idaresinin mülkiye ve askeriyesini birleştirmeyi düşündüm. Yeteri kadar okullu subay bulamadım. Bosna Valiliği'nin Derviş Paşa'ya verilmesinin sonucunun umulduğu derecede çıkmadığına kâni oldum. Memleketiniz gerçekten Rumeli'nin kilidi gibidir. Orası da elden giderse bütün Rumeli tehlikeye düşer. Endişede çok haklısınız. Yalnız orası değil, bütün Osmanlı Avrupa'sının, Osmanlı Devleti idaresinde kalabilmesi için yegâne ümit ve çare, mülkî ve askerî ıslahatlar yapılması, kuvvetli bir askerî idare kurulması ve Müslümanların, Hıristiyanlardan ziyade birlik içinde olmalarıdır. İnşallah bunlar yapılır da endişe ortadan kalkar. Yoksa şimdiki devlet idaresinin bu şekilde devamı, devletlerce birinci derecede ele alınması gereken kuvvet dengesi ve ekonomik denge hilafında, devlet dairelerimizin, bilhassa saray-ı hümayunun israf ve borçlanma ile işleri idare etmesi ve alınan borçların yararlı olmayan işlere harcanması devam ettiği müddetçe bir şey yapılamaz. Hatta maaşlar ve önemli masraflar da karşılanamaz. Gide gide o mübarek ülkemiz elimizde kalmaz. Belki Anadolu bile tecavüze ve düşman istilasına maruz kalır. Yunanlıların hırslı maksatlarını bilirim, Rusya ile İngiltere daima bu küçük hükümeti Anadolu ile büyütme ve kendi nüfuzları altında bulundurmaya isterler. Her ne zaman bir vesile bulurlarsa onu teşvik ve amaçları için kullanma yoluna giderler. Bosna-Hersek'i, Sırbistan'ı ve Karadağ'ı da bize karşı kuvvetli bir hükümet haline getirmek fikrindedirler. Allah o günleri göstermesin"³⁸⁵. Bu konuşmalar, sürgünde olmasına rağmen Hüseyin Avni Paşa'nın devlet işlerinden uzak olmadığı anlamına gelmektedir. O, devlet idaresindeki hataların toprak kayıplarına yol açacağını söylemekte, kurtuluş çaresi olarak da mülkî ve askerî ıslahatlar yapılmasını ve Müslümanlar arasında birliğin sağlanmasını göstermektedir.

³⁸⁵ Böcüzâde Süleyman Sami, *a.g.e.*, s. 139-140; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 36-37.

2.3. Affedilmesi ve İstanbul'a Dönmesi

Hüseyin Avni Paşa yaklaşık on bir ay süren sürgün hayatında çok sıkıntılı günler geçirmiştir. Bunu işiten Sultan Abdülaziz kendisine acımış, araya hatırlı kimselerin de girmesiyle, Mahmud Nedim Paşa'nın sadaretinin son günlerinde, 26 Temmuz 1872 tarihinde affederek İstanbul'a dönmesine izin vermiştir.

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa, sevmediği Hüseyin Avni Paşa'nın affedilmesini istememektedir. Fakat hatırlı kimseler yani Hüseyin Avni Paşa'nın saraydaki adamları olan hazinedar kalfa ile Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey araya girerek onu Sultan Abdülaziz'e affettirmişlerdir. Bu durumda Mahmud Nedim Paşa, istemeyerek de olsa Hüseyin Avni Paşa'nın affını kabul etmiştir. Hüseyin Avni Paşa İstanbul'a geldikten sonra yalısı da geri verilince Mahmud Nedim Paşa, "Bu adam yine geri dönüşün çaresini buldu" demiştir³⁸⁶.

Hüseyin Avni Paşa, affına ilişkin telgrafı gezi için gittiği Isparta'nın Sav köyünde almıştır. Af haberi köyde ve Isparta'da sevinçle karşılanmıştır. O gün Sav'da şenlikler yapılmış, köylüler Hüseyin Avni Paşa'yı tebrik etmişlerdir. Hüseyin Avni Paşa 26 Temmuz 1872 tarihinde orada bir teşekkür telgrafı yazarak affa dair telgrafı getiren dağıtıcıya vermiş ve sadaret makamına çekmesini söylemiştir³⁸⁷.

Hüseyin Avni Paşa henüz İstanbul'a dönmeden, 31 Temmuz 1872'de Mahmud Nedim Paşa sadarettten azledilmiş³⁸⁸, yerine 1 Ağustos 1872'de Midhat Paşa sadrazam olarak görevlendirilmiştir³⁸⁹. Hüseyin Avni Paşa 11 Ağustos 1872 Cumartesi günü halkın yoğun sevgi gösterileriyle İstanbul'a giriş yapmıştır. Bursa vapuruyla İstanbul'a gelişinde, askerî mektepler öğrencileri ve subaylardan oluşan üç yüzden fazla kişi kayık ve sandallarla vapura gidip Hüseyin Avni Paşa'yı karşılamış ve tebrik etmişlerdir³⁹⁰. Ayrıca Paşa'yı karşılamaya çıkan halk da yoğun ilgi göstermiş, özellikle Üsküdar halkı kadın erkek hep beraber karşılamaya çıkmışlar, kızlar tarafından da sevgi gösterisi

³⁸⁶ *Medeniyet*, S. 2, No: 46 (25), 6 Ramazan 1291, s. 11; İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 38; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. XIV, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 27; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 492; Ayhan, *a.g.e.*, s. 270; Nazım Tektaş, *a.g.e.*, s. 596; Nuri Katırcıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. 14, S. 163-166, Ağustos – Eylül 1944, s. 2210.

³⁸⁷ BOA, *İ. DH.*, 654/45466; Nuri Katırcıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. 14, S. 163-166, Ağustos-Eylül 1944, s. 2209.

³⁸⁸ Mustafa Polat, *a.g.t.*, s. 31.

³⁸⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 1507, 26 Cemâziyel evvel 1289, s. 1; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 1961, 27 Cemâziyel evvel 1289, s. 1; Bekir Koç, *a.g.t.*, s. 74.

³⁹⁰ *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 1968, 8 Cemâziyel âhir 1289, s. 1; *Basiret*, No: 699, 10 Cemâziyel âhir 1289, s. 1.

olarak çiçekler atılmıştır. Hüseyin Avni Paşa aynı gün yeni sadrazam Midhat Paşa ile de bir görüşme yapmış ve bu görüşmede sadrazam tarafından kendisine fazlasıyla hürmet gösterilmiştir³⁹¹.

Padişah tarafından affedilenlerden biri de Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa'dır. Hüseyin Avni Paşa 13 Ağustos 1872'de, Hüseyin Avni Paşa'dan üç gün önce İstanbul'a dönmüş olan Şirvânîzâde Mehmed Rüşdü Paşa ise 14 Ağustos 1872'de Sultan Abdülaziz'e, aklarından duydukları memnuniyeti ifade eden birer teşekkürnâme arz etmişlerdir³⁹².

Hüseyin Avni Paşa'ya, İstanbul'a gelişinin üçüncü günü nişanları iade edilmiştir³⁹³. Isparta'ya sürgüne gönderilirken el konulan Üsküdar Paşalimanı'nda bulunan yalısı ise İstanbul'a gelişinden bir müddet sonra 11 Kasım 1872'de kendisine geri verilmiştir³⁹⁴. Hüseyin Avni Paşa sürgünde iken Mart 1872'de bu yalının tadilat çalışmalarına başlanmıştı. Yalının etraf kaplamaları ile çatısı yapılmamıştı. Görülen lüzum üzerine, yağmur ve kardan korunmak için, çatısının tamamlanması ve pencerelerin de tahta ile kapatılması için gerekli olan paranın hazine tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca yalı için bir de bekçiye ihtiyaç duyulmuş ve eskiden beri müstahdem bahçıvan olarak çalışan Abdi Ağa bu işe tayin edilmiştir³⁹⁵. Daha sonra Hüseyin Avni Paşa tekrar seraskerlik görevine gelince yalısını tamamlaması için kendisine bir miktar daha yardım yapılmıştır³⁹⁶.

Hüseyin Avni Paşa İstanbul'a geldikten bir müddet sonra, Isparta'da sürgünde iken arkadaşlık ettiği bazı kişilere nişan ve rütbeler verdirmiştir. Bunlardan biri Isparta'da samimi dostu olan Mutasarrıf Rıdvan Paşa'dır. Rıdvan Paşa'ya ikinci ve

³⁹¹ *Basiret*, No: 698, 9 Cemâziyel âhir 1289, s. 1.

³⁹² BOA, *İ.DH.*, 656/45650.

³⁹³ BOA, *Y. EE.*, 14/76.

³⁹⁴ BOA, *İ. DH.*, 658/45830; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XIV, s. 36. Hüseyin Avni Paşa'ya daha önce bağışlanan bu yalı, Isparta'ya sürgün olayından sonra geri alınmıştı. Hüseyin Avni Paşa bu yalıyı yaptırırken oradaki mezarlığın kaldırılması için fetvahaneye başvurmuş ve İstedığı fetvayı almıştır. Yakındaki vakıf arazilerin mütevellisi olan Kadıasker Arabzâde Ataullah Efendi'yi davet ederek fetvayı göstermiş ve görüşünü sormuştur. Ataullah Efendi meseleyi uygun bulmamış ama Hüseyin Avni Paşa'nın şerrinden korktuğu için “şer'in münasip gördüğüne ben ne diyebilirim” demek zorunda kalmıştır. Böylece Hüseyin Avni Paşa, mezarlığı kaldırarak araziye yalıyı yaptırmıştır. Bu olayı İbnülemin Mahmut Kemal İnal'a, Ataullah Efendi'nin oğlu Hikmet Bey anlatmış olup, sözünü şöyle tamamlamıştır: “Az zaman sonra babam, gözlerinden muzdarip olarak birini kaybetti. Avni Paşa'nın akıbeti de malumdur.” İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 491.

³⁹⁵ BOA, *İ. DH.*, 648/45017.

³⁹⁶ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XIV, s. 47.

üçüncü mecîdî ve osmânî nişanlarını verdirmiş ve ailecek Bosna-Hersek'e girme yasağını kaldırarak 1874 yılında Travnik Sancağı mutasarrıflığına terfi ettirmiştir³⁹⁷.

3. Aydın Valiliği

Midhat Paşa üç aya yakın görev yaptıktan sonra Sultan Abdülaziz tarafından 19 Ekim 1872 tarihinde sadrazamlık görevinden azledilmiş, yerine aynı gün Mütercim Mehmed Rüşdü Paşa sadrazam olarak görevlendirilmiştir³⁹⁸. Hüseyin Avni Paşa da kısa bir süre sonra 16 Kasım 1872 tarihinde Sabri Paşa'nın yerine Aydın Valiliği'ne tayin edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın bu göreve atanmasında, Aydın vilayetinin önemli bir mevkide olması ve Hüseyin Avni Paşa'nın burayı idare edebilecek yeterliliğe sahip olması etkili olmuştur³⁹⁹. Hüseyin Avni Paşa Aydın vilayetinin merkezi İzmir'e gelerek kısa süre de olsa görev yapmıştır. Fakat Bahriye Nâzırlığı'na tayininden dolayı iki ay gibi kısa bir süre bu görevde kalmıştır⁴⁰⁰. Bu sebeple Hüseyin Avni Paşa'nın Aydın vilayetinde önemli bir hizmetini göremiyoruz. Burada önemli hizmetinin olmamasında, muhtemelen Isparta'ya sürgüne gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmasını hazmedememesinin de rolü vardır.

4. Bahriye Nâzırlığı

Hüseyin Avni Paşa yaklaşık iki ay Aydın valisi olarak görev yaptıktan sonra 25 Ocak 1873 tarihinde Namık Paşa'nın yerine Bahriye Nâzırlığı'na tayin edilmiştir. Boşalan Aydın valiliğine ise eski Halep valisi Süreyya Paşa tayin edilmiştir⁴⁰¹.

Çok kısa süreli Bahriye Nâzırlığı döneminde Hüseyin Avni Paşa, donanmaya önem vermiştir. Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'nın sayılı deniz güçleri arasına girmesinde Hüseyin Avni Paşa'nın bu sıradaki hizmetlerinin büyük etkisi vardır⁴⁰².

Hüseyin Avni Paşa'nın da katkılarıyla Sultan Abdülaziz döneminin sonlarına doğru Osmanlı donanması 30 zırhlı ve 76 ahşap gemi olmak üzere 106 gemiden ibaretti.

³⁹⁷ Suat Seren, *a.g.m.*, s. 1966-1967.

³⁹⁸ *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tavsıra-i İbret)*, s. 171.

³⁹⁹ BOA, *İ. DH.*, 659/45841; *Takvim-i Vekayi*, No:1535, 23 Ramazan 1289, s. 1; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2039, 18 Ramazan 1289, s. 1.

⁴⁰⁰ *Takvim-i Vekayi*, No:1551, 29 Zilkade 1289, s. 1.

⁴⁰¹ BOA, *İ. DH.*, 662/46076; BOA, *İ. MMS.*, 45/1895; BOA, *A. MKT. MHM.*, 446/34; BOA, *A. MKT. MHM.*, 448/48; BOA, *C. DH.*, 284/14180; *Hadika*, No:54, 27 Zilkade 1289, s. 1; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2086, 28 Zilkade 1289, s. 1.; *Takvim-i Vekayi*, No:1551, 29 Zilkade 1289, s. 1.

⁴⁰² Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C.XVIII, s. 527.

Zırhlıların er toplamı 10.920, top sayısı 173, ahşap gemilerin er toplamı 15.188, top sayısı 486 idi. Dışarıdan alınan borç parayla meydana getirilen bu filo, malzeme bakımından dünyanın üçüncü donanması idi. Fakat subay ve erlerin eğitimi, bilgi ve tecrübesi bakımından eksiklikler vardı. Bu eksikliği gidermek için İngiliz Hobart Paşa Türkiye'ye getirilmiş ve 1869 yılında Heybeliada Deniz Okulu'na komutan olarak atanmıştır. Yine de bu konudaki eksikliği tam olarak gidermek mümkün olmamıştır⁴⁰³.

5. İkinci Seraskerliği

Üç haftalık Bahriye Nâzırlığı'ndan sonra Hüseyin Avni Paşa, sadrazam olan Ahmed Esad Paşa'nın yerine 15 Şubat 1873 tarihinde ikinci defa seraskerlik görevine getirilmiştir. Bu göreve atanırken ehil ve erbab olduğu belirtilerek, daha önceki askerî başarıları da göz önünde bulundurulmuştur. Hüseyin Avni Paşa'dan boşalan Bahriye Nâzırlığı'na ise Rıza Paşa getirilmiştir⁴⁰⁴.

Hüseyin Avni Paşa, birinci seraskerliğinde olduğu gibi bu dönemde de Osmanlı ordusundaki ıslah çalışmalarına devam etmiştir. Sultan Abdülaziz dönemi ilk devirlerinde Osmanlı ordusu altı bölümden oluşmaktaydı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, Mart 1873'de Yemen'de VII. Ordu'yu kurmuştur. Bu yedi ordunun her birine müşir atanmış olup, toplam asker mevcudu 700.000'i geçmektedir. VII. Ordu'nun kurulmasında, Yemen vilayetinde bazı düzenlemelerin gerekliliği, Müslüman nüfusun çoğalması, bir karışıklık anında ihtiyat askerlerinin yeterli olmaması sebebiyle bölgede daimi bir kuvvetin bulundurulması gerekliliği, Mekke ve kutsal toprakların korunmasında bu ordunun faydalı olacağına inanılması gibi etkenler etkili olmuştur. Yemen, Mekke ve Medine'de bulunan askerlerden oluşan VII. Ordu, üçer taburlu beş piyade alayı ve sekizer bölüklü beş talia taburu ile altı bölüklü bir topçu alayından ibarettir. Mayıs 1873'de Yemen vilayeti valiliği ile birlikte VII. Ordu Müşirliği'ne Ahmed Eyüp Paşa tayin edilmiştir. Diğer altı ordunun bölgelerine ve teşkilatına dokunulmamış, ancak yeniden bazı birlikler oluşturulmuştur. Üçüncü orduda, üçer taburlu iki Boşnak alayı ile biri üçer, ikisi dörder taburlu üç sınır alayı ve bir kordon taburu kurulmuştur. Altıncı ordudaki piyade alayları sayısı dörtten beşe çıkarılmıştır.

⁴⁰³ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 191; Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 259-260; Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 83.

⁴⁰⁴ BOA, *İ. DH.*, 663/46161; *Takvim-i Vekayi*, No:1554, 17 Zilhicce 1289, s. 1; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2099, 19 Zilhicce 1289, s. 1; Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. X, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 39.

Ayrıca orduların tamamında, her biri bir binbaşı veya kolağası komutasında birer istihkâm bölüğü de kurulmuştur⁴⁰⁵.

Bu dönemde Alman silah sanayisinin Türk pazarına girdiğini görmekteyiz. Bunda en önemli etken, 1870 Prusya-Fransa Savaşı öncesi ve savaş sırasında kendi ülkeleri için ürettikleri silahların, savaş sonrası ellerinde kalmasıdır. Kısa sürede ülke dışına ihraç edilmesi düşünülen bu silahlara Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı vardı. Ordu, donanma ve boğazların tahkimi için 1873 yılında Osmanlı hükümeti, Krupp fabrikasına 500 top sipariş etmiştir. Ayrıca 1873'ten sonra kıyı ve gemi topları da sipariş edilmiştir⁴⁰⁶. Krupp fabrikasına sipariş edilen toplardan otuz adedi Ağustos 1873'de gelmiş olup, otuz adedinin daha yakın zamanda geleceği fabrika sahibi tarafından belirtilmiştir⁴⁰⁷. Eylül 1874'de Sultan Abdülaziz 200 adet Krupp topu alarak askere hediye etmiştir⁴⁰⁸. Ayrıca 1872 yılında Londra'dan 28 adet Vidvoret topu satın alınmıştı. Mayıs 1873'de bu toplardan 28 adet daha alınmıştır⁴⁰⁹.

Ağustos 1872'de Winchester şirketinden 200.000 adet Martini-Henry tüfeği alınması kararlaştırılmıştı. Mayıs 1873'de Providence Tool şirketine de, ilave 300.000 adet tüfek siparişi verilerek, toplam tüfek siparişi 500.000'e çıkarılmıştır. Bu silahlar Hüseyin Avni Paşa'nın dördüncü seraskerliği zamanında askerlere dağıtılmaya başlanmıştır⁴¹⁰. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik sıkıntılar sebebiyle, silahların bedelinin ödenmesi konusunda Hüseyin Avni Paşa'nın serasker ve sadrazam olarak görev yaptığı dönemde sorun yaşanmıştır. Bunun üzerine Providence Tool şirketi başkanı Anthony İstanbul'a gelmiş ve Sultan Abdülaziz'le görüşmesi konusunda aracı olması için Hüseyin Avni Paşa'ya 2 Şubat 1875 tarihli bir mektup sunmuştur. Anthony, Sultan Abdülaziz'le görüşmüş, kendi şirketine gösterdiği koruma ve kayırma sebebiyle teşekkür etmiş ve Hassa bölüklerinin kullanması için de 1000 adet Martini-Henry tüfeği

⁴⁰⁵ BOA, *İ. MMS.*, 46/1937; BOA, *A. MKT. MHM.*, 451/8; BOA, *A. MKT. MHM.*, 455/15; *Ceride-i Havadis*, No: 2643, 30 Şevval 1291, s.1; *Ruznâme-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s.2; Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 206-207; Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 96.

⁴⁰⁶ BOA, *A. MKT. MHM.*, 459/58; Jehuda L. Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, (Çeviren: Fahri Çeliker), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 22; Mehmet Beşirli, *a.g.m.*, s. 123.

⁴⁰⁷ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2244, 26 Cemaziyelâhir 1290, s. 1.

⁴⁰⁸ *Ceride-i Havadis*, No: 2565, 24 Receb 1291, s. 1.

⁴⁰⁹ Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 134.

⁴¹⁰ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2154, 9 Rebiülevvel 1290, s. 1; Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C. XVIII, s. 527.

hediye etmiştir. Sultan Abdülaziz hediyeği kabul etmiş ve Anthony'yi ikinci rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirmiştir⁴¹¹.

Serasker Hüseyin Avni Paşa 1873 yılında Harbiye Mektebi Komutanlığı'na tekrar Galip Paşa'yı getirmiştir. 1873-1875 yılları arasında görev yapan Galip Paşa'nın komutanlığı döneminde Harbiye Mektebi'nde köklü düzenlemeler yapılmıştır. Bu düzenlemelerden en önemlisi, sınav sistemindeki değişikliktir. 1873 yılında ilk defa yazılı sınav sistemine geçilmiştir. Galip Paşa, sözlü sınavlardaki haksızlıkları önlemek amacıyla böyle bir değişikliğe gerek duymuştur. Bu dönemde uygulamalı derslere de önem verilmiştir. Bu derslerden biri de yüzme dersidir. Yüzme dersi için gerekli malzemeler tamamlanarak 1874 yılında Kuleli Askerî İdâdîsi yanına Tersane-i Âmire'den özel bir deniz hamamı getirilmiştir. Aynı tarihte Harbiye Mektebi bünyesinde bulunan askeriye ve mülkiye baytarlık sınıflarının Tıbbiye Mektebi'ne nakledilmesine karar verilmiştir⁴¹². Bu dönemde Harbiye Mektebi'nin Avrupa seviyesine ulaşması için çeşitli önlemler alınmış, daha modern dersler konmuştur⁴¹³.

Askerî düzenlemeler ve kanunlar gibi önemli konuların görüşülmesi, askerî fen alanında gelişmelerin sağlanabilmesi ve diğer eksikliklerin giderilebilmesi için Ağustos 1873'de Bâb-ı Seraskerî'de *Meclis-i Tanzimat-ı Askeriyye* adıyla bir meclis kurulmuştur. Bu meclisin başkanı Müşir Nadir Abdi Paşa olup, üyeleri ise, Derviş Paşa, Çerkez Abdi Paşa, Ali Rıza Paşa ve Nusret Paşa'dır. Birçok vilayette bulunan, orduda başarılı hizmetleri görülen, seraskerlik de yapan Nadir Abdi Paşa'nın başkanlığa seçilmesi herkes tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Yaptığı işler itibarıyla eski *Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî*'ye benzeyen bu meclis uzun ömürlü olmamıştır. Mart 1874'de kapatılan meclisin başkan ve üyelerine başka memuriyetler verilmiştir⁴¹⁴.

⁴¹¹ Öznur Feyizoğlu, *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı-Amerika İlişkileri (1861-1876)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009, s. 163

⁴¹² Hayrullah Gök, *a.g.t.*, s. 141-142, 144.

⁴¹³ Odile Moreau, *a.g.e.*, s. 48.

⁴¹⁴ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2235, 15 Cemaziyel âhir 1290, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2236, 16 Cemaziyel ahir 1290, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2255, 9 Receb 1290, s. 2; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2412, 23 Muharrem 1291, s. 1.

Bu dönemdeki hizmetlerinin sonucu olarak Serasker Hüseyin Avni Paşa'ya, İran şahı Nâsıruddin Şah tarafından Eylül 1873'de İran'ın en önemli nişanlarından biri olan şir-i hurşid nişanı birinci rütbesi verilmiştir⁴¹⁵.

6. Sadrazamlığı

Sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın azledilmesiyle, onun yerine 14 Şubat 1874 tarihinde, seraskerlik görevi de devam etmek suretiyle Hüseyin Avni Paşa sadrazamlık makamına getirilmiştir. Serasker kaymakamlığına ise Meclis-i Tanzimat-ı Askeriye reisi Abdülkerim Nadir Paşa getirilmiştir. Bu görevlendirmeye dair hatt-ı hümmâyün 14 Şubat Cumartesi günü Bâb-ı Âli'de Meclis-i Has odasında okunduktan sonra Hüseyin Avni Paşa sadrazamlık görevine başlamıştır⁴¹⁶. Daha önceki askerî başarıları göz önünde bulundurularak, mülkî ıslahatta da başarılı olacağına inanılarak Hüseyin Avni Paşa'ya bu görev verilmiştir⁴¹⁷.

Hüseyin Avni Paşa'nın bu göreve atanmasında, Sultan Abdülaziz'in huzurunda Sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa aleyhinde konuşması etkili olmuştur. Şöyle ki: Hüseyin Avni Paşa, Sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'ya Sultan Abdülaziz'i hal' fikrinden bahsetmişti. Ancak sadrazamın daha sonra bu fikre karşı hareketlerinden şüphelenerek endişelenmiş ve onun azledilmesine çalışmıştır. Padişahın huzuruna çıkıp, sadrazamın aleyhinde sözler söyleyerek bu işi başarmış ve onun yerine kendisi sadrazam olmuştur⁴¹⁸. Cevdet Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazam olmasını şöyle yorumlamıştır: "Sultan Abdülaziz Han hazretleri kendisini asıl fesat başı olan Avni Paşa'ya teslim etmiş oldu. Avni Paşa askerî işlerde becerikli olduğu halde mülkî

⁴¹⁵ *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2260, 14 Receb 1290, s. 1; Nişan verildiği sırada İran ile, Osmanlı topraklarında bulunan İranlılarla ilgili görüşmeler yapılmaktadır. Görüşmeler sonrası 24 Şubat 1874 tarihinde İran ile bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşmeyle Osmanlı topraklarında bulunan İranlılara yeni haklar ve imtiyazlar verilmiştir. *Düstur*, 1. Tertip, III. Cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul 1293, s. 189-192; *Muahadat Mecmuası*, C. III, Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul 1297, s. 22-25.

⁴¹⁶ BOA, *İ. DÜİT*, 190/40; BOA, *HSD. AFT.*, 3/57; BOA, *HR. SFR.* 3., 206/31; *Takvim-i Vekayi*, No: 1640, 29 Zilhicce 1290, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2392, 26 Zilhicce 1290, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2393, 28 Zilhicce 1290, s. 1; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar), C. 6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, s. 1756-1771.

⁴¹⁷ *Basiret*, No: 1156, 28 Zilhicce 1290, s. 1.

⁴¹⁸ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 182.

işlerde bilgisi olmadığı gibi bu yolda muktedir bir müsteşarı⁴¹⁹ da bulunmadığından 5 Nisan 1874 tarihinde bana Şura-yı Devlet reisliği muavinliği görevi verildi ve reislik vazifesi tamamen bana verildi”⁴²⁰. Cevdet Paşa böylece Hüseyin Avni Paşa’nın sadrazam olmasını hatalı bir görevlendirme olarak değerlendirmektedir.

6.1. Sadrazamlıktaki İlk Faaliyetleri

Hüseyin Avni Paşa’nın sadrazam olunca ilk işi, Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa’yı önce Halep Valiliği’ne, kısa bir süre sonra da Hicaz Valiliği’ne tayin ettirerek İstanbul’dan uzaklaştırmak olmuştur. Daha sonra yeni şeyhülislamın tayininde de etkili olmuştur. Sadrazam olduktan birkaç gün sonra Hüseyin Avni Paşa saraya gittiğinde Şeyhülislam Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi’nin azledilmesiyle yerine geçecek kişi için hazırlıklar yapıldığını görmüş ve padişahın huzuruna çıkarak, yeni şeyhülislamın kim olacağını sormuştur. Sultan Abdülaziz, Sâhib Molla Bey’in tayin edileceğini söyleyince Hüseyin Avni Paşa, “Aman efendimiz, Sâhib Bey, Şirvânizade’nin en çok sevdiklerindedir. Halbûki Şirvânizade’nin ne gibi bir alçaklık üzerine sadrazamlıktan azil buyrulduğunu tekrara lüzum yoktur” diyerek padişahı kararından vazgeçirmiştir. Hüseyin Avni Paşa’nın da onaylamasıyla padişahın baş imamı Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislam yapılmıştır⁴²¹.

Hüseyin Avni Paşa 17 Şubat 1874 tarihinde Mısır askerî erkânından bazı şahıslara feriklik ve livalık rütbelerinin verilmesine dair bir belge hazırlamıştır. Bu belgede o şahısların isim yerleri açık olduğu gibi tarihin ay ve günleri de açık bırakılmıştır. Bu açık yerlerin doldurulmasının yetkisinin Mısır hidivine bırakıldığı anlaşılmaktadır⁴²².

Hüseyin Avni Paşa çok kritik bir dönemde sadrazamlık makamına gelmiştir. Özellikle mâlî alanda yaşanan sıkıntıları aşabilmek için önceki sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa bir takım ıslahatlara başlamıştı ama sonucunu göremeden

⁴¹⁹ Hüseyin Avni Paşa sadrazam olunca, sadrazamlık müsteşarlığına eski seraskerlik müsteşarı Ahmed Bey, seraskerlik müsteşarlığına ise Nuri Efendi getirilmiştir. *Takvim-i Vekayi*, No: 1642, 7 Muharrem 1291, s. 1.

⁴²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.m.*, s. 231.

⁴²¹ Ali Rıza-Mehmed Galib, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), C. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977, s. 153, 155.

⁴²² BOA, C. HR., 21/1024.

ayrılmak durumunda kalmıştı. İleride pek çok faydasının görüleceği anlaşılmakta olan bu ıslahatların uygulaması ile Rüsumat Emini⁴²³ Sadık Paşa ilgilenmekteydi. Islahatların yapılmasını Vekiller Meclisi kararlaştırdığı için yeni sadrazamın da bu ıslahatları uygulamaya devam edeceği şüphesizdi. Dolayısıyla Hüseyin Avni Paşa sadaret makamında ilk iş olarak, Sadık Paşa'ya, memuriyetlerine devam etmelerini emreden bir telgraf çekmiştir. Umur-ı Hariciye Nezareti'nden sefaretlere tebliğ olunan notada, sadaret değişikliğinden dolayı Bâb-ı Âli'nin iç ve dış politikasında bir değişiklik olmayacağı ve ıslahat teşebbüslerine bir kat daha gayretle çalışılacağı bildirilmiştir.

Şimdiye kadar yapmış olduğu görevlerde kusuru görülmeyen ve vatansever olan Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazam olmasını halk memnuniyetle, büyük bir saygıyla ve ümitle karşılamıştır. Dolayısıyla ıslahatların artarak devam edeceğine dair verilen güvence de gösteriyor ki, ülkenin huzura kavuşması için Hüseyin Avni Paşa'dan özel gayret göstermesi beklenmektedir⁴²⁴.

6.2. Mâlî Islahatları

İç meselelerde Hüseyin Avni Paşa'yı en çok uğraştıran, gittikçe ağırlaşmakta olan mâlî meseleler olmuştur. Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadaretinin son zamanlarında, bir devlet bankası kurulması ve bir istikraz sözleşmesi meselesini görüşmek üzere Rüsumat Emini Sadık Paşa Paris'e gönderilmişti. Hüseyin Avni Paşa sadrazam olunca da, Sadık Paşa buradaki çalışmalarına devam etmiştir. Ancak Sadık Paşa'nın izne bağlı olarak imzaladığı sözleşme reddedilmiş ve devlet bankası yerine onun yerini alacak Kabulü Paşa'nın başkanlığında bir meclis oluşturulması bildirilmiştir. Bu karar padişaha ulaştırılmamış, daha sonra, alınan kararlarda bazı değişiklikler yapılmış, banka hakkındaki kararlar kabul edilmiş, fakat istikraz şartları ağır görülerek o konudaki sözleşme reddedilmiştir⁴²⁵.

Hüseyin Avni Paşa, 11 Mart 1874 tarihli yazısında bir devlet bankasının kurulmasının kararlaştırıldığını belirtmektedir. Ancak devletin bağımsızlığına zarar verecek maddeleri içermemesi konusunda da dikkatli olunmasını istemektedir. Banka

⁴²³ Rüsumat Emini, gümrük işlerine bakan dairenin başındaki memurdur. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. III, s. 64.

⁴²⁴ BOA, HR. SFR. 3., 207/62; Şark, No: 68, 28 Zilhicce 1290, s. 1.

⁴²⁵ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 266.

şartlarının, devletin borcunu ve masraflarını kabul ve üzerine almak gibi uygun ve kabulü mümkün surette olması gerektiği görüşündedir. Ayrıca Hüseyin Avni Paşa, kurulması düşünülen bankanın hazırlık çalışmalarına Londra, Viyana ve Berlin sarraflarından da bazılarının dâhil edilmesini, onların kabul etmesi durumunda işe başlanması gerektiğini belirtmektedir. Bunun yanında bu yazıda, Nisan ayında yeni bir istikraza başvurulacağından da bahsedilmektedir⁴²⁶. Hüseyin Avni Paşa, 18 Mart 1874 tarihli yazısında, banka meselesiyle ilgili Bank-ı Osmâni müdürlerinin birkaç ileri geleniyle, sarraf Ruçeld ve Mösyö Yerdesi ile gizli görüşmelere başladığını söylemektedir⁴²⁷.

Sadık Paşa 27 Mart 1874 tarihinde Maliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda Paris'te maruz kaldığı mâlî zorluklardan bahsetmektedir. Borç para bulmanın zor olduğu, ancak banka meselesinin halledileceği yönünde bilgi vermektedir. Sadık Paşa'nın anlattıklarına göre, Paris'te emniyet olmadığı gibi, yapacağımız dediğimiz mâlî ıslahata itimat eden de yoktur. Bir taraftan da Galatalılar buralara türlü uydurma ve yalan sözler yağdırmaktadırlar. Para, hak ve emniyet vermekle olacağından, emniyet için teklif ettiğimiz tahvilata önem vermemektedirler. “Faizini vermeye muktedir olduğunu ispat edemeyen bir devletin tahvilini itibar ile onun karşılığında anapara ikrazı nasıl caiz olur” demektedirler. Sadık Paşa, vaad edilen bankanın yapılacağına dair resmi bir ilan ile yetinmeye adamları ikna edebilmiştir. Sadık Paşa, faiz ve komisyon olarak yüzde otuza kadar fedakârlık edilirse, alınacak paranın neması yüzde kırk veya elliye gelirse o zaman para bulunabileceğini düşünmektedir. Hüseyin Avni Paşa aynı tarihte yapmış olduğu yazılı açıklamada, “Öncelikle şu anki ihtiyaçları karşılamak için uygun faiz oranı ve şartlarla bir istikraz meydana getirmek ve banka işini ondan sonraya bırakmak uygun görünmektedir” diyerek acilen dış borca ihtiyaç olduğunu belirtmiştir⁴²⁸.

Hüseyin Avni Paşa 2 Nisan 1874 tarihli yazısında banka meselesinin çözümünün zorluklarından bahsetmektedir. Ona göre, banka maddesinin zararları yolunda yazılan yazıların şiddetli etkisi görülünce bu işi bir müddet daha erteleme mecburiyeti ortaya çıkmıştır. Hüseyin Avni Paşa, boş yere orada ümitle ve çaresizce beklemektense, Sadık

⁴²⁶ BOA, Y. EE., 25/17.

⁴²⁷ BOA, Y. EE., 25/18.

⁴²⁸ BOA, Y. EE., 25/20.

Paşa'nın, işlerini süratle tamamlamasını, dönmenin daha uygun olup olmayacağını etraflıca düşünmesini ve bu konudaki düşüncesini telgrafla bildirmesini istemektedir⁴²⁹.

Hüseyin Avni Paşa 8 Nisan 1874 tarihli yazısında da yine banka meselesi ile ilgili zorluklardan bahsetmekte ve Sadık Paşa'nın Paris'teki işleri yoluna koyup İstanbul'a dönmesinin uygun olacağını söylemektedir. Ayrıca bahsedilen banka maddesinin gerçekleşmesinin kesinlikle istendiğini ama meydana gelmesinin zor olduğunu, dolayısıyla mevcut Bank-ı Osmâni'nin genişletilmesi, sermayesinin artırılması ve kontrol komisyonunun kurulması dışında bir çare düşünemediğini belirtmektedir⁴³⁰.

Hüseyin Avni Paşa 15 Nisan 1874 tarihli yazısında, banka meselesinin çözümünün mümkün olmadığını, mayıs ortalarında istikrazın zorunlu olduğunu yazmaktadır. Ayrıca bir kontrol komisyonunun kurulmasına teşebbüs edilerek, kabulünün sağlandığını ve kurulma şekli ile görevlerine dair nizamname lâyihasının da kaleme alındığını belirtmektedir⁴³¹.

Hüseyin Avni Paşa 13 Mayıs 1874 tarihinde ise, bankanın bazı temel şartlarında görülen engellerin giderilmesi halinde anlaşma sağlanabileceğinin hissedilmesi üzerine *Divan-ı Islahat-ı Maliye* kurulması düşüncesinden vazgeçildiğini yazmıştır. Hüseyin Avni Paşa ayrıca aldığı cevabi yazıda, şartların değiştirilmesi ve bir de düzenli olmayan borçların ödeme şeklinin görüşülmesinin devam ettiğinden bahsettiği için memnuniyetini belirtmiştir⁴³².

Bu ihtiyaçları dikkate alan Sadık Paşa 18 Mayıs 1874 tarihinde, Bank-ı Osmâni'nin Paris komitesi reisi Mösyö Şarl Mâle ve idare meclisi azasından Kont Avdin Dozermine ile yaptığı çalışmalar sonucunda Paris'te bir sözleşme imzalamıştır⁴³³. Bu sözleşme gereğince mâlî ıslahat yapılacak, vergi tahsilâtını Bank-ı Osmâni yapacaktı⁴³⁴.

Hüseyin Avni Paşa, maliyenin ıslahı amacıyla Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın yaptığı banka sözleşmesine itiraz ederek, sözleşmeyi değiştirmeye ve

⁴²⁹ BOA, Y. EE., 25/22.

⁴³⁰ BOA, Y. EE., 25/24.

⁴³¹ BOA, Y. EE., 25/28.

⁴³² BOA, Y. EE., 25/33.

⁴³³ *Takvim-i Vekâyi*, No: 1717, 16 Safer 1292, s. 3; *Düstur*, 1. Tertip, III. Cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul 1293, s. 231.

⁴³⁴ Süleyman Kâni İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 140.

genişletmeye, kırk milyon konsolit⁴³⁵ çıkarmaya karar vermiştir. Vekiller Meclisi'nde bu konuyu gündeme getirince şeyhüislam Hayrullah Efendi karşı çıkmıştır. Bu durumda Hüseyin Avni Paşa'nın canı sıkılmış, ancak belli etmemiştir. Bundan sonra şeyhüislama tavır alarak, onu devirmek için fırsat kollamaya başlamış ve bunu da başarmıştır. Hüseyin Avni Paşa kendi seçtiklerinden birinin tayini için Feyzi Bey'e talimat verdiyse de padişah, hocası Hasan Fehmi Efendi'yi ikinci defa şeyhüislaamlığa getirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, Hayrullah Efendi'yi şeyhüislaamlıktan uzaklaştırdıktan ve kendine muhalefet eden vekilleri de korkuttuktan sonra banka işine girişip kırk milyon konsolit çıkarmıştır. Bu başarisından dolayı Hüseyin Avni Paşa'yı herkes, özellikle de sefirler takdir etmişlerdir. Hüseyin Avni Paşa'nın en önemli ıslahatı olan konsolit çıkarılması, o senelik devletin masraflarını oldukça idare etmiştir. Ancak uzun vadede çözüm olmamıřtır⁴³⁶.

8 Eylül 1874 tarihinde Maliye Nezareti makamından Bâb-ı Âli'ye gönderilen bir yazıda, 20 Ağustos 1874 tarihinde Osmanlı Devleti ile Bank-ı Osmâni idaresi arasında imzalanan bir sözleşmeden bahsetmektedir. Ayrıca uygulanmakta olan mâlî ıslahatlardan kesin sonuç alabilmek için bir genel istikraz sözleşmesi ile hazine masraflarına harcanan borcun düzenli borca çevrilmesinin uygun olacağı belirtilmiştir. Bu istikrazdan Bank-ı Osmâni tarafından cari hesap suretiyle hazineye ayrılacak meblağın temin edilmesi için gereken miktarın kabul edilebilir derecede olması gerektiği de belirtilmiřtir⁴³⁷.

Hazinenin düzenli olmayan borçları on yedi milyon yüz bin Osmanlı lirasına ulaşmış olmasından dolayı, hem daha önce 18 Mayıs 1874 tarihinde imzalanan sözleşmenin düzenlenmesi, hem de hazinenin itibarının geri kazandırılması için bir istikraz sözleşmesi gerekli görülmüřtür⁴³⁸.

Yeniden senelik yüzde beş faizli esham-ı umumiye düzenlenmesine müracaat etmeye hükümet tarafından karar verilmiştir. Kararlaştırılan istikrazın sözleşme şekli ve icrasına gelince, ihtiyaçları tamamen karşılayabilmek ve doğru bir şekilde harcamak ve

⁴³⁵ Konsolit, ana sermayenin ödeme tarihi belli olmayan ve yalnızca faizi ödenen devlet tahvilidir (borç senedir). Abdullah Yeğin, *a.g.e.*, s. 342.

⁴³⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 496-497; Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. XV, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 26.

⁴³⁷ *Takvim-i Vekayi*, No: 1687, 8 şaban 1291, s. 1.

⁴³⁸ BOA, *İ. DUİT*, 187/4.

kullanmak şartıyla yeniden kırk dört milyon mecîdiye altın değerinde esham-ı umumiye düzenlenmesine dair 20 Ağustos 1874 tarihinde Bank-ı Osmâni idaresiyle bir sözleşme imzalanmıştır⁴³⁹. Bu sözleşme, Sadrazam ve Serasker Hüseyin Avni Paşa, Maliye Nâzırı Yusuf Bey, Bank-ı Osmâni baş direktörü Mösyö Kost ve direktörü Mösyö Emil arasında imzalanmıştır. Sözleşmeye göre, Osmanlı Devleti itibari miktarı kırk milyon lira sterlinden ibaret olmak üzere yeniden yüzde beş faizli esham-ı umumiye tanzim edecektir. Yeni esham, halen mevcut olan esham-ı umumiyeye uygun olacak, bunlara ait bütün fayda ve imtiyazlara onlar da sahip olacaktır. Yeni esham hem şu anda, hem de gelecekte her çeşit vergi ve rüsumattan muaf olacaktır. Yeni eshamın düzenlenme masrafları Osmanlı Devleti'ne ait olacaktır. Bank-ı Osmâni idaresine teslim edilecek olan kırk milyon lira sterlinlik yeni eshamdan yedi milyon lira sterliğini, 18 Mayıs 1874'te Osmanlı Devleti ile Bank-ı Osmâni arasında imzalanan sözleşme hükümlerine uygun olarak hazineye câri hesap şeklinde açılacak kredilere karşılık olmak üzere aynen borç verme ve korumaya banka yetkili olacaktır⁴⁴⁰.

Bank-ı Osmâni'nin bir devlet bankası şekline dönüştürülmesi ve imtiyaznâmesinin değiştirilmesi amacıyla Sadrazam ve Serasker Hüseyin Avni Paşa, Maliye Nâzırı Yusuf Paşa, Bank-ı Osmâni ad ve hesabına hareket eden bankanın baş direktörü Mösyö Koster ve direktörü Mösyö Emil arasında 17 Şubat 1875 tarihinde yeniden bir sözleşme imzalanmıştır. Bu sözleşme ile Bank-ı Osmâni, Osmanlı Devleti'nin hazinedarı makamına getirilmiştir. İstanbul ve diğer vilayetlerden tahsil edilen gelirlerin hepsi Bank-ı Osmâni sandığına teslim edilecekti. Devletin yurt içi ve yurt dışındaki borçları Bank-ı Osmâni tarafından karşılanacaktı. Bununla birlikte bankanın imtiyazları genişletilecek, banknot da çıkarabilecekti. Fakat bu şartlar tam olarak uygulanamamıştır⁴⁴¹.

Bu sözleşme doğrultusunda alınan bazı kararlar şunlardır:

Osmanlı Devleti, Bank-ı Osmâni'nin idare meclisi ve komiteleriyle ittifak halinde, bir nâzır seçip tayin edecek ve onun vasıtasıyla bankayı kontrol edecektir. Nâzırın, bankanın idare şekli hakkında bilgi almaya ve imtiyaz fermanı ile nizamname-i esasisi ve daha önce Osmanlı Devleti ile Bank-ı Osmâni arasında düzenlenen

⁴³⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 1687, 8 Şaban 1291, s. 1.

⁴⁴⁰ BOA, *İ. DUİT*, 187/5.

⁴⁴¹ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 266; *Takvim-i Vekayi*, No: 1717, 16 Safer 1292, s. 3.

nizamname-i mahsus hükümlerinin tamamen uygulanmasına dikkat ve özen göstermeye hak ve yetkisi olacaktır.

Nâzır, gerek genel toplantılarda ve gerek Dersaadet idare meclisi toplantılarında hakkı olarak hazır bulunacak ve imtiyaz fermanı ile nizamname-i esasi ve nizamname-i mahsus hükümlerini hile ve bozukluk gördüğü kararlara muhalefet edecektir. Nâzır tedavüle çıkarılacak banka kaimelerini kontrol ve teftiş edecek ve bu hususla ilgili olan imtiyaz fermanı ile nizamname hükümlerine tamamen riayet olunmasına dikkat ve itina gösterecektir.

Nâzır, banka kaimelerinin her birinin üzerine ya imzasını veyahut mührünü basacak ve bankanın hazine ile olan ilişkilerinde kontrol ve denetime memur olacaktır. Nâzır, bankanın idari işlerine müdahale edemeyecektir. Hazine-i celile ile Bank-ı Osmâni arasında meydana gelen mâlî işlemlerin teftiş ve nezaretine memur olmak üzere Osmanlı Devleti tarafından ayrıca bir muhasebeci tayin edilecektir.

Bank-ı Osmâni'nin sermayesi, on milyon İngiliz lirasına yükseltilmiştir. Bunun üzerine her biri yirmişer İngiliz lirası kıymetinde olmak üzere yeniden iki yüz doksan yedi bin beş yüz adet hisse çıkarılıp, yeni hisselerin her birinin bedeline mahsuben on adet sterlin lirası ödenecek ve bu şekilde bedelinden yalnız on sterlin lirası ödenmiş bu yeni hisseler eski hisseler gibi hâmiline ait olacaktır.

Bank-ı Osmâni'nin imtiyâz müddeti ve müsaadesi yirmi sene daha uzatılmıştır. Bankanın merkez idaresi ve ikametgâhı eskiden olduğu gibi Dersaadet'te olacaktır.

Bank-ı Osmâni vilayet merkezlerinde şubeler açılması için hükümet ile ittifak edecek ve bu işte işe yarayan yerler hükümet tarafından ücretsiz bankaya tahsis edilecektir. Bank-ı Osmâni öncelikle hükümet ile ittifak halinde kendi ihtiyaçlarının veyahut hazine-i celilenin menfaatlerinin gereğine göre memleketin diğer şehirlerinde de acentehâne ve mağazalarla, haberleşme merkezleri kurabilecek ve yine kendi ihtiyaçlarının veyahut hazine-i celile menfaatlerinin gereğine göre Paris'te, Londra'da, Viyana'da ve Avrupa'nın diğer önemli mevkilerinde şube, acentehâne ve mağazalar ile haberleşme merkezleri kurabilecektir.

Bank-ı Osmâni'nin Dersaadet'te olan işlerinin idaresi hususu Avrupa'daki komiteleri tarafından atanmış dört direktör ile Dersaadet'te ikamet eden banker, tüccar ve sermayedarlardan seçilmiş üç üye, toplam yedi üyeden oluşan bir idare meclisine havale edilmiş olacak. Bu üç üye Avrupa'daki komiteler tarafından Osmanlı hükümeti

ile ittifak halinde seçilip tayin edilecektir. Direktörlerden biri baş direktör unvanına sahip olarak idare meclisine başkanlık edecektir.

Umumi istikrazın akdi için, hükümetin diğer şirket ve bankalara müracaat etmek hakkına asla hanel gelmemek üzere Bank-ı Osmâni, hükümetin iç ve dış bütün mâlî işlerinin icrasına memur olacak. Şu kadar ki, gerek iskonto yoluyla ve gerek maktu' suretiyle satışı veyahut tedavüle çıkması lazım gelen hazine tahvilatıyla hazine işleri ile ilgili evrak vesaire hakkında diğer şirket ve bankalar tarafından arz olunacak şartlara eşit şartlar oluşturmak ve teklif etmek üzere Bank-ı Osmâni'nin üstünlüğü olacaktır.

Hazine-i celile tahsilâtına mahsuben Bank-ı Osmâni, Fransa ve İngiltere bankaları iskonto fiyatının ortalamasının üzerinde yüzde sekiz hesabıyla faiz yürütölmek üzere hükümete cari hesap suretiyle iki milyon yedi yüz bin İngiliz lirasına kadar akçe ikraz edecektir. Bu ikrazatın anapara ve faizinin ödenebilmesi için hükümet, Bank-ı Osmâni'ye yedi milyon lira sterlin miktarı itibarılık yüzde beş faizli esham-ı umumiye verecektir⁴⁴².

Alınan bu kararlar gereğince, devletin masraflarına harcanan borcun düzenli borca çevrilmesi ve banka tarafından cari hesap suretiyle devlet hazinesine ikraz olunacak meblağa karşılık sayılması amacıyla genel bir istikraza ihtiyaç duyularak, yeniden kırk dört milyon liralık konsolide çıkarılması kararlaştırılmıştır. Bu doğrultuda yayınlanan nizamnamede, esham-ı umumiye defterine kayıt ve tescili kararlaştırılmış olan kırk dört milyon liralık eshamdan otuz altı milyon üç yüz bin liralığının hazinenin borçlarını ödemeye tahsis edilmesi, yedi milyon yedi yüz bin liralığının da Bank-ı Osmâni'nin cari hesap suretiyle açacağı krediye karşılık olmak üzere bankaya bırakılacağı yazılmıştır⁴⁴³.

Abdurrahman Adil Bey, Hüseyin Avni Paşa'nın sadrazamlığı döneminde Paris'te Comptoire d'Escompte bankasından yüz milyon frank istikraz edildiğini belirtmektedir. Onun anlattığına göre, sadarete Hüseyin Avni Paşa, Maliye Nezareti'nde Sadık Paşa bulunduğu bir esnada Comptoire d'Escompte ile devlet arasında bir anlaşmazlık meydana gelmiştir. Devlet, Sen (Paris) mahkemesine müracaat etmiş ve bir milyon frank kefalet akçesini peşinen muhakeme veznesine bırakarak davaya tutuşmuştur. Fakat devlet davayı kaybetmiştir. Mahkeme masrafı ve avukata

⁴⁴² *Takvim-i Vekayi*, No: 1717, 16 Safer 1292, s. 3-4.

⁴⁴³ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 267; *Düstur*, 1. Tertip, III. Cilt, Matbaa-i Amire, İstanbul 1293, s. 231-237.

verilen ücretten başka bu bir milyon frank da zayi olmuştur. Paralar Bank-ı Osmâni vasıtasıyla harcanmıştır. Dava evrakı ve masraf hesapları geldiği zaman Hüseyin Avni Paşa bu evrakı Kemal Paşazâde Said Bey'e tercüme ettirmiştir. Said Bey'in anlattığına göre, Hüseyin Avni Paşa bu bir milyon kefalet akçesini Sultan Aziz'e bildirememiş, hepsi de mahkeme masrafıdır diye arz yazmıştır. Bir milyon franklık bir zarar ve zayıatın bile Sultan Aziz'i öfkelendireceğini bilerek gerçek durumu arzdan çekinmiş ve meseleyi örtbas etmiştir⁴⁴⁴.

6.3. 1875 Bosna-Hersek İsyanı ve Hüseyin Avni Paşa

Hüseyin Avni Paşa'nın sadareti zamanında önemli bir siyâsî mesele meydana gelmemiştir. Ancak sadaretinin son zamanlarında Bosna-Hersek İsyanı devleti meşgul etmiştir. Avusturya ve Rusya devletlerinin Bosna-Hersek ve Bulgaristan dolaylarında gizliden gizliye halkı isyana teşvik yönünde faaliyetleri görülmüştür⁴⁴⁵.

1797 Compo Formio Antlaşması ile Dalmaçya'yı ele geçiren Avusturya, şimdi Bosna-Hersek'i de topraklarına katmak istiyordu. Böylece Dalmaçya ile doğrudan bağlantı kuracaktı. Rusya ise 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan beri Balkanlardaki Slav milletlerin koruyuculuğunu yapmaktaydı. Ruslar Boğazları ele geçirip Akdeniz'e inebilme amaçlarına ulaşmak için Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışıyorlar, gerektiğinde savaş sebebi olması için Balkan milletlerini kullanıyorlar ve Balkanlardaki her gelişmeyi amaçlarına ulaşmak için değerlendirmeye çalışıyorlardı. Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan ve Bosna-Hersek, Panislavizm politikasının uygulanabileceği yerlerdi⁴⁴⁶. 1875 yılına gelinceye kadar Panislavist amaçlar güden örgütler Bosna-Hersek Hıristiyanlarını kışkırtma amaçlı çalışmalara aralıksız devam etmişler, hemen hemen her köyde örgütlenmişler, halkı gizlice silahlandırmışlardır.

Bosna-Hersek'te huzursuzluk çıkaranların başında aşarı toplamaya memur mültezimler gelmekteydi. Mültezimler halka adaletsiz davranıyor, çiftçilerin elinde geçimlerini sağlayacak kadar bile ürün bırakmıyorlardı. Bu durum, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında köklü bir anlaşmazlık konusu olmuştur. Hersek'teki Hıristiyanlar,

⁴⁴⁴ Abdurrahman Adil, "Devletin Büyük Davaları", *Hâdisât-ı Hukûkiye ve Târihiye*, 2. Tertip, C. 1, S. 2, İkdâm Matbaası, İstanbul 1338 (1922), s. 24.

⁴⁴⁵ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 266.

⁴⁴⁶ Zafer Gölen, *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009, s. 52-57.

konsolosluklar aracılığıyla yabancı devletlerin yardımını sağlamaya çalışmışlardır. Bu durumda İngiltere ve Avusturya, Osmanlı Devleti'ne uyarıda ve tehditte bulunmuşlardır⁴⁴⁷. Hersek İsyanı 13 Nisan 1875'de Hersek Sancağı'na bağlı Nevesin Kazası Hıristiyanlarından yüz atmış kişinin, ağnam resminin ağırlığından, mültezim ve memurların kendilerine kötü davranmasından şikâyet ederek Karadağ'a iltica etmesiyle başlamıştır⁴⁴⁸. İsyân, verginin harcandığı yerler ile ilgili, köylüler ile memurlar arasında çıkan anlaşmazlık sonucunda iyice büyümüş, sancağın her yerine yayılmıştır. Hatta zamanla bir ırk ve mezhep savaşı şeklini almıştır⁴⁴⁹.

Hüseyin Avni Paşa'nın sadaretinin sonlarında isyanın başlamasıyla, Bâb-ı Âli tarafından, Avusturya'nın, Bosna-Hersek taraflarındaki müdahalesini bırakmasını içeren bir lâyiha hazırlanmıştır⁴⁵⁰. İsyân başlayınca Bosna valisi Derviş Paşa, Hersek mutasarrıfı Avlonyalı Mustafa Paşa ve Hersek Ordu Komutanı Ferik Selim Paşa isyanı önlemeye yönelik tedbirler almışlardır. Cevdet Paşa, sadarete bulunan Hüseyin Avni Paşa'nın Derviş Paşa'ya olan husumetinden dolayı bu işe yeterince önem vermediğini belirtmektedir. Ama Hüseyin Avni Paşa'nın azledilmesinden sonra olaylar büyümeye başlamış, isyan kısa sürede bütün eyalete yayılmıştır. Esad Paşa'nın sadrazamlığı döneminde isyan daha da şiddetlenerek devam etmiştir⁴⁵¹.

6.4. Sadrazamlıktan Alınması

Hüseyin Avni Paşa, yaklaşık on dört ay sadrazamlık yaptıktan sonra, 25 Nisan 1875 tarihinde azledilmiştir. Onun yerine Ahmed Esad Paşa sadrazam olmuştur. Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlik görevi de sona ermiş, Ali Saib Paşa serasker olarak atanmıştır⁴⁵².

Hüseyin Avni Paşa'nın sadarettten azlinde etkili olan birinci sebep, Mahmud Nedim Paşa, Mısır Hidivi İsmail Paşa ve Mısır Kapı Kethüdası Abraham Paşa gibi

⁴⁴⁷ Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 85.

⁴⁴⁸ Uğur Özcan, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 33; Zafer Gölen, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyılın Siyasi Olayları", *Belleten*, C. LXXIV, S. 270, Yıl Ağustos 2010, s. 454.

⁴⁴⁹ Engelhardt, *a.g.e.*, s. 342.

⁴⁵⁰ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 266.

⁴⁵¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 147; Zafer Gölen, "Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek'te XIX. Yüzyılın Siyasi Olayları", *Belleten*, C. LXXIV, S. 270, Yıl Ağustos 2010, s. 454-455.

⁴⁵² *Takvim-i Vekayi*, No: 1724, 20 Rebiülevvel 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2758, 20 Rebiülevvel 1292, s. 1.

rakiplerinin onun aleyhinde çalışmalarıdır. Mısır Hidivi'nin daha önce elde ettiği imtiyazları Hüseyin Avni Paşa tanımıyordu. Mısır Hidivi bundan dolayı Hüseyin Avni Paşa'nın azledilmesi için Abraham Paşa vasıtasıyla hesapsız paralar harcatmıştır⁴⁵³. Bağımsızlığa doğru yeni bir adım daha atmak isteyen Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın, kendi işleri ile ilgili olarak Avrupa devletlerine siyasî temsilciler göndermek için yaptığı başvuru Sultan Abdülaziz tarafından reddedilmiştir. İsmail Paşa, reddin kaynağının Hüseyin Avni Paşa olduğunu düşünmüş ve İstanbul'daki taraftarları vasıtasıyla onun aleyhinde çalışmaya başlamıştır. Hatta saraya rüşvetler göndererek, padişahı Hüseyin Avni Paşa aleyhine yönlendirmeye çalışmıştır. Eski Başkâtip Atıf Bey de bu görüşü destekleyerek, Mısır Kapı Kethüdası Abraham Paşa'nın mâbeyne gelerek Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın Hüseyin Avni Paşa'ya güveni olmadığını ihbar etmesinin azilde etkili olduğunu belirtmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın azlinde etkili olan ikinci sebep, gayri meşru yollardan edindiği düşünülen serveti yüzünden halk arasındaki kötü şöhretinin saraya aksedip, gözden düşmesidir. Devlet maddi sıkıntı içerisinde iken Hüseyin Avni Paşa'nın servetini artırması dikkat çekmiştir⁴⁵⁴. Kızının düğün yemeğinde fazla masraf ve gösteriş yaparak halkın diline düşmüştür. Bu durumda padişah, kendisinden çekinme belirtileri göstermeye başlamıştır ve Şam valisi Esad Paşa'yı daha sonra sadarete getirmek üzere Bahriye Nezareti'ne tayin etmiştir⁴⁵⁵.

Hüseyin Avni Paşa'nın azlinde etkili olan üçüncü sebep, devlet gelirlerinin önemli bir kısmının ancak borçların faizlerini karşılaması sebebiyle Hüseyin Avni Paşa'nın bütçe açığına karşı kırk milyonluk konsolit çıkartmasıdır. Bunun dışında bir şey yapılmaması mâlî durumun kötüleşmesine sebep olmuştur.

Hüseyin Avni Paşa'nın azlinde etkili olan diğer bir sebep ise, sadareten azledildikten sonra önce Konya, sonra Suriye valiliğine gönderilen Esad Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'in isteği ile Bahriye Nâzırı olarak İstanbul'a gelmesi ve padişaha Hüseyin Avni Paşa hakkında bazı bilgiler vermesidir⁴⁵⁶. Esad Paşa bir gün saraya

⁴⁵³ Nuri Katircioğlu, "Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti II", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. 14, S. 166-168, Temmuz – Eylül 1948, s. 2221-2222.

⁴⁵⁴ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 267; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 248; Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3175; Nazım Tektaş, *a.g.e.*, s. 598.

⁴⁵⁵ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 184.

⁴⁵⁶ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 248; Fahrettin Öztoprak, "Hüseyin Avni Paşa", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 221, Mayıs 2005, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 62.

geldiğinde, Hüseyin Avni Paşa'dan mühr-ü hümâyunu alan Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey'e, Osmanlı Devleti bütçesinin ilan edildiğini, maliyenin çok açık verdiğini, düyun-u umumiye faizlerinin yıllık miktarının on beş milyon liraya ulaştığını söylemiştir. Ertesi gün Esad Paşa bu meseleyi Sultan Abdülaziz'e anlatmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz bu haberin doğruluğuna ihtimal vermeyerek, gidip araştırmasını söylemiştir. Hafız Mehmet Bey kısa bir süre sonra Esad Paşa ile görüşmüştür. Esad Paşa'nın bu konuyla ilgili hazırladığı pusulayı alarak padişaha takdim etmiştir. Padişah pusulayı okuyunca aldatıldığını anlamış ve üzüntülü bir şekilde harem-i hümâyuna çekilmiştir. Üç gün sonra mâbeyn-i hümâyuna çıkararak Hafız Mehmet Bey'i huzuruna çağırılmış ve "Hüseyin Avni Paşa'nın sadarete kalması maliyemizin zarar etmesi ve tamamen yok olmasına razı olmak demektir. Onun için Hüseyin Avni Paşa'dan sadaret mührünün alınması lazım. Esad Paşa'nın sadakatine şahit oldum ve biliyorum. Gençliği dolayısıyla bazı yaşlı vükela onu çekemezdi. Onu yanımdan uzaklaştırırlar endişesi ve bir müddet devlet işlerinde tecrübe edinilmesi için sadareten azlettim. Şimdi onu tekrar sadrazam tayin ettim" demiştir. Böylece Esad Paşa ikinci defa sadarete getirilmiştir⁴⁵⁷.

Görüldüğü gibi, serasker olarak çok başarılı olan Hüseyin Avni Paşa, sadrazam olarak aynı başarıyı gösterememiştir. Yani Hüseyin Avni Paşa iyi bir askerdir ama iyi bir devlet adamı ve idareci değildir. Sadrazam iken kafasını meşgul eden en önemli mesele Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi idi. Bu nedenle devlet işlerinde aksama olmuştur⁴⁵⁸.

7. Avrupa'ya Gitmesi

Hüseyin Avni Paşa sadrazamlık görevinden alındıktan iki gün sonra 27 Nisan 1875 tarihinde ikinci defa Aydın Valiliği'ne tayin edilmiştir⁴⁵⁹. Fakat hasta olduğu için⁴⁶⁰ gidebilecek durumda değildir. Buna rağmen hastalığına bakılmayarak acele

⁴⁵⁷ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 267; Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 35-37.

⁴⁵⁸ Ziya Nur Aksun, *Darbe Kurbanı Abdülaziz Han*, (Yayıma Hazırlayan: Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 228-229; Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 198.

⁴⁵⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 1725, 22 Rebiülevvel 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2760, Rebiülevvel 1292, s. 1.

⁴⁶⁰ Hüseyin Avni Paşa'nın hasta olduğunu söyleyenler çoğunlukta olmasına rağmen, Yılmaz Öztuna, hiçbir hastalığının olmadığını, sıhhat ve alkolden yanaklarının kıpkırmızı olduğunu belirtmektedir. Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 17.

vapura bindirilmiş ve İzmir'e gönderilmiştir. İzmir'de hastalığı iyice artmış, kaplıca tedavisi için Fransa'ya gitmek istediğini saraya bildirmiştir⁴⁶¹. 3 Haziran 1875 tarihinde isteği kabul edilmiş ve onun azledilmesiyle yerine Şûrâ-yı Devlet üyelerinden Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmet Paşa Aydın Valiliği'ne tayin edilmiştir⁴⁶². Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa bir Fransız yolcu gemisine binerek Fransa'ya gitmiştir. Fransa'da tedavi olduktan sonra İngiltere'ye geçmiştir⁴⁶³. Hüseyin Avni Paşa Londra'da bazı yüksek rütbelilerle ve vekillerle gizli görüşmeler yaparak, Sultan Abdülaziz'e karşı gerçekleştireceği darbenin dış hazırlıklarını yapmıştır. Hüseyin Avni Paşa'nın Avrupa'da gördüğü yakın ilgi ve saygı Sultan Abdülaziz'in dikkatini çekmiş, yaptığı görüşmelerden kuşulanmış ve Avrupa'da kalması sakıncalı bulunarak memlekete dönmesi emredilmiştir⁴⁶⁴. Hüseyin Avni Paşa, padişahın şüphelenmesine fırsat vermemek için bu emre uymuş ve Avrupa'da daha fazla kalmamıştır.

8. Üçüncü Seraskerliği

Hüseyin Avni Paşa, 26 Temmuz 1875 tarihinde Konya Valiliği'ne tayin edilmiştir. Konya valisi olan Hüsnü Paşa ise Hüdavendigâr valisi olarak görevlendirilmiştir⁴⁶⁵. Ancak Hüseyin Avni Paşa bir yolunu bulmuş, özellikle saraydaki taraftarlarının gayretiyle Konya'ya gitmekten kurtulmuş ve İstanbul'a gelmiştir⁴⁶⁶.

O sırada Hersek isyanının yayılması ve durumun kötüye gitmesi üzerine Sadrazam Esat Paşa telaşa düşmüş ve Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlik makamına sevk etmiştir⁴⁶⁷. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa 21 Ağustos 1875 tarihinde üçüncü defa serasker olarak tayin edilmiştir. Ayrıca Midhat Paşa Adliye Nezareti'ne, Mahmud Nedim Paşa da Şûrâ-yı Devlet reisliğine getirilmiştir⁴⁶⁸. Mahmud Nedim Paşa teşekkür

⁴⁶¹ Nuri Katircioğlu, "Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti II", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. 14, S. 166-168, Temmuz – Eylül 1948, s. 2221-2222; Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost Tarihi*, İstanbul 1989, s. 327.

⁴⁶² BOA, *İ. DH.*, 702/49154.

⁴⁶³ Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost Tarihi*, İstanbul 1989, s. 327-328.

⁴⁶⁴ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 105.

⁴⁶⁵ BOA, *İ. DH.*, 705/49329; *Takvim-i Vekayi*, No: 1745, 23 Cemâziyel âhir 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2835, 23 Cemâziyel âhir 1292, s. 1.

⁴⁶⁶ Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C.XVIII, s. 526.

⁴⁶⁷ *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 267.

⁴⁶⁸ *Takvim-i Vekayi*, No: 1753, 22 Receb 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2859, 22 Receb 1292, s. 1; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1099.

için padişahın huzuruna çıkınca, onun hoşuna gidecek sözler söylemiş, ayrıca Hersek ihtilalinin bastırılmasının kolay bir iş olduğunu da ilave etmiştir. Padişah Hersek isyanını hatırlatınca Mahmud Nedim Paşa, “Bu bir iki çetenin patırtısıdır. Kudretiniz sayesinde on beş, yirmi gün geçer geçmez dağıtılırlar” demiştir. Padişahın hoşuna giden bu söz üzerine Şûrâ-yı Devlet reisliğine getirilişinin beşinci gecesini 26 Ağustos 1875 tarihinde Esat Paşa'nın yerine sadrazamlık görevine getirilmiştir⁴⁶⁹. Kendisine muhalif olan Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla Hüseyin Avni Paşa'nın üçüncü seraskerliği yaklaşık bir buçuk ay gibi kısa sürmüştür. Bu süre içinde Hüseyin Avni Paşa'nın askerî hizmetleri şunlardır:

Bu dönemde Harbiye Mektebi'ne öğrenci yetiştiren yeni askerî idâdîler ve askerî idâdîlere öğrenci yetiştiren yeni askerî rüşdiyeler açılmıştır. 1846'da İstanbul ve Bursa'da, 1847'de Edirne ve Manastır'da, 1848'de Şam'da, 1872'de Erzurum'da askerî idâdîler açılmıştı. Hüseyin Avni Paşa'nın üçüncü seraskerliği döneminde 1875 yılında ise Bağdat'ta bir askerî idâdî okulu açılmıştır. Askerî rüşdiyeler 1845 yılında açılmaya başlanmış olup, ilk açılan rüşdiye okulu Hasköy'deki yatılı okuldur. 1875 yılında ise Hasköy'deki yatılı okul kapatılarak dokuz askerî rüşdiye okulu açılmıştır. Bunlar; İstanbul'da Soğukçeşme, Gülhane, Kocamustafapaşa, Fatih, Hasköy, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar'da Paşakapısı ve Toptaşı askerî rüşdiyeleridir⁴⁷⁰.

1875 yılında Harbiye Mektebi ile diğer askerî okullarda öğretmenlik yapacaklarla ilgili bazı düzenlemeler de olmuştur. Harbiye Mektebi içinde, meslek dersleri dışındaki dersler için sivil öğretmen yetiştirmek amacıyla Menşe-i Muallimin adıyla bir okul açılmıştır. Bu okula medrese öğrenimi gören gençlerin yeteneklileri alınmıştır.

Osmanlı-Rus Savaşı'nın yaklaşması üzerine subay ihtiyacı artmış ve 1875 yılında Harbiye Mektebi'nin öğrenim süresi üç yıla indirilmiş, ara sınıf sınavları da sözlüye çevrilmiştir. 1875-1876 yıllarında Harbiye Mektebi Komutanı olarak görev yapan Süleyman Paşa, okulu ilk modern Harp Okulu olarak bilinen Fransız St. Cry modeline göre ıslah etmiştir. Ders programları çağdaştırılmış, teorik dersler

⁴⁶⁹ *Takvim-i Vekayi*, No: 1754, 26 Receb 1292, s. 1; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 62; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 61.

⁴⁷⁰ Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, s. 374-375.

artırılmış, kaliteli öğretmen kadroları oluşturulmuş ve sosyal derslere önem verilmiştir. Ayrıca öğrencilerde milliyetçilik şuurunun uyanmasına da çalışılmıştır⁴⁷¹.

Hüseyin Avni Paşa üçüncü defa serasker olunca, Sırp âsilerinin Hersek taraflarında çıkarttıkları isyanı yatıştırmıştır. Ayrıca Bulgaristan isyanı çıkmak üzereyken önlem almıştır. Hüseyin Avni Paşa, Sırp'ların silahlı eşkıya çeteleri sevk ederek Hersek civarında şiddetlendirdikleri isyanı bir an önce yatıştırmak, diğer taraftan da Vidin, Niş ve Kosova'dan Bulgaristan'a tecavüzü önlemek ve Bulgaristan isyanını başlamadan engellemek için kuvvetli bir ordu ile Sırbistan'a girilmesi tedbirini önemle teklif etmiş, askerî tedbir amacıyla Vidin ve Niş taraflarına asker sevk etmiştir. Bunun üzerine, yapılan askerî tedbirlerden dolayı Rusya sefiri İgnatiyef devletten açıklama istemiştir. Bu gelişme üzerine Sultan Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa'yı seraskerlikten azletmiştir. Böylece Rusya sefiri İgnatiyef'in etkisiyle Hüseyin Avni Paşa önce azledilmiş, daha sonra da valilik görevi ile İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır⁴⁷².

Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlikten azlinde etkili olan diğer bir etken, Isparta'ya sürgün olayından beri Mahmud Nedim Paşa ile aralarındaki düşmanlıktır. Mahmud Nedim Paşa önceki sadrazamlığı sırasında Hüseyin Avni Paşa'yı memleketi Isparta'ya sürdürmüştü. Bu yüzden Hüseyin Avni Paşa, onu sadrazamlıktan düşürmek için her türlü çabayı harcamıştır. Ancak Hüseyin Avni Paşa'nın saray nazarında güç kazanması durumunda mücadelenin zorlaşacağını bilen Mahmud Nedim Paşa'nın nüfuzu baskın çıkınca seraskerlikten azledilmiştir⁴⁷³.

Hüseyin Avni Paşa'nın 1 Ekim 1875 tarihinde azledilmesiyle yerine Hasan Rıza Paşa serasker olmuştur. İki aya varmadan o da azledilmiş ve 22 Kasım 1875 tarihinde Namık Paşa serasker olmuştur⁴⁷⁴.

⁴⁷¹ Hayrullah Gök, *a.g.t.*, s. 144-145.

⁴⁷² *Servet-i Fünun*, No: 1543-69, Sene 35, C. 59, 11 Mart 1926, s. 267; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1099.

⁴⁷³ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 185-186; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 105; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'ât-i Şuûnât*, s. 63-64.

⁴⁷⁴ *Takvim-i Vekayi*, No: 1763, 4 Ramazan 1292, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, No: 1770, 24 Şevval 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2895, 4 Ramazan 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2936, 24 Şevval 1292, s. 1; Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C. XVIII, s. 526; Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 222.

9. Selanik ve Hüdâvendigar Valiliklerine Tayini

Hüseyin Avni Paşa iki aya yakın azledilmiş olarak İstanbul'da bekledikten sonra 23 Kasım 1875 tarihinde Selanik Valiliği'ne tayin edilmiştir⁴⁷⁵. Hüseyin Avni Paşa'nın İstanbul'da bulunmasını tehlikeli gören Mahmud Nedim Paşa, onu Selanik Valiliği'ne tayin ettirerek İstanbul'dan uzaklaştırmayı amaçlamıştır⁴⁷⁶. Ancak Hüseyin Avni Paşa yola çıkmayınca, beş gün sonra 28 Kasım 1875 tarihinde Selanik'e gitmesi gerektiği hatırlatılmıştır⁴⁷⁷. Bu göreve gitmeden önce 12 Aralık 1875 tarihinde Süleymaniye'deki konağı sobadan ateş alarak bütün eşyasıyla birlikte tamamen yanmıştır⁴⁷⁸. *İstikbal* gazetesinin verdiği bilgiye göre yangın gece saat üç buçuk civarında çıkmış ve konak tamamen yanmıştır. Konakta çok eşya olduğundan meydana gelen hasar otuz bin lira kadar tahmin edilmektedir. Yangından iki yüz metre uzaklıkta bulunan Süleymaniye Camii'nin bir minaresi de yanmıştır⁴⁷⁹.

Konakta bulunan mefruşat, süs eşyası, özel kütüphanesi, silahhane ve sandık odaları içindeki eşya ve antikaların çok değerli olduğu rivayet edilmektedir⁴⁸⁰. Bunu doğrulayan Lûtfi Efendi'nin olayla ilgili verdiği bilgiye göre, bu konak, vekiller dairelerinin hepsinden daha çok süslü, eşyası ise çok güzel ve yeni, binası ve her bir malzemesi mükemmel olup, telef olan eşya, özellikle kütüphane, silahhane, sandık odaları içinde bulunan eşya ve antikalar ile diğer malzemelerin değerinin kırk bin lira olduğu tahmin edilmektedir. Lûtfi Efendi, "Şöhret afettir" sözü gereğince bu kadar süs ve görkemin halkın dikkatini çektiğini, bu gibi şeylerin böyle olacağını halk arasında konuşulduğunu belirtmektedir. Yine onun anlattığına göre, yangın sonrası Fatma Sultan tarafından arabalar gönderilerek Hüseyin Avni Paşa'nın ailesi Mercan'daki Saray-ı Sultânî'ye getirilerek derhal gerekli giyecek malzemeleri verilmiş ve ertesi gün Valide Sultan tarafından da pek çok şey gönderilmiştir⁴⁸¹.

⁴⁷⁵ BOA, *İ. DH.*, 711/49750; BOA, *İ. DH.*, 711/49755; *Takvim-i Vekayi*, No: 1771, 29 Şevval 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 2938, 26 Şevval 1292, s. 1.

⁴⁷⁶ *Servet-i Fünun*, No: 1545-71, Sene 35, C. 59, 25 Mart 1926, s. 296; Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 186.

⁴⁷⁷ BOA, *İ. DH.*, 711/49769.

⁴⁷⁸ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 503-505; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 146.

⁴⁷⁹ *İstikbal*, No: 98, 16 Zilkade 1292, s. 1.

⁴⁸⁰ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 505.

⁴⁸¹ Ahmed Lûtfi Efendi, *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. XV, s. 56-57.

Hüseyin Avni Paşa, konağının yanmasını da bahane ederek Selanik'e gitmek istememiş, bağışlanmasını rica etmiştir⁴⁸². Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa'nın memuriyeti yangından dokuz gün sonra 21 Aralık 1875 tarihinde Hüdâvendigar Valiliği olarak değiştirilmiştir⁴⁸³.

Hüseyin Avni Paşa'nın Selanik'e gitmek istememesinde görmüş olduğu bir rüya da etkili olmuştur. Rüyasında Hz. Muhammet kendisine, "Sen niyetinden dönme. Ya muvaffak olursun, ya şehit olursun" buyurmuştur. Ertesi gün Şerif Abdulluttalip Efendi'ye giderek bu rüyayı anlatmış. O da, "Niyetin ne ise onda kararlı ol. Fakat bu Selanik memuriyetini def'e çalış" demiştir. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa hemen bazı vasıtalar ile Selanik valiliğinden kendisini affettirmiştir⁴⁸⁴.

Hüseyin Avni Paşa birkaç gün sonra Bursa'ya giderek görevine başlamıştır. Ancak İstanbul'dan uzaklaştırılmasından dolayı içindeki kin ve düşmanlık ateşi daha da kuvvetlenmiş ve bundan sonra hem Sadrazam Mahmud Nedim Paşa aleyhine, hem de Sultan Abdülaziz aleyhine çalışmalarına hız vermiştir⁴⁸⁵. Bu sırada İstanbul'daki dostlarıyla haberleşmeye devam eden Hüseyin Avni Paşa, beklemeyi tercih ederek vilayetin hiçbir işiyle ilgilenmemiştir⁴⁸⁶.

10. Dördüncü Seraskerliği

Hüseyin Avni Paşa, medrese öğrencilerinin 10 Mayıs 1876 tarihinde Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi aleyhine kışkırtılarak talebe-i ulûm hareketini başlatmaları üzerine Serasker Abdülkerim Nadir Paşa'nın azledilmesiyle, 12 Mayıs 1876 tarihinde Bursa'dan çağrılarak, dördüncü defa seraskerliğe tayin edilmiştir. Hüseyin Avni Paşa bu görevde iken Sultan Abdülaziz'in hal'i için en etkin çalışma yapan kişi olmuştur. Dolayısıyla bu dönemde önemli bir askerî hizmeti olmamıştır. Ancak Abdülkerim Paşa ile birlikte acil askerî tedbirler olarak bu sırada gelişen Bulgar isyanını önlemişlerdir. Ayrıca Winchester ve Providence Tool şirketlerinden alınan silahlar askerlere dağıtılmaya başlanmıştır. Bu dönemde

⁴⁸² Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 146.

⁴⁸³ BOA, *İ. DH.*, 713/49857; *Ceride-i Havadis*, No: 2961, 23 Zilkade 1292, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3112, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; *İstikbal*, No: 104, 23 Zilkade 1292, s. 2.

⁴⁸⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 159.

⁴⁸⁵ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 105.

⁴⁸⁶ Ebuzziya Tefvîk, *Yeni Osmanlılar*, s. 686.

yaklaşık 170.000 Osmanlı muvazzaf askerinin tamamı iğneli tüfeklerle donatılmıştır. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Plevne Savunması'nda başarılı olunmasında, Peabody Martini ve Winchester iğneli tüfeklerinin büyük katkısı olmuştur.

Hüseyin Avni Paşa, 16 Haziran 1876 tarihinde Çerkez Hasan tarafından öldürülünceye kadar seraskerlik görevine devam etmiştir⁴⁸⁷.

⁴⁸⁷ BOA, *İ. DÜİT*, 190/41; *Takvim-i Vekayi*, No: 1813, 20 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3080, 18 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3081, 19 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3095, 7 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Ruzname-i Ceride-i Havadis*, No: 2154, 9 Rebiülevvel 1290, s. 1; Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C.XVIII, s. 526-527; Uğur Ünal, *a.g.t.*, s. 133.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÜSEYİN AVNİ PAŞA'NIN SULTAN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İ VE ÖLÜMÜNDEKİ ROLÜ

1. Sultan Abdülaziz'in Hal'inde Etkili Olan Sebepler

Sultan Abdülaziz'in hal'inde etkili olan bazı sebepler bulunmaktadır. Bunları, ülke içinde yaşanan bazı sıkıntıları, Hüseyin Avni Paşa başta olmak üzere bazı devlet adamlarının ve Avrupa devletlerinin olaydaki rolünü dikkate alarak iç ve dış sebepler şeklinde iki bölümde inceleyebiliriz.

1.1. İç Sebepler

Sultan Abdülaziz'in tahta çıktığı 1861 yılından 1871 yılına kadar devletin dış siyasetine Âli ve Fuad Paşalar yön vermiştir. Bu devlet adamları Osmanlı Devleti'nin dağılmasını önlemek için gösterdikleri yoğun çabada başarılı olmuşlardır. Bu paşalar aynı zamanda mutlak bir hükümdar olma eğiliminde olan Sultan Abdülaziz'in ölçsüz hareketlerini de frenlemişler, Tanzimat ve Islahat hareketlerini devam ettirmişler ve başarılı bir dış politika uygulamışlardır. Ancak 1869'da Fuad Paşa'nın, 1871'de Âli Paşa'nın ölümü devletin yüksek kademesinde büyük bir boşluk doğurmuştur. Son beş yılda dokuz sadrazam değişmiş, Sultan Abdülaziz istediği gibi hareket etmeye başlamış, etrafını şahsî menfaat için çalışan kimseler kaplamıştır⁴⁸⁸. İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot da bu görüşü doğrulayarak, Sultan Abdülaziz'in ıslahat türünden her türlü değişikliğe engel olacağını gösterip, her önemli makamı ilerleme ve ıslahat düşmanı olan bir takım alçak adamlar ile doldurduğunu, bu durumun da darbeyi kaçınılmaz hale getirdiğini söylemektedir⁴⁸⁹. Bu dönemde Tanzimat kararlarına aykırı yargılamalar, hapisler, sürgünler, sansür ve keyfî uygulamalar tekrar başlamıştır. Dış siyasette ise Âli ve Fuad Paşalar döneminde İngiltere ve Fransa'nın etkinliği görülürken, 1871'den sonra Rusya'nın etkisi ön plana çıkmıştır⁴⁹⁰.

⁴⁸⁸ Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, C. XII, s. 183-184; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 180.

⁴⁸⁹ Henry Eliot, *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, (Neşreden: Kitapçı İlyas), İstanbul, t.y., s. 16.

⁴⁹⁰ Cüneyt Ölçer, *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1979, s. 11.

Sultan Abdülaziz özellikle şahsî isteklerine hizmet eden Mahmud Nedim Paşa'nın etkisi altında kalmıştır. Bu vezir, Âli Paşa'nın baskısından sıkılan Sultan Abdülaziz'e keyfi idarenin tadını tattırmıştır. Rus dostu olduğu için Nedimof lakabı takılan bu vezir, padişahı israfa yönlendirmiş ve kendi çıkarlarına alet etmiştir. Pertevniyal Valide Sultan, Mahmud Nedim Paşa'nın tehlikeli olduğunu sezmiş ve oğlunu, "Aman oğlum, bu herif mecnundur. Bunun sadarete kalması devlet ve milletin izmihlâlüne sebep olacaktır. Bu adamı defet. Devlet ve milleti bu zalimin elinden kurtar" diyerek uyarmıştır. Ancak Sultan Abdülaziz bu uyarıyı dikkate almamıştır. Dolayısıyla Mahmud Nedim Paşa'nın başarısız politikaları darbeye ortam hazırlayan sebeplerden biri olmuştur⁴⁹¹.

Sultan Abdülaziz döneminde Osmanlı maliyesi iflasa doğru gitmekteydi. Kırım Savaşı sırasında başlayan dış borç alımı Sultan Abdülaziz döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde yeni alınan borçlarla eski borçlar ödenmeye çalışılmıştır. Ayrıca zırhlı gemiler, toplar ve tüfekler satın alınmıştır. Sultan Abdülaziz Osmanlı donanmasını dünyanın üçüncü büyük deniz gücü haline getirmiştir. Ancak bu harcamalar için devletin mâlî durumunun ve gücünün yeterli olmadığını düşünememiştir⁴⁹². Bu dönemde sürekli dış borca başvurulmuş olup, bu paraların ancak on beşte biri ordu ve donanmaya, milletin faydasına harcanmıştır. Bu nedenle Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi gerektiğini düşünenler onun müsrif olduğunu ve devlet hazinesini iflasa sürüklediğini söylemişlerdir⁴⁹³.

Sultan Abdülaziz'in müsrifliğine delil olarak saray masraflarının artması da gösterilmektedir. Bu dönemde harem-i hümayunda dokuz yüzden fazla kadın, harem ağaları ve diğer tüketici durumunda olanlar olmak üzere sarayda toplam iki bin beş yüz kişi bulunmaktadır. Bu kadar kişiyi doyurmak için mutfaktan günde beş yüz tepsi yemek çıkmakta ve her tepside on iki kap yemek bulunmaktadır. Bu da saraydaki israfın delili olarak dikkat çekmektedir⁴⁹⁴.

Osmanlı sarayındaki israf Kırım Savaşı yıllarında yani Sultan Abdülmecid döneminde başlamıştı. Özellikle saray kadınlarının masrafı çok fazlaydı. Bunlar Avrupa

⁴⁹¹ Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3231; Mustafa Özden, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası I", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 113, Mayıs 1996, s. 50.

⁴⁹² Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 238-240; Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3231; Mustafa Özden, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası I", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 113, Mayıs 1996, s. 51.

⁴⁹³ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 6, 30.

⁴⁹⁴ Tefik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 7; Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 6.

modasından etkilenecek lüks yarışına girmişler ve piyasaya borçlanarak gelirlerinin üzerinde harcama yapmışlardır. Saray masrafları için Galata bankerlerinden de % 45 gibi yüksek faizle borç alınmıştır. Masrafların artmasıyla hazine açık vermiş, borçların faizleri zaman içinde artmış ve hazine gelirleriyle bu borçlar kapatılamaz hale gelmiştir. Sultan Abdülaziz dönemine gelince ise, maliye, memur maaşlarını ödeyemez hale gelmiştir. Memurlar gibi maaş alan sultanlar, şehzadeler ve kadınefendiler de aylarca maaş alamamışlardır. Bu giderleri karşılayabilmek için dışarıdan borç para bulma yoluna gidilmiştir⁴⁹⁵.

Sultan Abdülaziz'in israfa girmesinde, Avrupa gezisinde gördüğü Üçüncü Napolyon sarayını örnek alması etkili olmuştur⁴⁹⁶. Bu gezide özellikle İngiltere deniz kuvvetleri ile Prusya ordusunu çok beğenmiştir. Bu nedenle İstanbul'a dönünce orduya ve donanmaya daha fazla önem vermiş, saraylar yaptırmıştır⁴⁹⁷. Özellikle Çırağan ve Beylerbeyi sarayları ile Harbiye binasını yaptırması, onun müsrifliğine delil olarak gösterilmektedir. Ancak bu yeterli bir delil değildir. Çünkü Çırağan Sarayı'nı kendisi başlatmamış, Sultan Abdülmecid'in başlattığı bu sarayı tamamlattır. Beylerbeyi Sarayı da çok ihtişamlı bir yapı değildir⁴⁹⁸.

Sultan Abdülaziz'in müsrif olmadığını söyleyenler de vardır. Bunlardan biri olan Abdürreşid İbrahim, Musa Carullah Bigi tarafından hazırlanan hatıralarında, Osmanlı Devleti'nin en güçlü donanmasının Sultan Abdülaziz devrinde olduğunu, bu dönemde Türk deniz gücünün dünyada ikinci derecede olduğunu ve ordunun düzenli 500.000 askerinin bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in Avrupa ve Mısır gezilerinin de boş yere olmadığını belirtmektedir⁴⁹⁹.

1871-1874 yılları arasında toplam gelir yüzde 20 artarken, giderler daha fazla artmıştır. Bunun sebebi, iddia edildiği gibi Sultan Abdülaziz'in müsrif olması değildir. Sultan Abdülaziz yeni savaş gemileri, silahlar almış, saraylar yaptırmış, pahalı hediyeler dağıtmış, ancak bu paraların büyük bir bölümünü kendi özel hazinesinden karşılamıştır. Gerçek sorun, hazinenin bütçede belirtilen gelirleri toplayamamasıdır. Bu da çok yüksek

⁴⁹⁵ Ali Akyıldız, *Mümin Ve Müsrif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 1-5, 61.

⁴⁹⁶ M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 78.

⁴⁹⁷ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 119.

⁴⁹⁸ İbrahim Reşid, *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, (Hazırlayan: Musa Carullah), y.y., Berlin 1933, s. 6; Ziya Nur Aksun, *a.g.e.*, s. 328.

⁴⁹⁹ Musa Carullah Bigi, "Tarihin Unutulmuş Sahifeleri", (Çevirim Yazı: İsmail Türkoğlu), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 110, Ekim 1997, s. 105.

faizlerle dış borçlanmaya götürmüştür. Diğer sorunlar ise, vergi toplama düzenindeki bozukluk, Mahmud Nedim Paşa'nın valileri sık sık değiştirmesi, vilayet düzeninde değişiklik yapması, jandarma sayısını indirme çabaları ile 1872-1875 yıllarında etkili olan kuraklık sonucu tarımsal bunalımın doğması ve vergi gelirlerinin azalmasıdır⁵⁰⁰.

Sultan Abdülaziz döneminde dış borç miktarı her sene büyümekte idi. Bu nedenle Avrupalı alacaklı devletlerin (İngiltere, Fransa) Osmanlı Devleti'ne güveni azalmış, borç miktarından fazlasıyla korktukları için zamanla teminatsız para vermemeye başlamışlardır. İlerleyen zamanlarda verilecek teminat kalmayınca Avrupalılar da Osmanlı Devleti'ne para vermez olmuşlardır. Yeniden borç alabilmek için bir çare düşünülmüş ve alınacak paralarla memleketin her tarafında demiryolu yapılacağı ilan edilerek Avrupalılar ikna edilmiştir. Bu sayede birkaç defa daha borç alınmıştır. Fakat bu para ile Amerika'dan birkaç yüz bin Martin tüfeği ile Haydarpaşa'dan İzmit'e kadar yalnız doksan kilometrelik bir demiryolu hattı yapılabilmıştır. 1875 yılında devletin borcu o kadar artmıştır ki, devlet gelirlerinin üçte ikisi borçların faizine gitmiştir⁵⁰¹. Bu nedenle Osmanlı Devleti yalnız düzenli borçları için Avrupa'ya yılda 14 milyon lira faiz ve anapara ödemiştir. Bütçe açığı da 5 milyon liradan fazladır. Borcu borç ile ödemek ve bütçe açığını da borç ile kapamak şeklinde bir mâlî siyaset takip edilmiştir. Dış borç alınmadığı zamanlar Galata sarraflarından çok yüksek faizlerle borç almak âdet olmuştur⁵⁰². Bu olumsuz gelişmeler üzerine Mahmud Nedim Paşa, ikinci sadrazamlığı döneminde, 6 Ekim 1875 tarihinde, bütçe açığını kapatmak, Hersek isyanının masraflarıyla, Sırbistan ve Bulgaristan'ın isyan hazırlığında olması sebebiyle silah altına alınacak askerlerin masraflarını karşılamak amacıyla *Tenzil-i Faiz* kararı almıştır⁵⁰³. Buna göre Mahmud Nedim Paşa, yılda 14 milyon lira tutan dış borç faiz ve anapara ödemelerinin beş yıl için yarı yarıya indirildiğini tek taraflı olarak ilan etmiştir. Böylece hazineye kalacak 7 milyonun 5 milyonu ile bütçe açığı kapanacak, geriye kalan 2 milyon da askerî masraflara kullanılacaktı. *6 Ramazan Kararnamesi* olarak da adlandırılan bu kararla, beş yıl içinde borçların faizlerinin yarısı nakit olarak, diğer yarısı da yüzde beş faizli bir senetle

⁵⁰⁰ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 197-198.

⁵⁰¹ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 84-86; Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 11-13.

⁵⁰² İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 249-250; Cevdet Küçük, "Abdülaziz", *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 183.

⁵⁰³ Mustafa Polat, *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003, s. 48, 73.

ödenecek, ileride mâlî durum elverişli olursa kolaylık da gösterilebilecekti. Rivayete göre, bu indirimi sadrazama tavsiye eden, Osmanlı'nın Avrupa'da kredisinin yok olmasını isteyen Rus elçisi General İgnatıyef'tir. Kararın ilan edileceği sabahın gecesinde Midhat Paşa, Damad Mahmud Paşa ve İgnatıyef ellerindeki bütün tahvilleri satarak büyük kazanç elde etmişlerdir. Sultan Abdülaziz ise böyle davranmadığı için 3 milyon altın zarar etmiştir. Bu karar borç sahibi İngiltere ve Fransa'da büyük protestolara sebep olmuştur. Elleri tahvil bulunan birçok vatandaş da bu karardan büyük zarar görmüştür. Faizlerin indirilmesi yüzünden Osmanlı Devleti içte ve dışta bütün mâlî itibarını kaybetmiştir. Bundan dolayı Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ve Sultan Abdülaziz'e tepkiler artmıştır⁵⁰⁴.

Sultan II. Abdülhamit de hatıralarında, hazinenin borç içinde olduğunu, gelirin her yıl biraz daha azaldığını, her şeyimizi Avrupa'dan getirttiğimizi, yerli tezgâhların birer birer söndüğünü ve geniş imparatorluk topraklarının kendi kaderine terk edildiğini belirtmektedir⁵⁰⁵.

İsraf ve yaşanan ekonomik sıkıntılar yanında Sultan Abdülaziz'in rüşvet aldığı yönünde de iddialar bulunmaktadır. Bu konu aslında Osmanlı hükümeti ile Mısır valisi arasındaki ilişkilerle bağlantılıdır. Mısır valisi İsmail Paşa 1867 yılında hidiv ünvanına sahip olarak imtiyazlı bir vali konumuna gelmişti. 1873 yılında ise İstanbul'a gelerek yeni birçok imtiyazlar elde etmeyi başarmıştı. İsmail Paşa bu imtiyazları elde edebilmek için mâbeyne ve Bâb-ı Âli'ye değerli hediyeler vermiştir. Sadece padişaha sunduğu hediyeler altı yüz seksen bin lira değerindedir. Bunun yanında sadrazama yirmi beş bin, seraskere de on beş bin lira verdiği de rivayet edilmektedir. Bu durum doğal olarak padişahın rüşvet aldığı iddialarını da beraberinde getirmiştir. Böylece padişaha olan güven azalmaya başlamıştır⁵⁰⁶.

Sultan II. Abdülhamit ise amcası Sultan Abdülaziz'in müsrif olduğu ve rüşvet aldığı iddialarını kabul etmemektedir. Ona göre, Sultan Abdülaziz zamanında ordu ve donanma büyük bir kuvvet haline gelmiştir. Hatta ordunun kuvvetinden Ruslar,

⁵⁰⁴ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 249-250; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 67-70; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978, s. 93.

⁵⁰⁵ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁰⁶ Süleyman Kâni İrtem, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 44-45; Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 20-21; Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2007, s. 213-214.

donanmanın kuvvetinden Fransızlar ve İngilizler bayağı ürkemektedirler. Ordunun, Sırbistan ve Karadağ savaşlarında Rus gönüllü subaylarını perişan etmesi herkesin dikkatini çekmiştir. Bu yüzden Avrupalı devletler, israf ve rüşvet söylentileriyle Sultan Abdülaziz'i halkın gözünde küçük düşürmeye çalışmışlar ve sonunda emellerine ulaşmışlardır. Böylece, hem Sultan Abdülaziz'den kurtulacaklar, hem de onun kurduğu ordu ve donanmayı parçalamayı başaracaklardır⁵⁰⁷.

Görüldüğü gibi israf ve rüşvet iddialarının arkasında başka amaçlar yer almaktadır. Her ne kadar gerçeklik payı olsa da, bu konular hem içeriden hem dışarıdan, Sultan Abdülaziz'i hal' etmeye yönelik çalışmalarda işi kolaylaştırmak için kullanılacaktır.

Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci defa sadrazam olduğu Sultan Abdülaziz'in saltanatının sonlarında Osmanlı Devleti iç isyanlar sebebiyle de çok sıkıntılı zamanlar yaşamaktaydı. Her taraf karışıklık içinde idi. Sırbistan, Karadağ beylikleri savaş ilan etmek üzere idiler. Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın desteğiyle Hersek isyanı devam ederken, 2 Mayıs 1876'da Rusya'nın desteğiyle Bulgaristan'da da büyük bir isyan çıkmıştı. Ruslar tarafından silahlandırılan 55 Bulgar köyünün erkekleri Türk köylerini basarak 1000 kadar Türk'ü öldürmüşlerdir. İsyân, Müşir Abdülkerim Nadir (Abdi) Paşa tarafından bastırılmıştır. Ancak isyanın bastırılması sırasında 4500 isyancının öldürülmesi Avrupa'da anti-Türk propagandaya sebep olmuştur. Bu gelişmeleri yakından takip eden Avrupa devletleri, Osmanlı hükümetinin kendi içinde asayişî korumaya yeterli olamadığını görerek Hıristiyan tebaa ile ilgili emredercesine onur kırıcı tekliflerde bulunmuşlardır⁵⁰⁸.

Sultan Abdülaziz devrinin sonlarında 6 Mayıs 1876'da Selanik'teki Fransız ve Alman konsoloslarının Müslüman halk tarafından öldürülmesi ortamı daha da gerginleştirmiştir. Selanik vilayetine bağlı Avrathisarı'ndan bir Bulgar kızı, orada tahsildarlık yapan Mehmed Emin Efendi adında bir kişiyle evlenmek için Müslüman olmak istemiş ve bulunduğu yer isyan bölgesi olduğu için yaşamak örtünerek Selanik'e gelmiştir. Selanik istasyonuna inen kız, Amerikan konsolosluğundan sağlanan yaklaşık yüz elli Bulgar tarafından zorla kaçırılmıştır. Amerikan konsolosluğunda hapsedilen kızın durumunu öğrenen Müslüman halk galeyana gelmiş ve hükümet

⁵⁰⁷ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 68-69.

⁵⁰⁸ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 30; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 93-94.

konağı civarındaki Saatli Cami’de toplanarak kadını istemekte ısrar etmişlerdir. Bu sırada Fransız ve Alman konsolosları güya arayı düzeltmek için camiye girdiklerinde, kızın gelmesi de gecikince halk heyecanlanarak bu iki konsolosu öldürmüştür. Bu olay bir Rus-Yunan komplosu olup, kasten çıkarılmış ve Türkleri Avrupa kamuoyunda mahkûm etmek amacı güdülmüştür. Osmanlı Devleti bu meseleyi kapatmak için derhal oraya memurlar göndermiştir. Asıl cinayet sahipleri yargılanmış, konsolosları öldürenlerden altı kişi asılarak idam edilmiş, bazıları da belli sürelerle Rodos gibi sürgün yerlerine gönderilmiştir. Selanik valisi Baytar Mehmed Re’fet Paşa da azledilmiştir. Ölenlerin varislerine de bir kaç yüz bin Frank diyet verilerek bu olaya son verilmiştir. Selanik olayı Avrupa’da etkili olmuş, Rus başvekili Gorçakof, Alman başvekili Bismark ve Avusturya başvekili Andraşi’nin Berlin’de toplanarak 13 Mayıs 1876’da *Berlin Memorandumu* denilen muhtırayı hazırlamalarına sebep olmuştur. Buna göre Selanik olayının İzmir ve İstanbul’da da tekrarlanabilme ihtimaline karşı büyük devletlerin buralara ortak filo göndermesi, Bosna-Hersek meselesinin iki ay içinde çözümlenmesi ve Türk kuvvetlerinin belirli bir noktaya çekilmesi, Türkiye’nin Avrupa’ya karşı taahhütlerinin ortak kefalet altına alınması, bunlar yapılmadığı takdirde devletlerin fiilen müdahale edecekleri bildirilmiştir⁵⁰⁹.

Sultan Abdülaziz’in son dönemlerinde devlet içeride ve dışarıda bu sıkıntıları yaşarken, Yeni Osmanlılar da muhalefetlerini şiddetlendirmişler, meşrutiyet isteklerini daha fazla gündeme getirmeye başlamışlardır. Bu arada devlet adamları arasında da Sultan Abdülaziz aleyhtarları çoğalmıştır. Bu sıkıntılı ortamı değerlendiren erkân-ı erbaa diye adlandırılan Sultan Abdülaziz aleyhtarları Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa ve Hasan Hayrullah Efendi ile bunlara destek olan Kayserili Ahmet Paşa ve Süleyman Paşa darbe hazırlığına başlamışlardır⁵¹⁰. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz, erkân-ı erbaa adı verilen dört kişinin şahsî kin ve garazından dolayı tahttan indirilmiştir. Ancak tahttan indirme işi öncelikle Hüseyin Avni Paşa tarafından

⁵⁰⁹ Ahmet Mithat Efendi, *Üss-i İnkılap, Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han’ın Cülüsüne Kadar*, (Yayına Hazırlayan: Tahir Galip Seratlı), Selis Kitaplar, İstanbul 2004, s. 130-131; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 35; Ziya Nur Aksun, *a.g.e.*, s. 254-257; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 252-253, 255-256.

⁵¹⁰ Kemal Arkun, *Sultan Abdülaziz Han*, Akademisyen Yayınevi, İstanbul 2010, s. 233; Erhan Afyoncu, “Yeni Ordu, İlk Darbesini 50. Yılında Yaptı”, <http://cerkeshasan.blogspot.com/p/yeni-ordu-ilk-darbesini-50-yilinda-yapt.html>. (14.07.2013)

düşünüldüğü, kararlaştırılmıştır⁵¹¹. Midhat Paşa ve diğer darbeciler isteyerek veya istemeyerek bu işe sürüklenmişler, Hüseyin Avni Paşa'ya tâbi olmuşlardır⁵¹². Hüseyin Avni Paşa'nın devlet idaresinden memnuniyetsizliğinin ve Sultan Abdülaziz'i hal'e karar vermesinin başlıca sebepleri şunlardır:

Birincisi, Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'in şahsından kaynaklanan uygunsuzluklardan ve General İgnatıyef'in, vekillere ve Bâb-ı Âli'ye karşı aldığı emredici tavırdan oldukça rahatsız olmasıdır.

İkincisi, Hüseyin Avni Paşa'nın, mensubu ve başkomutanı bulunduğu askerî sınıfı çağın gerektirdiği düzene koyarak vatana hizmette bulunmak istediği durumlarda sarayın müdahalesi ile karşılaştığını düşünmesidir.

Üçüncüsü, Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesiyle, kötü idarenin sonucu olarak ortaya çıkan bütün sıkıntıların ortadan kalkacağını ve devletin hayat bulacağını düşünmesidir.

Dördüncüsü ve en önemlisi, kendisine birkaç defa sürgün cezası verildiği için, Sultan Abdülaziz'in şahsından ve taraftarlarından intikam almak isteğidir⁵¹³. Hüseyin Avni Paşa'da Sultan Abdülaziz'e karşı kin oluşmasında etkili olan şahsiyet Mahmud Nedim Paşa'dır. 1871 yılında birinci sadaretinde Mahmud Nedim Paşa'nın ilk işi, kendisine rakip olabilecek kişileri İstanbul'dan uzaklaştırmak olmuştur. Rakiplerinden Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı diğerleri gibi memuriyetle değil, memleketi Isparta'ya sürgün yoluyla göndermiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın, rütbe ve nişanları alınarak, hasta döşeğinden kaldırılarak sürgüne gönderilmesi, Sultan Abdülaziz'e ve Mahmud Nedim Paşa'ya karşı sönmez bir kin bağlamasına sebep olmuştur⁵¹⁴. Hüseyin Avni Paşa, savaş meydanlarındaki başarılarının sonucu olarak kazandığı rütbe ve nişanlarının bir günde bir irade ile elinden alınmasını ve birdenbire sefalet düşmesini hazmedememiş ve o gün Sultan Abdülaziz'den intikam almaya yemin etmiştir. Hatta Mısırlı Prens Mustafa

⁵¹¹ Ali Rıza-Mehmed Galib, *19. Yüzyılda Devleti Yönetenler Ya da Sonun Başlangıcı*, s. 164; *Ali Rıza-Mehmed Galib, XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, C. I, s. 152; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 256.

⁵¹² İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Hatıra-i Atıf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), 1340, s. 51.

⁵¹³ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 167-168; Tevfik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, y.y., İstanbul 1324, s. 5.

⁵¹⁴ *Osmanlı*, No: 124, 24 Receb 1321, s. 3; Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 153; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 189.

Fazıl Paşa'ya, “Ben ondan öcümü almadıkça Allah canımı almasın” deme cesaretini de göstermiştir⁵¹⁵.

Charles Mismer, Isparta'ya sürgün kararından sonra Hüseyin Avni Paşa'yı ziyaret etmiş ve konuşma sırasında kendisine, tekrar iktidar mevkiine gelirse, yeni bir felaketin kendisini böyle bulmayacağını ifade ettiğini belirtmiştir. Mismer, “Padişahın söz ederken sesinin aldığı ahenk henüz kulaklarımda çınlamaktadır. Bu ses, bu ahenk, tatbikine tarihin şahit olacağı birtakım amansız kararları sezdiriyordu” diyerek Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e olan nefretinin o gün başladığını onaylamış olmaktadır⁵¹⁶.

Hüseyin Avni Paşa'nın bu işteki rolü, Sultan Murad'ın tahta çıkmasından sonra Mahmud Celaleddin Paşa'ya, “Efendimizi saraydan çıkararak arabama alıp götürmeye muvaffak olduğum sırada hâsıl eylediğim sevinç ve memnuniyet kadar dünyada hiçbir şeyden lezzet almadım” demesinden de anlaşılmaktadır⁵¹⁷.

Sultan II. Abdülhamit de hatıralarında, Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e düşmanlığının sebebi olarak Isparta sürgününü göstermektedir. II. Abdülhamit bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Seraskeri padişaha düşman eden sebep, bir aralık rütbe ve nişanları alınarak memleketi olan Isparta'ya sürülmüş olmasıdır. Kinci Hüseyin Avni Paşa bunu unutmadı ve eline geçen ilk fırsatta intikamını aldı. İsraflar, falanlar hep bahanedir. Martini-Hanri tüfeklerinin satın alınması sırasında Hüseyin Avni Paşa, hazine zararı karşısında köpüren titiz bir kişi olmadığını âleme göstermişti. Serasker Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz tarafından nişanları ve rütbeleri alınarak memleketi olan Isparta'ya sürgün edildiği zaman beş parasızdı, üstelik hastaydı. Amcamın iradesi, evinde kendisine tebliğ edildiğinde şaşkına dönmüş ve elinde avucunda bir şey olmadığını düşünerek, o güne kadar kendisine bir varlık sağlamadığı için çok pişman olmuştu. O günlerde ‘Ah elime bir daha fırsat geçerse, ben yapacağımı bilirim’ dediğini işitenler çoktur. Hüseyin Avni Paşa sürgüne gönderildiği tarihe kadar namusluymuştu. Sürgünde çektiği yoksulluk ve acıların sebebini, namusunda aramak gafletine düştü. Bütün talihsizliği budur. Isparta'da dar günler geçirdiğini, yoksulluk çektiğini işitiyorduk. Bizim gibi amcam da bunları işitmişti. Sanırım bu

⁵¹⁵ Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Ordu ve Politika*, s. 20; Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 180, 190; Can Alpgüvenç, *a.g.e.*, s. 102.

⁵¹⁶ Charles Mismer, *a.g.e.*, s. 112-113.

⁵¹⁷ *Servet-i Fünun*, No: 1545-71, Sene 35, C. 59, 25 Mart 1926, s. 297.

yüzden kendisine acıdı ve yaptıklarını bağışlayarak İstanbul'a dönmesine izin verdi. Az sonra Aydın Valiliği'ne tayin edildiyse de, sürgünde geçirdiği on bir aylık zaman içinde hastalandığını ileri sürerek Avrupa'ya, kaplıcalara gitmek istedi, gitti. Padişahı, eski seraskerini bağışlamıştı ama eski seraskeri padişahını bağışlamamıştı. Hüseyin Avni Paşa, kininin homurtuları içinde yaşıyor ve bunu kimseye belli etmemek için elinden geleni yapıyordu⁵¹⁸. Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi, Hüseyin Avni Paşa'nın, Isparta'da sürgünde iken çektiği sıkıntılar, Sultan Abdülaziz'e karşı kin oluşmasında etkili olmuştur.

Hüseyin Avni Paşa'yı darbeye sevk eden sebepler içerisinde, sürgünden dolayı Sultan Abdülaziz'den intikam almak dışında şu faktörler de rol oynamıştır:

Yeni silah ve savaş malzemesi alımı sırasında Hüseyin Avni Paşa'nın gayri meşru büyük paralar aldığı rivayet edilmiştir. Eğer devlet, meşrutiyeti ilan eder ve Mebusan Meclisi'ni açarsa, devlet adamlarının mal varlıkları araştırılacağı için bu durum Hüseyin Avni Paşa'nın işine gelmeyecektir. Hüseyin Avni Paşa ayrıca hiçbir zaman emrinden çıkmayacaklarından emin olduğu asker kuvvetiyle kendisini daima yüksek mevkide bulundurmak düşüncesindedir⁵¹⁹. Cevdet Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın bu konudaki fikirlerini şöyle açıklamaktadır: "Hüseyin Avni Paşa bu meziyeti kimseye vermek istemezdi. Rüşdü ve Midhat Paşaları tasfiye ile atabek-i saltanat olmak hayalinde bulunduğu her halinden anlaşılıyordu. Redif ve Süleyman Paşalar gibi iş erleri olan askerî âmirler hep kendisinin çırakları olup Kaptan Paşa dahi aslında kendisine mensub-u mütehasıs olduğundan her işe kendisini muktedir görürdü. Bu işin mucidi kendisi olup Rüşdü ve Midhat Paşaları âlet gibi kullanmış olduğunu başkalarına anlatmak isterdi. Lâkin Rüşdü Paşa gibi güzel konuşmadığından ikna edici şekilde meramını izah edemiyordu"⁵²⁰. Cevdet Paşa'nın bu sözlerinden, Hüseyin Avni Paşa'nın tek adamlığını ilan ederek diktatör olmak istediği sonucunu çıkarabiliriz.

Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e düşmanlığının sebeplerinden birisi de, kendisinin taklidini yaptırmasıdır. Sultan Abdülaziz geceleri orta oyunlarında vekillerin taklidini yaptırarak eğlenmektedir. Özellikle huzurunda çirkin bir şekilde Hüseyin Avni Paşa'nın taklidi yapılır. Hüseyin Avni Paşa bu alaycı ve küçük düşürücü hareketleri duyunca kalbi çok kırılır ve Sultan Abdülaziz hakkındaki kin ve düşmanlığı

⁵¹⁸ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 28, 37-38.

⁵¹⁹ Lütfü Simavi, *Devr-i İnkılap*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1336, s. 14-15.

⁵²⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. 235.

daha da şiddetlenir. Yeniden seraskerliğe tayin edilince de Sultan Abdülaziz'i düşürme fikri etrafında kendisine taraftar bulmaya çalışır⁵²¹.

Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretinde Hüseyin Avni Paşa'nın seraskerlikten azledilerek önce Selanik Valiliği'ne tayini, oraya gitmeyince Bursa Valiliği olarak değiştirilmesi ve İstanbul'dan uzaklaştırılarak Bursa'ya gitmesi, içindeki kin ve düşmanlığı bir kat daha artırmıştır. Bursa'ya gideceği gün saraya uğramış ve Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın politikası aleyhinde etkili sözler söylemiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın İstanbul'dan uzaklaştırılması üzerine kendine destek bulamayan Midhat Paşa da Adliye Nâzırlığı'ndan istifa etmiştir. Bu hareket Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa'nın ortak hareket ettiklerini açığa vurmuştur. Mahmud Nedim Paşa da, bu iki paşanın kötü niyetli olduklarına dair Valide Sultan'a bilgi vermiştir. Ancak Sultan Abdülaziz'in gururu, ona bu konuda bilgi verilmesine engel olmuştur. Hüseyin Avni Paşa sarayda bulunan taraftarlarına güvenerek Mahmud Nedim Paşa ve diğer muhaliflerinin, aleyhindeki kışkırtıcı faaliyetlerinden korkmayarak amacını gerçekleştirmek için fırsat kollamıştır. Midhat Paşa da, istifa ettikten sonra Hüseyin Avni Paşa'nın işini kolaylaştırıcı çalışmalarda bulunmuştur. Topkapı dışında yaptırdığı köşkte, Yeni Osmanlılara bağlı Ziya Bey ve Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Efendi gibi bazı şahıslarla sık sık görüşmeler yapmış, onlara Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi meselesinden de bahsetmiştir. Midhat Paşa ayrıca, sarrafı Hristaki Efendi ve doktoru Kapolyon vasıtasıyla Şehzade Murad Efendi ile de gizlice haberleşmiştir⁵²².

Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'e karşı gerçekleşecek olan darbenin ilk hazırlayıcısı olarak Hüseyin Avni Paşa'yı göstermektedir. Başta Isparta sürgünü olmak üzere özellikle Mahmud Nedim Paşa'nın iki sadaretinde Hüseyin Avni Paşa'nın görevlerinden alınarak İstanbul'dan uzaklaştırılmasının buna ortam hazırladığını belirtmektedir. Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal'i olayıyla ilgili olarak alınan 20 Mayıs 1881 tarihli ifadesinde bu konuda şunları anlatmaktadır: "Hüseyin Avni Paşa, Abdülaziz hazretlerinin yanında övülmüş iken Mahmud Nedim Paşa'nın birinci sadaretinde haksız yere sürgün edilerek hakaret görmüş idi. Bir süre sonra Mahmud Nedim Paşa'nın ikinci sadaretiyle beraber seraskerliğe gelmiş ise de az vakit içinde Bursa valiliğine uzaklaştırılması sebebiyle fevkalade güvenmişti. Abdülaziz Han bunların hiçbirine önem vermeyerek geceleri orta oyunlarında vekillerin taklitlerini

⁵²¹ BOA, Y. EE., 18/113; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 265.

⁵²² Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 105-106; Nazım Tektaş, *a.g.e.*, s. 599.

yaptırıp eğlenmeye devam etmekteydi. Hüseyin Avni Paşa'nın, taklidinin gayet çirkin bir şekilde yapıldığını öğrenmesiyle Abdülaziz Han'a olan kin ve düşmanlığı daha da artmıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın azliyle Rüşdü Paşa sadarete ve Hüseyin Avni Paşa seraskerliğe geldi ise de Bulgaristan olayının önlenmesi şöyle dursun, bir de Selanik meselesi çıkmıştı. Mahmud Nedim Paşa'nın görevden ayrıldığı gün haddi aşan bir takım şartlar ile bir istikraz imzalanacağı haberleri de ortada dolaşmaktaydı. Bunlar da herkesin nefretini artırmıştır. Benim Hamdi Paşa'ya⁵²³ olan ifadelerimde hal' maddesi henüz duyulmamış ise de Hüseyin Avni Paşa'nın düşüncesinde olduğundan maksadım bunu ihtar idi. Galiba Hamdi Paşa bunu ya söylememiş veya söylemiş de anlatamamış olmalıdır ki bir sonuç çıkmadı. Ondan sonra hal' ve cülus dedikoduları herkesin diline düşüp vükela ve ulemadan bunu bilmeyen ve memnuniyet göstermeyen yoktu. O aralık Hüseyin Avni Paşa sık sık bize gelip bu işe lazım olan tedbirleri hazırladığını ve Sultan Murad'dan başka bütün şehzadelerin de onaylarını aldığını söylemiştir. Burası bir kere de Rüşdü Paşa hazretlerinden işitilmişti. Bu hal arasında Cevher Ağa, Valide Sultan'dan olarak bana haber gönderip Kadıköyü'ndeki bağına gitmem için davet etmişti. Derhal kayığa binip gittim. 'Valide Sultan selam etti, görüşünüzü içeren bir lâyiha istiyor' dedi. Şimdiye kadar takdim ettiğim layihaların hiçbirine itibar gösterilmedi. Halbûki ortalık günden güne fenalaşıyor. Siz, yazacağım lâyihanın derhal hükmünü uygulamaya söz verirseniz yazar gönderirim, dedim. O da kabul etti. Hatırımda kalmamış galiba, dört veyahut beş bend bir lâyiha idi, bir gün uğraştım ve takdim ettim. Ondan önce Vekiller Meclisi'ne memur olduğumdan o gün, meclis günü Hüseyin Avni Paşa yanıma gelip, asker ve sair levâzımı tertip eylediğini söyledi. Ben, 'Bu işte askerinin kullanılması düzeni bozacağından, o şekilde caiz değildir' sözüyle bıraktım. İş umumiyet kazanıp herkes bunu beklediği gibi, vükela ve ulemanın da ittifakı var ise de icrasına hep birlikte başlamak gerekli olacağından ve askerî takımı ile bahriye takımı zaten Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmet Paşa ve Redif Paşa vesâirenin vasıtasıyla tertip olunmuş olduğu gibi vükeladan da benim, Rüşdü Paşa'nın ve Hayrullah Efendi'nin bulunması yeterli görüldüğünden bir Cumartesi günü verilen kararın Çarşamba günü icrası tertip edilmişti. Sonra Hayrullah Efendi ile Hüseyin Avni Paşa müzakere ederek vakti değiştirdiklerini ve Salı gecesine karar verdiklerini Hayrullah Efendi bana gelip söyledi.

⁵²³ Hamdi Paşa, yaşanan sıkıntıların giderilmesi hakkındaki görüşünü sormak üzere Valide Sultan tarafından Midhat Paşa'ya gönderilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal İnal, "Hatıra-i Atıf", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), 1340, s. 49.

Bu karar üzere icra olunup biat için gelen vükela, ulema ve vüzeranın teveccühüyle memnuniyet gösterdikleri ve hem İstanbul'da hem de taşrada bütün halkın bunu nasıl sevinçle karşıladıkları malumdur⁵²⁴. Midhat Paşa'nın konuşmalarından, darbe için bütün şartların oluşturulduğu, bu konuda kimsenin itirazının olmayacağı ve bu ortamı değerlendiren Hüseyin Avni Paşa'nın bu konuda başrolü oynadığı sonucunu çıkarabiliriz. Görüldüğü gibi intikam duygusuyla hareket eden, kindar, inatçı ve kibirli bir şahsiyet olan Hüseyin Avni Paşa'nın bu işe din ve devlet için başlamadığı, asıl niyetinin şahsî menfaat sağlamak olduğu anlaşılmaktadır⁵²⁵.

Ahmet Mithat Efendi de, ortamın darbeye uygun olması sebebiyle üç dört vekilin bu işe cesaret edebildiği görüşündedir. Ona göre, böyle bir meselede kamuoyunun ortaya koyacağı kuvvet, üç dört kişinin gücünden büyüktür. Ayrıca devlet erkânının bu işe karar vermeleri askeriye, ilmiye ve mülkiye sınıflarının ve bütün Osmanlı milletinin bu husustaki eğilimlerine dayanarak meydana gelmiştir⁵²⁶.

Sultan Abdülaziz'in hal'i öncesi idarî, mâlî, siyasî vs. sorunların olduğu doğrudur. Ama bu sorunlar Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini gerektirmemektedir. Hüseyin Avni Paşa hal' olayının aleyhinde olsaydı, bütün hükümet lehinde olsa bile hal'in gerçekleşmesi mümkün olmazdı. Dolayısıyla hal' olayını öncelikle şahsî sebeplerden dolayı düşünen ve daha sonra da gerçekleştirerek amacına ulaşan Serasker Hüseyin Avni Paşa'dır⁵²⁷.

1.2. Dış Sebepler

Hüseyin Avni Paşa, Haziran 1875'te tedavi bahanesiyle gittiği Avrupa'da Sultan Abdülaziz'e karşı gerçekleştireceği darbenin dış hazırlıklarını yapmıştır⁵²⁸. Önce Paris yakınlarındaki Vichy'de kaplıca tedavisi gören Hüseyin Avni Paşa, daha sonra Paris ve Londra'ya gitmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın buralara gelmesinin asıl sebebi, Sultan Abdülaziz'in hal'i hakkında İngiltere ve Fransa'nın onayını almaktır⁵²⁹.

Hüseyin Avni Paşa Fransa'da iken Sultan Abdülaziz'i hal' düşüncesini Fransız dostu Charles Mismar'e de anlatmıştır. Hüseyin Avni Paşa Paris'e gelince Albe oteline

⁵²⁴ BOA, Y. EE., 18/113.

⁵²⁵ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 509-510.

⁵²⁶ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 172.

⁵²⁷ Yahya Kemal, *Siyasi Hikâyeler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995, s. 84, 88.

⁵²⁸ BOA, İ. DH., 702/49154; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 105.

⁵²⁹ Şarl Mismar, *Hâtrât-ı Âlem-i İslam*, s. 253-254; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 248.

yerleşmiştir. Mismir o sırada Paris'te Mozar sokağında bulunan bir evde oturmaktadır. Hüseyin Avni Paşa ertesi gün Mismir'in evine gelmiş ve onunla dört saat süren bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede Hüseyin Avni Paşa'nın ilk sözü, Osmanlı hükümetinin maliyesinin sıkıntılı durumundan ve felaket sebebi olan şimdiki sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın, ödeme zamanı yaklaşan kuponları ödememek suretiyle bulduğu ödeme tarzından bahsetmek olmuştur. Arkasından hükümetin itibar ve haysiyetini sarsan bu tedbiri her türlü fedakârlıkları göze alarak engellemek için, bazı kişilerle ve o sırada Bağdat'ta bulunan Midhat Paşa ile anlaşıklarını söylemiştir. Gerektiğinde Sultan Abdülaziz'in hal'inde de tereddüt edilmeyeceğini, ancak Midhat Paşa içki içtiği ve sarhoş olduğu zamanlarda sırlarını saklayamadığı için ona tam olarak güvenemediğini söylemiştir.

Mismir, Hüseyin Avni Paşa ile gizlice ittifak etmiş olanların altmış iki kişi olduğunu öğrenince bu sırrın gizli kalamayacağına dair endişelerini bildirmiştir. Hüseyin Avni Paşa, insanları tanıdığını, hoşnutsuzluğun genelleştiğini, bu işte yalnız başına hareket edeceğini, diğer arkadaşlarının ancak bir oldubittiden istifade edeceklerini, tekrar seraskerliği ele geçirmek şartıyla ordudan da emin olduğunu ifade ederek bu endişenin yersiz olduğunu anlatmaya çalışmıştır.

Mismir, bu teşebbüsle hayatını tehlikeye attığını söyleyince Hüseyin Avni Paşa, “Bir asker için hayatın manası var mı? Otuz seneden beri Osmanlı Devleti'nin savaş gaileleri içinde hayatımla oynadım. Bir savaş çıkarsa yine savaş meydanına koşarım. Hem bu defaki başarı zahmetine değer. Maksat bizi yabancı ve hadımlar hükümetine teslim eden idare usulüne artık son vermektir” diyerek Sultan Abdülaziz'e olan kinini göstermiştir.

Hüseyin Avni Paşa, hükümet darbesini Avrupa kabinelerine bildirmek için hazırlanması gereken siyasî yazıyı yazmak üzere Mismir'e, Eylül ayı sonuna kadar İstanbul'a gelmesini teklif etmiştir. Ayrıca, Girit isyanı sırasında geçmiş olup da karşılıksız kalmış olan hizmetlerinin karşılığının verileceğini söylemiştir. Mismir'e, sade döşenmiş evini göstererek, “Bize hainlik eden, bizden istifade eden bu kadar kimseler saraylarda ikamet etmekte iken sizi böyle sefil bir yerde bulmaktan utanıyorum” demiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın bu sözü Mismir'in ret cevabı vermesini engellemiştir⁵³⁰.

⁵³⁰ Şarl Mismir, *Hâtrât-ı Âlem-i İslam*, s. 253-257.

Bu görüşmeden anlaşıldığı gibi Hüseyin Avni Paşa, Isparta'ya sürgün edilmesine karar verildiği gün Sultan Abdülaziz'e karşı oluşan kininin sonucu olarak ortaya çıkan hal' fikrini, güvendiği yakın dostlarına anlatmıştır. Bu konuda Midhat Paşa ile de anlaşmış olmasına rağmen ona yeterince güvenemediğini de ifade etmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın bu işi tek başına planladığı, diğer arkadaşlarının ona uyacağı anlaşılmaktadır. Seraskerlik makamına tekrar oturacağına inanan Hüseyin Avni Paşa, orduyu da bu işte kullanacaktır. Gerçekleştirilecek hükümet darbesini Avrupa kabinelerine bildirme görevini ise Mismar üstlenecektir. Hüseyin Avni Paşa, daha güzel bir yaşam vaat ederek Mismar'ı ikna etmeyi başarmıştır.

Hüseyin Avni Paşa Paris'te iken, tahttan indirmek istediği Sultan Abdülaziz'e pahalı bir hediye almak suretiyle padişahın kendisi hakkındaki olası şüpheleri de önlemeye çalışmıştır. Hüseyin Avni Paşa, hazırlığını yaptığı darbeye destek için ve darbeden sonra kurulacak yeni hükümetin tanınması için Fransa Cumhurbaşkanı Mareşal Mac-Mahon ile de görüşmüştür. Ancak bu görüşmenin içeriği hakkında bilgi verilmemiştir.

Padişaha takdim edilmek üzere Hüseyin Avni Paşa'nın satın almak istediği iki Çin vazosunun seçimine yardım etmek üzere bazı mağazalara gitmek için kendisine Mismar de refakat etmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın daha önceki konuşmalarını düşünen Mismar, bu farklı ve zıt hareket karşısında şaşırmıştır. Bunu fark eden Hüseyin Avni Paşa, "Ben paşalara, vezirlere, idamını gerçekleştirecek olan o uğursuz kemendin ulaştırılmasından önce zarif hediyeler gönderen geçmişlerimi taklit etmekten başka bir şey yapmıyorum" diye açıklama yapmıştır. Baktıkları vazolar arasında padişaha yaraşır derecede güzellerini bulamamışlar, sonunda vazo yerine elli bin frank değerinde bir çift altın şamdan almışlardır.

Hüseyin Avni Paşa Paris'te kaldığı süre içinde Mismar ile beraber Versay'a gitmiştir. Burada Cumhurbaşkanı Mareşal Mac-Mahon tarafından yalnız olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Mismar ile beraber Saint-Cyr askerî okulunu da ziyaret etmişlerdir⁵³¹.

Paris'te kendisine Fransız Milli Liyakat Madalyası da verilen Hüseyin Avni Paşa, 10 Temmuz 1875 tarihinde İngiltere'ye hareket etmiştir⁵³². Londra'ya gelince bazı İngiliz vekilleri ve yüksek rütbeli şahıslarla gizli görüşmeler yaparak Sultan

⁵³¹ Şarl Mismar, *Hâtırât-ı Âlem-i İslam*, s. 257-258.

⁵³² Hüseyin Şekercioğlu, *Gelendost Tarihi*, İstanbul 1989, s. 327-328.

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi konusunda onaylarını almıştır⁵³³. Bu görüşmeler Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek için her şeyi göze aldığına göstergesidir. İngilizler, Mahmud Nedim Paşa'nın Rus taraftarlığından hoşnut olmadıkları için bu projeyi olumlu karşılamışlardır⁵³⁴.

Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Avrupa gezisinde yanında bulunan Velihaht Murat Efendi, tavırları ve sözleri nedeniyle İngilizler tarafından beğenilmişti. Bunu bilen Hüseyin Avni Paşa hemen bu durumdan istifade etmeye karar vermiştir. Londra'da bazı yüksek rütbeliler ve vekillerle yaptığı gizli görüşmeler o kadar iyi bir sonuç vermiştir ki, İngiltere hükümet yetkilileri, Murat Efendi'nin, saltanat makamına gelmesine itiraz etmeyecekleri gibi, bu meseleye taraftarlık bile edebileceklerini söylemişlerdir⁵³⁵.

İstanbul'da iki büyük menfaat kuvveti, Rusya ve İngiltere çarpışmaktaydı. O yıllarda Osmanlı hükümeti adeta Rusya'nın nüfuz ve etkisi altına girmişti. Sultan Abdülaziz ve Sadrazam Mahmut Nedim Paşa'nın, İstanbul'daki Rus elçisi General İgnatıyef ile arası iyi olup, Rusların gönlünü hoş tutmaktaydılar. Rus çarı, elçisine yılda iki yüz bin altın lira para vermekteydi. Elçi bu paraları İstanbul'da kurduğu büyük casus şebekesine harcamaktaydı. Bu paranın yaklaşık on bin altın lirasını Mahmut Nedim Paşa ve çevresine vermekteydi. Bu yüzden İngilizler, başta Padişah Sultan Abdülaziz olmak üzere bu ihanete ortak olan Osmanlı hükümeti yetkililerinden nefret ediyorlar, bir an önce Murat Efendi'nin tahta çıkmasını istiyorlardı. Böylece hem Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'den intikam almış olacak, hem de İngilizler Hüseyin Avni Paşa'yı kullanarak Rus nüfuzundan kurtulmuş olacaktı. Bu nedenle Hüseyin Avni Paşa'nın Londra'daki görüşmeleri olumlu sonuçlanmıştı. Ancak Hüseyin Avni Paşa'nın uzun süre İngiltere'de kalmasını sakıncalı gören General İgnatıyef, Sultan Abdülaziz'i tahrik edince hemen İstanbul'a geri çağırılmıştır⁵³⁶.

Beyrut'ta yayınlanan *Lisan-ül Hal* ve *Asr-ul Cedid* gazetelerinde Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümünde İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un da etkili olduğundan bahsedilmektedir⁵³⁷. Hem Hüseyin Avni Paşa ile hem de Midhat

⁵³³ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 248.

⁵³⁴ Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 99.

⁵³⁵ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 105; Ziya Şakir, *Çırağan Sarayında 28 Sene Beşinci Murad'ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943, s. 50-51.

⁵³⁶ Ziya Şakir, *Çırağan Sarayında 28 Sene Beşinci Murad'ın Hayatı*, s. 51-52.

⁵³⁷ BOA, *Y.EE.*, 17/67.

Paşa ile görüşen Elliot, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi düşüncesine olumlu bakmıştır. Meşrutiyet için bu yola çıkan Midhat Paşa, bu görüşlerini Elliot'a anlatmış ve onun desteğini aldığı gibi İngilizlerin de bu hareketi onaylayacaklarına dair kendisinden kesin teminat almıştır. Elliot, *Nineteenth Century* adlı dergiye yazdığı risalede bu destekle ilgili şu bilgileri vermektedir: "... Devlet-i Âliye'nin birçok ıslahata muhtaç olduğunu anlayacak kadar bir müddet Türkiye'de ikamet etmiş olduğumdan, padişah ile vükelanın edindikleri mesleğe dikkat ve nezaret ederek gerektiğinde onları istediklerini icradan menedip, yol gösterecek bir meclis teşekkül etmedikçe ıslahat adına etkili hiçbir icraat yapılamayacağını da iyi bildiğimden, Midhat Paşa'nın padişah ile vükelayı zapt etmek maksadıyla bazı teşebbüslerde bulunduğunu haber aldığımda fevkalade memnun olarak, paşayı elden geldiği kadar tahrik ve teşvikten geri durmamış idim... Midhat Paşa ile taraftarları, İngiltere ahalisinin manevi yardımlarına mazhar olacaklarından emin olmasa idiler, hükümetin idare şeklini değiştirmek gibi zor ve tehlikeli bir işi üzerlerine almaya kolaylıkla cesaret edemezlerdi..."⁵³⁸.

Elliot bu desteğinde daha da ileri gitmiş ve darbecilerin başarısız olmaları durumunda yardımcı olacağı sözünü de vermiştir. Şöyle ki: Sultan Abdülaziz'i hal'e teşebbüs edenlerin içlerinden biri, hiçbir tedbirde kusur etmiş olmamak için bizzat İngiltere sefarethanesine giderek, teşebbüs başarıyla sonuçlanmadığı takdirde hal'i düzenleyenlerin hayatını kurtarmak için Beşik limanında demir atmış olan İngiliz filosunun harekete hazır bulundurulmasını rica etmiştir. Sefir Sir Henry Elliot bu konuda kendilerine teminat verdikten sonra, filo kumandanına da, verilecek işaret üzerine filonun doğrudan İstanbul'a yönelerek, hareket ile Dolmabahçe Sarayı önünde demir atmasını emretmiştir. Ayrıca Çanakkale Boğazı kumandanına gerekli talimatın verilmiş olması sebebiyle İngiliz filosunun Boğazdan geçmesine engel olunmayacağını da söylemiştir⁵³⁹.

Sultan II. Abdülhamit de hatıralarında, Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizlerden yüklü bir para aldığını, onlarla işbirliği yaparak, en büyük destekçisi Midhat Paşa ile birlikte Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdiklerini anlatmaktadır. Sultan II. Abdülhamit, Hüseyin Avni Paşa'nın Avrupa'ya gitmesi, buradaki faaliyetleri ve amaçları hakkında şu bilgileri vermektedir: "... Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın İngilizlerden para aldığını

⁵³⁸ Henry Eliot, *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, s. 4-6, 11-13; Henri Eliot, *Bir Hakikatın Tezahürü*, Gün Basımevi, İstanbul 1946, s. 4, 7-8.

⁵³⁹ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 21.

bilirdim. Bir devlet adamı başka bir devletten para alıyorsa onun hizmetini de görüyor demektir. Demek ki rahmetli amcam Sultan Abdülaziz'in düşürülmesi ve biraderim Murad'ın tahta çıkarılması yalnız Hüseyin Avni Paşa'nın kinini değil, bir başka devletin de hırsını doyardı... Avrupa'ya gidince, kaplıcalardan çok, devlet kapılarını çaldı. Fransa ve İngiltere'ye gittiği zaman da İngilizlerin kucağına düştü. Bunun nasıl olduğunu bilmiyorum. Hüseyin Avni burada iken mi İngiliz sefareti ile uyuşup anlaştı, yoksa oraya gittikten sonra mı İngiliz Hariciyesi, Paşa'nın kininin homurtularını duyup onu tuzağa düşürdü, bilemem. Ancak çok sonra Londra sefirimiz Musurus Paşa'nın bana bildirdiğine göre, Hüseyin Avni Paşa, İngiltere'de bir elden yüklüce bir para almış ve sefirimiz bu olayı pek geç öğrenebilmiş. Bu haber bana ulaştığı zaman Hüseyin Avni Paşa ölmüştü. Fakat bir Osmanlı seraskerinin yabancı bir devletten para alması küçümsenecek bir iş değildi ve üzerinde ehemmiyetle durdum. Zaten Avrupa dönüşü, gerek saraya, gerekse yakın dostlarına getirdiği ağır hediyelerin, sürgünden yeni dönen ve yoksulluk çeken bir Paşa'nın varlığının çok üstünde olduğu, o günler gözümden kaçmamıştı. Rahmetli amcamın buna nasıl dikkat etmemiş olduğuna hâlâ şaşarım. Hem de kendisine değeri çok yüksek, tarihi, murassa bir çift şamdan getirmiş olmasına rağmen! Bu bir çift şamdanın Paris'ten üç bin altına satın alındığını da sonradan tahkik edip öğrenmiştim. Musurus Paşa'nın bunu bana bildirdiği günler, Midhat Paşa'yı sadrazam tayin ettiğim günlerdi. Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa'nın yoldaşydı. Birlik olup amcamı tahttan indirmişlerdi. Midhat Paşa da Hüseyin Avni Paşa gibi İngilizlerden yana bir politika izliyor ve her halinden, İngilizlere güvendiği görülüyordu. Büyük bir güvensizliğe kapıldım. Midhat Paşa'yı suçlayacak hiçbir delilim yoktu. Fakat amcam Abdülaziz Han'ın İngiliz parmağı ile devrildiği apaçık ortadaydı. Sadrazamım da bu işi yapanların başında geliyordu. İyi niyetle de olsa, devletimin düşmanına sırtını dayamış ve onların sözünden çıkmayan bir insana mülkü teslim etmek cinnet olurdu. Dikkatle hareketlerini takibe başladım. Hayatımda hiçbir şey beni bu derece sarsmamıştır. Bir mülkün serasker ve sadrazamlık mevkiine yükselen bir kimsenin, yabancı bir devletten para almış olmasını aklım almıyordu. Eğer Midhat Paşa da aynı yolun yolcusu ise, devlet tuzağa düşmüş demektir⁵⁴⁰. Buradan da anlaşıldığı gibi, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa, İngilizlerin desteğini aldıktan sonra Sultan Abdülaziz'i tahttan indirme olayına girişmişlerdir.

⁵⁴⁰ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 37-39.

İngiltere ve Fransa'nın, Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa ile işbirliği yaparak darbeye destek olmalarının en önemli sebeplerinden biri, Osmanlı ordusu ve donanmasının Sultan Abdülaziz zamanında büyük bir kuvvet haline gelmesidir. Ordunun kuvvetinden Ruslar, donanmanın gücünden İngilizler ve Fransızlar bir hayli ürkmüşlerdi⁵⁴¹. Bu tehlikeden kurtulmak için iki çare düşünüyorlardı: Savaş veya darbe! İngiltere ve Fransa, Osmanlı ordusunu yıpratmak için bir Osmanlı-Rus savaşı çıkarmaya çalışıyor, devletin içinde, küçük bir bahaneyle Rusya'ya savaş açabilecek adam arıyorlardı. Sonunda Midhat Paşa ile kendi ayağıyla gelen Hüseyin Avni Paşa'yı bulmuş oldular. Böylece Sultan Abdülaziz'in hal'i ilk hedef oldu. İngiltere'yi endişelendiren durumlardan biri de, Sultan Abdülaziz'in dışarıdaki Müslümanlarla yakından ilgilenmesi sonucunda İslam ülkelerinde hilafetin nüfuzunun giderek artmasıdır. Bu gelişmeleri çıkarları açısından tehlikeli bulan İngilizler, Müslüman sömürgelerinde rahat etmek için darbecilerle işbirliği yapmışlardır. İngilizler, Yeni Osmanlılar adlı cemiyetin kurulup gelişmesinde de önemli rol oynamışlardır. Hürriyetçi fikirleri, Kanun-i Esasi'yi ve meşrutiyeti destekler görünmüşlerdir. İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmeye çalıştıkları meşrutiyet fikrinde samimi oldukları inandırıcı değildir. İngiltere ve Fransa'da meşrutiyet sadece anavatanda uygulanmakta, sömürgelerinde baskı rejimi görülmektedir. Çünkü meşrutiyet, ellerinde zengin Müslüman sömürgeleri bulunan Fransız ve İngilizlere kötü örnek olacaktır. Mutlakiyetle idare edilen Rusya ise, kendisine kötü örnek olacağı ve Osmanlı üzerindeki emellerine engel olacağı endişesiyle meşrutiyete karşı çıkmıştır. İngiltere de Rusya gibi, Osmanlı'nın meşrutiyet rejimiyle güçlü bir devlet haline gelmesinin, menfaatleriyle çatışacağını düşünmüştür. Dolayısıyla mücadelenin asıl amacı, dağılması beklenen Osmanlı topraklarından pay almaktır. Meşrutiyetin, istismar aracı olmaktan öte hiçbir anlamı yoktur⁵⁴².

2. Hüseyin Avni Paşa'nın İlk Hal' Teşebbüsleri

Hüseyin Avni Paşa, ikinci defa serasker olduktan sonra, intikam amacıyla, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirmek ve öldürmek için fırsat kollayarak faaliyetlere başlamıştır⁵⁴³. Zaptiye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın yeğeni İstanbul Bidayet Ceza Mahkemesi

⁵⁴¹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 122; İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 68.

⁵⁴² Can Alpgüvenç, *a.g.e.*, s. 83-84, 88-90, 101.

⁵⁴³ Mehmed Memduh, *Esvât-ı Sudur*, y.y., İzmir 1328, s. 31.

Reisi İbrahim Edhem'in 14 Haziran 1881 tarihli ifade varakasında belirtildiği üzere, Hüseyin Avni Paşa bu konuda Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmet Paşa ile de anlaşmıştır. Sultan Abdülaziz'i Beşiktaş civarında bir yere gittiği zaman öldürmek için Mathı Celil Paşa vasıtasıyla Arnavutluk'tan bir fedai getirtmişler. Zaptiye Müşiri Hüsnü Paşa, hafiyeleri vasıtasıyla bu olayı öğrenmiş ve Arnavut'u İstanbul'a gelişinin üçüncü günü Bâb-ı Seraskeri'de ve o zaman Hassa Müşiri bulunan Yusuf İzzettin Efendi'nin odası önünde dolaşırken yakalatıp kendi evinde sorguya çekmiştir. Bunu duyan Hüseyin Avni Paşa telaşlanarak Hüsnü Paşa'nın evine gitmiş ve "Namus ve hayatım elindedir, şu Arnavut'u mahvet" diye yalvarmıştır. Hüsnü Paşa ise cevap olarak, "Ben öyle şeyi kabul etmem, fakat İstanbul'a ayak basmamak üzere uzak bir mahalle sürgüne gönderirim. Fakat şurasını muhakkak bil ki, padişahlar peygamber vekilleridir, onlarda yedi evliya kuvveti vardır, onlara yan gözle bakanın gözü çıkar, değil ki suikast oluna" demiştir. Hüsnü Paşa Arnavut'u öldürmemiş, geri dönmek üzere Hicaz taraflarına göndermiştir. Bunun üzerine Hüsnü Paşa'ya kin besleyen Hüseyin Avni Paşa, sadrazam olunca hemen onu Zaptiye Nezareti'nden azlettirerek, ölünceye kadar Konya, Yanya ve Manastır gibi vilayetlerde bulundurmıştır⁵⁴⁴.

Hüseyin Avni Paşa kendisi gibi sürgün cezasına uğramış olan Maliye Nâzırı Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa ile de işbirliği yapmıştır. Ayrıca Veliaht Şehzade Murad Efendi ile de gizlice haberleşmeye başlamıştır. Padişaha sadık olan Esad Paşa'nın sadrazam olarak kalması Hüseyin Avni Paşa'nın işine gelmediği için, saraydaki adamları olan hazinedar kalfa ile Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey'i, aleyhine kışkırtarak azlettirmiş, onun yerine, 16 Nisan 1873'de işbirlikçisi ve sırdaşı olan Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadrazam olmasını sağlamıştır. Midhat Paşa ile de anlaşarak, onun da Adliye Nâzırı olmasını sağlamıştır. Bu işbirliğinin güçlendirilmesi amacıyla Şirvânizade'nin adamı olan Sadık Paşa da Rüşumat Emaneti'ne getirilmiştir⁵⁴⁵. Bunlar Sultan Abdülaziz'i hal' etmeye ittifak ederler. Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadaret makamına getirilmesi de bunun içindir. Sadık Paşa da Şirvânizade ile Hüseyin Avni Paşa arasında aracılık yapmıştır.

⁵⁴⁴ BOA, Y.EE., 20/21.

⁵⁴⁵ *Takvim-i Vekayi*, No: 1571, 18 Safer 1290, s. 1; *Ruznâme-i Ceride-i Havâdis*, No: 2141, 18 Safer 1290, s. 1; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 102; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 244; Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 180.

Şirvânizade sadaret makamına geldikten sonra vekiller zaman zaman yalılarda geceleri toplanıp özel konuları görüşmüşlerdir. Bir gece bu işbirlikçiler de dahil bazı vekiller Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın yalısında toplanırlar⁵⁴⁶. Devletin kötüye gidişini önlemeye ve ıslaha, gelir ve gider dengesini sağlamaya yönelik, Sultan Abdülaziz'e ikaz niteliğinde bir lâyiha hazırlanmasına karar verirler. Bu lâyiha Midhat Paşa tarafından hazırlanarak sadrazama sunulur. Sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa bir ara padişahın huzurunda bu lâyihadan bahsedince padişah çok sinirlenir ve Midhat Paşa'yı azlederek Selanik Valiliği'ne tayin eder⁵⁴⁷.

Sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa, hazırlanan lâyihayı kabul etmediği gibi, Sultan Abdülaziz'den gördüğü yakınlık sonucunda Hüseyin Avni Paşa'dan da uzaklaşmaya başlamış, hal' fikrinden vazgeçmiştir⁵⁴⁸. Bunun üzerine Hüseyin Avni Paşa hemen padişahın huzuruna çıkıp, Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa'yı kötüleyerek şöyle demiştir: “Bunlar devlet-i aliyyenizi bir meşrûti hükümet şekline koymak istiyorlar. Ben de içlerindeyim. Yalnızca fikir ve niyetlerini anlamak için onların yanında görünüyorum. Asker elimizde ya, ne vakit ister isen onları cezalandırırız.” Hüseyin Avni Paşa'nın, padişahın huzurunda Midhat Paşa ve kendisi aleyhinde konuşmalarından haberi olmayan Sadrazam Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa, erken davranıp kurtulabilmek için padişahın huzuruna çıkmış ve Midhat Paşa'nın kötü niyetinden ve bir şartname hazırladığından bahsederek onun azledilmesini sağlamıştır⁵⁴⁹.

Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın sadrazamlığı sırasında bir akşam konakta beraber içki içip hanendeleri dinlerken Hüseyin Avni Paşa, sadrazama şöyle demiştir: “Hatırınızdadır, evvelce ikimiz de bu memlekette sürüldük. Bugün her ne kadar birer mevkiimiz varsa da ilerde tekrar o felakete düşmeyeceğimize kim garanti verebilir? Benim saraya güvenim kalmamıştır. Padişah, Mahmud Paşa'nın sadrazamlığı sırasında her istediğini yapmaya alıştı. Gereken yapılarak saltanatta yenilik yolu tutulmalıdır.” Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa tedbirli davranarak bu sözlere geçiştirici cevaplar vermiştir. Gördükleri hakarete padişahın doğrudan etkili olmadığını, asıl Mahmud Nedim Paşa'nın, makamını koruyabilmek için bu yola başvurduğundan şüphesi

⁵⁴⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.m.*, s. 223.

⁵⁴⁷ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 180-181.

⁵⁴⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 104.

⁵⁴⁹ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.m.*, s. 224.

bulunmadığını söylemiştir. Böyle fikirlerin devlet ve millete zarar vereceğini, bir daha böyle bir şeyi ağzına almaması gerektiğini söyleyerek Hüseyin Avni Paşa'yı uyarmıştır. İstedığı cevabı alamayan Serasker Hüseyin Avni Paşa, içki meclisinde bu derece açıldığı için pişman olmuştur. Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın tehlikeli olabileceğini düşünerek onu makamından düşürmeye fırsat aramaya başlamıştır. Bir gün bu fırsatı bulmuş ve padişahın huzuruna çıkarak Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa aleyhinde şunları söylemiştir: “Sadrazamın maksadı, istiklâl-i hümâyunu yok etmektir. Veliahd Murad Efendi'ye sevgi ve bağlılığı çok kuvvetli olduğundan Maliye Nâzırlığı sırasında maaşlarını ay çıkmadan verdirirdi.” Bu görüşme sonrasında Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa azledilmiş ve yerine Hüseyin Avni Paşa, seraskerlik görevi de üzerinde kalmak suretiyle sadrazamlık makamına getirilmiştir. Hüseyin Avni Paşa öncelikle hal' planından haberi olan Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'yı İstanbul'da buldurmak işine gelmediği için Halep Valiliği'ne göndermiştir. Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa kısa bir süre sonra Hicaz Valiliği'ne nakledilmiş ve Taif'te vefat etmiştir⁵⁵⁰. Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa'nın kilercisi, Hüseyin Avni Paşa'nın adamı olduğu için onun vasıtasıyla zehirletilerek öldürüldüğü de söylenmiştir⁵⁵¹. Aslında Şirvânizade Mehmed Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa'nın hal' planı hakkında padişaha bilgi vererek kurtulmayı düşünebilirdi. Ancak sessiz kalması, ya padişahın ya da Hüseyin Avni Paşa'dan çekindiğini göstermektedir.

Hüseyin Avni Paşa sadaret ile seraskerliği kendinde toplayıp, eski dostu Abdülkerim Nadir Paşa'yı serasker kaymakamlığına tayin ederek, hal' meselesini uygulamaya koyabilmek için her türlü engeli ortadan kaldırmıştır. Kendisine her zaman saygı gösteren Abdülkerim Nadir Paşa'dan, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi ve ortadan kaldırılması konusunda destek almıştır. Bu dönemde Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'i hal'e birkaç defa teşebbüs ettiği halde engelleyici durumlar sebebiyle amacına ulaşamamıştır⁵⁵².

Hüseyin Avni Paşa, kendisine güvenmediği Şûrâ-yı Devlet Reisi Muavini Cevdet Paşa'yı da geçici olarak Yanya vilayetine vali olarak göndermiştir. Üç ay içinde Sultan Abdülaziz'i hal' edeceğini düşünen Hüseyin Avni Paşa, Cevdet Paşa'ya, ailesini

⁵⁵⁰ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 58-59; Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 182; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 267.

⁵⁵¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 219.

⁵⁵² Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 184; Tuğrul Afşin-Erdal Taşbaş, *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009, s. 387.

yanında götürmemesini, en geç üç buçuk ay sonra geri döneceğini söylemiştir⁵⁵³. Bu konuda, Sultan Abdülaziz'in hal'i sonrası Cevdet Paşa ile görüşmesinde, önce Şirvânîzâde Rüşdü Paşa'nın sadarete getirilmesinin, daha sonra da Cevdet Paşa'nın Yanya'ya gönderilmesinin sebebini açıklamıştır. Sohbet esnasında, "Bu olaya dair herkes bir söz söylüyor. İhtimal ki, tarihlerde dahi yanlış şeyler yazarlar. Gerçek durumu size ifade etmek isterim. Eğer buna dair bir tarih yazarsanız, doğrusunu yazarsınız ve başkası yazar ise düzeltirsiniz" diyerek bu hususa dair ne kadar evrak var ise vereceğini söylemiş ve buna dair tarihçe kaleme almasını rica etmiştir. Burada ayrıca, Sultan Abdülaziz'in hal'i işine yıllar önce niyet ettiğini, defalarca teşebbüste bulunmasına rağmen engellerle karşılaştığını ve nihayet Rüşdü ve Midhat Paşalarla ittifak yaparak bu işi başardığını anlatmıştır⁵⁵⁴.

3. Talebe-i Ulûm Ayaklanması

Mahmud Nedim Paşa ikinci defa sadarete gelince, kendisine rakip olarak gördüğü Hüseyin Avni Paşa'yı Bursa valiliği ile İstanbul'dan uzaklaştırmıştır. Midhat Paşa da, Sultan Abdülaziz'e karşı Hüseyin Avni Paşa ile aralarındaki ittifaktan dolayı Adliye Nâzırlığı'ndan istifa etmiş, Mahmud Nedim, Sakızlı Ahmed Esat Paşa ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi gibi saraya bağlı kişileri hükümetten uzaklaştırmak için çalışmalarına başlamıştır⁵⁵⁵. Midhat Paşa'nın amacı, talebe-i ulûm'u yani medrese öğrencilerini kullanarak hükümet değişikliği yapmaktır. Bursa'dan bu işi takip eden Hüseyin Avni Paşa'ya da kolaylıklar hazırlamaktaydı. Midhat Paşa, bir taraftan Topkapı dışında Çırpıcı Çayırı'ndaki köşkünde Yeni Osmanlılar'dan Ziya Bey ile Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Efendi ile padişahı hal' etme meselesini görüştüktan sonra medrese öğrencilerinin ayaklandırılmasına karar vermiş, diğer taraftan da sarrafı Hristaki Efendi ve doktoru Kapolyon vasıtasıyla da Şehzade Murad Efendi ile gizlice haberleşmiştir. İstanbul'da bir karışıklık çıkartarak Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazamlıktan, Hasan Fehmi Efendi'yi de Şeyhülislamlik'tan düşürmek için Şehzade

⁵⁵³ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 130-131.

⁵⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 235-236.

⁵⁵⁵ Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C. XVIII, s. 526; Erdoğan Tokmakçioğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyandar, Geçit Kitabevi*, İstanbul 2006, s. 287.

Murad Efendi'nin sarrafi Hristaki, Midhat Paşa'nın aracılığı ile medreselere gizlice para dağıtarak öğrencileri ayaklandırmıştır⁵⁵⁶.

Sultan Abdülaziz'in saltanatının son iki ayı, gerginliklerin son derece arttığı, iç ve dış vaziyetin çok karışık olduğu bir dönemdir. Hersek isyanı, Bulgaristan isyanı, Selanik olayı ve Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesi Osmanlı ülkesinde büyük heyecan uyandırmıştır⁵⁵⁷. Bosna ve Bulgaristan köylerinde savunmasız Müslümanların öldürülmesi sonucunda Avrupa basınında olayların çarpıtılması Müslümanları galeyana getirmiştir⁵⁵⁸. Bu olaylar devam ederken İstanbul'da da sıkıntılar günden güne artmaktaydı. Halk arasında hükümet aleyhinde bir takım uydurma sözler de dolaşmaktaydı. Bunlardan biri olan, padişahın Rus elçisi General İgnatıyef ile gizlice ittifak ettiği, Şehzade Yusuf İzzettin Efendi'yi veliaht ilan edeceği, buna itiraz edenleri cezalandırmak için Rusya'dan otuz bin asker getireceği yönündeki haberler halkı korku ve telaş içinde bırakmıştır. Bu sırada kamuoyunun en fazla nefret ettiği kişi, bu durumdan sorumlu olan Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'dır. Onun aleyhinde herkes ağzına gelen sözü söylemekten çekinmemektedir. İgnatıyef'den aldığı rüşvet abartılı bir şekilde halkın ağzında dolaşmaktadır. O günlerde İgnatıyef tarafından, yakında bütün Müslümanların, gayri Müslimleri keseceği, İstanbul sokaklarında sel gibi kanlar akacağı yönünde bir haber daha yayılmıştır. Bu haber gayri Müslim halkı oldukça korkutmuş ve telaşlandırmıştır. Herkes tedbir için silahlanmaya başlamış, İstanbul'da silahçı dükkânlarında silah bırakmamışlardır. Bu gelişmeler karşısında Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa amaçlarına ulaşma noktasında harekete geçmek için ortamın uygun olduğunu ve vaktin geldiğini anlamışlar, vakit kaybetmeden hemen faaliyete başlamışlardır⁵⁵⁹. Önce Sadrazam Mahmud Nedim Paşa hükümetini devirmek için medrese öğrencileri, daha sonra Sultan Abdülaziz'i hal' için askerler kullanılacaktır⁵⁶⁰. Öğrencilerin ayaklanmasıyla halkın da kendiliğinden onlara katılması beklenmekteydi. Bu düşünceyle başta Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa olmak üzere Mahmud Nedim Paşa'ya muhalif olan devlet adamları medrese öğrencilerini

⁵⁵⁶ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 106; Tevfik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 11; *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tavsıra-i İbret)*, s. 185.

⁵⁵⁷ Orhan Koloğlu, *Abdülhamit Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987, s. 117; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 101.

⁵⁵⁸ Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 206.

⁵⁵⁹ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 169; Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 18-19; Tevfik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 12; Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 51-52.

⁵⁶⁰ Can Alpgüvenç, *Sultan Abdülaziz Han ve Darbeci Paşalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011, s. 161.

ayaklanmaya teşvik etmişlerdir. İstanbul medreselerindeki öğrencilerin çoğu Rumeli halkından olduğu için, bazıları, anne, baba ve akrabalarının Bulgarlar tarafından öldürüldüğünü ve mallarının yağma edildiğini veya durumlarının tehlikede olduğunu duymalarıyla huzursuz idiler ve böyle bir teşvike müsaittiler⁵⁶¹. Öğrenciler, memleketlerinde meydana gelen olaylarda binlerce insanın ölmesi sebebiyle Mahmud Nedim Paşa'ya düşmanlık beslemektedirler⁵⁶².

Bu ayaklanmada etkin rol oynayanlar içerisinde *Tercüman-ı Ahval* gazetesi sahibi Ağâh Efendi, öğrencilerden Yunus Kadri ve Fehmi Efendiler, Fatih bölgesi Zaptiye Komutanı Abdülkerim Bey bulunmaktadır. İsmail Kemal, Hasan Fehmi, Köse Raif, Rifat Bey gibi aydınlar da ayaklanmayı desteklemiş ve öğrencilerin derslere girmemeleri için teşvikte bulunmuşlardır⁵⁶³. Hatta bazıları bu öğrencilere, “Haydi ne duruyorsunuz, din ve memleket elden gidiyor, Müslüman halk horlanıyor. Şimdi derslerle uğraşmanın sırası mı?” deyince onlar da harekete geçmiştir⁵⁶⁴.

İstanbul'daki gelişmeleri yakından takip eden İngiliz elçisi Henry Elliot, mayısın yirmi altıncı günü İngiliz hükümetine takdim ettiği bir raporda, “Kânun-i Esâsi ve Meclis-i Mebusan sözleri herkesin ağızındadır. İstanbul halkının en zekisi ve en bilgilisi olan softalar, Müslümanların ve Hıristiyanların yardımlarını kazandıklarından haberdar olup, devlet işleri ve milletin idaresini Meclis-i Mebusan gibi menfaati aşikâr olan bir usule bağlanmadıkça rahat durmayacaklardır. Abdülaziz bunların taleplerini reddettiği halde hal'i çaresiz gibi görünüyor”⁵⁶⁵ diyerek isyan ortamı hakkında bilgi vermiştir.

Hüseyin Avni Paşa Bursa'dan gönderdiği mektupta, medrese öğrencilerinden yararlanılacak zamanın çoktan gelip geçtiğini, İstanbul'da fazla asker bulunmamasını ve hemen harekete geçilmesini yazmaktaydı. Bu doğrultuda Hüseyin Avni Paşa'nın dostu olan Serasker Abdi Paşa, ayaklanmadan bir hafta önce İstanbul'da fazla asker bırakmamıştır. Askerlerin çoğu sınırlara sevk edilerek gerekli tedbirler alınmıştır⁵⁶⁶.

Bu gelişmelerin sonucu olarak 10 Mayıs 1876 Çarşamba günü önce Fatih, daha sonra Bayezid ve Süleymaniye medreselerindeki üç dört bin kadar öğrenci derslerini

⁵⁶¹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 102.

⁵⁶² Midhat Sertoğlu, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3204.

⁵⁶³ Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, s. 97.

⁵⁶⁴ Hıfzı Topuz, *Meyyâle*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 150.

⁵⁶⁵ Henry Eliot, *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, s. 16.

⁵⁶⁶ Tuğrul Afşin-Erdal Taşbaşı, *a.g.e.*, s. 293, 333.

bırakarak, “İlim tahsili asayiş zamanında olur. Böyle fitne, fetret ve kargaşa zamanında ilim talebeleri silahlı olur. Devlet ve memleketin hakları ve bağımsızlığı düşmanların ayakları altında çiğnendiği bir zamanda derslerle uğraşmak dindarlık ve yiğitliğe uygun değildir. Her tarafta Müslümanlar, Hristiyanların hakaret ve kıyımları altında eziliyor. Buna yol açan devlet büyüklerini ortadan kaldırmak hepimize düşen bir vazifedir. Binaenaleyh ders okumayacağız, şu felaketselere bir çare bulacağız” gibi nutuklarla Fatih ve Bayezid meydanlarında mitingler düzenlemişlerdir. Bu sırada Bâb-ı Meşihat’tan öğrencileri yatıştırmak için memurlar gelmiş, bu işten vazgeçmeleri için nasihat etmişler, daha sonra Fatih Karakol Komutanı öğrencilerin ileriye hareketini engellemek için teşebbüste bulunmuş ancak başarılı olunamamıştır. Öğrencilerin nasihatleri dinlememelerinde Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi’yi istememeleri etkili olmuştur. Hasan Fehmi Efendi’nin, kendisini kurtarmak ve sevgi gösterip yaranmak için Rus elçisi General İgnatiyef’e, “Bir gözüm sensin, bir gözüm de oğlum Haydar’dır” dediği söylentisi dolaşmaktaydı. Bu söylenti yüzünden öğrenciler nasihatleri dinlemedikleri gibi şeyhülislam aleyhindeki düşüncelerini de açıklamışlardır. Bir ara bu topluluğun dağılması için asker tehdidinde de başvurulmuşsa da, bu harekette askerlerin de rızası olduğu için askerî heyet bunu kabul etmemiştir. Bu harekete katılanlar içinde Şirvânîzâde Ahmet Hulusi Efendi ve Gürcü Şerif Efendi gibi tanınmış ulemanın bulunması İstanbul halkına cesaret vermiştir. Böylece başına sarık saran mutaassıp insanlar da bu öğrenci hareketine katılmışlardır⁵⁶⁷.

Medrese öğrencilerine gecedan silah dağıtılmıştı. Ayrıca sarraf Hristaki’nin 8 Mayıs 1876 Pazartesi günü getirip teslim ettiği paralar da bekâr ve muhtaç öğrencilere dağıtılmıştı. Bu paralarla silah almaları istenmişti⁵⁶⁸. Önce Bâb-ı Seraskeri’de toplanan kalabalık burada fazla kalmamış ve Bâb-ı Âli’ye doğru yürümüşlerdir. Bâb-ı Âli’ye gelince hep birlikte “Sadrazamla şeyhülislamı istemeyiz” diye bağışmaya başlamışlardır. Bâb-ı Âli ve Bâb-ı Fetvâ çevresinde silahlı olarak dolaşan kalabalık, kimseye zarar vermemiş, silahlarını gizlemiş ve terbiyeli bir tavır takınmıştır⁵⁶⁹.

⁵⁶⁷ BOA, *İ.DH.*, 50511/724; Ahmed Saib, *Vak’a-i Sultan Abdülaziz*, s. 170-171; Mahmud Celaledin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, s. 92-93; Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 52; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 167-168; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 153-154; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 14.

⁵⁶⁸ Tuğrul Afşin-Erdal Taşbaş, *a.g.e.*, s. 292.

⁵⁶⁹ Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 10; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 154.

Öğrenciler o gün Bâb-ı Seraskeri'ye giderken gördükleri şehzade Yusuf İzzettin Efendi'yi çevirmişler ve saraya dönmesini, sadrazam ile şeyhülislamın azlini istediklerini⁵⁷⁰ babasına söylemesini rica etmişlerdir. O da saraya dönüp durumu Sultan Abdülaziz'e anlatmıştır⁵⁷¹.

Medrese öğrencilerinin ayaklanması saraya aksedince Sultan Abdülaziz çok telaşlanmış, ne yapacağını şaşırmıştır. Ancak soğukkanlılığını koruyabilen birkaç kişinin bir araya gelmesiyle gerekli tedbirlerin alınması teşebbüsünde bulunulmuştur⁵⁷². Sultan Abdülaziz bu meseleyi görüşmek üzere Valide Sultan'ı, oğullarından ikisini, Şehir Emini'ni, Rumeli Kazaskeri'ni ve ulemeden iki kişiyi yanına çağırıştır. Bu görüşmede Valide Sultan ayaklananların isteklerinin reddedilmesini, medreselerin derhal kapatılıp, medrese öğrencilerinin taşraya sürgün edilmesini tavsiye etmiştir. Fakat devlet adamları bu fikirde değildir. Onlar İstanbul'da bir ihtilal olursa ne gibi tehlikelere sebep olacağını padişaha ayrıntılı olarak anlatarak halkın isteklerinin kabul edilmesini teklif etmişlerdir. Sultan Abdülaziz de bu fikri kabul etmiştir. Fakat "Öğrencilerin isteklerini bir defaya mahsus kabul ediyorum. İleride başka bir istekte daha bulunacak olurlarsa haklarında şiddetli tedbire başvururum" diyerek de kendini teselli etmiştir⁵⁷³.

Sultan Abdülaziz, Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey ve Seryâver Halil Paşa gibi büyük memurları öğrencilerin toplandıkları camilere göndermiştir. Bu memurlar öğrencilere amaçlarının ne olduğunu sormuş, öğrencilerden bir ikisi kalabalığın biraz önüne çıkarak, devletin ehil olmayan vekiller yüzünden düştüğü durumu anlatmışlardır. Ayrıca sadrazam ve şeyhülislamdan kimsenin memnun olmadığını, bunların azledilmesini ve yerlerine milletin güvenini kazanmış kişilerin tayin edilmesini istediklerini söylemişlerdir. Bu sırada kalabalık arasında, sadrazamlığa Midhat veya Rüşdü Paşa'nın, şeyhülislamlığa Hasan Hayrullah Efendi'nin getirilmesi gerektiği hakkında sözler duyulmuştur. Kalabalığı dağıtmak için gelen memurlar öğrencilere ve müderrislere birçok nasihatte bulunmuşlar, isteklerinin gereğine bakılacağını vaat etmişlerdir. Ancak bir sonuç alınamamıştır. Ayaklanmacılar, meşru istekleri kabul

⁵⁷⁰ Öğrencilerin bu isteklerinde, Sadrazam Mahmud Nedim Paşa'nın padişaha sadık olması ve Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin ilmi makamlara kendi yandaşlarını yerleştirmesi etkili olmuştur. Mustafa Polat, *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003, s. 137.

⁵⁷¹ Henri Eliot, *a.g.e.*, s. 9.

⁵⁷² Tefik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 14.

⁵⁷³ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 14.

edilmeden dağılmayacaklarını ısrarla ifade etmiştir. Bunun üzerine memurlar saraya dönerek gördüklerini ve duyduklarını padişaha anlatmıştır. Padişah bir şeye karar verememiştir. İstekleri yerine gelmeyince öğrenciler dağılmamış, geceyi Bâb-ı Âli civarında geçirmiştir. Ertesi gün kalabalık daha da artmıştır. Saray duruma daha fazla direnememiş ve isyancıların isteklerini yerine getirmiştir. Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi görevlerinden azledilince isyancılar dağılmışlardır⁵⁷⁴.

Bu olaydan en fazla zarar görenler Sadrazam Mahmud Nedim Paşa ile Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'dir. Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey, Bâb-ı Âli'ye gelip azlini bildirip sadaret mührünü alınca Mahmud Nedim Paşa hemen ayakkabısız ve yayan olarak Bâb-ı Âli'den çıkmış, yukarı doğru giderken İran Büyükelçiliği'nin ötesinden beriye doğru bir öğrenci grubunun gelmekte olduğunu görmüştür. Korkudan Büyükelçiliğin alt tarafındaki sokaktan aşağı doğru sapan Mahmud Nedim Paşa, aşağıda bir araba bulmuş ve İskele yönüne inerek yalısına gitmiştir. Gelen öğrenci grubu Süleymaniye Camii'ndeki topluluktan ayrılıp gelen bir fedai grubu olup, Mahmud Nedim Paşa'yı idam etmek için Bâb-ı Âli'ye geliyorlarmış⁵⁷⁵. Sadaret Dairesi'ne gelip Mahmud Nedim Paşa'yı sormuşlar, "Şimdi azlolunarak çekip gitti" cevabı verilince, birer kahve içip Süleymaniye tarafına geri dönmüşler. Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi de öğrencilerin kendi aleyhindeki gösterilerini ve Bâb-ı Meşihat'e bir heyet göndermek teşebbüsünde bulduklarını duyar duymaz dairesinden kaçarak akrabasından birinin evinde gizlenmiştir⁵⁷⁶.

Sultan Abdülaziz isyancıların isteklerini yerine getirmede aceleci davranmıştır. Böylece hükümet, padişahın aleyhinde bulunan darbecilerin eline geçmiş ve saltanat değişikliği için kolaylık kapısı açılmıştır. Bu gelişmeler, aslında Sultan Abdülaziz'in, farkında olmadan kendi sonunu hazırladığını göstermektedir⁵⁷⁷.

⁵⁷⁴ Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 52-53; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 154-155.

⁵⁷⁵ Bu sırada Bursa'da bulunan Hüseyin Avni Paşa, İstanbul'daki dostlarıyla ilişkisini devam ettirmiş, medrese öğrencileriyle de araçlar vasıtasıyla haberleşmiştir. Dolayısıyla öğrencilere Mahmud Nedim Paşa'nın idam talimatını veren Hüseyin Avni Paşa'dır. Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar*, s. 686.

⁵⁷⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 228; Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 172.

⁵⁷⁷ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 94; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Sultan Aziz'in İntiharı", *Resimli Tarih Mecmuası*, C. 2, S. 23, Kasım 1951, s. 1065.

4. Hal' Heyetinin Kuruluşu

Sultan Abdülaziz talebe-i ulûm ayaklanması üzerine istemeyerek de olsa hükümet değişikliğine gitmek zorunda kalmıştır. 12 Mayıs 1876 Cuma günü Mahmud Nedim Paşa'nın azledilmesiyle sadrazamlık görevine dördüncü defa Mehmed Rüşdü Paşa, Hasan Fehmi Efendi'nin azledilmesiyle şeyhülislamlık görevine ikinci defa Hasan Hayrullah Efendi, Abdülkerim Nadir Paşa'nın azledilmesiyle de seraskerlik görevine dördüncü defa Hüseyin Avni Paşa getirilmiştir. On gün sonra da Midhat Paşa, Meclis-i Vükela memuriyetine tayin edilmiştir⁵⁷⁸. Aslında ayaklanma sonrası Midhat Paşa'nın sadrazamlık görevine getirilmesi beklenmekteydi, ama bu mümkün olmamıştır. Padişah bu göreve Mehmed Rüşdü Paşa'yı uygun görmüştür⁵⁷⁹. Sultan Abdülaziz'in hal'ine bu dört kişi karar vermiştir⁵⁸⁰.

Erkân-ı erbaa adı verilen bu dört kişinin karakterleri ve devlet idaresi hakkındaki düşünceleri birbirinden farklı olmasına rağmen iki noktada birleşerek bir araya gelmişlerdir. Birincisi kendilerini sürekli makamlarından uzaklaştıran Mahmud Nedim Paşa'ya düşmanlık, ikincisi kendilerine hiçbir zaman açıkça güven göstermeyen Sultan Abdülaziz'e güvensizliktir. Bu nedenle bu kişiler kendi güvenliklerini sağlamayı, devletin sıkıntılarına çözüm bulmayı ve sert tabiatlı Sultan Abdülaziz yerine yumuşak tabiatlı Sultan V. Murat'ı tahta çıkarmayı düşünmektedirler⁵⁸¹. Yapılan hükümet değişikliği ile Sultan Abdülaziz'i tahttan indirecek olan kadro iktidara gelmiş ve darbe için uygun ortam oluşturulmuştur.

Hüseyin Avni Paşa önce 11 Mayıs 1876 Perşembe akşamı Meclis-i Hass-ı Vükela memuriyetine tayin edilerek, İstanbul'a dönmesine dair kendisine bir telgraf çekilmiştir. Onu İstanbul'a getirmek üzere de Loyd şirketine ait Nil vapuru Mudanya'ya gitmek üzere İstanbul limanından hareket etmiştir. Hüseyin Avni Paşa telgraf eline geçtikten dört saat sonra Bursa'dan ayrılarak Mudanya'ya doğru hareket etmiştir. Mudanya'da İstanbul'dan gönderilen vapura binerek İstanbul limanına gelmiş, oradan doğruca Paşalimanı'ndaki yalısına gitmiştir. 12 Mayıs 1876 Cuma günü Başmâbeynci

⁵⁷⁸ BOA, *İ. DÜİT*, 190/41; *Takvim-i Vekayi*, No: 1813, 20 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3080, 18 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3081, 19 Rebiülahir 1293, s. 1; *Sabah*, No: 67, 19 Rebiülahir 1293, s. 1; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 14-15; Ali İhsan Gencer, *a.g.m.*, *TDVİA*, C. XVIII, s. 526.

⁵⁷⁹ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, s. 26.

⁵⁸⁰ M. Kaya Bilgegil, *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979, s. 207.

⁵⁸¹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 104, 111.

Hafız Mehmet Bey'in padişahla görüşmesinden sonra Hüseyin Avni Paşa serasker olarak görevlendirilmiştir⁵⁸².

Sultan Abdülaziz yeni hükümet üyelerini huzuruna kabul etmiş ve “Sizi halk istediğinden memur ettim. Bakalım şimdi ne yapacaksınız” demiştir. Mehmed Rüşdü Paşa da, “Efendimiz, halk bizi ne bilsin. Namımızın yayılması bize yönelen yüksek ilgilerinizin neticesidir” diye cevap verince, padişah önceki sözünü tekrarlamıştır. Böylece Sultan Abdülaziz yeni vekiller heyetine güveni olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla yeni heyetin uzun süre görevlerinde kalmalarını düşünmediği anlaşılmaktadır. Gerçekten de birkaç gün sonra Sultan Abdülaziz tarafından Mahmud Nedim Paşa’ya sadrazamlık teklif edilmiştir. Fakat Mahmud Nedim Paşa; Mehmed Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar İstanbul’dan uzaklaştırılmadıkça bunu kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Sultan Abdülaziz buna cesaret edemeyince yeni heyet makamlarında kalmıştır. Ancak tekrar hükümet değişikliği yapılmaya çalışıldığını öğrenen yeni heyetteki paşaların Sultan Abdülaziz hakkındaki kin ve düşmanlıkları daha da şiddetlenmiştir⁵⁸³.

Darbenin bir numaralı şahsiyeti olan Hüseyin Avni Paşa’nın neden bu işe giriştiğini daha önce açıklamıştık. Şimdi de Hüseyin Avni Paşa’ya destek olan diğer şahsiyetlerin Sultan Abdülaziz’i tahttan indirme işine girme sebeplerini açıklayalım.

Darbenin iki numaralı şahsiyeti olan Midhat Paşa bu işe meşrutiyet için girmiştir. Midhat Paşa, fikren ve kalben bağlı olduğu Yeni Osmanlılar gibi Meşrûtiyet taraftarıdır. Darbenin fikri ve psikolojik ortamını Yeni Osmanlılar hazırlamıştır. Midhat Paşa ve Yeni Osmanlılar Cemiyeti üyeleri, meşruti yönetimin kurulması için gerekirse Sultan Abdülaziz’in tahttan indirilmesini de düşünmektedirler⁵⁸⁴. Yeni Osmanlılar’ın düşüncelerinden etkilenen Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz’in baskısı ile gücünü kaybetmekte olan Tanzimat bürokrasisini korumak için meşrutiyeti istiyordu⁵⁸⁵. Midhat Paşa, anayasanın kabul edilmesi ve meclisin açılmasıyla padişahın istibdat ve

⁵⁸² *Sabah*, No: 66, 18 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3080, 18 Rebiülahir 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3081, 19 Rebiülahir 1293, s. 1; Tuğrul Afşin-Erdal Taşbaşı, *a.g.e.*, s. 330, 340, 353, 367, 372.

⁵⁸³ *Servet-i Fünun*, No: 1545-71, Sene 35, C. 59, 25 Mart 1926, s. 296; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, s. 97; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 271; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, (Çeviren: Server Tanilli), Alkım Yayınevi, İstanbul 2007, s. 118.

⁵⁸⁴ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, “Sultan Aziz’in İntiharı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, C. 2, S. 23, Kasım 1951, s. 1065; Meltem Valandova, *Hüseyin Avni Paşa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007, s. 22.

⁵⁸⁵ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, s. 42.

mutlakiyetine engel olunabileceğine inanmaktaydı⁵⁸⁶. Bunun yanında Midhat Paşa, devletin yaşadığı sıkıntıları aşabilmesi için meşruti idareden başka çare düşünemiyordu. Bu amaca ulaşabilmek için gerekirse bu uğurda hayatını dahi feda etmeye kesin karar vermişti. Ancak bu fikri gerçekleştirmek o kadar kolay değildi⁵⁸⁷. Midhat Paşa meşrutiyetin ilanını gerçekleştirmek için önce Sultan Abdülaziz'e lâyhalar sunmuştur. Bu lâyhalarda kurtuluş çaresini Kânun-i Esâsi ilanı olarak belirtmektedir. Fakat Mahmud Nedim Paşa, Midhat Paşa'nın bahsettiği yeni düzenin, kendisi ve yandaşı vekillerin nüfuzunu artıracak ve padişahın bağımsızlığını ortadan kaldırarak muhtemelen cumhuriyetin ilanı için bir tertip olduğunu padişaha ifade etmiştir. Bu durumda padişah, Mahmud Nedim Paşa'nın etkisinde kalmış ve Midhat Paşa'nın isteklerini dikkate almayarak eski düzende ısrar etmiştir. İşte padişahın değişime açık olmayan bu tutumundan dolayı Midhat Paşa darbeye karar vermiştir⁵⁸⁸. Bu dönemde amacına ulaşamayacağını anlayan Midhat Paşa, meşruti idarenin kurulabilmesi için Veliht Murad Efendi'nin tahta çıkması gerektiğini düşünerek, bu konuda da çalışmalara başlamıştır⁵⁸⁹.

Midhat Paşa darbe meselesini bazı vezirlerle de görüşmüştür. Bir gün Meclis-i Âliye memuru Namık Paşa'ya, "Abdülaziz Han'ı hal' etmedikçe devletin ıslahı mümkün değildir. Gerekenlerle ittifak yapıldı. Sen nasıl harekette bulunacaksın?" diye sormuştur. Namık Paşa da, "Sokağa çıkıp halkı başıma toplayacak değilim ya, mukadderat-ı ilahiye ne ise zuhur eder" cevabını vermiştir⁵⁹⁰.

Midhat Paşa, ilk sadaretinden, iki buçuk ay gibi kısa bir süre sonra azledilmesinden ve saraydaki orta oyunlarında vekillerin taklidinin yapılmasından rahatsızdır. Dolayısıyla Sultan Abdülaziz'e şahsî kırgınlığı vardır⁵⁹¹. Ancak Midhat Paşa Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadesinde, Sultan Abdülaziz'e karşı bir kininin olmadığını, darbenin millet ve devletin selameti için bütün halkın ittifakıyla gerçekleştiğini belirtmiştir. Sultan Abdülaziz'in en büyük hatası olarak, Mahmud Nedim Paşa'yı desteklemesi ve saray israfını gösteren Midhat Paşa'nın tek isteği

⁵⁸⁶ Kemal H. Karpat, *İslâmın Siyasallaşması*, s. 165.

⁵⁸⁷ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmîs*, s. 67-71; Tuğrul Afşin-Erdal Taşbaş, *a.g.e.*, s. 257, 261.

⁵⁸⁸ Midhat Paşa, *Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâti, Menfâ Hayatı, Mir'at-ı Hayret*, (Neşreden: Ali Haydar Midhat), C. II, Hilal Matbaası, İstanbul 1325, s. 53-54; Bekir Sıtkı Baykal, *Mihat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara 1964, s. 40.

⁵⁸⁹ Vasfi Mahir Kocatürk, *Osmanlı Padişahları*, Buluş Yayınevi, Ankara 1962, s. 336.

⁵⁹⁰ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949, s. 75.

⁵⁹¹ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 256.

memlekete bir meşveret usulünün gelmesi ve bir Kânun-i Esâsi idaresinin kurulmasıdır⁵⁹².

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Sir Henry Elliot da, Midhat Paşa'nın meşrutiyet isteğiyle darbede rol oynadığını belirtmektedir. Elliot, Midhat Paşa'nın meşrutiyet ile ilgili görüşlerini ve ona olan desteğini şu sözleriyle ifade etmektedir: "...Midhat Paşa'nın yaratılış ve tabiatında riyakârlık mevcut olmayıp, amacı, devam eden yolsuzlukların önünü almaktı. Çoktan beri her dediğini yapmaya alışmış olan bir padişahın Midhat Paşa'nın sözü altında kalmaya sabır ve tahammül edemeyeceği tabii idi... 1875 senesi Kasım başlarında ıslahat fırkası taraftarlarından biri vasıtasıyla, asıl amacın bir meşrutiyet hükümeti kurmak olduğuna dair bilgi aldım. Bundan birkaç gün sonra Midhat Paşa bizzat beni görmeye gelip, bu konudaki görüşlerini açıkladı. Memleketin hızla harap ve helak olmakta olduğunu, rüşvetin emsali görülmemiş bir dereceye vardığını, bir taraftan devlet memurları ve halk aç ve bî ilaç bir halde iken, öbür taraftan hünkârın zevk ve sefası için milyonlarca liralara içeriye dökülmemekte olduğunu, memuriyetlerini satın alan valiler, mutasarrıflar ve sair memurlar tarafından halkın mal ve mülkü gasp ve yağma olunarak her vilayetin hali acınacak bir derecede bulunduğunu, memleketin kurtuluşu için hükümetin idare şeklini değiştirmekten başka bir çare olmadığını anlattı. Bu fenalıkların önünü almak, evvela Heyet-i Vükela'yı özellikle Maliye Nezareti'ni bir milli meclise karşı sorumlu tutarak padişahın kuvvet ve kudretini sınırlamak, ikinci olarak bu meclisin gerçekten bir milli meclis olması için din ve mezhebe bakmayarak her kısım halkı bir ve eşit tutmak, üçüncü olarak valiler üzerine kontrol getirerek vilayetlerin iyi idaresini sağlamak gibi şartlara bağlı olduğunu açıkladı. Midhat Paşa tarafından sıralanan bu şartlar hikmetli ve tedbirli olup, her yönden teşvik ve cesaretlendirmeye layık olduğunu teslim ve itiraf etmemek mümkün değildir..."⁵⁹³.

Elliot, darbede Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa'nın başrolde oynadığını da şu sözleriyle ifade etmektedir: "...Abdülaziz'in hal'inde doğrudan doğruya önyak olanlar

⁵⁹² *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, s. XXIV-XXV; *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mir'at-ı Hayret)*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), C. II, Temel Yayınları, İstanbul 1997, s. 95; Gökhan Çetinsaya - Şit Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *TDVİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 10.

⁵⁹³ Henry Eliot, *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, s. 10-12; Faruk Yılmaz-Yusuf İyi, "Sultan Abdülaziz Han'ın Ölümüne İlişkin İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'un "Vaka-i Sultan Aziz" Adlı Risalesi", *Yeni Türkiye*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II Siyasi Tarih, Yıl 8, S. 44, Ankara, Mart-Nisan 2002, s. 160.

Midhat Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa idi. Mehmed Rüşdü Paşa'nın ta baştan beri bu işten haberdar olup olmadığına dair kesin bir bilgin yoktur. Zannedirim bu hadiseden üç gün önce vatanın kurtuluşu için bir Meclis-i Mebusan kurulması gerekli olduğuna ve bunun icrası Abdülaziz'in hal'ine bağlı bulunduğuna dair Rüşdü Paşa ikna edilmiş ise de bahsedilen tedbiri olgunlaştıranlar ve içinde bulunulan tehlikeyi üzerlerine alanlar yalnız Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa idi. Bu iki zatın göze aldıkları tehlike az olmayıp başarılı olamazlarsa uğrayacakları ceza en az kılıç idi. Fakat Midhat ve Hüseyin Avni Paşalar planlarını ustaca yaparak, fikirden uygulamaya geçmesini de Türklere layık bir cesaret ve mertlikle gerçekleştirdiler..."⁵⁹⁴. Bu konuşmalar da göstermektedir ki, meşrutiyet isteyen Midhat Paşa ile meşrutiyete karşı olan Serasker Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal'inde başrolde görev yapmışlardır.

Darbenin üç numaralı şahsiyeti olan Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa bu işe meşrutiyet için değil, menfaati için yani ölünceye kadar sadarete bırakılacağını ümit ederek, ihtiyarlık döneminde rahat etmek için girmiştir⁵⁹⁵. Mütercim Rüşdü Paşa, Sultan Abdülaziz zamanında iki defa sadarete, üç defa seraskerlikte bulunmasına rağmen, bu görevlerinden kısa sürede azledildiği için saray aleyhindeki fikirlere yakın tavır içinde olmuştur. Darbeden sonra bir gün Bâb-ı Âli'de toplanan bir mecliste, "Ahd-i saltanatında on bir sene ma'zul bulundum" diyerek padişaha olan kırgınlığının sebebini açıklamıştır. Sadarete son gelişi halkın taşkınlığını yatıştırmaya yönelik olduğundan, bunun etkisi geçince yerinde kalma ihtimali olmadığını kendisi de biliyordu. Bu nedenle ihtiyar yaşında makamını korumak düşüncesiyle Hüseyin Avni ve Midhat Paşalara uymuştur⁵⁹⁶.

Aslında Mütercim Rüşdü Paşa böyle büyük bir işe karışacak cesareti olan bir şahsiyet değildir. Büyük ihtimalle Hüseyin Avni Paşa'nın baskısı ile bu işe karışmıştır⁵⁹⁷. Hüseyin Avni Paşa, "Artık bunu düşürmekten başka çare kalmadı. Hemen icabına bakmalı" diyerek Sultan Abdülaziz'in hal'i meselesini Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa'ya ilk anlatmasında olumlu bir cevap alamamıştır. Rüşdü Paşa, "Böyle büyük bir işe girişmek için epeyce düşünmek lazımdır. Acele işe şeytan karışır"

⁵⁹⁴ Henry Eliot, *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, s. 17-18; Henri Eliot, *a.g.e.*, s. 10-11.

⁵⁹⁵ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 24.

⁵⁹⁶ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 256; Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 106.

⁵⁹⁷ Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 240.

deyince Hüseyin Avni Paşa, “Demek oluyor ki, siz vatan ve milletin korku ve tehlike içinde yuvarlandığını gördüğünüz halde bu felaketli durumun zararlı sonuçlarını bekliyorsunuz” diyerek sert çıkmıştır. Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa’nın, söylediğini yapacak kadar güçlü olduğunu bildiği için bu işi onaylamadığını söylemekten çekinerek sesini çıkarmamıştır. Bu işin nasıl olacağını sorduğunda Hüseyin Avni Paşa, “Bu iş tam bir kolaylıkla ve hiçbir şamataya yol açmaksızın yapılır. Kamuoyu da bizimle beraber olur” diyerek garanti vermiştir. Bu görüşmede orada bulunan Midhat Paşa da, bu işin şeriata uygun ve doğru olması için şeyhülislamın fetvasına gerek olduğunu söylemiştir. Ayrıca Midhat Paşa, “Eğer bu maksatta işbirliğinden ayrılırsan, Bayezid Meydanı’nda milletin seni parça parça edeceğini düşünmelisin” diyerek sadrazama gözdağı vermiştir⁵⁹⁸.

Mütercim Rüşdü Paşa, Yıldız Mahkemesi’ndeki ifadesinde, Hüseyin Avni Paşa’nın tehdidiyle zorla bu işe katıldığını ve pişman olduğunu şöyle anlatmaktadır: “Elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbâb-ı şerrin seyf-i tahtına konulmuş olduğum halde hal’ esnasında memuriyette bulunmak bedbahtlığına mazhar oldum. Hüseyin Avni Paşa tarafından dolaylı olarak pek çok tehdide uğradığım malumdur. İşte yukarıda elim, dilim, ayağım bağlı olarak erbâb-ı şerrin seyf-i tahtına düşmüş olduğumu beyandan muradım bu hali beyan idi. Fakat bunun uzun uzun başlangıcı vardır. Tafsilatını beyan etmekte acizim”⁵⁹⁹.

Mütercim Rüşdü Paşa’nın eşine, kocasının bu işe katılma sebebi sorulduğu zaman, “Hiç onlarla beraber bulunmak istemedi... Paşa’yı tehdit ettiler, seni sağ bırakmayız, dediler. Mecburen işin içinde bulunup bulaştı” demiştir. Bu sözlerle kocasının istemeyerek bu işe girdiğini ifade etmiştir.

Mütercim Rüşdü Paşa kendisini ziyarete gelenlere, “Keşke bir sene evvel Allah canımı alaydı, şöyle olaydı da bu işin içinde bulunmasaydım” diyerek pişmanlığını belirtmiştir. Ancak “Kendisi istememiş olsaydı onu sadarete sevk etmezlerdi. İsteseydi bu fitneyi oradan kaldırabilirdi” diye aleyhinde sözler söylenmiştir⁶⁰⁰. Sultan Abdülaziz de ona güvenmediğini seraskerlikten azli sırasında söylediği şu sözlerle ifade etmiştir:

⁵⁹⁸ Basiretçi Ali Efendi, *İstanbul’da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, (Hazırlayan: Nuri Sağlam), Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997, s. 145; Ali (Basiret Gazetesi İmtiyaz Sahibi), *İstanbul’da Elli Yıllık Önemli Olaylar*, Sander Yayınları, İstanbul 1976, s. 73-74; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, s. 107.

⁵⁹⁹ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Hatıra-i Atıf”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), 1340, s. 49.

⁶⁰⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 235.

“Bu adam her şeye itiraz eder, ama devlete yarayacak küçük bir iş olsun meydana koymamıştır. Benim ecdadım bu gibilerin aklıyla hareket etmiş olsaydı, Konya ovalarında koyun güdüp çadır kurmaktan kurtulamazlardı. Biraderim Abdülmecid Han merhumun devrinde yetişmiş olduğundan durumun gereğine göre istihdam ediliyor”⁶⁰¹.

Mütercim Rüşdü Paşa'nın pişmanlığı onun suçsuz olduğunu göstermez. İsteseydi Hüseyin Avni Paşa'nın teklifini kabul etmeyerek sadrazamlıktan istifa edebilirdi. Dolayısıyla böyle bir teklifi kabul ederek bu işe girmesi makamını koruma çabasında olduğunu açıkça göstermektedir⁶⁰².

Darbenin dört numaralı şahsiyeti olan Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin bu işe girmesinde Sultan Abdülaziz dönemindeki ilk şeyhülislamlığından otuz sekiz gün sonra azledildiği için padişaha kin bağlaması ve Rüşdü Paşa'nın isteğiyle ikinci defa getirildiği şeyhülislamlık makamını uzun süre koruma isteği etkili olmuştur. Rüşdü Paşa'nın Hasan Hayrullah Efendi'yi şeyhülislamlığa sevk etmesinin sebebi, hal' işinde ulemanın en yüksek mevkiinde bulunan şeyhülislamın manevi desteğini elde edebilmek ve hal'i meşru hale getirecek olan fetvayı kolaylıkla alabilmektir.

Hasan Hayrullah Efendi'nin Sultan Abdülaziz'e taklit yapan bir imamken şeyhülislamlığa kadar yükselmesi ulema arasında hoş karşılanmamıştır⁶⁰³. Mahmud Celâleddin Paşa onun şahsiyetini şöyle ifade etmektedir: “Hasan Hayrullah Efendi, Sultan Abdülaziz'in imamlığında bulunarak hoşça gidecek şaklabanlıklar yapmak, onu bunu çekiştirmek suretiyle yükselmiş âlim kılığında cesur bir cahil, rezilce davranışlarıyla şöhret bulmuş alçak yaradılışlı bir sefildi”⁶⁰⁴. Ahmed Cevdet Paşa da, onun şeyhülislam olmasının hatalı olduğunu şöyle açıklamaktadır: “Hayrullah Efendi, cennetmekân Sultan Abdülaziz Han hazretlerinin özel çırağı iken bu haince cinayeti onaylaması pek uzak görülmüş ve ‘şerrullah’ diye lakap takılmıştır. Kasımpaşa’lı bir imam efendiyi şeyhülislam etmek âlem-i bâlânın hatasıdır”⁶⁰⁵.

Sultan Abdülaziz'in, Başkâtip Âtîf Bey'e söylediği şu sözü onu istemeyerek şeyhülislamlık makamına getirdiğini göstermektedir: “Hayrullah Efendi bizim dairede iken müfsid imam derlerdi. Rüşdü Paşa'nın tavsiyesiyle şimdi şeyhülislam tayin ettik.

⁶⁰¹ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 76.

⁶⁰² Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 109-110.

⁶⁰³ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 257; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 101; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 241.

⁶⁰⁴ Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 97.

⁶⁰⁵ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 234.

Allah vere bir halt etmeye”⁶⁰⁶. Şeyhülislamlığa tayininden sonra Sultan Abdülaziz’in, huzurunda kendisine söylediği “Ben seni şeyhülislamlığa getirmezdin fakat öyle istediler. Bu sebeple bu hizmeti sana verdim” sözü Hayrullah Efendi’yi korkutmuş, kendi kurtuluşunu, istenen fetvayı vermekte görmüş, makamını korumak için darbeye destek olmuştur⁶⁰⁷.

19 Mayıs 1876 tarihinde Midhat Paşa, yanında müderrislerden ve ulemeden birkaç kişi ile beraber Şeyhülislam Hayrullah Efendi’yi ziyaret ederek hal’ meselesini ona açmıştır. Önce ulemeden olan şahıslar söz alarak şeyhülislama, Sultan Abdülaziz’in iktidarsızlığı yüzünden Osmanlı Devleti ve İslam dininin itibar kaybettiğinden bahsetmişler ve bu konuda görüşünü sormuşlardır. Şeyhülislam cevap vermekte tereddüt gösterince müderrislerden biri ayağa kalkarak, “Selefini makamından bizim uzaklaştırmış olduğumuzu, şimdi aklını başına alıp da batıda İslam dininin payidar olması için bir acil tedbir kabul etmeyecek olursan senin de başına bu halin geleceğini unutma” diyerek tehdit etmiştir. Bunun üzerine Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Osmanlı hükümetine başka bir idare şekli vermek gerekirse, İslam dininin şerefini yükseltmek için başka bir hükümdar getirmek konusunda kendisinin de birlikte çalışacağını ifade etmiştir. Daha sonra Midhat Paşa söze başlamış ve şeyhülislama, kendisinin bu konuda yalnız yardımıyla yetinilmesi düşünülmeyp, işi bizzat kendisinin üstüne alması ve yapması istenildiğini, çünkü plan başarılı olamadığı takdirde meşihat makamında bulunan şahsın, makamı itibariyle şahsının sorumlu olamayacağını, gerekirse talebe-i ulûmun, kendisini padişahın hışım ve gazabından kurtarabileceklerini söylemiştir. Bunun üzerine şeyhülislam, kendisinden istenen şeylerin hepsini yapacağına dair söz vermiştir. Sultan Abdülaziz’in hal’i işte bu şekilde, bu mecliste kararlaştırılmıştır⁶⁰⁸.

Başka bir rivayete göre, Şeyhülislam Hayrullah Efendi’nin hal’ meselesine katılması, arkadaşlarından birisine naklettiği üzere şöyle olmuştur: Şeyhülislamlık makamına geçtikten sonra bir gün Vekiller Meclisi görüşmelerinin sonunda Midhat Paşa, kendisini bir tarafa çekerek meseleyi anlatmış ve bu konudaki fikrini sormuştur. Hayrullah Efendi, böyle bir konunun kendisine açıklanmasından dolayı korku ve dehşete düşmüş, ancak Sultan Abdülaziz yüzünden devletin düştüğü durumu düşünerek böyle bir padişahın hilafetten düşürülmesinin meşruluğunu inkâr etmemiştir. Yalnız hal’

⁶⁰⁶ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir’ât-i Şuûnât*, s. 75-76.

⁶⁰⁷ Basiretçi Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 146.

⁶⁰⁸ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 17-18.

meselesinin başarıyla sonuçlandırılmasının zorluklarını ve olabilecek tehlikeleri ileri sürerek bu fikirden vazgeçilmesini tavsiye etmiştir. Sözlerinin Midhat Paşa'ya tesir etmediğini görünce hiç olmazsa meselenin ertelenmesi ve etraflıca düşünülmesi konusunda ısrar etmiştir. O gün bu kadar konuşarak ayrılmışlar, ancak birkaç gün sonra Bâb-ı Âli'de Hüseyin Avni Paşa ile Mehmed Rüşdü Paşa meseleyi kendisine tekrar açmışlar ve kendisinden kesin bir cevap istediklerini anlatmışlardır. Hayrullah Efendi bu defa da kesin bir cevap vermemiştir. Nihayet olaydan iki gün önce bir akşam Harbiye Mektebi Nâzırı Süleyman Paşa, şeyhülislamın konağına gelmiş ve kendisine Vekiller Heyeti'nin selamını bildirdikten sonra bu meseleye dair kesin bir cevap istemiştir. Bütün hazırlıkların yapıldığını, vakit geçirmeksizin hal' düşüncesinin uygulanmasına karar verildiğini, yalnız Bâb-ı Meşihat'ın fetvasının gerektiğini söylemiştir. Hayrullah Efendi yine itiraz ederek işi ertelemek istemişse de Süleyman Paşa, "Efendi hazretleri, artık iş işten geçti, şu dakikada birçok muhterem başlar bir daimi tehlike içinde bulunuyor, bunların hayat ve selameti efendimizin elindedir" deyince durumu anlayarak Süleyman Paşa'nın takdim ettiği mazbatayı mühürlemeye mecbur olmuştur. İki gün sonra da fetva makamından fetva çıkmıştır. Böylece şeyhülislamlık makamı da hal' meselesine ortak edilmiş, o taraftan hiçbir tehlike kalmamıştır⁶⁰⁹.

Hüseyin Avni Paşa serasker olduğu için makamından istifade ederek, Harp Okulu Komutanı Süleyman Paşa, Şûrâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa ve Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmet Paşa'yı da kolayca ikna etmeyi başarmıştır⁶¹⁰. Hüseyin Avni Paşa hal'e birkaç gün kala Redif Paşa'yı ikna etmiş, o da Süleyman Paşa'yı ikna etmiştir. Bu iki kişi olay günü Hüseyin Avni Paşa'nın en büyük yardımcıları olmuştur⁶¹¹. 25 Mayıs gecesi Redif ve Süleyman Paşalar Hüseyin Avni Paşa'nın Kuzguncuk'taki yalısına giderek bu işin nasıl gerçekleştirileceğini görüşmüşler ve Harbiye öğrencilerinin birinci derecede rol oynamalarına karar vermişlerdir.

Hüseyin Avni Paşa'nın, son günlerde elde ettiği diğer isimler; bacanağı Şûrâ-yı Askerî üyesi Mirliva Hüseyin Sabri Paşa, Mirliva Mösyö Necib Paşa, Seraskerlik Seryaveri Miralay Mustafa Bey, Hassa Meclisi üyesi Miralay Hacı Râşid Bey'dir. Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmet Paşa, Donanma Komutanı Bahriye Mirlivası Arif

⁶⁰⁹ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 11-12.

⁶¹⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 107.

⁶¹¹ Ahmed Saib, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, s. 197-199; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 258.

Paşa'yı, Midhat Paşa, Fetva Emni Kazasker Filibeli Kara Halil Efendi'yi, Şeyhülislam Hayrullah Efendi de eski İstanbul kadısı Kazasker Şirvânizâde Ahmed Hulusi Efendi'yi elde etmiştir⁶¹².

Hüseyin Avni Paşa 27 Mayıs Cumartesi günü Harbiye Mektebi'ne giderek öğrencilerin sınavlarına katılmış, daha sonra da Süleyman Paşa ile zamanın sorunları ve hal' meselesi hakkında görüşmüştür. Midhat Paşa gibi meşrutiyet isteyen Süleyman Paşa, bu işe girmesinde etkili olan zamanın sorunlarını şöyle belirtmektedir: “Osmanlı Devleti Sultan Abdülaziz'in tahta çıkışından beri birçok yıkıcı tesirlerle sarsılıyor, İslam milleti her gün türlü işkence ve hakarete maruz kalıyor ve hükümetin kuvveti günden güne düşüyordu. Çünkü hükümetin idaresi, kanunu keyfine uyduran cahil bir hükümdarın elinde ve yine birkaç şahıs müstesna bir takım ahlak düşkün ilköğrenimi bile bulunmayan vekillerin elinde idi. Bu cahil vezir ve vekiller, başları ve koruyucuları bulunan kişinin hareketlerini taklit ettikleri için, ikinci ve üçüncü derecede bulunacak memurlar için liyakat ve bilgi gibi vasıflar aramazlardı. Memur olarak alınan şahısların ahlakı düşük olanlar seçilirdi. Bir memuriyetin yapılması için bir takım bilgilerin lazım olduğu inkâr olunarak, o konudan bahsetmek isteyenlerle alay edilirdi. Bu gibi cahil memurların hükümetin çeşitli şubelerinde gösterecekleri işleri tesadüf olmadıkça, birçok tehlikelere yol açardı. Nihayet bir zamanlar Avrupa'yı dehşetle titreten altı yüz senelik koca bir devlet, Hollanda, Danimarka ve Yunanistan gibi dördüncü derecede bulunan devletlerden nüfuz ve haysiyetçe aşağı düşmesi ve her gün bu uğurda can feda etmesi İslam milletini tahammül edilmez bu yaralarla ve azaplarla son derece üzmüştü. Her memlekette konsololar bağımsız bir hâkim olmuşlardı. İstanbul'da bazı sefaretler (başta Rusya sefaret) danışma yeri oldu. Rusların kışkırtmasıyla Hersek ve Bulgar isyanları, arkasından Selanik olayları ortaya çıktı. Vekillerin iktidarsız oldukları anlaşıldı. Halkta üzüntü ve heyecan arttı. Sultan Abdülaziz'in hükümetin başında bulunması milletçe güvenli görülmüyordu. Millettin selametinin, onun baştan uzaklaşmasıyla sağlanacağı herkesin fikrine yerleşmişti”⁶¹³.

Hüseyin Avni Paşa bu görüşmede, Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadarete geleceği söylentisinden bahsetmiş ve bu durumda memleketin Rusya'nın baskısı ve istilasını altında kalacağını söylemiştir. Ayrıca Sultan Abdülaziz'in Rusya taraftarlığı ve

⁶¹² İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 258; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 102-103.

⁶¹³ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 7-9.

devletin durumunda çöküş belirtileri ve tehlikeleri olduğunu söyleyerek Süleyman Paşa'nın fikrini öğrenmeye çalışmıştır.

Süleyman Paşa, herkesin milletin kurtuluş ve selameti meselesinde müttefik olduğunu, bu işin öyle büyütülecek bir iş olmadığını, taburu ile bu işe hizmet edecek iki üç binbaşıyla bu meselenin halledilebileceğini söylemiştir. Ancak tahttan indirme olayından sonra yerine geçecek kişi de istibdat usulü ile idareyi ele alacak ise bu tehlikeye girmenin hiç gereği ve anlamı olmadığını da ilave etmiştir. Ayrıca padişah olacak kişinin, meşrutiyet usulünü kabul ve imza ettikten sonra tahta çıkarılması gerektiğini söyleyerek Hüseyin Avni Paşa'ya destek olma konusunda ön şartını da belirtmiştir. Hüseyin Avni Paşa cevap olarak, pek o kadar ileri gidilirse de uygun bir değişiklik yapılabileceğini söylemiştir. Böylece Süleyman Paşa'nın desteğini alabilmek için yumuşak konuşmuştur. Süleyman Paşa, istibdat usulünün kalkması şartıyla bu işi üstleneceğini söylemiş ve aralarında anlaşma sağlanmıştır. Önce Hüseyin Avni Paşa ile bu konuda anlaşan Süleyman Paşa, daha sonra Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi ile de görüşerek Sultan Abdülaziz'i hal'e karar vermiştir.

Görüldüğü gibi Süleyman Paşa, yaşanan sorunlarda en büyük suçlu olarak Sultan Abdülaziz'i görmekte ve ülkenin kurtuluşu için onun tahttan indirilmesi ve meşrutiyetin ilan edilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ancak hal' sonrası idare şekli konusunda Hüseyin Avni Paşa ile aynı düşüncede değillerdi. Süleyman Paşa, meşrutiyet yönetimine geçilmeyecekse hal'e teşebbüs etmenin bir anlamı olmadığını söylüyordu. Hüseyin Avni Paşa ise böyle düşünmüyordu. Onun hal'e teşebbüsünde, Isparta'ya sürgünün intikamını alma düşüncesi en önemli etkendi. Yoksa meşrutiyet veya yeni bir yönetim şekli gibi bir düşünceyle böyle bir harekete başlamamıştı. Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in sarayında yetiştirdiği subaylardan dolayı olayın duyulmasından korkmuştu. Ancak Süleyman Paşa'nın rahatlatıcı konuşmasından sonra bu konudaki korkusu da ortadan kalkmıştır⁶¹⁴.

Süleyman Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa ile görüşüp anlaştıktan sonra güvendiği subay ve askerlerden bazılarını sivil olarak sarayın çeşitli bölgelerini gözetlemeye memur etmiş, Abdülhamit Efendi Dairesi'ni de gözaltına aldırılmıştır⁶¹⁵. Süleyman Paşa, kıta komutanları ile Harbiye Mektebi subaylarından bir kısmını da elde etmiştir. Bunlar, İstanbul Merkez komutanı Mirliva Mustafa Seyfi Paşa, Harbiye

⁶¹⁴ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 7-9, 12-14.

⁶¹⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 29.

Mektebi Dahiliye Miralayı Ahmed Hıfzı Bey, Erkân-ı Harp Kolağası Manastırlı Rifat Efendi, Kolağası Bedri Efendi'dir. Ayrıca Dolmabahçe Sarayı'nı kuşatarak hal'i gerçekleştirecek subayların başlıcaları da, Hassa Beşinci Talia Taburu Binbaşısı İzzet Efendi, Hassa Birinci Alay İkinci Tabur Binbaşısı Edhem Bey, Hassa Dördüncü Talia Taburu Binbaşısı Osman Ağa, İstinye Karakol Yüzbaşısı Halil Ağa ve Veliht Murad Efendi'nin adamlarından Hassa Beşinci Talia Taburu Birinci Yüzbaşısı Necip Efendi'dir⁶¹⁶. Bunlar dışında Sultan Abdülaziz'in hal'i olayına karışan diğer isimler şunlardır: Ziya Paşa, Damat Mahmud Paşa, Kemal Bey, Sarraf Hristaki, Doktor Kapolyon, Berlin sefiri Sadullah Bey, Valide Kethüdası Salih Efendi, Serdar Abdi Paşa, Yusuf Paşa, Kasap Hüseyin Paşa, Sultan Abdülaziz'in Başmâbeyncisi Hafız Mehmet Bey, Sabık Hidiv İsmail Paşa, Mısırlı Halim Paşa, İbrahim Paşa ve Adalar Kaymakamı Ali Paşa'nın mühürdarı Mustafa Bey⁶¹⁷.

Sultan II. Abdülhamid'in de belirttiği gibi, Sultan Abdülaziz'i hal' etme fikri önce Hüseyin Avni Paşa'da doğmuştur. Midhat Paşa ve diğer devlet adamları olaya sürüklenerek karışmışlardır⁶¹⁸. Sultan Abdülaziz'i hal' etme hazırlıklarını yaparken Hüseyin Avni Paşa, orduyu yeniden düzenlemesi sebebiyle, çok sayıda subay ve harbiye öğrencisinin desteğine de güvenmektedir⁶¹⁹.

5. Hal' Fetvası

Bu hazırlık çalışmalarından sonra sıra hal'in meşruluğunu sağlayacak fetvanın yazılmasına gelmişti. Şeyhülislamın rızası alındıktan sonra şimdi fetvayı yazıp şeyhülislamın imzasına sunacak olan Fetva Emni Kara Halil Efendi'nin razı edilmesi kararlaştırılmıştır. Midhat Paşa bu düşünceyle Anadolu Kazaskerlerinden olan Kara Halil Efendi'yi konağına çağırarak ve "Padişah mülk ve milleti tahrip etti ve Müslümanların beytülmalını israf etti. Halkın bu durumunun ıslahı için hal'i düşünüyor. Buna şer'î cevaz var mıdır?" diye sormuştur. Fetva Emni Kara Halil Efendi'nin cevabı ise "Bu hayırlı emre çarşaf kadar fetva veririm" şeklinde olmuştur.

⁶¹⁶ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 258-259; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 232; Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 10.

⁶¹⁷ BOA, *Y. EE.*, 21/26.

⁶¹⁸ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 28.

⁶¹⁹ Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 33.

Bu cevapla bu konuda hiçbir engel kalmayınca hal'in gerçekleştirilmesine kesin olarak karar verilmiştir⁶²⁰.

Daha sonra Sultan Abdülaziz'in hal'ine dair Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'den şu fetva alınmıştır: “Eğer Müslümanların emiri olan halife ve padişah şuurunu kaybetse, siyasî işlerden anlamayarak devlet mallarını ülke ve milletin katlanamayacağı derecede kendine harcasa, din ve dünya işlerini bozup karıştırırsa, memleket ve milleti tahrip edip, saltanatta kalması ülke ve millet hakkında zararlı olsa tahttan indirilmesi doğru olur mu? El cevap: Olur. Hasan Hayrullah”⁶²¹.

Sultan Abdülaziz'in hal'ine dair verilen bu fetva okunduğu zaman, Fetvahane'nin usulüne uygun olmadığı görülmüştür. Birkaç gün sonra Hayrullah Efendi bu fetvanın Fetvahane'deki özel defterine her zamanki gibi kaydedilmesini emretmiştir. Baş müsevvid⁶²² Ömer Hilmi Efendi itiraz etmiş, Fetvahane'de hazırlanmayan fetvaların kaydının usulden olmadığını, dolayısıyla bu fetvanın da usule uygun olmadığını söyleyerek kaydetmemiştir. Hayrullah Efendi bu duruma sinirlenmiş ve daha sonra Ömer Efendi'yi Fetvahane'den çıkarmıştır⁶²³.

Padişahın hal'i için, deli olması veya küfürle ilgili bir harekette bulunması gerekmekte idi. Fetvanın düzenlenmesinde birinci nokta dayanak kabul edilmiştir⁶²⁴. Halbûki bu fetvanın gerçekleri yansıtmadığı birçok devlet adamı ve yazar tarafından da ifade edilmiştir. Bunlardan biri olan Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi bu konuda şunları söylemektedir: “...Hangi kabahatlerini sayayım. Bir kere fetva, şeriat mahkemesi terimlerine uygun olarak yazılmış mı? Bir de ‘emirülmü’minin’ meşru unvanıyla meşhur olan zamanın halifesine hayatta iken halktan birisi gibi isim verilir mi? Bu hainler kendi emellerini düşünüp devlet, millet ve padişahı unutmak şurda dursun Hak Teala'yı bile unuttular. Allah'ı unuttuklarına delil, fetvaların zeylinde âdet edilen ‘Allah-u Âlem’ kaydını bile koymamalarıdır. Bu fetvaya imzasını koyan Hayrullah Efendi'ye, Sultan Aziz merhum iyilikten başka ne muamele etmiştir? Diyelim ki diğer

⁶²⁰ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 187-188; Ömer Faruk Yılmaz, “İntihar Etmedi Şehid Edildi”, *Yediküta*, S. 23, Temmuz 2010, s. 16.

⁶²¹ BOA, *Y. EE.*, 21/28; *Basiret*, No: 1828, 9 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3098, 10 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 287; İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi”, *Belleten*, C. VII, S. 28, Ankara 1943, s. 359-360; Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, s. 316.

⁶²² Resmi dairelerde müsvedde kaleme alan kâtiplere müsevvid denir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 629.

⁶²³ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 233.

⁶²⁴ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 108.

hainlerin kuyruk acıları olsun; bu yezidin melanetine sebep nedir? Arpacılar mescidinin müezzini iken az vakit zarfında beşeri ilimlerin son rütbesi olan şeyhülislamlık makamına ve bunca servet nimetine sahip olmuş iken bu hıyanete cüreti affedilir şeylerden değildir...” Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi bu olaydan hal’ gecesine kadar haberi olmadığını da şöyle açıklamaktadır: “Benim hal’ gecesine kadar bilgim yok idi. Pazartesi akşamüstü gayet mahrem olarak Avni Paşa haber verdi. Şeyhülislam Hayrullah Efendi’nin hal’ gecesine kadar haberi olmadığı yalandır. Çünkü Fetva Emni Kara Halil Efendi ile bir iki dalkavuk ve hainler Midhat Paşa konağında birleşip de fetvayı hazırladıklarını bilmez miydi? Hal’ olayında meydana gelen gayrete ve verdiği fetvaya mükâfat olmak üzere cülustan sonra aldığı murassa’ osmanî ve mecîdiye nişanları kıyamete kadar iki yüzünün karalığına alamet olmuştur”⁶²⁵. Bu sözlerden de anlaşıldığı gibi şeyhülislamın hazırladığı hal’ fetvası usule uygun değildir.

Sultan Abdülaziz’in Başmâbeyni Hafız Mehmet Bey ve Halûk Y. Şehsuvaroğlu da fetvada isnat edilen suçların doğru olmadığını, padişahın vatana çok büyük hizmetleri olduğunu belirtmektedirler. Sultan Abdülaziz’in şahsiyeti ve hizmetlerinin bazıları şunlardır: Sultan Abdülaziz, cesur, çalışkan, devletin itibarını korumak ve yükseltmek için çalışan bir padişaktır. Hayatında içki ve sigara içmemiştir. Edep dışı işleri ve suistimali olmamıştır. Ancak pehlivan beslemek, güreştirmek, atıcılık yapmak, ava gitmek gibi işler yapmıştır. Büyük bir hayvanat bahçesi kurmuştur. On altı yıllık saltanatı döneminde kara kuvvetlerini en yeni silahlarla donatmıştır. Donanmayı zırhlı gemilerle kuvvetlendirmiştir. Osmanlı Devleti’ni donanma yönüyle ikinci devlet sırasına getirmiştir. Yaptığı donanma kendisinden sonra tamir bile edilmemiştir. Her silahı dışarıdan getirtmek yerine memlekette imal etmek yoluna da gidilmiştir. Tophane fabrikası en yeni tüfekleri ve topları yapabilecek duruma getirilmiştir. Tersanede de yeni gemiler ve makineler yapılabilmektedir. Kasımpaşa’da dünyanın en modern tersanelerinden biri inşa edilmiştir. Savaş gemilerimize torpido silahı da bu devirde girmiştir. Ayrıca türlü manevralarla, ordunun savunma savaşındaki kabiliyeti artırılmıştır. Diğer taraftan, devletin sanayi yönünden kalkınmasına da çalışmış, sergiler, sanat mektepleri açılmış, şirketler kurulmuş, sanayinin korunması için gümrük resimleri konulmuş, demiryolları, şoseler inşa edilmiştir. Bunun yanında, maarif ve adliyede de

⁶²⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vak’anüvis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, *Bellekten*, C. VII, S. 28, Ankara 1943, s. 360-361.

inkılâplar yapılmıştır⁶²⁶. Özellikle ordudaki gelişmelerde en büyük pay, seraskerlikleri dönemindeki faaliyetleriyle Hüseyin Avni Paşa'ya aittir.

Görüldüğü gibi, Sultan Abdülaziz bu memlekete çok büyük hizmetler yapmıştır ve hazırlanan hal' fetvasını hak etmemiştir. Her ne kadar siyasî ve mâlî bazı sıkıntılar olsa da, bunlar Sultan Abdülaziz'in hal'ini gerektirmez. Böylece hal' heyetinin, amaçlarını gerçekleştirebilmek için, hal'in meşruluğunu sağlayacak fetvayı baskıyla şeyhülislama yazdırdıkları anlaşılmaktadır.

6. Hal' Gününün Belirlenmesi ve Son Hazırlıklar

Hüseyin Avni Paşa'nın Sultan Abdülaziz'in hal'inde acele etmesinde Derviş Paşa'nın seraskerliğe ve Mahmud Nedim Paşa'nın tekrar sadrazamlığa getirileceğini hissetmesi etkili olmuştur. Ayrıca Sultan Abdülaziz tarafından Mahmud Nedim Paşa'ya sadrazamlık teklif edilmiş, fakat Mahmud Nedim Paşa; Mehmed Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar İstanbul'dan uzaklaştırılmadıkça bunu kabul edemeyeceğini bildirmiştir. Bu gelişmelerden haberi olan hal' heyeti işi çabuklaştırmaya karar vermişlerdir⁶²⁷.

Serasker Hüseyin Avni Paşa hal' için en uygun günün Meclis-i Has günü olması sebebiyle 31 Mayıs 1876 Çarşamba günü olduğunu düşünmekteydi. Bu kararını sadrazam ve şeyhülislama haber verdiğinde şeyhülislam karşı çıkmıştır. Şeyhülislam, takvimdeki ihtiyat yazısında Çarşamba günü için, "İşe başlamaktan çekin" yazdığından Allah'a güvenerek Salı günü işe başlanması fikrini ileri sürünce karar değişmiştir⁶²⁸. Böylece Sultan Abdülaziz'in hal' işi 30 Mayıs 1876 Salı günü öğle vakti gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Velihaht Murat Efendi'nin de, asker sarayı kuşattığı zaman dışarı çıkması istenmiştir. Fakat Murat Efendi bunu kabul etmemiş, kendisini askerinin dışarı çıkarmasını istemiştir. Böyle hareket etmesinin sebebi, başarısızlık durumunda zorla bu işe sürüklendiğini söyleyerek kurtulmaktır. Hal' heyeti de eylemlerini öğle vakti gerçekleştirmeye karar vererek işi sağlama almıştır. Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa o saatte Bâb-ı Seraskeri'de kabine toplantısı yapılacağını söyleyerek vekillere haber vermiştir. Böylece başarısızlık durumunda onlar da hiçbir

⁶²⁶ Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 12-13; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 30-34; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, "Abdülaziz Zamanında Ordu ve Donanma", *Resimli Tarih Mecmuası*, C. 3, S. 32, Ağustos 1952, s. 1642-1643.

⁶²⁷ Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 187.

⁶²⁸ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 18; Tuğrul Afşin-Erdal Taşbaş, *a.g.e.*, s. 542, 573, 581.

şeyden haberleri olmadığını söyleyerek kurtulabileceklerdir⁶²⁹. Fakat gelişmelerden haberi olmayan Sultan Abdülaziz, Şam ordusundan getirilen askerin kışlalara yerleştirilmeyip sarayın önünde bekletilme sebebini öğrenmek üzere 29 Mayıs 1876 Pazartesi akşamı Hüseyin Avni Paşa'yı saraya davet etmiştir. Bu davet Hüseyin Avni Paşa'yı ürkütmüş, padişahın hal' meselesini duyduğunu ve kendisini görevden alıp tutuklatacağını zannetmiş, işlerini ve hastalığını bahane ederek saraya gitmemiştir. Sadrazamı, şeyhülislamı, Midhat Paşa'yı, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa'yı ve Harbiye Mektebi Nâzırı Süleyman Paşa'yı geceleyin hemen Bâb-ı Seraskeri'ye getirterek, işin mutlaka o gece bitirilmesi gerektiğini söylemiştir. Böylece hal'in sabaha karşı herkes uykudayken yapılması kararlaştırılmıştır⁶³⁰. Aslında Sultan Abdülaziz bütün bu hazırlıklardan habersiz olup, seraskerin gelmediğini öğrenince önemsememiş ve "Varsın yarın sabah gelsin" demiştir⁶³¹.

Serasker Hüseyin Avni Paşa'yı saraya çağırarak üzere gönderilen Sultan Abdülaziz'in yaverlerinden Hüsnü Bey Yıldız Mahkemesi'ne sunduğu 4 Nisan 1881 tarihli ifadesinde bu konu ile ilgili yaşadıklarını şöyle anlatmaktadır: "Pazartesi günü saat on bir sıralarında esvapçıbaşının odasında otururken bir bekçi geldi. Serkurena Mehmed Bey'in bir yaver istediğini söyledi. Onun yanına gittim. Şevketmeab efendimiz harem-i hümayuna teşrif buyurmadan önce Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın saray-ı hümayuna getirilmesiyle bazı iradelerin tebliğini ferman buyurdular. Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına git, bu iradeyi tebliğ eyle diye bana emretti. Biraz sonra bir kayığa binerek Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına doğru hareket ettim. Yalıya girdiğimde bir uşak, tepsi içinde mezeleriyle beraber bir şişe rakıyı paşanın odasına götürmekte iken beni görüp vazgeçti. Paşanın olduğu odaya girdiğimde elbisesinin düğmelerini çözmekte idi. Odanın sağ tarafında Marko Paşa ile tanımadığım diğer bir şahıs ayakta durmakta idi. İrade-i seniyyeyi Hüseyin Avni Paşa'ya tebliğ eyledim. O da, 'İşlerim var gidemeyeceğim, yarın gelirim.' cevabını verdi. Ben de, 'Serkurenaya, serasker paşa gelemiyorlar dediğim vakit beni tekdir ederler. Niçin güzelce soruşturmadın, serasker paşanın işleri neden ibaretmiş, niçin gelmiyorlar dedikleri vakit ne diyeyim.' diye

⁶²⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 112; Mustafa Özden, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 114, Haziran 1996, s. 37; Ramazan Balcı, *Beyaz Atlının Ölümü Sultan Abdülaziz*, Nesil Yayınları, İstanbul 2007, s. 140.

⁶³⁰ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 22; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 108; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 259-260; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 516.

⁶³¹ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 82, 85.

sordum. Hüseyin Avni Paşa, ‘Sizi takdir etmezler, gidin, burada işim olup, gidemeyeceğimi beyan ediniz.’ diye söyledi. Ben, akşamüzeri Dolmabahçe Sahil Sarayı önünde demirlemiş olan Sultaniye vapurunun nereden gelip nereye gideceğini, içindeki askerlerin nasıl ve ne miktar olduğunu sordum. Hüseyin Avni Paşa, ‘Ben de şimdi o vapurdan geliyorum, askerler Şam redifleridir ve dört taburdur, Selimiye Kışlası’na yarın çıkaracağız.’ diye cevap verdi. Onun üzerine ben de, ‘Demek şimdi gelemeyeceksiniz.’ dedim. O da, ‘Yarın inşallah erken gelirim.’ dedi. Ondan sonra geri döndüm. Hüseyin Avni Paşa’nın bu yoldaki cevap ve hareketinden müteessir olduğum halde durumu Mehmed Bey’e anlattım. O da, ‘Zaten önemli değildi, Ardahan’a gönderilen toplara dair olduğundan serasker yarın gelir tebliğ ederim. Niye üzülyorsun.’ dedi. Oradan ayrılırken bekçi gelip tekrar çağırdı. Yanına vardığımda Serkurena Mehmed Bey, Baş Musahip Haşim Ağa ile ayaküstü durmakta idi. Serkurena, vapurdaki askerlerin Selimiye Kışlası’na çıkarılacağını tekrar ettirdi. Haşim Ağa’ya, padişaha o yolda arz edilmesini emretti⁶³².

Hüseyin Avni Paşa’nın Bâb-ı Seraskeri’de verdiği talimat gereğince Süleyman Paşa Harbiye Mektebi’ne, Redif Paşa Gümüşsuyu Kışlası ile Taşkışla’ya, Kayserili Ahmet Paşa Beşiktaş önlerindeki donanmaya gidecekti. Harbiye Mektebi öğrencileri sarayın Beşiktaş yönünü, kışlalardaki askerler Dolmabahçe tarafını tutacaktı. Donanmadan sandallarla asker indirilerek sarayın denizle bağlantısı kesilecekti. Saray etrafındaki karakollarda bulunan askerlerin silahları alınacak, karşı çıkan olursa Harbiye Mektebi’nden ve zırhlılardan saray üzerine top atılacaktı. İstanbul tarafındaki askerlerin olayı haber alarak karşı yöne geçmelerini önlemek için köprü açılacaktı. Derviş Paşa’nın Yüksek Kaldırım’daki konağı da kuşatılarak paşanın dışarı çıkmasına izin verilmeyecek, karşı koyması halinde hemen öldürülecekti. Bu emirleri aldıktan sonra paşaların hepsi de görevlerinin başına giderek aldıkları emirleri subaylara duyurmuşlardır⁶³³.

Önce Süleyman Paşa gece yarısı, nâzırı bulunduğu Harbiye Mektebi’ne gelerek subayları başına toplamış ve bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmada ülkede yaşanan iç ve dış sorunların baş sorumlusunun Sultan Abdülaziz olduğunu ve hal’ edilmesine karar verildiğini, başka çare olmadığını anlatmıştır. Süleyman Paşa konuşmasını bitirince subaylar hep bir ağızdan ‘‘Hazırız, gideriz, hatta gerekirse bu uğurda canımızı bile feda

⁶³² BOA, Y. EE., 20/20.

⁶³³ Osman Nuri, a.g.e., s. 22-23; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, s. 112.

ederiz” diye bağırmişlardır⁶³⁴. Süleyman Paşa, morali yükseltmek için subaylara abdest aldirtıp, iki rekât namaz kıldirtmiştir. Böylece bu işin sonunda başarmak veya asılmak şeklinde iki seçenek olduğunu anlatmaya çalışmıştır⁶³⁵.

Sabaha karşı Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Kuzguncuk'taki yalısından ayrılan Mütercim Rüşdü Paşa, Midhat Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Bâb-1 Seraskeri'ye gitmek için kayıkla Bahçekapısı'na, Hüseyin Avni Paşa ve Redif Paşa Dolmabahçe'ye gitmek için Salıpazarı'na çıkmıştır. Redif Paşa genel harekâtı takip etmek için Dolmabahçe Karakolu'na girmiştir. Hüseyin Avni Paşa ise, Veliht Murat Efendi'yi alıp Bâb-1 Seraskeri'ye götüreceği için arabada beklemiştir⁶³⁶.

7. Hal'in Gerçekleştirilmesi

30 Mayıs 1876 Salı sabahı Sultan Abdülaziz hal' edilerek, saltanatın meşru vârisi olan veliaht Murad Efendi tahta çıkarılmıştır⁶³⁷. Sabaha yakın saat dört buçuk sıralarında, karanlık, yağmurlu ve fırtınalı bir gecede Dolmabahçe Sarayı, Harbiye Mektebi Nâzırı Süleyman Paşa tarafından karadan, Bahriye Nâzırı Ahmet Paşa tarafından da denizden kuşatılmıştır⁶³⁸. Bu kuşatmaya Taşkışla'da bulunan Hassa Ordusu taburlarının bir kısmı ile 300 Harbiye öğrencisi ve Şam'dan İstanbul'a yeni gelen, Türkçe bilmeyen alayın bir taburu katılmışlardır. Bu askerlerin ve öğrencilerin Sultan Abdülaziz'in hal' edileceğinden haberi olmayıp, kendilerine, padişaha karşı yapılacak suikastı önlemek için sarayın kuşatıldığı söylenmiştir⁶³⁹. Kuşatmada, önce Süleyman Paşa Harbiye Mektebi öğrencilerini alarak hemen Beşiktaş caddesini tutmuş, daha sonra Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa, taburları Dolmabahçe tarafına yerleştirerek karadan sarayın etrafını kuşatmış, Bahriye Nâzırı Ahmet Paşa da Mesudiye

⁶³⁴ Hüseyin Hıfzı, *a.g.e.*, s. 12; Tefkik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 7.

⁶³⁵ Erol Özbilgen, *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 55.

⁶³⁶ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 260.

⁶³⁷ ATASE, *OSK*, Kutu No: 16, Gömlek No: 103, Belge No: 103-1.

⁶³⁸ Mehmed Memduh, *Hal'ler, İclaslar*, y.y., İstanbul 1329, s. 129; Hanzade Sultanefendi, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Bozdağ), Tekin Yayınevi, İstanbul 2002, s. 305; Mustafa Özden, “Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası II”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 114, Haziran 1996, s. 37.

⁶³⁹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 154; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 173; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 38; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 47-48.

vapurunu sarayın ön tarafına sevk ederek emredildiği gibi denizden kuşatmayı gerçekleştirmiştir⁶⁴⁰.

Sarayın kuşatılmasından sonra Süleyman Paşa, yanında birkaç subayla beraber Veliht Murad Efendi'yi almak üzere Dolmabahçe Sarayı'nın Beşiktaş yönünde bulunan dairesine gitmiştir. Süleyman Paşa, uykudan uyandırılan Murad Efendi'yi görünce meseleyi anlatmış ve kendisine biat etmiştir. Ancak Murad Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal' edilip kendisinin tahta geçtiğine hemen inanmamıştır. Murad Efendi'ye hal'in öğle vakti gerçekleşeceği söylenmişti ama son değişiklikten haber verilmemişti. Bu nedenle Süleyman Paşa'yı gece yarısı elinde tabancayla karşısında görünce telaşlanmış, Sultan Abdülaziz'in darbe hazırlığından haberi olması üzerine kendi aleyhine bir hareket hazırlandığını düşünerek büyük korkuya kapılmıştır. Kadınların feryadı ve Valide Sultan (Şevkefza Sultan)'ın, "Bunlar haindir, inanma yavrum! Seni dışarıya çıkarıp öldürecekler!" demesiyle daha da ürkmüştür. Valide Sultan, oğlunu nereye götüreceklerini sorarak işin aslını öğrenmeye çalışmıştır. Süleyman Paşa da hem Valide Sultan'a, hem de Murad Efendi'ye amacını anlatarak onların tereddütlerini gidermiş ve ikna etmeyi başarmıştır. Süleyman Paşa, "Millet tarafından saltanat tahtına davete geldim. Buyurunuz gidelim" diyerek yeni padişah olacak olan Murad Efendi'nin koltuğuna girmiş ve dairesinden çıkarmıştır. Dış kapıdan yaklaşık yirmi otuz adım açıldıktan sonra Hüseyin Avni Paşa Dolmabahçe tarafından faytonla görünmüştür. Murad Efendi'yi görünce arabayı durdurmuş, onu arabaya alarak biat etmiş ve vekillerin ve halkın Bâb-ı Seraskeri meydanında kendisini beklediklerini söylemiştir. Ancak burada dikkat çeken ve eleştirilen bir konu vardır, o da Hüseyin Avni Paşa'nın arabadan inmemesi ve "Buyurun" diyerek Murad Efendi'yi arabaya almasıdır. Bu hareketin iki sebebi olabilir: Birincisi korku ve telaşından inmemesi, ikincisi gururlu ve kibirli olmasından dolayı inmemesidir⁶⁴¹. Muhtemeldir ki, kendince gösterdiği bu başarı Hüseyin Avni Paşa'yı çok gururlandırmış, bu nedenle inmemiştir.

Hüseyin Avni Paşa, Şam'dan gelen ve Türkçe bilmeyen Arap askerlerin tabur komutanlarına, saraya giren ve çıkanlar için vur emri vermişti. Yeni padişah ve serasker Dolmabahçe kordonundan dışarı çıkarken bu askerler emir gereğince "Yasaktır" diyerek

⁶⁴⁰ *Sabah*, No: 83, 8 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; *Vakit*, No: 234, 8 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 23.

⁶⁴¹ *Sabah*, No: 83, 8 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 109; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 114; Tevfik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 19-20; Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 60-61.

süngülerini araba hayvanlarının göğsüne dayamıştır. Murad Efendi bu olay karşısında çok korkmuştur. Ancak Arapça bilen Namık Paşa oğlu Kolağası Ali Bey askerlere, arabada Murad Efendi ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın bulunduğunu söyleyince yol açılmıştır. Hüseyin Avni Paşa, öldürülme korkusu yaşayan Murad Efendi'ye tabancasını uzatmış ve “Efendim size bir zarar geleceğini düşünüyorsanız bu tabanca ile önce beni vurunuz” diyerek sakinleştirmek istemiştir. Fakat Murad Efendi kendisine uzatılan bu tabancadan da ürkmüştür. Tehlike atlatıldıktan sonra Murad Efendi, askerlerin seraskeri neden tanımadıklarını sormuştur. Hüseyin Avni Paşa da, yeni gelmiş bir tabur olduğu için kendisini tanıyamadıklarını anlatmıştır⁶⁴².

Hüseyin Avni Paşa ve Murad Efendi Dolmabahçe (Valide) Camii önüne gelince arabadan inip sahilde beklemekte olan üç çifte bir kayığa binmişlerdir. Biraz açıldıktan sonra Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın beş çiftesine rastlamışlar ve ona aktarma yapmışlar, Sirkeci iskelesine vardıktan sonra bir arabaya binerek Bâb-ı Seraskeri'ye gitmişlerdir. Bâb-ı Seraskeri'de beklemekte olan Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa, Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Midhat Paşa ve Namık Paşa, veliaht Murad Efendi'yi karşılayarak daire-i hümayuna götürmüşlerdir. Burada Sultan Abdülaziz'in hal'i için verilen fetva okunduktan sonra biat merasimi yapılmıştır. Ayrıca toplar atılarak ve tellallar bağırılarak 30 Mayıs 1876 sabahı veliaht Murad Efendi'nin, Sultan V. Murad unvanıyla Osmanlı hükümdarı olduğu ilan edilmiştir⁶⁴³.

Sultan Abdülaziz hiçbir şeyden habersiz derin uykudayken, Sultan Murad'ın cülusunu ilan eden topların sesini duyunca uyanmış ve yatakta iken top atış sayısını sayarak, yediyi geçtiğini anlayınca büyük bir telaşla yataktan fırlamış ve “Ah! Bu toplar cülus topları olacaktır” demiştir. O anda Pertevniyal Valide Sultan da “Yangın var” sesleriyle uyanmış ve pencereden bakınca durumu anlayarak şöyle demiştir: “Hayır bu yangın değildir, arslanımı hal' ettiler. Murad Efendi cülus etti. Cenab-ı Hakkın emri böyle imiş.” Valide Sultan daha sonra oğlunun yanına koşmuştur. Sultan Abdülaziz annesine ne olduğunu sorunca, Valide Sultan, “Ne olacak efendim, takdir-i hüda yerini bulsa gerekir” demiştir. Sultan Abdülaziz, “Validem bunu kim etti bana, beni Sultan

⁶⁴² Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 90-91; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 48; Mustafa Özden, “Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası II”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 114, Haziran 1996, s. 37.

⁶⁴³ *Basiret*, No: 1826, 7 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, No: 1818, 11 Cemaziyelevvel 1293, s. 1 *Sabah*, No: 83, 8 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 43; Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 23; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 91-92; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 48-49.

Selim'e mi döndürdüler, ben kime ne ettim” deyince Valide Sultan, “Hüseyin Avni Paşa etti” cevabını vermiştir. Sultan Abdülaziz, “Yalnız Avni Paşa etmedi, Hoşunduk Koca Rüşdü Paşa ve Hoşunduk Ahmet Paşa da vardır” diyerek Hüseyin Avni Paşa'nın bu işte yalnız olmadığını ifade etmiştir. Valide Sultan, oğlunun ağladığını görünce teselli etmek için, “Aslanım, etraflica araştıralım” diyerek dışarı çıkmak isteyince Sultan Abdülaziz, “Hayır validem araştırmamanın sırası değil, çünkü ben bu felaketi otuz kırk defa rüyamda gördüm. Bundan sonra gökten Cebrail inse devleti kabul etmem. Cenâb-ı Hakkın takdiri böyle imiş” demiştir.

Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey, Başkâtip Âtîf Bey ve Dârüssaade Ağası Cevher Ağa Sultan Abdülaziz'in yanına gelerek hal' edildiğini ve derhal Topkapı Sarayı'na nakledileceğini bildirmişlerdir. Sultan Abdülaziz, “Ne yapalım, kader böyle imiş” diyerek teslimiyet göstermiştir. Murad Efendi'nin padişah olduğunu öğrenince de, “Acayip” demiş ve devamında şu sözlerle içini dökmüştür: “Böyle olacağını biliyordum. Zira önceki sultanlardan benim gibi bu devletin kudret ve şanına hizmet edenler felakete uğradılar. Amcam şehid-i mağfurun (III. Selim) uğradığı felaketin derecesi tarih sayfalarını al kanlara boyadı, herkese sonsuz bir üzüntü hatıra bıraktı. Bu her zaman gözümüze çarpmaktadır. İşte onların gördükleri felaket benim hakkımda da ortaya çıktı. Benim silahlandığım asker, benim düzenleyip ıslah ettiğim donanma bu dakikada beni ablukaya almışlar, bu halde buradan nasıl giderim, fakat gitmemek de olmaz. Mâdem ki Murad Efendi buraya gelecektir, biraz daha durulursa izdihamdan gidilmek mümkün olmayacak, vaktiyle gidilmek münasip olur”⁶⁴⁴.

Sultan Abdülaziz vatanını savunmak amacıyla kurduğu donanmanın toplarının saraya dönmesine çok üzölmüştür. Ancak devletin onurunu düşünerek karşı koymayı düşünmemiş, Murad Efendi'nin saltanat sürmesine razı olmuştur. Sultan Abdülaziz yavaşça Cevher Ağa'ya doğru dönerek, “Gidelim ağa” demiştir⁶⁴⁵.

Sultan Abdülaziz hemen giyinerek yanında oğulları Yusuf İzzeddin ve Mahmud Celaleddin Efendi, Başmâbeynci Hafız Mehmet Bey ve Başkâtip Âtîf Bey olduğu halde Dolmabahçe rıhtımından beş çifte kayığa bindirilmiştir. Valide Sultan, padişahın küçük çocukları ve kadınlar arkadan diğer kayıklarla hareket etmişlerdir. Bu hareket ve

⁶⁴⁴ BOA, Y. EE., 18/114; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 520; Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, C. VII, s. 109-110; Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, C. XII, s. 235; Halük Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 95-97; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Hatıra-i Atîf”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), 1340, s. 51.

⁶⁴⁵ Hakan Kağan, *Abdülaziz Ölümün İlk yazıdır Güz*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 111-112.

kargaşa ortamında Sultan Abdülaziz'in şahsî serveti, kadınların kulaklarındaki küpelere varıncaya kadar darbeciler tarafından yağmalanmış, ailesinden bir kısmı hakarete maruz kalmıştır. Sultan Abdülaziz ve ailesi şiddetli yağmur altında yolculuklarını tamamlayarak Topkapı Sarayı'na varmışlardır. Sultan Abdülaziz, Hüseyin Avni Paşa'nın emriyle Topkapı Sarayı'nda amcası III. Selim'in şehit edildiği daireye yerleştirilmiştir⁶⁴⁶.

Sultan Abdülaziz, Topkapı Sarayı'na gidince yeni padişah Sultan Murad, Bâb-ı Seraskeri'den hareket ederek Dolmabahçe Sarayı'na gelmiş ve Divan yerinde biat merasimi tekrarlandıktan sonra tahta oturmuştur⁶⁴⁷.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirildiğini duyan Rus elçisi İgnatıyef, Rusya'nın bu işe razı olmayacağını söyleyerek tehdit edici konuşmalar yapmıştır. Hatta Ruslar, elçiliklerine bayrak asmamışlardır. İngilizler ve Fransızlar ise bu olayı memnuniyetle karşılamışlardır. Ancak Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin dış politikaya bir etkisi olmamıştır⁶⁴⁸.

8. Sultan Abdülaziz'in Çırağan Sarayı Fer'îye Dairesi'ne Nakli

Sultan Abdülaziz ve ailesi 2 Haziran 1876 Cuma gününe kadar üç gün Topkapı sarayında kalmışlardır. Sultan III. Selim'in şehit edildiği odaya yerleştirilmesinden dolayı Sultan Abdülaziz ölüm korkusu yaşamaya başlamıştır. “Aman! Beni Sultan Selim gibi öldürecekler, düşmanlarım oç alacaklar. Kötülüğümü isteyenler varsa da sevenlerim de vardır. Bu durumda kalırsam ortalık birbirine girer. Sonunda beni yok ederler” gibi sözler söyleyen Sultan Abdülaziz, sonunun III. Selim gibi olacağını düşünmektedir. Topkapı Sarayı'nda ölüm korkusuyla yaşayan Sultan Abdülaziz, Sultan V. Murad'a bir mektup yazarak hem tahta çıkışını tebrik etmiş hem de daha güvenli bir yere taşınmak istediğini belirtmiştir. Ayrıca Sultan Abdülaziz, “Kendi elimle silahlandığım asker beni bu hale koydu” diyerek yeğenine uyarıda bulunmuştur. Sultan V. Murad bu mektuba Mütercim Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa,

⁶⁴⁶ Osman Nuri Topbaş, *Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*, Erkam Yayınları, İstanbul 2005, s. 209-210; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'ât-i Şuûnât*, s. 86; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 105; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 54-55.

⁶⁴⁷ *Vakit*, No: 234, 8 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Osmanlı*, No: 124, 24 Receb 1321, s. 4; İ. Hakkı Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi”, *Belleten*, C. VII, S. 28, Ankara 1943, s. 364.

⁶⁴⁸ Enver Behnan Şapolyo, *a.g.e.*, s. 408.

Kayserili Ahmet Paşa, Damat Mahmud Paşa ve Şeyhülislam Hayrullah Efendi'nin görüş ve tedbirleri sonrası olumlu cevap vermiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz ve ailesi 2 Haziran sabahı Ortaköy'de bulunan Çırağan Sarayı yanındaki Fer'îye Dairesi'ne nakledilmiştir⁶⁴⁹.

Hüseyin Avni Paşa'nın, nakil sırasında Sultan Abdülaziz'i küçük düşürmek için yapmış olduğu bir hareket şöyledir: Sultan Abdülaziz, sadrazamlığı sırasında yalısına rahat gidip gelmesi için Hüseyin Avni Paşa'ya tersanede yaldızlı beş çifte bir kayık yaptırmıştı. Sultan Abdülaziz işte bu kayığa bindirilerek Topkapı'dan Fer'îye Dairesine götürülürken kasıtlı olarak Hüseyin Avni Paşa'nın Üsküdar sahilinde bulunan yalısı önünden geçirilmiştir. Hüseyin Avni Paşa, yalısının penceresinden Sultan Abdülaziz'in geçişini seyrederken intikamını almanın rahatlığı içerisindeydi. Görüldüğü gibi sahibini yüceltmek için yapılan bir kayık şimdi bir padişahı küçük düşürmek için kullanılmaktadır⁶⁵⁰.

Sultan Abdülaziz'in son iki günü Fer'îye Dairesi'nde çok sıkıntılı geçmiştir. Sonunun böyle olacağını düşünemeyen Sultan Abdülaziz bu daireyi aslında Sultan V. Murad için yaptırmıştı. Bu bina, geniş salonları, rahat yatak odaları ve denize bakan balkonları olan ferah ve güzel bir saraydır. Ancak Sultan Abdülaziz daha önce sahip olduğu her türlü imkândan yoksun olarak bu binanın içinde kendisi hapis hayatı yaşamıştır. Balkonda fazla kalsa nöbetçi askerlerin uyarısıyla karşılaşan, sarayın bahçesine bile çıkması yasak olan Sultan Abdülaziz, burada daha çok Kur'an okuyarak zamanını geçirmiştir⁶⁵¹. Sultan Abdülaziz'in buradaki korunma görevini Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa üzerlerine almışlardır. Sultan Abdülaziz'in nasıl korunacağı konusu görüşülürken Hüseyin Avni Paşa, "O iş benimle Kayserilinin bileceği şeydir" demiştir⁶⁵². Böylece Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in kaçma ihtimalini düşünerek gerekli her türlü tedbiri alacaktır.

⁶⁴⁹ BOA, Y. PRK. NMH., 1/1; BOA, Y. EE., 21/36; BOA, Y. EE., 19/48; BOA, Y. EE., 20/12; *Vakit*, No: 235, 9 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Basiret*, No: 1828, 9 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3098, 10 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Sabah*, No: 86, 11 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Sabah*, No: 90, 16 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 84-87; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 115; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 235-236.

⁶⁵⁰ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 87-88; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 267; Midhat Sertoğlu, "Abdülaziz Ailesi'nin Başına Gelenler", *Yıllarboyu Tarih*, S. 6, Haziran 1984, s. 17.

⁶⁵¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 156; Samih Nafiz Tansu, *İki Devrin Perde Arkası*, (Anlatan: Hüsameddin Ertürk), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957, s. 9; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 111.

⁶⁵² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 66.

9. Sultan Abdülaziz'in Ölümü ve Hüseyin Avni Paşa

Sultan Abdülaziz tahttan indirilişinin altıncı gününde 5 Haziran 1876 Pazar sabahı hayatını kaybetmiştir⁶⁵³. Bu olay yeterince soruşturulmadan hemen intihar şeklinde açıklanmıştır. İntihar açıklamasında Sultan Abdülaziz'in hizmetçilerinden Mâbeynci Fahri Bey'in anlattıkları ve doktorların raporu etkili olmuştur. Resmi açıklamaya göre olay şöyle gerçekleşmiştir: Sultan Abdülaziz olay gecesini sabaha kadar uyumamış, sabaha yakın yorulup bir koltuk sandalyesinde gündüz elbisesiyle uyuyakalmıştır. Bir iki saat uyuyup uyanınca önce Kur'an-ı Kerim'den bir kaç sayfa okumuş, daha sonra eskiden beri âdeti olduğu üzere sakalını kesmek için cariyelerden bir makas ve bir ayna istemiştir. Cariyeler, Valide Sultan'dan izin alarak getirip teslim ettiklerinde Sultan Abdülaziz cariyelere dışarı çıkmalarını emretmiştir. Onlar çıkınca da kapıyı arkasından kilitlemiştir. Bir süre geçtikten sonra kızlar şüphelenerek anahtar deliğinden gözetlemişler, ancak Sultan Abdülaziz'in gerçekten sakalını düzeltmekte olduğunu görünce geri çekilmişlerdir. Ayrıca cariyelerden birisi içerideki odanın köşe penceresinden bakmış ve Sultan Abdülaziz'in odanın bir köşesinde oturup aynaya bakarak sakalını düzelttiğini görünce gelip Valide Sultan'a haber vermiştir. Valide Sultan da Fahri Bey'e, "Haydi biz de gidip bakalım" deyince beraber gidip cariyenin baktığı odanın penceresinden bakmışlar ancak kendisini görememişlerdir. Valide Sultan, "Belki kızların baktıklarını hissederek çekilmiştir" diyerek Fahri Bey'le beraber geri dönmüştür. Kısa bir süre sonra Sultan Abdülaziz'in odasından inilti duyan Üçüncü Hazinekar Ebrukeman Kalfa, kilitli olan kapının kilidini kırıp kapıyı açınca Sultan Abdülaziz'i kanlar içinde görmüştür. İçeri girmeyerek Arzınıyaz ve diğer hazinekarlara haber vermiştir. Bu arada Valide Sultan ve Fahri Bey de odaya gelmiştir. Odaya girenler Sultan Abdülaziz'in, odanın deniz tarafındaki sağ köşe penceresi önündeki köşe minderi üstünde yastığa dayanarak sağ tarafına yatmakta olduğunu, minderin önünün kan içinde kaldığını, sol kolundan kan aktığını, henüz ölmediği için gözlerini açıp kapamakta olduğunu görmüşlerdir. Valide Sultan, oğlunu kanlar içinde görünce kucaklayıp ağlamaya ve bağırmağa başlamıştır. Bu sırada henüz hayatta olan Sultan Abdülaziz, ellerini validesinin göğsüne koyarak "Allah" demiştir.

Sultan Abdülaziz kapıyı kilitledikten sonra Kur'an-ı Kerim'i açarak Yusuf Suresi'ni okumuş, daha sonra da sakalını düzeltmek için kendisine verilen makasla önce

⁶⁵³ BOA, Y. PRK. SGE., 1/2; BOA, Y. EE., 17/75.

sol kolunun damarını tamamen kesip, sonra can acısıyla sağ kolunun damarını da bir miktar yaralamıştır. Sol kolundan fazla kan akması ve kanın durmaması bir müddet sonra ölümüne sebep olmuştur⁶⁵⁴.

Olay yerine ilk gelenlerden biri Serasker Hüseyin Avni Paşa olmuştur. Hüseyin Avni Paşa'nın yalısı karşıda Üsküdar Paşalimanı'nda olup, Fer'iyeye Dairesi'nden gelen çığıllıkları duymuş ve misafiri olan Bursa valisi Veliyyüddin Paşa'ya "Galiba bir şey olmalı" diyerek hemen beş çifte kayığına binmiş ve beş on dakika içinde Fer'iyeye Dairesi'ne gelmiştir. Hüseyin Avni Paşa önce kadınların feryatlarını önledikten sonra cenazeyi yerinden kaldırıp Fer'iyeye Karakolu'na naklettirmiştir. Buradaki kahve ocağında askerlere ait ot şiltelerden birinin üzerine koydurmuş ve pencerelerden birinden kopardığı bir perdeyi üzerine örtmüştür. Zamanla diğer devlet adamları da olay yerine gelmiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın ölüm raporunu hazırlamak için çağırmasıyla on dokuz doktor gelmiştir. Bu doktorlara Sultan Abdülaziz'in cesediyle, intihar aleti dedikleri makas gösterilmiştir. Doktorlar Hüseyin Avni Paşa'nın da baskısıyla cenazeyi yeterince incelemeyen olayın intihar olduğuna dair raporlarını hazırlamışlardır⁶⁵⁵.

Doktor raporunun hazırlanmasından sonra Sultan Abdülaziz'in cenazesi Topkapı Sarayı'na nakledilmiştir. Orada yıkanma ve kefenlenme işlemi yapıldıktan sonra cenaze namazı kılınmış ve aynı gün akşamüzeri Divanyolu'nda bulunan babası Sultan II. Mahmud'un türbesine defnedilmiştir⁶⁵⁶.

9.1. Sultan Abdülaziz'in İntihar Ettiğine Dair İddialar

Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra, ölümüne kadar geçen beş günlük süre içinde oldukça sıkıntılı günler geçirmiş ve hakaretlere maruz kalmıştır. Bu sıkıntılara ve hakaretlere dayanamaması sebebiyle intihar ettiği söylenmektedir. Sultan Abdülaziz Topkapı Sarayı'nda III. Selim dairesine yerleştirilince akıbetinin de onun

⁶⁵⁴ BOA, *Y.EE.*, 18/114; BOA, *Y.EE.*, 18/97; BOA, *Y.EE.*, 20/13; BOA, *Y.EE.*, 20/15; *Vakit*, No: 239, 13 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3100, 12 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3101, 14 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Basiret*, No: 1831, 13 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Takvim-i Vekayi*, No: 1819, 16 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Konya Vilayet Salnâmesi*, (H. 1310 / M. 1892), s. 35; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 157; Bekir Sıtkı Baykal, *İbretnümâ Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 15-16; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 83-85.

⁶⁵⁵ *Ceride-i Havadis*, No: 3101, 14 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 87-92.

⁶⁵⁶ *Y.EE.*, 18/97; *Ceride-i Havadis*, No: 3100, 12 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Vakit*, No: 239, 13 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Basiret*, No: 1831, 13 Cemaziyelevvel 1293, s. 1.

gibi olacağını düşünmeye başlamış ve Başmâbeyncisi Hafız Mehmet Bey'e, "Ben bu hakaret altında yaşayamam. Bundan sonra benim hayatım fitne sebebidir. Bana bir parça zehir bulamaz mısın?" demiştir. Hafız Mehmet Bey "Allah etmesin, efendim!" diyerek reddetmiş, ardından Valide Sultan, haremleri ve cariyeleri de kendisini teselli etmeye çalışmışlar ancak Sultan Abdülaziz'in üzüntüsü bir türlü geçmemiştir⁶⁵⁷.

Sultan Abdülaziz Çırağan Sarayı Fer'ye Dairesi'ne nakledildikten sonra da rahat olamamıştır. Hatta burada iken intihar edeceğine ve hayatın artık bir tadı kalmadığına dair ağzından bazı sözler kaçırıldığı da rivayet edilmektedir⁶⁵⁸. Fer'ye Dairesi'ne getirildikleri gün Sultan Abdülaziz'e yapılan kötü bir muameleyi Valide Sultan şöyle anlatmaktadır: "Buraya getirdikleri gün cuma günü idi. Cennetmekân, daireleri halkıyla önce teşrif edip ben de arkaları sıra gidiyordum. Bu saraya girdiğimizde cennetmekân bahçe tarafından gelirken askerden bir nefer, süngüsünü karnına doğru tuttu. Cennetmekân da 'Galiba beni bilmiyorsun.' dediğinde, nefer de 'Biliyorum ama ne yapayım emir böyledir.' dedi. Bu durumu gördüğümde, 'Arslanım, işte merdiven buradadır' dedim ve merdivene doğru gelip yukarıya çıktılar. Bu sırada cennetmekân, felaketlerinin vahametini ve işin nerelere vardığını söylemeye başladılar ise de durmayarak doğruca dairelerine teşrif ettiler"⁶⁵⁹.

Fer'ye Dairesi'nde kaldığı ilk gece Sultan Abdülaziz, Ortaköy tarafındaki pencereden aşağıya bakarken kapı önündeki subay ve askerlerin sigara içerek konuşup güлüşüklerini görmüş ve onlara dönerek, "Sizi kendi elimle silahlandırıdım utanmaz herifler. Bana deli dediniz, deli ben miyim, yoksa şimdiki padişahınız mıdır?" demiştir. Sultan Abdülaziz üzüntüsünden o gece hiç uyuyamamıştır⁶⁶⁰.

Sultan Abdülaziz, Fer'ye Dairesi'ndeki ikinci gününde Sultan Murad'ın Başmâbeyncisi Ethem Bey ile beraber hava almak için bahçeye inmiştir. Sultan Abdülaziz bu sırada kireç kuyusu kazanların yanına doğru giderken bir binbaşı gelerek bahçede gezmenin yasak olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Sultan Abdülaziz, Ethem Bey'e bakarak, "Galiba sizi bilemediler. Kendinizi tarif ediniz" deyince Ethem Bey subaya dönerek, kendisini tanıtmış ve yanındaki kişinin de Sultan Abdülaziz olduğunu

⁶⁵⁷ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 87; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 156-157; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 323; Mustafa Özden, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 114, Haziran 1996, s. 38.

⁶⁵⁸ Tefvik Nureddin, *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, s. 21.

⁶⁵⁹ BOA, Y. EE., 16/52.

⁶⁶⁰ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 73.

söylemiştir. Fakat subay yüksek sesle, “Bildim, Aziz Efendi değil mi? Size söylemiyorum, Aziz Efendi’ye hitap ediyorum” demiştir. Bu ağır söz üzerine fenalaşan Sultan Abdülaziz’in koltuklarına girilmiş ve dairesine çıkartılmıştır⁶⁶¹.

Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra ölüm korkusuyla geceleri rahat bir uyku uyuyamamıştır. Gece yarısı yatağından fırlamakta, pencereye yaklaşip Boğaziçi’ne doğru bakmakta, aşağıdaki nöbetçileri gözetlemekte, odada gezerek kendi kendine konuşmaktadır. Ölünceye kadar bu sıkıntılı halinin devam ettiği söylenmektedir⁶⁶². Sultan Abdülaziz olay gecesi de sabaha kadar uyumamış, öfkesinden onu bunu azarlamıştır. Valide Sultan nasihat yollu konuşunca, “Hal’ime sebep sensin” diyerek onu yanından uzaklaştırmıştır⁶⁶³.

Sultan Abdülaziz, ölümü öncesi 4 Haziran 1876 sabahı bir sıcak çorba ile ekmek istemiş ancak bulunamamıştır. İkinci hazinedar kalfa, annesinin en küçük şehzadeye mangalda pişirdiği pirinç lapasını bir tepsiye koyarak getirmiştir. Sultan Abdülaziz pirinç lapasının nasıl pişirildiğini sorup öğrenince, “Hazzettim. Annesine selamımı söyle, çocuğun gıdasıdır, ona yedirsin, güzelce baksın” demiş ve yememiştir. Sultan Abdülaziz’in, hayatını devam ettirecek çorba bile bulamaması dayanabileceği bir şey değildir⁶⁶⁴.

İntihar ettiğini iddia edenlerin en büyük delillerinden biri, Sultan Abdülaziz’in herkesi rahat yıkabilecek kadar güçlü olmasıdır⁶⁶⁵. Sultan Abdülaziz’in kaldığı oda Fer’iye Dairesi’nin üst katında, denize nâzır bir odadır⁶⁶⁶. Katliam yaptığı iddia edilen grubun yüzlerce cariyenin bulunduğu sarayda kimseye görünmeden gündüz vakti Sultan Abdülaziz’in odasına girmesinin mümkün olmadığı, girseler bile çok güçlü ve pehlivan cüsseli olan Sultan Abdülaziz’in mücadele etmeden, bağırıp çağırmadan teslim olmasının, kol damarlarını kestirmesinin imkânsız olduğu belirtilmektedir. Doktor raporunda mücadele izinden bahsedilmemesini de intihara delil olarak göstermektedirler. O gün Sultan Abdülaziz’in hizmetinde bulunmuş olan Beşinci Hazinedar Arz-ı Niyaz Kalfa ve Mâbeynci Fahri Bey de padişahın intihar ettiğine şahitlik etmiştir. Şehzadeliği ve padişahlığı döneminde söylemiş olduğu bazı sözler de

⁶⁶¹ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 124; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 71; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 134.

⁶⁶² Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 88.

⁶⁶³ *Ceride-i Havadis*, No: 3101, 14 Cemaziyelevvel 1293, s. 1.

⁶⁶⁴ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir’ât-i Şuûnât*, s. 88.

⁶⁶⁵ Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1973, s. 33.

⁶⁶⁶ Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 549.

Sultan Abdülaziz'in intiharı düşünebileceği yönünde iddialara sebep olmuştur. Valide Sultan'dan nakledildiği üzere, Sultan Abdülaziz, şehzadeligi zamanında bile canı sıkıldığı zaman “İntihar ederim” tehdidiyle etrafındakileri korkutmuş. Eskiden beri Sultan Abdülaziz'de intihar fikrinin olduğunu gösteren bir diğer iddia, mağlup olmuş bazı tarihi şahsiyetlerin intihar etmemelerini eleştirmesidir. Tahta çıktığı dönemde Bursa gezisi sırasında bütün türbeleri ziyaret ettiği halde Yıldırım Bayezid'in türbesini ziyaret etmemiş ve şöyle demiştir: “Bu adam Timur'a esir olacağına niçin göğsüne bir hançer saplamadı.” Sultan Abdülaziz, Avrupa seyahatinde yakından tanıdığı Fransız İmparatoru III. Napolyon'un 1870'de Sedan'da Almanlara teslim olmasını da hazmedememiş ve onu eleştirerek bu durumda neden intihar etmediğine şaşığını belirtmiştir. O zaman söylediği, “Hükümdarlar, kendi hayatlarından ziyade milletlerinin namuslarını muhafaza etmelidirler. Bir hükümdara böyle aşağılanmayı kabul etmektense ölmek daha iyidir. Başına bir kurşun sıkamaz mıydı? Napolyon can acısına dayanamayacağından beynine bir tabanca sıkamadı diyelim, kılıcını teslim edeceğine, kendisini öldürmek için bir parça zehir de bulamadı mı? Napolyon bazı hekimlerin yaptıkları gibi kan damarlarını açarak bayılmak suretiyle olsun dünyadan gitmeyi de mi aklına getirmedir” sözlerini dikkate alanlar, kendi başına da böyle bir olay gelirse intihar edebileceğini söylemektedirler. Tahta çıkışının dördüncü senesinde Sultan Abdülaziz bir gün kayıkla Anadolu sahilinden geçerken yanında bulunan eski Kaptan-ı Derya Hacı Vesim Paşa'ya, üzüntülü olduğunu belirtmiştir. Hacı Vesim Paşa sebebini sorunca padişah, Kuleli Kışlası'nı göstererek, “Birader bana fakir bir devlet bıraktı, bir şey yapamıyoruz. Bak şuraya, hala harap duruyor. Hindistan'da pek zengin olan bazı insanlar her şeyden bıkarak banyoya girerler, iki kollarının damarlarını keserek ellerine gazete alırlar, kollarından yavaş yavaş kan akmak suretiyle intihar ederlermiş. Onlar zenginlikten intihar ettikleri gibi ben de fakirlikten o tarzda intihar edeceğim” demiştir⁶⁶⁷. Bu konuşmasını dikkate alanlar, Sultan Abdülaziz'in sıkıntı anında intihar edebileceğini söylemektedirler.

İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Elliot da özellikle Dikson ve Milincen

⁶⁶⁷ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 95-97; Lütfü Simavi, *Devr-i İnkılap*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1336, s. 41; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 538; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 269; Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 268-269; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 141; A. Süheyl Ünver, “Sultan Aziz ve Oğlu Yusuf İzzeddin Efendi Nelerle İntihar Ettiler?”, *Tarih Konuşuyor*, C. 4, S. 24, Ocak 1966, s. 1961; Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 326-327; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, “Abdülaziz'e Dair”, *Akşam*, No: 12173, 24 Ağustos 1952, s. 5.

adlarındaki iki İngiliz doktorun ifadelerine güvenerek ve başka delilleri de göz önünde bulundurarak olayın intihar olduğunu savunmuştur. Elliot bu konuda şu bilgileri vermektedir: “Doktor Dikson gayet muktedir ve güvenilir bir zat olup, cinayet izlerini görüp geçecek adamlardan da olmadığından, Abdülaziz’in intihar ettiğine dair zerre kadar şüphesi olsaydı benden, kendi sefirinden saklamayıp gerçeği derhal ifade ederdi. Fakat Doktor Dikson, Abdülaziz’in cesedini muayene ettikten sonra doğrudan doğruya Tarabya’ya gelerek olayın kesin olarak intihar olup, katlıldığına dair devam eden söylentilerin kesinlikle esassız olduğundan beni temin eyledi. İstanbul’un en meşhur doktorlarından on sekiz veya on dokuz doktor Abdülaziz’in cesedini muayene edip olayın intihar olduğuna karar vermişlerdi. Doktor Dikson ile Doktor Milincen biraz geç kaldıklarından saraya ulaştıklarında diğer doktorlar lazım gelen muayeneyi tamamlamış olduklarından yalnız başlarına oldukları halde oradaki cesedi dikkat ve itina ile muayene edip, zorlama belirtisi bulmak üzere her tarafını ince ince gözden geçirmişler ise de kesilmiş olan her iki kolun şah damarlarından başka hiçbir iz bulamamışlardı... Abdülaziz’in çok önceden cinnete meyli olduğu halde başına gelen felaketin tesiriyle bütün bütün aklını kaybedip intihar etmesi şaşılacak bir şey olmayıp bilakis bulunduğu durum ve mevki itibarıyla bir hayli muhtemeldir”⁶⁶⁸.

Sultan Abdülaziz’in intihar ettiği yönünde yazılan raporda imzası bulunan doktorlardan Kastro da, incelemeleri ve dinledikleri şahitlerin ifadelerini göz önünde bulundurarak intihar kararını verdiğini belirtmektedir. Sultan Abdülaziz’in vefatı günü Kuzguncuk’ta Doktor Marko Paşa’nın konağında bulunan Doktor Kastro, Fer’iye Dairesi’ne geldikten sonra önce Sultan Abdülaziz’in üzerindeki örtüyü kaldırmış ve kendisinde hayat eseri olmadığını belirtmiştir. Daha sonra Doktor Milincen ile beraber olayın meydana geldiği odayı gezip, burada çok kan olduğunu görmüşlerdir. Oradan çıkmışlar ve bir hazinedar ile bir iki cariyyeden, bir makas ile intihar olayının gerçekleştiğine dair bilgi almışlardır. Daha sonra da diğer doktorlarla beraber olayın intihar olduğuna dair raporlarını hazırlamışlardır⁶⁶⁹.

Basiretçi Ali Efendi’nin bu konudaki değerlendirmesi şöyledir: “Sultan Abdülaziz, tahttan indirilmiş olmak gibi bir alçaltıcı durumu bir türlü hazmedemediği ve kendisine yapılan bu muameleyi büyüklüğüne sığdıramadığından küçük bir makasla

⁶⁶⁸ Henry Eliot, *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, s. 23-25, 30.

⁶⁶⁹ BOA, Y. EE., 20/34.

kol damarlarını keserek kanını tamamen akıtmak suretiyle intihar etmiştir⁶⁷⁰.

Bedi N. Şehsuvaroğlu da Sultan Abdülaziz'in, ölümünden önceki günlerde son derece asabi olduğunu, kendi donattığı donanmanın toplarının kendisine çevrilmesini, eline silah verdiği askerin o silahı kendisine çevirmesini hazmedemediğini, seraskerlik makamına getirdiği Hüseyin Avni Paşa'nın ihanetini affedemediğini belirtmektedir. Şehsuvaroğlu, Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği görüşünü şu cümlelerle ifade etmektedir: "Bir sabah karanlığı uykusundan uyandırılarak hal'i haberini alan ve sonra bir hafta müddetle böyle ruhî şoklara maruz kalan, gururunun kırılmasını bir türlü affedemeyen ve nihayet ruh yapısı itibariyle de intihara müsait olan Abdülaziz'in kendi kendisini öldürdüğü kanaatindeyiz"⁶⁷¹.

Sultan Abdülaziz'in intihar ettiği görüşünde olan Hıfzı Topuz, *Meyyâle* adlı romanında bu konuyu şöyle açıklamaktadır: "Abdülaziz Han gerçekten canına kıymış, bir cinayete kurban gitmemiş. Elbette, düşünsenize, olay güpegündüz oluyor, kapı içeriden kilitli, katiller pencereden girmiş olamazlar ki. Rıhtımda da muhafızlar bekliyor. Elbette bu bir cinayet değil. Padişahımız çok gururlu ve onurlu bir kişiydi, kendi canına kıydı"⁶⁷².

Sultan Abdülaziz'in intihar ettiğine inananlar buna gerekçe olarak bahsettiğimiz bu olayları ve delilleri göstermektedirler. Dolayısıyla gururlu bir kişiliğe sahip olan ve çektiği sıkıntılar sebebiyle dayanacak gücü kalmayan Sultan Abdülaziz'in bu duruma katlanmaktansa intihar etmeyi tercih ettiği iddia edilmektedir.

9.2. Sultan Abdülaziz'i Hüseyin Avni Paşa'nın Öldürttüğüne Dair İddialar

Hüseyin Avni Paşa'nın, Isparta'ya sürülmesinin intikamını almak için özellikle sadrazam olmasından sonra Sultan Abdülaziz'i öldürmeye yönelik teşebbüslerde bulunmaya başladığına dair iddialar bulunmaktadır. Sultan Abdülaziz'e karşı büyük bir kin ve düşmanlığı olan Hüseyin Avni Paşa, sadrazamlık ve seraskerlik gibi iki önemli makamda bulunmasını fırsat olarak değerlendirmek istemektedir. Bir gün Sultan Abdülaziz birkaç günlüğüne gezi amacıyla Alemdağı Kasrı'na gitmiştir. Bunu, amacına ulaşmak için bir fırsat olarak gören Hüseyin Avni Paşa, Selimiye kışlasındaki süvari

⁶⁷⁰ Basiretçi Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 147.

⁶⁷¹ Bedi N. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Padişahlarının Âkibetleri ve Ölüm Sebepleri Hakkında Tıp Tarihi Bakımından Bir İnceleme", *V. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 12-17 Nisan 1956, s. 402-403.

⁶⁷² Hıfzı Topuz, *Meyyâle*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012, s. 152.

askerleriyle saldırarak orada padişahı yok etmek üzere Abdülkerim Nadir Paşa'yı görevlendirmeyi ve Şehzade Murad Efendi'yi tahta oturtmayı planlamıştır. Sultan Abdülaziz'in Alemdağı Kasrı'nda bir geceden fazla kalmayarak Dolmabahçe Sarayı'na dönmesi bu teşebbüse engel olmuştur.

Mısırlı Prens Mustafa Fazıl Paşa'ya "Ben ondan (Sultan Abdülaziz) intikam almadıkça Allah canımı almasın" diyen Hüseyin Avni Paşa, padişahın kilercibaşısı Said Bey'i elde ederek, onun vasıtasıyla şerbet içine zehir katarak Sultan Abdülaziz'i zehirleme teşebbüsünde de bulunmuştur. Ancak padişahın tedbirli davranışları, yani içtiği şerbetleri önce yakın hizmetçilerine tattırma âdeti bu cinayetin işlenmesine de engel olmuştur⁶⁷³.

Hüseyin Avni Paşa'nın, Sultan Abdülaziz'i öldürmeye yönelik bir başka teşebbüsünü, olay sırasında sadaret mektupçusu olan Mehmed Memduh Paşa anlatmaktadır. Buna göre Hüseyin Avni Paşa, Mısırlı Prens Halim Paşa'ya, "Padişahın hayatına son verecek bir fedai bulmak mümkün olmaz mı?" teklifinde bulunmuştur. Halim Paşa ise, "Dünya halkını bana katil gözüyle baktırmak mı istiyorsunuz?" diyerek bu teklifi reddetmiştir. Hatta bu teklife sinirlenerek, azledilmiş iken Hüseyin Avni Paşa'ya verdiği on bin lira borç parayı da geri almıştır⁶⁷⁴.

Eski ayandan Reşid Akif Paşa da, Hüseyin Avni Paşa'nın, sadareti zamanında Adliye Nâzırlığı'nda bulunan ve Arnavutluk eşrafından olan babası Akif Paşa'ya, Sultan Abdülaziz'i öldürtmek için Arnavutlardan bir fedai bulmasını teklif ettiğini, babasının bu teklifi kabul etmediğini söylemiştir⁶⁷⁵.

Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'i tahttan indirdikten sonra da rahat bırakmamış, psikolojik baskı altında tutmuş, onun geri dönüşünü engellemek ve kendi geleceğini sağlama almak için de her türlü tedbiri almıştır.

Sultan Abdülaziz'in Topkapı Sarayı'ndaki ilk gününde çorba verilmesi bile Hüseyin Avni Paşa başta olmak üzere vekillerin izniyle mümkün olabilmiştir. O zaman Topkapı Sarayı'nda Hazine-i hümayun kethüdası iken daha sonra Sultan V. Murad'a Başmâbeynci olan Ethem Bey'in anlattıklarına göre izin olayı şöyle gerçekleşmiştir:

⁶⁷³ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 235; Ziya Şakir, *Çırağan Sarayında 28 Sene Beşinci Murad'ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943, s. 49-50; Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 104-105; Midhat Sertoğlu, *Mufasssal Osmanlı Tarihi*, C. VI, s. 3175; Ramazan Balcı, *a.g.e.*, s. 315.

⁶⁷⁴ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 59.

⁶⁷⁵ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 235.

Hazine-i hassa idare meclisi reisi Said Efendi o sabah Sultan Abdülaziz'e yemek verilmesi gerektiğini söyleyince Ethem Bey Beşiktaş Sarayı'na giderek Seyyid Bey'den izin istemiştir. Seyyid Bey, "Ben karışmam" cevabını vermiştir. Ethem Bey, o sırada merdivenden çıkmakta olan Hüseyin Avni Paşa'yı görünce durumu ona da anlatarak izin istemiştir. Hüseyin Avni Paşa, "Sen bekle, vekiller ile müzakere edelim" deyince beklemeye başlamıştır. O sırada Sultan V. Murad, Ethem Bey'i çağırıp Başmâbeynci tayin etmiştir. Kızlar Ağası Süleyman Ağa kendisini alıp Vekiller Heyeti'ne götürmüş ve memuriyetini bildirmiştir. Orada Hüseyin Avni Paşa, "Bizden sorduğunuz yemek meselesini icra ediniz" deyince Ethem Bey, Sultan Abdülaziz'e yemek verilmesi için Topkapı Sarayı'na haber götürmüştür. Ethem Bey ayrıca, Sultan Murad'ın tahta çıkmasıyla, Vekiller Heyeti'nin (Rüşdü Paşa, Hüseyin Avni Paşa, Kayserili Ahmet Paşa, Rıza Paşa, Damat Mahmud Paşa, Raşid Paşa, Midhat Paşa ve Hayrullah Efendi) beş on gün kadar gece gündüz mâbeyn-i hümayunda toplantı yaptıklarını ve her konuda onlara danıştığını da ifade etmektedir⁶⁷⁶.

Hüseyin Avni Paşa Fer'iyeye Dairesi'nin korunmasıyla görevlendirdiği Hacı Raşit Paşa'ya, eski padişahı üzecek şekilde hareket etmesini, kendisini canından bezdirecek hale getirmesini emretmiştir. Hacı Raşit Paşa da böyle yaparak, Fer'iyeye Dairesi'ne bitişik karakolda geceleri vakitsiz olarak borular çaldırarak Sultan Abdülaziz'i uykudan uyandırıp telaşlandırmıştır. Bazen de kendi adamlarını Sultan Abdülaziz'in penceresinin önünde sesli konuşturarak onun meraklanıp endişelenmesine sebep olmuştur⁶⁷⁷. Hüseyin Avni Paşa, aynı zamanda Sultan Abdülaziz'in, odasından deniz tarafına baktırılmaması yönünde de emirler vermiştir⁶⁷⁸.

Sultan Abdülaziz tahttan indirildikten sonra hep öldürülme korkusu içerisinde olmuştur. Valide Sultan, oğlunu teselli etmeye çalışsa da Sultan Abdülaziz özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın kin ve garazından çekinmiştir. Topkapı Sarayı'nda III. Selim dairesinde söylemiş olduğu, "Aman, beni Sultan Selim gibi burada bitirmek isterler. Düşmanlarım benden intikam alacak" sözleri de bunun göstergesidir⁶⁷⁹.

Sultan Abdülaziz, Topkapı Sarayı'ndan Fer'iyeye Dairesi'ne nakledildiği zaman

⁶⁷⁶ BOA, Y. EE., 20/12; BOA, Y. EE., 17/14.

⁶⁷⁷ Midhat Sertoğlu, "Abdülaziz Ailesi'nin Başına Gelenler", *Yıllarboyu Tarih*, S. 6, Haziran 1984, s. 17-18.

⁶⁷⁸ Lütfü Simavi, *Devr-i İnkılap*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1336, s. 36.

⁶⁷⁹ Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 323; Zuhuri Danışman, *a.g.e.*, C. XII, s. 264.

yanında ailesi dışında yakınlarından yalnız Mâbeynci Fahri Bey'in kalmasına izin verilmiş, diğerleri Topkapı'ya geri gönderilmiştir. Onların yerine Sultan Murad'ın sarayından yeni hizmetçiler görevlendirilmiştir. Sultan Abdülaziz, geri dönecek olan Harem Ağaları'nın feryatlarını duyunca, “Benim işim Allah'a kalmıştır” demiştir⁶⁸⁰. Bu söz Sultan Abdülaziz'in, kendisine yönelik tehlikenin farkında olduğunu göstermektedir. Sultan Abdülaziz'in hizmetçilerinin belirlenmesinde Hüseyin Avni Paşa etkin rol oynamıştır. Dolayısıyla Hüseyin Avni Paşa'nın, yalnız Fahri Bey'in kalmasına izin vermesi muhtemelen onu da kendi yanına çektiğini ve Sultan Abdülaziz aleyhine kullanacağını göstermektedir.

Dolmabahçe Sarayı'ndan Topkapı Sarayı'na giderken Sultan Abdülaziz'in yanında bulundurduğu tek silah, amcası III. Selim'den kalma bir pala⁶⁸¹ idi. Sultan Abdülaziz, paltosunun altına sakladığı bu palayı Fer'ye Dairesi'ne gelirken de yanından ayırmamıştır. Fer'ye Dairesi'ndeki ikinci gününde Hüseyin Avni Paşa'nın emriyle bu palanın alınması kararlaştırılmıştır. Bunun üzerine Fer'ye Karakolu Komutanı İzzet Bey durumu İkinci Mâbeynci Fahri Bey'e bildirmiş, o da Valide Sultan'la görüşmüştür. Fahri Bey, Valide Sultan'a, “Sultan Abdülaziz Han'ın palası varmış, onu dışarıdan istiyorlar. Eğer vermezseniz dışarıdaki bütün erkekler içeri girip oğlunu idam edeceklerdir” demiştir. Bunun üzerine Valide Sultan, “Aman arslanımı telef etmesinler” diyerek palayı teslim etmeye karar vermiştir. Ancak oğlundan istemeye cesaret edemediği için, “Aman kendisi işitmesin ve bilmesin, usûlüne uygun bir şekilde sandığı kırıp alsınlar, Fahri'ye versinler” demiştir. Bu şekilde gece gizlice odasına girilerek pala alınmış ve teslim edilmiştir. Daha sonra Sultan Abdülaziz palayı sorunca, “Denize attık” cevabını vermişlerdir. Buna inanmayan Sultan Abdülaziz, “Hiç öyle şey olur mu? Asla! Bundan sonra tac ve tahtı bana teslim etseler makbulüm değildir. Ne edildiğini ben bilirim” demiştir. Böylece kendini savunacak silahı da bırakılmayan Sultan Abdülaziz'in, öldürülmesine yönelik bir ortamın hazırlandığı anlaşılmaktadır⁶⁸².

Fahri Bey, Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadesinde, Sultan Abdülaziz'in yakınında kendini savunabilecek bir şey bulunmaması için, ekmek bıçağına varıncaya kadar bütün

⁶⁸⁰ Ziya Nur Aksun, *a.g.e.*, s. 340; Mahmud Celeleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 120.

⁶⁸¹ Pala, ağzı enli, ortasına doğru genişleyen, ucuna doğru daralan kalın, kısa ve ağır kılıçtır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, s. 751.

⁶⁸² BOA, *Y. EE.*, 18/114; BOA, *Y. EE.*, 19/40; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 136-138.

yaralamaya sebep olabilecek aletlerin alındığını belirtmektedir. Ayrıca, Sultan Abdülaziz'in oda kapısının anahtarlarının karakol subaylarında bulunduğunu, daima içeri girip çıktıklarını ve her şeye muktedir olduklarını gördüğünü ve karakol komutanı İzzet Bey'in Hüseyin Avni Paşa'dan talimat aldığını da anlatmıştır⁶⁸³.

Fer'îye Dairesi'ndeki üçüncü gününde, 3 Haziran Cumartesi günü Sultan Abdülaziz'e hizmet etmek üzere dört haremağası ile Sultan Murad'ın veliaht iken Kurbağalıdere'deki köşkünde on beş yirmi sene koruculuk ve bekçilik yapmış ve şimdi saray hizmetine alınmış olan üç kişi görevlendirilmiştir. Bu üç kişi, Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa, Boyabatlı Hacı Mehmet (Şamdancı Mehmet) ve Cezayirli Mustafa'dır. Okuma yazma bilmeyen bu hizmetçiler ayda yüzer lira maaş alacaklar, otuzar lira elbise parası alacaklar, Fer'îye Karakolu'nda kalacaklar, ayda bir kere evlerine gidecekler, yolda hiç kimse ile görüşmeyecekler, Cezayirli Mustafa diğer ikisinin amiri olacak, Karakol Komutanı İzzet Bey ne emir verirse onu yapacaklar, önemli bir şey olursa haber vereceklerdi. Bir ferîğin maaşı otuz beş lira iken bunların maaşının üç liradan yüz liraya yükseltilmesi iyiye işaret değildir⁶⁸⁴. Hüseyin Avni Paşa tarafından görevlendirilen bu üç kişinin maaşlarının bu derece artırılması, muhtemelen katliamı layıkıyla yapmaları içindir. Bunların Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra hemen memleketlerine gönderilmeleri de düşündürücüdür⁶⁸⁵.

Sultan Murad'ın validesinin ifadesine göre, bu görevlendirmelerden oğlunun ve kendisinin haberi yoktur. O, Sultan Abdülaziz'in huzur ve rahatı için emir verdiklerini, onun dışında bir emirleri olmadığını belirtmektedir. Ayrıca, "Sultan Abdülaziz hakkında her ne muamele olundu ise sebep, hep o zaman iş başında bulunanlardır. Çünkü hal'in birinci gününde sarayın ve Sultan Murad'ın her bir işi Hüseyin Avni Paşa'ya ait idi. Mâbeyn Müşiri Nuri Paşa da ona bağlı ve onun vekili idi" diyerek kendilerinin bilgisi olmadan, hal'i gerçekleştirenlerin karar aldıklarından bahsetmektedir⁶⁸⁶. Hüseyin Avni Paşa'nın öncülüğünde alınan bu kararlar, Sultan Abdülaziz'i öldürmeye yönelik ortam hazırlanmaya çalışıldığını açıkça göstermektedir.

Sultan Abdülaziz, bütün hazırlıkların kendisini öldürmeye yönelik olduğunu

⁶⁸³ BOA, Y. EE., 20/15.

⁶⁸⁴ BOA, Y. EE., 16/16; BOA, Y. EE., 16/29; BOA, Y. EE., 20/13; Ömer Faruk Yılmaz, *Bir Şehid Sultan Abdülaziz Han*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, t.y., s. 40; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 140-141; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 76-79.

⁶⁸⁵ Reşad Ekrem Koçu, *a.g.e.*, s. 551.

⁶⁸⁶ BOA, Y. EE., 17/89.

sezdiği için sürekli öldürüleceğinden bahsetmiştir. Fer'ie Dairesi'nde görevli subayların kendisine saygı göstermemelerinden şüphelenen Sultan Abdülaziz, üç hizmetlinin de görevlendirilmesinden sonra daha da tedirgin olmuştur. Cumartesi günü yanında Valide Sultan ve Fahri Bey de bulunurken pencereden aşağıya bakmaktadır. Aşağıda bulunan iki subay Sultan Abdülaziz'i gördüğü halde saygısız davranmışlardır. Bu durumu gören Sultan Abdülaziz, validesine, “Aman valideciğim, bunlar beni telef edecekler” demiştir. Validesi, “Ne merak ediyorsun, azl erkekler için, biz de elbette bir surette geçiniriz” diyerek kendisini teselli etmeye çalışmışsa da Sultan Abdülaziz, “İki padişah bir memlekette olur mu? Beni tahttan indirmek elbette öldürmek içindir” diyerek fikrini tekrarlamıştır. Validesi, “Tanzimat'tan sonra böyle bir şey kalmadığından merak edilmemelidir. Allah'a tevekkül edin, ne olacak” demişe de Sultan Abdülaziz, “Ne olacak görürsün” diye karşılık vererek öldürüleceğine olan inancını ısrarla vurgulamıştır⁶⁸⁷.

Sultan Abdülaziz, dairesinde sürekli öldürülme korkusuyla endişeli bir bekleyiş halindedir. Fer'ie Sarayı'nın önünde duran, üzerlerine çevrili savaş gemilerinin toplarına bakarak, “Acaba bizi topa mı tutacaklar, başka türlü mahvımız çaresine mi bakacaklar” diye telaşlanmaktadır. İlk zamanlar böyle endişeli olan Sultan Abdülaziz, zamanla biraz durgunlaşmış, mutlaka öldürüleceği inancıyla namaz kılarak ve Kur'an okuyarak zamanlarını geçirmeye başlamıştır⁶⁸⁸.

Valide Sultan, oğlunu teselli etmeye çalışırken aslında yapılan dayanılmaz hakaret ve eziyetlerin farkındadır. Onun söylediği şu sözler de bunu ispatlamaktadır: “On altı yıllık bir büyük padişaha altı gün zarfında ettikleri eziyet ve hakaret altmış senede olamaz. Ancak Cenâb-ı Mevlâ hazretleri edenlerin cezasını versin. Zira ettikleri hakaretler cümlesini yazmaya kalem muktedir değildir.” Sultan Abdülaziz ölmek üzereyken olay yerine gelen Hüseyin Avni Paşa'nın, mal derdine düşerek cariyelerin şalvarlarına varıncaya kadar erkeklere aratması bu dönemdeki eziyetlerden biridir. Sultan Abdülaziz kanlar içinde yatarken, feryat ederek üzerine kapanıp ağlamakta olan Valide Sultan'a da eziyet edilmiştir. Nazif adında biri Valide Sultan'ı oğlunun üzerinden kaldırıp, kulağından küpesini, parmağından yüzüğünü çekip almıştır. Biri de, mücevher olduğu düşüncesiyle Valide Sultan'ın ağzından takma dişlerini söküp

⁶⁸⁷ BOA, Y. EE., 16/52; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 75-76.

⁶⁸⁸ Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Tarihi Odalar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1954, s. 48; Necdet Sakaoğlu, *a.g.e.*, s. 513.

almıştır. Yaşmaksız, feracesiz ve ayakları da çıplak olduğu halde kollarından çekilerek karakol meydanına getirilmiş, oradan oraya çekilip bütün vekillere seyrettirilmiştir. Yaşmak ve ferace isteği de kabul edilmemiştir⁶⁸⁹.

Sultan Abdülaziz hal' edildikten sonra para ve mücevherleri de Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mehmed Rüşdü Paşa ve Sadullah Bey tarafından yağmalanmıştır. V. Murat tahta çıktığı sırada birçok mücevher ve değerli eşyanın tebrik için gelenlere dağıtıldığını Mâbeyn Başkâtibi Sadullah Bey de ifade etmiştir. Ancak bu eşyanın kaynağı hakkında bilgi vermemiştir. Sultan II. Abdülhamid'in iddiasına göre, Sultan Abdülaziz'in para ve mücevherleri Mâbeyn Başkâtibi Sadullah Bey'e gönderilmişti. Sultan II. Abdülhamid bu paranın bir kısmıyla Sultan Abdülaziz'in borçlarının ödendiğini, geri kalan kısmının ise Sadullah Bey, Nuri Paşa, Mahmud Paşa, Midhat Paşa ve Hüseyin Avni Paşa arasında paylaşıldığını söylemektedir⁶⁹⁰.

Doktorlar, Sultan Abdülaziz'in cesedini tam olarak muayene etmek istemişler ancak Hüseyin Avni Paşa buna engel olmuştur. Kılıcına dayanmış olarak kapıda duran Hüseyin Avni Paşa, doktorlara, "Bu cenaze Ahmet Ağa, Mehmet Ağa değildir, bir padişahdır, onun her tarafını açtırıp size gösteremem" demiştir. Hüseyin Avni Paşa'nın bu sert çıkışından çekinen doktorlar cesedi iyice muayene edememiş, sadece kollardaki yaralara bakarak yüzeysel bir görüşle raporlarını düzenlemek zorunda kalmışlardır⁶⁹¹. Fer'ie Karakolu'na ilk gelenlerden birisi olan Doktor Markel, Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadesinde bu konuyu şöyle açıklamaktadır: "Cesedin üzeri açılarak muayenesi yapılmadı. Biz cesedin yalnız yüzünü, kollarını ve ayaklarını gördük, başka bir yerini görmedik. Acele ediliyordu, güneş batmadan evvel cesedin defnedilmiş olması lazım geldiğini söylüyorlardı."⁶⁹² Böylece Hüseyin Avni Paşa'nın, katliama dair izlerin görülmesini engellediği anlaşılmaktadır.

Hüseyin Avni Paşa'nın isteğiyle, raporu hazırlayan doktorlara mükâfat olarak, otuz altı bin kuruş nakit ve hediye olarak da iki parça değerli enfiye kutusu verilmiştir. Doktorlara verilen bu paralar tabib-i hümâyun defterlerine de kaydedilmiştir⁶⁹³. Doktor

⁶⁸⁹ BOA, Y. EE., 18/114; Midhat Sertoğlu, "Abdülaziz Ailesi'nin Başına Gelenler", *Yıllarboyu Tarih*, S. 6, Haziran 1984, s. 18.

⁶⁹⁰ Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 47-48.

⁶⁹¹ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 322.

⁶⁹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 269-270.

⁶⁹³ BOA, Y. EE., 20/12; BOA, Y. EE., 20/13; BOA, Y. EE., 141/18; Süleyman Kâni İrtem, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, s. 331.

Marko Paşa, bu enfiye kutularından birisinin kendisine, diğzerinin de Doktor Nuri Paşa'ya, raporun hazırlanmasından birkaç gün sonra Bâb-ı Seraskeri'de Redif Paşa vasıtasıyla hediye edildiğini belirtmiştir⁶⁹⁴. Böylece istenildiği şekilde raporu hazırlamalarından dolayı doktorlar ödüllendirilmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın doktorlara söylediği sözler ve kendi yaptıklarına bakarsak tezat durumlar dikkat çekmektedir. Fer'ie Dairesi'nde henüz ölmemiş olan Sultan Abdülaziz'e doktor çağrılıp orada muayene edilmesi gerektiği halde Hüseyin Avni Paşa acele yerinden kaldırtarak Fer'ie karakoluna taşıttırılmış ve hizmetçilere ait odada bir ot şiltenin üzerine koydurmuştur. Sultan Abdülaziz burada gözlerini Hüseyin Avni Paşa'ya dikerek ve kan kaybı sonucunda vefat etmiştir. Sultan Abdülaziz'in, "Katil sensin" der gibi bakışlarına dayanamayan Hüseyin Avni Paşa, karakolun bir perdesini sökerek üzerine örtmüştür⁶⁹⁵. Bu hareketleri yaparken Hüseyin Avni Paşa, cenazenin sıradan bir cenaze olmayıp, bir padişah olduğunu düşünmemiş, Sultan Abdülaziz'i tedavi ettirmeye yönelik bir harekette bulunmadığı gibi bir an önce ölmesini bekleyerek saygısızlık yapmıştır. Ceset kime ait olursa olsun böyle bir olay karşısında doktorlar her tarafını görmek zorunda olmasına rağmen Hüseyin Avni Paşa buna izin vermemiştir⁶⁹⁶. Bu da Hüseyin Avni Paşa'nın olayla ilgili olduğunu, katliama dair izlerin ortaya çıkmasından korktuğunu ve bir oldubittiye getirerek intihar raporunu yazdırıp bu işten bir an önce kurtulmayı düşündüğünü göstermektedir. Bu nedenle doktor raporu da usule uygun düzenlenmemiştir. Hatta hazırlanan ilk iki rapor vekiller tarafından beğenilmeyince üçüncüsü yazdırılmıştır⁶⁹⁷.

Cesedi ilk muayeneye gelen Sultan Abdülaziz'in baştabibi Marko Paşa, olayın intihar olduğu konusunda tereddüt edince vekiller, "Bunda tereddüde asla yer yoktur. Daha hekimler de geleceklerdir, bir güzelce muayene raporu yaptırın, imza edenler etsin" demişlerdir. Doktor Marko Paşa'nın bu konu ile ilgili Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadeleri şöyledir: "Olay günü Kuzguncuk'ta bulunan hânemde deniz tarafında olan odanın penceresinden Sultan Abdülaziz'in ikâmetgâhı bulunan Fer'ie Sarayı'na doğru

⁶⁹⁴ BOA, Y. EE., 141/3.

⁶⁹⁵ BOA, Y. EE., 20/12; BOA, Y. EE., 20/13; Münevver Ayaşlı, *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim*, Güryay Matbaacılık, İstanbul 1973, s. 35; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lütfi Efendi'nin Bir Risalesi", *Belleten*, C. VII, S. 28, Ankara 1943, s. 349, 368; Burhan Bozgeyik, *Meşhurların Son Anları*, Cihan Yayınları, İstanbul 2006, s. 148.

⁶⁹⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 543-544; Recep Sarıhan, "Sarayda Sırlı Ölüm", *Mostar*, S. 16, Haziran 2006, s. 62.

⁶⁹⁷ Ömer Faruk Yılmaz, "İntihar Etmedi Şehid Edildi", *Yedikıta*, S. 23, Temmuz 2010, s. 26.

bakmakta olduğum halde, sarayın denize nâzır olup karakolhâne yönünde bulunan baştaki odanın penceresinden aşağı bir şey düşmesiyle beraber feryat işitilmekle velinimet efendim kendisini pencereden attı zannettim. O sırada Doktor Mösyö Kastori benim hâneme gelmiş olduğundan onunla pencereden bakmakta iken bir saat sonra bir yaver gelip Sultan Abdülaziz'in kendisini vurduğunu beyan ederek benim vekiller tarafından talep olunduğumu söyledi. Derhal Mösyö Kastori ile kayığa binerek Fer'ie karakoluna gittik. Orada vekiller mevcut bulunmakla, Rüşdü, Avni ve Midhat Paşalardan birisi, Sultan Abdülaziz hazretleri kendisini makas ile yaralamış olduğunu ve daha birçok hekimler ısmarladıklarını söyleyerek cenazenin muayenesini emrettiler. Bunun üzerine Süleyman Paşa, benimle hekim Nuri Paşa'yı ve mevcut bulunan birkaç tabibi cenazenin olduğu karakolhânenin alt katında bulunan pis bir odaya götürüp, köhne bir ot minder üzerine yatırılmış ve üzerine salaşpur örtülmüş olduğu halde gördük. Sultan Abdülaziz'in kollarındaki yaraların durumu yukarıdan aşağı ve içeriden dışarıya doğru olduğunu gördüm. Ancak o sırada bana bir fenalık geldiğinden bu yaraları ve vücudun diğer yerlerini muayene etmeyerek dışarı çıktım. Vekillerin yanına giderek, ısmarlanmış olan hekimlerin hepsinin birlikte muayene etmeleri gerektiğini söyledim. Sonra hekimler geldi ve Sultan Abdülaziz'in kendi kendisini yaraladığı alet denilerek bir tırnak makası gösterildi. Mevcut doktorlar Sultan Abdülaziz'in muayenesine başladıklarında Rüşdü, Hüseyin Avni ve Midhat Paşalar 'Biz cenazeyi kaldıracğız.' diyerek muayenenin ve raporun çabuk yapılmasını istediler. Raporun akşamdan evvel yetiştirilmesini emredip cenazeyi kaldırdılar." Bu baskı üzerine Marko Paşa ve bazı doktorlar cesedi muayene etmeden raporu imzalamışlardır. Ancak doktorlardan biri raporu imzalamadığı için hemen Trablusgarp'e sürgün edilmiştir⁶⁹⁸. Bu sırada iki yaver tarafından kollarından tutularak zorla muayeneye getirilen Askerî Doktor Ömer Paşa, cesedi kesinlikle muayene etmeyeceğini söylemiştir. Buna kızan Hüseyin Avni Paşa, "Vay hınzır, söylediğin sözler nedir, edepsizliktir bu, senin velinimetin değil mi idi? Tutun, şunun formasını sökün, atın hapse" demiştir. O anda Ömer Paşa'nın nişanları sökülüp tutuklanmış ve askerlikten uzaklaştırılmıştır⁶⁹⁹.

Hüseyin Avni Paşa'nın yalısı Fer'ie Dairesi'nin karşı tarafında Kuzguncuk'ta

⁶⁹⁸ BOA, *Y. EE.*, 141/3; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 89, 206; Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 73-74.

⁶⁹⁹ Bekir Sıtkı Baykal, *İbretnümâ Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 18; Hanzade Sultanefendi, *a.g.e.*, s. 337.

olduğu halde olay yerine ilk gelenin o olması da olayla bağlantısını göstermektedir. O gün sabah Hüseyin Avni Paşa'nın yalısında Bursa valisi Veliyyüddin Paşa misafir olarak bulunmaktadır. Sohbet ederlerken Hüseyin Avni Paşa'nın dik dik ve sık sık pencereden karşı sahildeki Fer'iyeye Dairesi'ne bakması Bursa valisinin dikkatini çekmiştir. Hüseyin Avni Paşa karşıdan cariyelerin sesini duyunca hazır olan beş çifteli kayığına binerek herkesten önce olay yerine varmıştır. Misafiriyle yeterince ilgilenmeyip, gözü ve kulağı dışarıda haber bekleyen Hüseyin Avni Paşa'nın bu davranışı, olaydan önceden haberi olduğunu göstermektedir⁷⁰⁰. Olay sabahı bir arkadaşıyla beraber Ortaköy İskelesi'nde vapur beklerken Fer'iyeye Dairesi'nde yaşananları geriden izleyen o dönem banka memurlarından Nuh Efendi'nin şu ifadeleri de bunu doğrulamaktadır: “İçeride feci bir olayın olduğunu anlayıp şaşkın beklerken, üç beş dakika geçince beş çifte kayıkla Hüseyin Avni Paşa, Azrail gibi dairenin rıhtımına yanaşıp hemen içeri girmiş ve onun girmesiyle sesler kesilip pencereler kapanmış. Hüseyin Avni Paşa katli tertip ve zamanını tayin etmiş ve ona göre yalısından hareket ederek vaktinde yetişmiş. Yoksa sesler işitilmeye başladıktan sonra Paşalimanı'ndan Fer'iyeye'ye üç beş dakika içerisinde gelinmesi mümkün değildir. Bu yüzden Sultan Abdülaziz'in öldürüldüğüne ve katilin Hüseyin Avni Paşa olduğuna şüphe yoktur”⁷⁰¹.

Birçok insan gibi eski sadrazamlardan Yusuf Kamil Paşa da Sultan Abdülaziz'in intihar ettiğine inanmamış ve olayı duyduğunda katilin Hüseyin Avni Paşa olduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: “Mel'un herif, padişahın başını yedi. İnşallah katili ölümle müjdele hükmü, hakkında tecelli eder”⁷⁰².

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, Sultan Abdülaziz'in hal'ine teşebbüsten ölümüne kadar meydana gelen olayları göz önünde bulundurarak, tek suçlu Hüseyin Avni Paşa'yı göstermektedir. İnal, bu konuda şöyle söylemektedir: “Sultan Abdülaziz katledilmiş ise katlettiren Hüseyin Avni Paşa'dır. İntihar etmiş ise sebep olan ve diğer tabirle manevi katili yine Hüseyin Avni Paşa'dır”⁷⁰³.

Avrupalı yazarlar da olayın intihar olduğuna inanmamış, Sultan Abdülaziz'in, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Redif Paşa ve Midhat Paşa tarafından katledildiğini iddia

⁷⁰⁰ Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 76; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 90-91.

⁷⁰¹ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 329-330; Ramazan Balcı, *a.g.e.*, s. 296-297.

⁷⁰² Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 334.

⁷⁰³ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.* C. I, s. 557.

edenler olmuştur⁷⁰⁴. *Times* gazetesindeki bir haberde, Sultan Abdülaziz'in katlini asıl düzenleyenlerin Hüseyin Avni, Damat Mahmud ve Nuri Paşalar olduğu belirtilmiştir⁷⁰⁵. *Debast* gazetesinde yayımlanan bir yazıda ise katliam işini düzenleyen ve uygulayan kişinin Hüseyin Avni Paşa olduğu yazılmıştır. Ayrıca gazetede Hüseyin Avni Paşa'nın Sülale-i Âl-i Osman'ı tamamen ortadan kaldırarak Hidiv İsmail Paşa'yı tahta çıkarmak ve onun yerine kendi geçmek niyetinde olduğu yönünde rivayetlerden de bahsedilmiştir⁷⁰⁶. *Times* gazetesinde de aynı amaçtan bahsedilmiş ve Hüseyin Avni Paşa'nın asıl niyetinin Mısır hükümdarı olmak olduğu ifade edilmiştir⁷⁰⁷.

Hüseyin Avni Paşa'yı böyle bir cinayete sevk eden en önemli sebep, Sultan Abdülaziz'in tekrar tahta çıkma ihtimalidir. Tahta oturmasından birkaç gün sonra Sultan Murad'ın cinnet belirtileri göstermesi ve hal' heyetinin kötü muamelesinden bıkararak tahttan çekileceğini söylemesi Hüseyin Avni Paşa'yı telaşlandırmıştır. Hüseyin Avni Paşa kendisini böyle bir tehlikeden korumak için tek çare Sultan Abdülaziz'i öldürmeye karar vermiş ve bu konuda da ortamı hazırlamak için gerekli çalışmalara hemen başlamıştır. Sultan II. Abdülhamit hatıralarında bu durumu şöyle anlatmaktadır: “Sultan Murad'ın hastalığı daha ilk gün, biat töreni sırasında hissedilmiş ve görülmüştü. Sultan Aziz, belki gafil avlanmıştı ama kendisinden yana olanlar pek çoktu. Kısa bir süre içinde Abdülaziz'in lehinde toplumdaki büyük tepki doğacağını kurnaz serasker hal' sırasında gördü. Tehlikeyi ne suretle olursa olsun kaldırmak, onun için bir zorunluluktur. İşte Sultan Aziz'in şehadet sebebi budur”⁷⁰⁸.

Padişahın tahttan indirileceğini bilmeyerek Dolmabahçe Sarayı önüne gelen askerler ve Harbiyeliler gerçeği öğrenince “Eğer padişahın hal' edileceğini bilseydik asla Dolmabahçe'ye gelmezdik” diyerek memnuniyetsizliklerini göstermeye başlamışlardır. Bu arada ilmiye mensuplarının padişahı yeniden tahta çıkaracakları söylentisi de hükümeti telaşlandırmış ve birliklerin bir kısmı İstanbul dışına çıkarılarak, bir kısmına da para dağıtılarak gerekli tedbirler alınmaya çalışılmıştır⁷⁰⁹.

Hüseyin Avni Paşa hal' sonrası Sultan Abdülaziz'in ortadan kaldırılmasını Sultan Murad'a teklif etmiştir. Bu teklif karşısında Sultan Murad telaşlanmış ve “Ben katil

⁷⁰⁴ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 29.

⁷⁰⁵ BOA, *Y. EE.*, 21/5.

⁷⁰⁶ BOA, *Y. EE.*, 18/67.

⁷⁰⁷ BOA, *Y. EE.*, 17/63.

⁷⁰⁸ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 28-29.

⁷⁰⁹ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 191-192.

olamam” diyerek teklifi reddetmiştir. Hüseyin Avni Paşa, “O halde yine onun tahta oturması lazım gelir, dehşetli fenalıklar ortaya çıkar” şeklinde tehdit eder gibi konuşunca Sultan Murad, “Beni tahta çıkarırken fikrimi sordunuz mu ki, onun ortadan kaldırılmasında benden müsaade istiyorsunuz” demiştir. Hüseyin Avni Paşa bu cevabı izin olarak değerlendirerek cinayete karar vermiştir⁷¹⁰.

Bütün bu bilgilerden anlaşılmaktadır ki, Hüseyin Avni Paşa, ustaca bir plan yaparak Sultan Abdülaziz’i katlettirmiş ve katliama dair delilleri ortadan kaldırarak, olaya intihar süsü vermeye çalışmıştır. Ancak hiçbir şey gizli kalmamış ve bu deliller zamanla ortaya çıkmıştır.

9.3. Sultan Abdülaziz’in Ölümü Hakkında Değerlendirme

Sultan Abdülaziz’in ölümüyle ilgili, intihar ettiği görüşü ve intiharına dair deliller inandırıcı olmaktan uzaktır. İntihar fikrini taşıyan resmi tarih yazarları siyasî fikirlerin baskısı altında (özellikle İttihat ve Terakki iktidarının) tarafı olarak olayları değerlendirmek durumunda kalmışlardır. Siyasî baskılara rağmen Abdurrahman Şeref Efendi, Cevdet Paşa, Mahmud Celâleddin Paşa, Memduh Paşa, Lûtfi Efendi ve İbnülemin Mahmud Kemal İnal gibi o dönemi çok iyi araştıran ve olayları tarafsız gözle değerlendiren tarihçiler kesin ifade kullanmasalar da ağırlıklı olarak Sultan Abdülaziz’in cinayete kurban gittiği fikri üzerinde durmuşlardır. Onlar eserlerinde, katli gösteren delillerin, intiharı gösterenlere göre daha kuvvetli olduğunu belirtmektedirler. Bazı tarihçiler ise ikilem içerisinde kalmıştır. İ. Hakkı Uzunçarşılı ikilem içerisinde kalan tarihçilerden birisidir. Ahmed Midhat Efendi, Sultan Abdülaziz’in öldürülme ihtimali var ise de intihar ettiğinin kabul edilmesini tavsiye etmektedir. Atıf Bey ve Basiretçi Ali Efendi, olayın intihar olduğunu kabul etmişlerdir. Hafız Mehmet Bey, İsmail Hami Danişmend ve Yılmaz Öztuna ise eserlerinde, olayın kesinlikle katliam olduğunu anlatmışlardır. Hatta Hafız Mehmet Bey, “Sultan Abdülaziz, birkaç muhteris paşanın adi bir komplosuna kurban giderek caniyane bir surette katledilmiştir” diyerek olayda Hüseyin Avni Paşa’nın rolünü de belirtmektedir⁷¹¹.

⁷¹⁰ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 549-550.

⁷¹¹ Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, s. 152; Basiretçi Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 147; Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 77; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 189; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 111-112; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 177; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, “Hatıra-i Atıf”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), 1340, s. 53.

Sultan Abdülaziz'in yıllar önce intihardan bahsetmesi ve bazı tarihi şahsiyetleri intihar etmedikleri için eleştirmesi kendisinin de intihar edeceğine delil olarak gösterilemez. Su yerine zenzem içecek kadar dindar bir kişi olduğu söylenen, son günlerinde kendisine yapılan kötü muamelelere rağmen Fer'iye Sarayı'nda gece gündüz namaz kıılıp Kur'an okuyan Sultan Abdülaziz'in dinen haram olan intiharı gerçekleştirmesi mümkün değildir⁷¹². Hatta ölümü sonrası odasında bulunan, açık olan Kur'an-ı Kerim'e bakıldığı zaman Sultan Abdülaziz'in Yusuf Suresi'ni okuduğu anlaşılmaktadır⁷¹³. Bir kişinin Kur'an-ı Kerim okurken kendisini öldürmesi mümkün değildir. Çünkü Sultan Abdülaziz bu sıkıntılı durumu aşabilmek için Allah'a sığınmakta, ondan yardım istemektedir. Dolayısıyla akli dengesi yerinde olan Sultan Abdülaziz intiharı düşünmemektedir.

Sultan Abdülaziz'in ölüm şekli de olayın intihar olmadığını göstermektedir. Sultan Abdülaziz'in küçük bir makas ile sol kolunun damarlarını 5 cm. kestikten sonra, o yaralı eliyle sağ kolunun damarlarını da 3 cm. kesmesi inanılmaz bir durumdur. Bu durum Sultan Abdülaziz'in dışarıdan bir müdahale sonucu katledildiğine kuvvetli bir delildir. Olay sonrası Sultan Abdülaziz'in intihar ettiğini söyleyen Mabeynci Fahri Bey'e bu durum sorulunca hiçbir cevap verememiştir. Bu durumu göz önünde bulunduran bazı insanlar resmi intihar görüşüne rağmen, Sultan Abdülaziz'in zorla katledildiğine inanmışlardır⁷¹⁴. Bunlardan biri olan Sultan II. Abdülhamit bu konuda şöyle demektedir: "Ben hâlâ o inançtayım ki, Aziz amcam intihar etmiş değil, öldürülmüştür. Önce doktor raporu o kadar lastiklidir ki, dünyanın her yerinde en büyük tıp bilginleri tarafından tartışılabilir. İntihara kalkışan bir kimse, iki kolunun damarlarını birden nasıl kesebilir? Bunu daha o zaman doktorlar ortaya koymuş, yazarlar kitaplarına geçirmişti"⁷¹⁵.

Fahri Bey'in Yıldız Mahkemesi'ndeki şu ifadeleri de olayın intihar olmadığını göstermektedir: "Ben Sultan Abdülaziz kendini öldürdü diyemem, öldürmedi dahi diyemem. Zaten Mustafalar ile Mehmet'in oraya gelişlerini beğenmemiş idim"⁷¹⁶. Hariciye Evrak Odası memurlarından Mahmud Celaleddin Bey, olay sonrası Fahri Bey

⁷¹² Hafız Mehmet Bey, *a.g.e.*, s. 77; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 277.

⁷¹³ BOA, *Y. EE.*, 20/1.

⁷¹⁴ BOA, *Y. EE.*, 16/29; BOA, *Y. EE.*, 18/10; BOA, *Y. EE.*, 18/97; BOA, *Y. EE.*, 20/12; *Y. EE.*, 20/13; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 157; Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 177.

⁷¹⁵ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 27.

⁷¹⁶ BOA, *Y. EE.*, 20/12.

ile görüştüğünü, ancak olay hakkında ayrıntılı bilgi alamadığını belirtmektedir. Bu görüşmede Fahri Bey'in, "Sultan Aziz kendisini mi telef etti, yoksa telef mi edildi, ben öldükten sonra tamamıyla ortaya çıkar. Zira sandığımdan bir kâğıt çıkar, onun içindekilerden anlaşılır" dediğini ifade etmektedir. Ancak Fahri Bey sorgusunda, Mahmud Celaleddin Bey ile görüşmediğini, öyle bir söz söylemediğini, sandığında öyle bir kâğıt olmadığını ve olayda rolü olmadığını söyleyerek kendini savunmaya çalışmıştır⁷¹⁷. Sultan Abdülaziz döneminde baş hademe olarak görev yapmış olan Boyabatlı Hüseyin Ağa da ifadesinde Mahmud Celaleddin Bey'i doğrulamaktadır. Hüseyin Ağa bu konuyla ilgili, Sultan Abdülaziz'in vefatından sekiz ay sonra Fahri Bey'le aralarında geçen konuşmayı şöyle anlatmaktadır: "Daha önce işitmiş olduğum malumatı beyan yani öldükten sonra çekmecesinden bir kâğıt çıkacağından Sultan Abdülaziz ne yolda vefat eylediği o kâğıttan anlaşılacaktır diye ifadede bulunmuşsunuz dediğimde, evet diyor"⁷¹⁸. Fahri Bey'in bu çelişkili ifadeleri de olayın intihar olmadığını göstermektedir.

Times gazetesinde yayınlanan bir yazıda resmi intihar görüşünün yanında bir diğer rivayet olarak Sultan Abdülaziz'in katledildiği görüşünden de bahsedilmiş ve Fahri Bey'in de katliamda görev aldığı belirtilmiştir. Gazetede katliamla ilgili bilgiye göre, Fahri Bey katl esnasında merhumun odasında bulunup, katliama bizzat iştirak etmiştir. Katiller bu çirkin işte başarılı olmak için merhuma kloroform da koklatmışlardır⁷¹⁹. Böylece bayıltıcı ve uyuşturucu etkisi olan kloroform koklatılarak, katillerin, Sultan Abdülaziz'in kendini savunmasına fırsat vermedikleri de anlaşılmaktadır. Fahri Bey ile ilgili aynı gazetenin başka bir nüshasında şu bilgiler verilmektedir: "Şahitlerden birkaçının ifadesine göre, Fahri Bey katliam günü biçare Abdülaziz Han merhumun oturduğu odanın kapısı önünde beklemiş. Katilleri içeri alıp biraz dışarıda durduktan sonra merhumun bulunduğu yere girmiş ve katliama bizzat iştirak etmiştir. Fahri Bey, huzur-u şahanede işin bu yönü için sorguya çekilmek istenildiği zaman asla sesini çıkarmamıştır"⁷²⁰. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Fahri Bey, Sultan Abdülaziz'in katillerinden biridir.

⁷¹⁷ BOA, Y. EE., 17/47.

⁷¹⁸ BOA, Y. EE., 18/101.

⁷¹⁹ BOA, Y. EE., 18/67.

⁷²⁰ BOA, Y. EE., 21/22.

Sultan Abdülaziz'in ölüm haberi Avrupa'da ilk duyulduğu zaman kimse intihar olduğuna inanmamıştır. Hatta *Le Figaro* gazetesinde, Sultan Abdülaziz'in cinayete kurban gittiği yönünde fikir belirtilmiştir. Ancak aynı gazetenin daha sonraki bir nüshasında, doktor raporundan etkilenilerek intihar fikrine meyledilmiş ve şu bilgiler verilmiştir: “Doğrulukları sözlerine güvendiğim kişilerce garanti edilen bilgiler, her türlü cinayet savını ortadan kaldırmaktadır. Hem böyle bir saat, cinayet için uygun değildi... İster intihar etmiş, ister ettirilmiş olsun, Abdülaziz'in ölümü mâlî sebeplerden gerekliydi. Bu ölüm Murad'ı hukuken sultan yaparak bütün diplomatik zorlukları ortadan kaldırmaktadır.” F. Bianconi de, *Doğu Sorununun İçyüzü* adlı kitabında, Sultan Abdülaziz'in yaşamayı çok sevmesi sebebiyle intihar etmeyeceği, kendisini devirenlerin öldürmüş olabileceği iddiasında bulunmuştur⁷²¹.

Sultan Abdülaziz'in, ölüm korkusuyla Topkapı Sarayı'ndan Sultan Murad'a mektup yazarak daha güvenli bir yere naklini istemesi olayın intihar olamayacağını gösteren delillerden biridir. Amcası Sultan Abdülaziz'in kesin öldürüldüğü görüşünde olan Sultan II. Abdülhamid bu konuda şöyle demektedir: “Sultan Aziz intihar etmek değil, yaşamak ve kendisinin aranacağı bir günü görmek isterdi. Topkapı'dan Sultan Murad'a gönderdiği o acıklı mektup da bunu ispatlar. Hal' edilmiş hiçbir hükümdar yoktur ki, halkın kendisini pişmanlıkla aramakta olduğunu görüp işitmeden ölmeyi istesin”⁷²². Bu düşüncelere sahip olan II. Abdülhamid'in isteğiyle 27 Haziran 1881 tarihinde, Sultan Abdülaziz'i öldürmekle suçlanan sanıkların yargılandığı özel amaçlı bir mahkeme, Yıldız Mahkemesi kurulmuştur⁷²³. II. Abdülhamid böylece Sultan Abdülaziz'in hal'i olayına karışanları cezalandırmayı, kimsenin bir daha bu gibi işlere cesaret edememelerini ve hem içeride hem dışarıda desteği olan Midhat Paşa'dan, onun nüfuzundan kurtulmayı amaçlamıştır⁷²⁴.

Olay sırasında ifadelerine başvurulmayan Sultan Abdülaziz'in haremdeki cariyeler de intihara inanmamışlardır. Hatta Sultan Abdülaziz'in başkaları tarafından katledildiği yönündeki görüşlerini açıkça ifade etmekten çekinmemişlerdir. İntihar rivayetinin yayılmasında en büyük rolü Hüseyin Avni Paşa'nın saraydaki eli olan Arz-ı

⁷²¹ Orhan Koloğlu, “Dönemin Basınına Yansıyan İddia ve Söylentilerle Abdülaziz'in Tartışılan Ölümü”, *Popüler Tarih*, S. 12, Mayıs 2001, s. 32-33.

⁷²² İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 28.

⁷²³ http://tr.wikipedia.org/wiki/Yıldız_mahkemesi.

⁷²⁴ Midhat Sertoğlu, “Mithat Paşa'nın Baş Nerede?”, *Yıllar Boyu Tarih*, S. 8, Ağustos 1984, s. 5.

Niyaz adındaki beşinci hazinedar kalfa oynamıştır⁷²⁵. Sultan Abdülaziz'in ölümünden önce Mahmud Paşa ile Fer'îye Sarayı'nın orta katında görüştüğü tespit edilen, ayrıca gerçeğe aykırı ifadeler vermesi üzerine cinayete yardımcı olduğuna dair Arz-ı Niyaz Kalfa hakkında iddianame hazırlanmıştır. Yıldız Mahkemesi'ndeki soruşturmada Arz-ı Niyaz Kalfa'nın suçlu olduğu tespit edilmiştir⁷²⁶.

Buna karşın saraydan çıkarak Mahmud Celaleddin Paşa'nın oğlu Münir Paşa ile evlenen Pervin Felek Hanım ise Sultan Abdülaziz'in katledildiğine şahitlik etmiştir. Onun açıklamaları Yıldız Mahkemesi'nin kurulmasına da sebep olmuştur⁷²⁷. O zaman hazinedarlık hizmetinde bulunan Mahmud Celaleddin Paşa'nın gelini, Sultan Abdülaziz'in ölümüne dair şu bilgileri vermektedir: “Merhum hazretleri Ortaköy dairesine nakledildiğinde hizmetlerine tayin edilmiş olan adamları istemeyip kendi güvendiği eski adamlarını talep ettiği halde müsaade olunmamıştı. Her ne kadar uğradıkları felaketten kederli bir hal içinde bulunmuşlar ise de akıl ve şuurlarında zerre kadar fenalık ve kendilerine kastedecek tarzda bir uygunsuzluk yoktu. Öldükleri günün akşamı İkinci Hazinedar benim gibi küçük hazinedarları, efendimiz rahat edecekler, siz de rahat ediniz diyerek aşağı kata savmış, merdiven kapısını kapamış ve kendisi yukarıda kalmış idi. Hepimiz alt katta yattık. Sabah olunca bir gürültü ve feryat ile ‘Efendimiz canına kıydı.’ diye bize haber veren yine kendisi oldu. Şu kadar gördük ki, merhumun vefat ettiği odanın köşe penceresi ile bitişiğindeki sofanın, bahsedilen odaya bitişik penceresi açık idi. Sonra işittik ki, merhuma kastedenler o pencereden içeri alınmış ve yine oradan aşırılmış imiş”⁷²⁸.

Pervin Felek Hanım'ın Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadelerine göre olayla ilgili bazı gelişmeler şöyledir: Sultan Abdülaziz'in şehadetlerinden önce iki asker zabiti kılıçlarını çekmiş oldukları halde koşarak sarayın yukarısına çıkmışlardır. Bunlardan birisi Necip Bey'dir. Pervin Felek Hanım odasına kapatılıp, kapının önünde asker bulundurulmuştur. Pervin Felek Hanım, Pazar günü Sultan Abdülaziz'in dairesine gitmek üzere merdivenden çıktığı sırada odadan bir feryat işitmesi üzerine ilk olarak odaya kendisi girmiştir. Sultan Abdülaziz'in al kanlar içinde yatmakta ve Allah demekte olduğunu görmüştür. O esnada pencereden savuşan, Pervin Felek Hanım'ın eşkâlini

⁷²⁵ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 324; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 275.

⁷²⁶ BOA, *Y. EE.*, 20/1.

⁷²⁷ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 275.

⁷²⁸ BOA, *Y. EE.*, 21/23.

tarif ettiği kişinin Cezayirli Mustafa olduğu anlaşılmıştır. Olaydan az önce bir takım zabıt sarayın holünde dolaşmakta ve Necip Bey de kapının önünde durmakta idi. Olaydan sonra Mahmud ve Nuri Paşalar harem dairesinde dolaşmakta oldukları gibi Necip Bey de Kızlar Ağası vekâletiyle daima harem dairesinde bulunmaktadır. Fahri Bey de Sultan Abdülaziz'in odasından çıktıktan sonra telaşla aşağı inmiştir. Pervin Felek Hanım, Sultan Abdülaziz'in ellerinde kan göremediği gibi odada makas da görememiştir. Dolayısıyla dışarıdan müdahaleyle Sultan Abdülaziz'in kollarının damarlarının kesildiğini anlamıştır. Aynı günün akşamı Valide Sultan arabaya bindirileceği sırada “Beni de mi öldüreceksiniz” diyerek ağlamıştır⁷²⁹.

Sultan Abdülaziz'in öldüğü gün ve öncesi yaşananlarla ilgili Valide Sultan'ın anlattıklarına bakarsak olayın intihar olmadığı anlaşılacaktır. Valide Sultan, oğlunun intiharı düşünmediğini şöyle ifade etmektedir: “Cennetmekân oğlum şehit olmadan önce aklı ve fikri yerinde olup kendisinden hiçbir şey hiss olunmadı. Kendisi daima bu işten kaçınırdı. Kendisi canını muhafazaya düştü. ‘Aman bana ne yapacaklar’ diye söylerdi”. Valide Sultan, ölümünden az önce Sultan Abdülaziz ile beraber iken kapının önünde bulunan bazı adamların konuşmalarını işitmiş ve içine korku düşmüştür. Bu adamlar, “Acaba şimdi yanına gidelim mi, acaba ne yapalım, daha erkendir, belki yanında adam bulunur, biraz sonra gidelim” şeklinde konuşmalar yapmışlardır. Ayrıca Sultan Abdülaziz, kapının önünde bekleyen iki askeri görünce korkmuş ve validesine, “Validem bunlar beni öldürmek için burada, kapı önünde duruyorlar” demiştir. Valide Sultan, “Aslanım, bu askerler eğleniyorlar” diye karşılık verince Sultan Abdülaziz tebessüm etmiştir. Daha sonra Valide Sultan odasına çekilince Sultan Abdülaziz yalnız kalmış ve ölüm olayı da bu sırada gerçekleşmiştir⁷³⁰. Valide Sultan olay yerine gelince baygınlık geçirmiş, kendisini tedavi için gelen doktorlara hitaben, “Evladım şehit oldu, beni de şehit etsinler, bana hekimin lüzumu yoktur” demiştir⁷³¹. Görüldüğü gibi Valide Sultan da, oğlu Sultan Abdülaziz'in öldürüldüğü görüşündedir.

Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili hazırlanan doktor raporuna baktığımız zaman bütün vücudun görülmediği, sadece kesik bileklere bakarak hazırlandığı anlaşılmaktadır. Doktorlar vücudun diğer bölgelerine bakmak istese de Hüseyin Avni Paşa başta olmak üzere vekillerin karşı gelmesiyle zorunlu olarak böyle bir rapor ortaya

⁷²⁹ BOA, Y. EE., 16/29.

⁷³⁰ BOA, Y. EE., 19/40; BOA, Y. EE., 20/12; BOA, Y. EE., 20/13.

⁷³¹ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 327.

çıkıştır. Raporun sonunda verilen karar şöyledir: “Abdülaziz Han'ın vefatına, kol bükümlerindeki damarların kesilmesiyle ortaya çıkan kan kaybı sebep olmuştur. Bize gösterilen alet, bahsedilen yarayı meydana getirebilir. Yaraların şekil ve istikametinden ve bunları meydana getirmiş olan kesici aletten bir intihar yani nefis-i telef meydana geldiği sonucuna varılır”⁷³².

Tıbbi olmaktan çok uzak olan doktor raporu Avrupalı yazar ve doktorlar arasında bile tartışma konusu olmuştur⁷³³. Bunlardan biri olan Fransız yazar Charles Mismar raporun yetersizliğini şöyle anlatmaktadır: “Bu rapor incelenirse, yalnız merhumun kollarındaki atar damarların kesildiği zikredilip vücudunun diğer kısımlarından söz edilmediği dikkati çeker. Adli tabipliğin isteğine rağmen naaşı örten örtü bile kaldırılmamıştı. Elbisesi çıkarılan cesedin diğer kısımlarında da yaralar bulunabilmesi ihtimal dâhilindeydi”⁷³⁴.

Doktor raporunun yetersiz olduğu görüşünde olan Doktor Marko Paşa'nın bu konu ile ilgili Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadeleri şöyledir: “... Rapor içeriğine gelince, Sultan Abdülaziz'in makas ile kendi kendisini yaralamış olduğu vekiller tarafından ifade olunmuş ise de mevcut doktorlar tarafından yapılan rapor, bahsedilen yaraların kendisi tarafından yapıldığını beyan etmeyip, gösterilen alet ile meydana gelebileceği imkan ve ihtimalini içine alarak düzenlenmiştir. Hatta bu rapor fennen yetersiz olduğu cihetle Avrupa doktorları tarafından beğenilmemiş olduğu gibi biz de yetersiz olduğunu bildiririz”⁷³⁵.

Kâmil Paşa, “İngiliz tabip Mösyö Dikson'un, intihar görüşünü tasdik etmediğini vaktiyle gazetelerde görmüş idim” demektedir⁷³⁶. Dolayısıyla İngiltere sefaret hekimi Dikson da, vücudundaki kesikleri, Sultan Abdülaziz'in kendisinin yapmasının mümkün olmadığını belirtmiştir⁷³⁷. Bu durumda intihar görüşünü savunan İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Elliot'un bu konuda anlattıklarının da güvenilir olmadığı anlaşılmaktadır. Dikson, bu muayenenin usule uygun bir muayene olmadığını, cenazenin diri olmayıp, ölü olduğunu beyandan ibaret olduğunu açıkça ifade etmiştir. Doktor raporunu imzalayanlardan Doktor Markel'in Yıldız Mahkemesi'nde anlattıkları

⁷³² BOA, *HR. TO.*, 516/54; BOA, *Y. EE.*, 16/29; BOA, *Y. EE.*, 20/12; *Y. EE.*, 20/13; *Takvim-i Vekayi*, No: 1819, 16 Cemaziyelevvel 1293, s. 1.

⁷³³ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 270.

⁷³⁴ Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 158.

⁷³⁵ BOA, *Y. EE.*, 141/3.

⁷³⁶ BOA, *Y. EE. KP.*, 40/3930.

⁷³⁷ Alan Palmer, *a.g.e.*, s. 225.

da bunu doğrulamaktadır. Markel'in, cenazeyi görüp raporu imzaladıktan sonra olayın olduğu odadaki izlenimleri de Sultan Abdülaziz'in intihar etmediğinin göstergesidir. Markel buradaki gözlemlerini şöyle anlatmaktadır: "Cenazeyi çuval üzerinde ve üstünde bir bez örtülü olarak bulduk. Çenesinden, başından doğru bir mendil bağlı idi. Elleri ve ayakları da bağlı idi. Vücudunda bir Trabzon bezi gömlek, üzerinde bir kumaş yelek ve ayağında gül rengi bir pantolon olup, üzerlerinde çok fazla kan bulaşıkları var idi"⁷³⁸. Muayene ettik, yaralarını gördük ve raporunu düzenledik. Ancak evvelce bir rapor daha yapılmış idiyse de onu biz heyetçe fennen kabul etmeyerek kendi raporumuzu tasdik ettik. Sonra odayı muayeneye gittik. Pencereyi kırık bulduk. Bu odanın ve validesinin odasının kapılarında birer nöbetçi asker gördük. İşte bu odaya girdiğimiz vakit içeride bir yüzbaşı gördük. Bizi görür görmez, 'Ben yaptım.' dedi. Yüzbaşı'nın bu sözünü yanımda bulunan evvelce Hüseyin Avni Paşa'nın yaveri iken daha sonra Sultan Murad'a yaver olan Liva Mustafa Paşa işterek, 'Sana kim diyor ki, sen yaptın.' dedi. Doktorların çoğundan ziyade bendeniz Türkçe bildiğim için bu sözü iyi anladım ve zihnimde sakladım. Odaya girdik. Deniz pencerelerinin önündeki sedir minderinin bir tarafında biraz katılmış kan ile yine o mahallin aşağısında yani yerde biraz donuk kan bulduk. Marko Paşa'ya dedim ki, 'Bu kesilen damarların kanı fevkalade bir kuvvetle odanın her tarafına sıçramak ve hatta şehit Abdülaziz Han'ın yüzüne doğru da fırlamak fennen gerekir ki, biz odada böyle bir hal göremiyoruz.' diye düşüncemi beyan ettim. Marko Paşa kederinden şaşırılmış bir halde bulunmasıyla bu sorularına güzel bir cevap veremedi"⁷³⁹.

Sultan Abdülaziz'in cenazesini yıkayan Sultanahmet Camii Vaizi Ömer Efendi Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadesinde, kalbi üzerinde kan akmakta olan bir yara olduğunu söylemiştir. Bu ifade Hüseyin Avni Paşa'nın cenazeyi muayene ettirmemesinin sebebini de açıklamaktadır. Kolları dışındaki yaraların görünmesini istemeyen Hüseyin Avni Paşa, tehditle ve acilen doktorlara intihar raporunu hazırlatarak katliama dair izlerin görünmesini engellemiştir. Ancak cenazeyi yıkayan Ömer Efendi'nin şu ifadeleri bütün

⁷³⁸ Abdülaziz Han'ın şehadetinde üzerinde bulunan giysiler (pantolon, hırka, dizlik, gömlek, atkı, iç kıyafet) Topkapı Sarayı Müzesi'nde saklanmaktadır. 1954 yılına kadar Başbakanlık Arşivi Yıldız Evrakı arasında bulunan Abdülaziz Han'ın güya intihar ederken kullandığı iddia edilen iki adet makas da, bu tarihten beri Topkapı Sarayı Müzesi'nde kanlı elbiselerinin yanında saklanmaktadır. BOA, Y. EE., 17/30; Abdullah Kılıç, "İşte Abdülaziz'in Kanlı Gömleği", *Zaman*, 16 Şubat 2007; Yavuz Selim Karakışla, "Sultan Abdülaziz'in İntihar Et(tiril)diği Makas (1876)", *Toplumsal Tarih*, C. 20, S. 127, Temmuz 2004, s. 102.

⁷³⁹ BOA, Y. EE., 17/45.

gerçekleri açığa çıkarmaktadır: “Merhum Abdülaziz Han hazretlerinin gasilleri hizmetinde bulunduğum sırada merhumun sol kaburgaları arasından yani kalbi üzerinden daima kan akmakta olduğunu görmüştüm. Bundan dolayı tahammül edemeyerek gözlerim karardığından devir işiyle meşgul olmak için dışarı çıkarak yerime hizmette bulunmak üzere Ayasofya hatibini içeri aldım. Merhumun yıkama esnasında vücudu hala soğumamış idi. İki defa abdest aldırıldığı halde kan akıntısı kestirilemediğinden, kanı tutmak için kollarını tülbent ile bağlayıp yıkama işi tamamlandı”⁷⁴⁰.

Sultan Abdülaziz döneminde baş hademe olarak görev yapmış olan Boyabatlı Hüseyin Ağa da ifadesinde, bir gün Duacı Ömer Efendi ile görüşüğünü ve kendisine, “Hakan-ı merhumun sol memesi altında yara gibi bir şey var idi” dediğini belirtmektedir⁷⁴¹.

Cenaze yikanırken hizmet edenlerden Ayasofya Camii imam ve hatibi Hafız Mustafa Efendi ise ifadesinde, cesedin yanına yaklaşmayarak uzaktan baktığı için Ömer Efendi'nin belirttiği, kalbinden akan kanı görmediğini, sadece kollarından akan kanı gördüğünü söylemiştir⁷⁴². Yıkama sırasında hizmet eden yedi Hırka-i Saadet hademesi ifadelerinde, cesedin kollarından başka yerlerinde de yaralar ve darp izleri olduğunu anlatmışlardır. Enderûn-u hümayun baş hademesi Hasan Tahsin Ağa ile Hırka-i Saadet hademeleri Rifat, Hayri, Bekir, Süleyman, Rüşdü ve Mehmed Efendiler, cesedin sol memesindeki morluktan (yaradan) başka, üst ön dişlerinden ikisinin kırık ve sakalının sol tarafının yolunmuş olduğunu belirtmişlerdir. Dişlerinin, olay sırasında Fahri Bey'in Sultan Abdülaziz'in elini tuttuğu sırada, elini şiddetle çekmesi sonucu kırıldığını da söylemişlerdir. Hasan Tahsin Ağa ve Bekir Efendi ayrıca Sultan Abdülaziz'i katlettiren kişinin Hüseyin Avni Paşa olduğunu, Süvari Mustafa Pehlivan'ın onun tarafından katliamı gerçekleştirmek üzere görevlendirildiğini olay günü işittiklerini de ifade etmişlerdir. Olay anında Sultan Abdülaziz'in üzerinde olan ve sol meme bölgesi delik olan hırka da Yıldız Mahkemesi'nde gösterilmiştir⁷⁴³. Sultan Abdülaziz'in elbiselerinin muayenesine memur olan Mehmed Nazmi, Abdüllatif ve Ali Sürûri adlarında üç kişinin 25 Nisan 1881 tarihli mühürlü raporlarında da bu delik hırkadan bahsedilmektedir. Bu

⁷⁴⁰ BOA, Y. EE., 19/49.

⁷⁴¹ BOA, Y. EE., 18/101.

⁷⁴² BOA, Y. EE., 18/94.

⁷⁴³ BOA, Y. EE., 18/97; BOA, Y. EE., 20/13; Ziya Nur Aksun, *a.g.e.*, s. 355.

raporda şu bilgiler verilmektedir: “Sultan Abdülaziz hazretlerinin şehâdetinden sonra üzerlerinden çıkarılıp Topkapı Sarayı’nda mahfuz bulunan kanlı elbiseleri, bohçasının mührü, hazır olduğumuz halde açılarak, muayeneden sonra tamamı kan ile bulaşık olduğu görülmüştür. Bu elbiseler Sultan Abdülaziz hazretlerinin üzerlerinden çıkarıldığı sırada kolları altından ve koltuklarından aşağı doğru kesilerek sonradan beyaz iplik ile kabaca dikilmiş olduğundan, hırkanın sol tarafı koltuktan bir karış aşağıda ve sonradan beyaz iplik ile dikilmiş olan, yakınında ve bir buçuk parmak aşağısında delinmiş bir eser görülmüştür. Bu eserin keskin bir kesici alet ile meydana geldiği anlaşılmış olmakla işbu zabıt varakası tahrir ve imza kılındı”⁷⁴⁴.

O sırada Hırka-i Saadet hademelerinden olan Hacı Necip Ağa ise, sol kolu üzerindeki yaranın sağ kolundaki yaradan daha büyük olduğunu, ayrıca hafif surette yaralar gördüğünü ifade etmiştir⁷⁴⁵. *Times* gazetesindeki bir yazıda da bunu destekleyici olarak, “Hançer ile darp olunmuş ve kollarından başka bu darptan vücudunda iz görülmüş olduğu anlaşıldı” denmektedir⁷⁴⁶.

Fethi Paşazade Damat Mahmud Celaleddin Paşa, Yıldız Mahkemesi’ndeki ifadesinde, Sultan Murad, validesi ve Hüseyin Avni Paşa’nın bulunduğu bir ortamda kendisine Sultan Abdülaziz’in öldürülmesi yönünde emir verildiğini belirtmektedir. Mahmud Celaleddin Paşa bu olayı şöyle anlatmaktadır: “Sultan Murad, validesi ve Hüseyin Avni Paşa hazır oldukları halde Musâhip Abdülkerim Ağa vasıtasıyla kullarını çağırtıp Nuri Paşa’ya yardımcı olmak üzere, ‘Süvari Mustafa’ya söyle, bir an evvel Sultan Aziz’in vücudunun ortadan kaldırılmasıyla Nuri Paşa’dan alacakları emre uysunlar, sonra kendileri mâbeyn-i hümâyuna alınacaklardır.’ dedi. Kulunuz da, ‘Nasıl bu irade-i şahanenizi tebliğ edeyim.’ dediğimde Hüseyin Avni Paşa gözlerini açıp, üçü birden ‘Ne demek, sonra sen fena olursun.’ diye kulunuzu tehdit ettiler. Çünkü Sultan Murad zor kullanılarak tahta çıkarıldığından istifa etmeye bu söz üzerine cesaret edemediğimi arz eylerim”⁷⁴⁷.

Mahmud Paşa, katil diye bahsedilen şahısların gerçekte cellat olduğunu, bunların âmir-i mücbirinin⁷⁴⁸ Nuri Paşa olduğunu, Nuri Paşa’nın âmir-i mücbirinin ise Sultan

⁷⁴⁴ BOA, Y. EE., 141/6.

⁷⁴⁵ BOA, Y. EE., 20/16.

⁷⁴⁶ BOA, Y. EE., 17/63.

⁷⁴⁷ BOA, Y. EE., 17/21; BOA, Y. EE., 141/4.

⁷⁴⁸ Âmir-i Mücbir, memuru emrine muhalefet ettiği takdirde yok edilmesine muktedir olan kimsedir. Mecelle’ye göre, bir kimse âmir-i mücbirin emriyle bir şahsı katlederse, katil cezası hem kendisi hem de

Murad olduğunu belirtmektedir. Mahmud Paşa, Sultan Murad'ın emri olmadan Nuri Paşa'nın böyle bir cinayeti icra ettirmesinin mümkün olmadığını söyleyerek asıl suçlu olarak Sultan Murad'ı göstermektedir⁷⁴⁹. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden elde ettiğimiz imzasız bir belgedeki ifadeler de Mahmud Paşa'yı doğrulamaktadır. Bu belgede, Sultan Murad'ın emir ve iradesi olmadan on altı yıl padişahlık yapmış Sultan Abdülaziz'in idamına kimsenin cesaret edemeyeceği, dolayısıyla âmir-i mücbirin Sultan Murad olduğu söylenmektedir⁷⁵⁰.

Mahmud Paşa'nın anlattıkları ve diğer belgedeki ifadeler Sultan Murad'ın da katliam olayından haberi olduğunu göstermektedir. Ancak Hüseyin Avni Paşa'nın bulunduğu bir ortamda katliam emrinin verilmesi Sultan Murad'ın bu olayda başrolü oynadığı anlamına gelmez. Mahmud Paşa bu sözleri kendini cezadan kurtarmak için de söylemiş olabilir. Çünkü Sultan Murad'ın olaydan haberi olmadığını gösteren deliller de vardır. Bunlardan biri Sultan Murad'ın tahta çıkmasıyla mâbeyn müşiri tayin olunan Damat Nuri Paşa'nın⁷⁵¹ anlattıklarıdır. Sultan Murad, Nuri Paşa da karşısında bulunduğu sırada yemek yerken Sultan Abdülaziz'in yaralandığı haberini almış ve Nuri Paşa'ya, "Aman durma, kendin git. Allah aşkına olsun tedavisine dikkat olunsun. Aman bir şey olmasın. Umum millet bunu benden bilirler" demiştir. Hatta olayı duyunca fenalaşan Sultan Murad sofradan kalkarak istifra etmiştir⁷⁵². Sultan Abdülaziz'in ölüm haberini alınca fazlasıyla sarsılan Sultan Murad, üzüntüsünden saatlerce ağlamış ve başka bir şey düşünmez olmuştur. En sonunda bu durum padişahın müzmin bir hastalığa yakalanmasına sebep olmuştur⁷⁵³. Eğer Sultan Murad da olayın içerisinde olsaydı böyle davranması beklenemezdi. Nuri Paşa, Yıldız Mahkemesi'ndeki ifadesinde asıl suçlu olarak Hüseyin Avni Paşa'yı göstermektedir. Hüseyin Avni Paşa tarafından kullanıldığını ve sadece verilen emirleri uyguladığını söyleyen Nuri Paşa, suçunu itiraf etmekte, bu nedenle kendisinin affedilmesini istemektedir⁷⁵⁴.

âmiri hakkında icra olunur. Zorlayıcı bir durum yoksa, emir veren kişi bu fiilden dolayı sorumlu tutulamaz. Ahmed Akgündüz, *İslâm Ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku*, C. I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 644; Ahmed Akgündüz, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 62; Osman İsfen, "Mecelle'nin Kavâid-i Külliyesi'nde Ceza Hukuku", *Yedikuta*, S. 50, Ekim 2012, s. 45.

⁷⁴⁹ BOA, Y. EE., 17/72.

⁷⁵⁰ BOA, Y. EE., 17/77.

⁷⁵¹ BOA, Y. EE., 16/29.

⁷⁵² BOA, Y. EE., 20/41; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 548-549; Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 193-194.

⁷⁵³ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 101.

⁷⁵⁴ BOA, Y. EE., 18/118.

Midhat Paşa ise, kendisine gösterilen itham mazbatasını inceleyince Mahmud Paşa ile Nuri Paşa'ya âmir-i mücbir sıfatı verildiğini görmüş ve ifadesinde, Ceza Kânunnâmesi'nin 184. maddesindeki “Arzusunu yerine getirmek için vesâit-i tazyikiyyeye malik bir âmirin (âmir-i mücbirin) emriyle bir cinayeti işlediği takdirde katil olarak âmir ceza görecektir” ibaresini hatırlatarak, Tanzimattan beri artık âmir-i mücbir kalmadığını söylemiştir. Midhat Paşa, katilleri kurtarmak için Mahmud Paşa ile Nuri Paşa'ya âmir-i mücbir sıfatı verildiğini belirtmiştir⁷⁵⁵.

Olayın intihar olduğunu savunan İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Elliot'un, Sultan Abdülaziz'in katlinde rolü olduğuna dair haberler de bulunmaktadır. Beyrut'ta yayınlanan *Lisanü'l Hal* ve *Asru'l Cedid* gazetelerinde, Sultan Abdülaziz'in katlinde ortak hareket edenler içinde Henry Elliot'un da suçlu olduğu ilan edilmektedir. Avrupa gazetelerinde de bu yönde haberler çıkmıştır⁷⁵⁶. Elliot'un intiharı savunmasında hem İngiliz çıkarları hem de kendisini kurtarma düşüncesi etkili olmuştur. Rus elçisi İgnatıyef ise intihara inanmamış, Sultan Abdülaziz'in öldürüldüğü görüşünü savunmuştur. Hatta cinayet söylentisinin yayılmasına açıktan yardım etmiştir⁷⁵⁷. İgnatıyef'in böyle davranmasında, gerçeğin böyle olduğuna inanmasının yanında devlet adamlarının İngiliz yanlısı olmasının da etkisi vardır.

Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzettin Efendi II. Meşrutiyet dönemine kadar babasının öldürüldüğünü söylemiş, hatta babasının intikamını aldığı için Sultan II. Abdülhamit'e teşekkür etmiştir. Ancak II. Meşrutiyet döneminde İttihatçılar, devletin resmi görüşünün intihar olduğunu söyleyerek kendisini tehdit ettikleri için o da bu dönemde intihar görüşünü savunmuştur⁷⁵⁸. Sultan Abdülaziz'in oğullarından son halife Abdülmecid Efendi ise 1917 yılında veliaht iken İbnülemin Mahmud Kemal'e gönderdiği mektupta babasının öldürüldüğünü iddia etmiştir. Olay sırasında dokuz yaşında olan Abdülmecid Efendi bu mektupta şu bilgiyi vermektedir: “Sevgili babam, Allah'ın mağfiretine erişmiş olan Hakan Abdülaziz Han, intihar etmemiştir, şehittir. Ben bu felaketin korkusuz şahidiyim. Ömrümün son anına kadar yaralı kalbimde o acı hatıraları bütün hakikatiyle muhafaza edeceğim. İntihar ettiğini söylemeye mecbur

⁷⁵⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 298.

⁷⁵⁶ BOA, Y. EE., 17/67.

⁷⁵⁷ Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 113.

⁷⁵⁸ Abdurrahman Şeref, *a.g.m.*, s. 332; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 169.

kalan bedbaht ağabeyim hastalığından doğan bütün cüretiyle ancak bir kolunun damarlarını kesebilmekle faydasız hayatına son vermiştir”⁷⁵⁹.

Times gazetesinde yayınlanan bir yazıya göre, Sultan Abdülaziz kendi kendisini öldürmeyip, önceki padişahların çoğu gibi suikast belasına uğramıştır. Yine bu gazetede habere göre, Sultan Abdülaziz’in ölümü hakkında soruşturma yapan Yıldız Mahkemesi’nde katiller suçlarını itiraf etmişlerdir. Olay öncesi kendilerine yüzer lira maaş verilen üç katil mahkemede, katliamın ne şekilde olduğuna dair ayrıntılı açıklamayı yapmışlardır. Katillerden biri Sultan Abdülaziz’in başını tuttuğunu, ikincisi kollarını (veya ayaklarını) tuttuğunu, üçüncüsü de kollarının damarlarını açtığını itiraf etmiştir⁷⁶⁰. Aynı gazetenin başka bir nüshasında, bu yaralamanın hançer ile gerçekleştirildiği ve karnına yakın bir yerinin de darp edildiği yazılmıştır⁷⁶¹.

Gazetede bahsedilen üç katil, Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş, Boyabatlı Hacı Mehmet (Şamdancı Mehmet) ve Cezayirli Mustafa’dır. Ancak bunlardan ilk ikisi işkence sonrası mahkemede suçlarını itiraf ederken, Cezayirli Mustafa bütün baskılara rağmen katillik isnadını reddetmiş, olay sırasında karakolda olduğunu, dolayısıyla bir şeyden haberi olmadığını söylemiştir. Mahkemede söylediği şu sözler ise aldığı emirleri uyguladığını, fakat bu işin sır olarak kalacağına dair ettikleri yemine sadık kaldığını göstermektedir: “Aldığım emirleri icra ettiğime, o vakitten bu vakte kadar ifşa etmediğime ve bundan sonra da ifşa etmeyeceğime vallah billah yemin ederim”⁷⁶².

Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş ve Boyabatlı Hacı Mehmet’in ifadelerine göre Sultan Abdülaziz’in öldürülmesi olayı şöyle gerçekleşmiştir:

Damat Mahmud Paşa üç katili mâbeynde misafir odasına çağırarak, yüzer lira maaş verilmesinin sebebini anlatmış ve “Sultan Abdülaziz’i boğazından kesmek olmaz. Kimsenin anlayamayacağı şekilde yapmalıdır. Kollarının damarını kesip bitirmelidir. Önce sol kolunun damarlarını kestikten sonra sağ kolunun damarlarını da keserek işi bitirmelidir” diyerek talimat vermiştir. Mahmud Paşa’nın talimat vermesinden bir saat sonra Damat Nuri Paşa, Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş’u odasına yalnız

⁷⁵⁹ Mithat Sertoğlu, *Tarihten Sohbetler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 240; İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 274.

⁷⁶⁰ BOA, *Y. EE.*, 18/67.

⁷⁶¹ BOA, *Y. EE.*, 17/63.

⁷⁶² BOA, *Y. EE.*, 19/6; BOA, *Y. EE.*, 17/12; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, s. 179-184.

olarak çağırıp, “Seni Mustafa ve Mehmed’le beraber yüzer lira maaşla Sultan Abdülaziz’in hizmetine memuren göndereceğiz. Oraya memuriyetiniz yalnız Abdülaziz’in öldürülmesi içindir. Sol kolundan vurup kan damarlarını kesersen çabuk ölür, kimse anlamaz. Zabitiniz Cezayirli Mustafa’nın bilgisi vardır. Bir sırasını düşürüp, şu işi bir an evvel bitirin, siz de kurtulursunuz, biz de kurtuluruz” demiştir. Daha sonra üçünü beraber çağırarak, “Güzel hizmet edin” diye açıkça uyarmıştır. Üç katil o gece Fer’iye karakolunda kalmışlar, sabahleyin Fahri Bey gelip onları Fer’iye Sarayı’nın içine götürmüştür. Sultan Abdülaziz’in dairesi merdiveninde Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş’un eline beyaz saplı bir çakı verip “Mahmud Paşa’dan aldığım talimatı icra et, bununla işi uydur” demiştir. Sultan Abdülaziz’in odasına girdiklerinde önce Fahri Bey, Sultan Abdülaziz’in arkasından kucaklayıp, kollarını tutmuştur. Boyabatlı Hacı Mehmet ve Cezayirli Mustafa da ayaklarına (dizlerine) oturmuştur. Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş da beyaz saplı bir çakı ile Mahmud Paşa’nın tarif ettiği gibi, önce sol kolunun, daha sonra da sağ kolunun damarlarını kesmiştir. Sultan Abdülaziz bir anda “Ne yapıyorsunuz?” demek istediye de kendisine fenalık geldiğinden hiçbir harekette bulunamamıştır. Bu iş beş on dakika kadar sürmüştür. Katiller, Sultan Abdülaziz henüz ölmeden olay yerinden uzaklaşmışlardır. Olay duyulduktan sonra Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş tekrar odaya gelmiş ve bir pencerenin perdesini kopararak, Sultan Abdülaziz’in üstüne örtmüştür. Daha sonra, can çekişmekte olan Sultan Abdülaziz’i karakola götürmüşlerdir⁷⁶³.

Harem Ağası Reyhan da ifadesinde, Sultan Abdülaziz’in öldürüldüğünü ve kendisinin de olay yerinde bulunduğunu itiraf etmiştir. Reyhan Ağa’nın ifadesine göre, Sultan Abdülaziz’in odasında kendisinden başka, Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş, Boyabatlı Hacı Mehmet (Şamdancı Mehmet), Cezayirli Mustafa, Fahri Bey, asker Ali Bey, Necip Bey, Harem Ağası Rakım bulunmaktadır. Diğer Harem Ağası Nazif aşağı kattadır. Odanın iç tarafında iki asker zabiti Ali Bey ve Necip Bey kılıçlarını çekmiş oldukları halde, birisi içeri girmek isterse vurmak üzere beklemektedirler. Kapının dışında holde de iki asker beklemektedir. Mustafa Çavuş, Avrupa’dan gelen beyaz saplı bir küçük neşter gibi çakı ile kol damarlarını keserken Sultan Abdülaziz,

⁷⁶³ BOA, Y. EE., 21/14; BOA, Y. EE., 141/41; BOA, Y. EE., 20/18; BOA, Y. EE., 16/29; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 555-556; Mahmud Kemal, *a.g.m.*, s. 191.

“Aman Allah” diye bağırmıştır. Daha sonra olay yerine Valide Sultan, İkinci Hazinekar ve diğer kalabalık koşarak gelmiş ve feryat etmeye başlamışlardır⁷⁶⁴.

Harem Ağası Râkım da benzer şekilde ifade vererek, Sultan Abdülaziz’in öldürüldüğünü belirtmiş ve kendisinin de olay yerinde bulunduğunu itiraf etmiştir⁷⁶⁵.

Yıldız Mahkemesi’nde cinayetle suçlanan Midhat Paşa ise suçunu kabul etmediği gibi, Sultan Abdülaziz’in katledilmesiyle ilgili itirafta bulunanların işkence sonrası bu şekilde konuştuklarını söylemiştir⁷⁶⁶. Sultan Abdülaziz’in katillerinin padişahın emri ile Behram Ağa tarafından darp edildiği hakkında da iddialar bulunmaktadır⁷⁶⁷. Ancak şurası bir gerçektir ki, baskı olmadan hiçbir katil suçunu itiraf etmez. Bu nedenle, eğer yapılmışsa, o günün şartlarına göre bu baskı ve işkenceyi normal karşılamak gerekir. Sultan II. Abdülhamit ise baskı iddialarını kabul etmeyerek şu açıklamaları yapmaktadır: “Mahkeme açık yapıldı. Muhakeme usulleri dışına çıkılmamıştır. Tanıklardan başka, bazı suçluların itirafları da var. Cinayet ve temyiz mahkemelerinin bu kadar önemli bir davada hak ve adaletten uzaklaşacak kadar vicdansız ve pervasız üyeleri ve kurulları bulunduğunu ileri sürmek, içlerinde Midhat Paşa’nın da bulunduğu bütün milleti aşağılamaktır. Adalet mercilerinden geçmiş olan bir hükmü, bir de vezirler, devlet adamları ve din bilginlerinden kurulu bir fevkalade heyete inceleterek fikirlerini istedim. Hiç kimseyi madde ve mana olarak baskıya almamış olduğum da içlerinden bazılarının büyük bir özgürlükle fikirlerini söylemiş olmalarından bellidir. Dikkat olunursa bunların arasında şahsıma bile söz dokuduranlar oldu. Böyle olduğu halde, toplanan oylar, hüküm giyenlerden yana bir çoğunluk sağlayamamıştı. Ben bu konuda mahkemelerden de, vezirler, devlet adamları ve din bilginlerinden kurulu fevkalade heyetten de insafli kalarak hükümlülerin hayatlarına merhamet ettim. İdam hükmü hiçbirini hakkında uygulanmadı”⁷⁶⁸.

Midhat Paşa ifadesinde, hal’den sonra Sultan Abdülaziz’in muhafazası işinin hükümet tarafından Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa’ya verildiğini, eğer katledilme olayı varsa bu iki paşa tarafından düzenlendiğinin açık olduğunu anlatmıştır. Ayrıca Sultan Abdülaziz’in intihar ettiği söylentilerine pek inanmadığını, diğer

⁷⁶⁴ BOA, Y. EE., 20/14; BOA, Y. EE., 17/58; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 556.

⁷⁶⁵ BOA, Y. EE., 17/54; *Midhat Paşa’nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mir’at-ı Hayret)*, s.232.

⁷⁶⁶ *Midhat Paşa’nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mir’at-ı Hayret)*, s.134.

⁷⁶⁷ BOA, Y. EE., 17/70.

⁷⁶⁸ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 27-28.

arkadaşları ses çıkarmayınca böyle bir karara uymak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Midhat Paşa'nın bu ifadeleri gerçekleri açığa çıkarmakta ve bu olayda özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın rolünü ortaya koymaktadır. Fakat olayın içinde açıkça yer almasa da cinayete göz yummakla Midhat Paşa da diğer kabine arkadaşları kadar sorumludur⁷⁶⁹.

Olay sırasında on yaşında olan ve 1947'de Beyrut'un Cünye kasabasında vefat eden Sultan Abdülaziz'in kızı Nazime Sultan, babasının öldürülmesine şahit olduğunu bir ilim adamına anlatmıştır. Onun anlattıkları 1991 yılında *El-Hayat* gazetesinde *Osmanlı Sultanı Abdülaziz'in Vefatındaki Esrar Kızının Şahitliği ile Dağılıyor* başlığıyla yayınlanmıştır. Bu yazının tercümesi ise 2011 yılında *Yediköta* dergisinde yayınlanmıştır. Buna göre Nazime Sultan, babasının nasıl öldürüldüğünü şöyle anlatmaktadır:

“Kuşkusuz, babamın intihar ederek vefat ettiğine hükmedenler aldatıcılardır. Ben babamın öldürülüşüne bizzat kendi gözlerimle şahit oldum. Gördüklerim şundan ibarettir: Bir gün babam sarayın salonlarından birinde oturuyordu. Ben de hemen yanı başında idim. O zaman on yaşında idim. Birden yanımıza pehlivan gibi sekiz adam girdi. Kuvvetli ve kötü niyetli oldukları belli oluyordu. Babam onları görünce kötü niyetli olduklarını anladı. Kurtulmaya çalışarak ayağa kalktı. Adamlar ilerlemeye başladılar. Bir taraftan da babamdan gelecek bir direnmeye karşı tedbirli hareket ediyorlardı. Babam büyük cüsseli, sağlam bünyeli ve güçlü pehlivanlardandı. Birkaç oyuna getirme teşebbüsünden sonra babam adamlardan uzaklaşarak sarayın bir üst katına çıkaran seyyar merdivenin olduğu yere ulaşmayı başardı. Ancak oraya varınca şaşırıp kaldı. Çünkü merdiven yerinde yoktu. Komplocular onu tedbir için kaldırmışlardı. Sonra durdu ve yüksek bir sesle haykırdı: ‘Burada merdiven vardı, kim aldı?’ Bu soruyu tekrar tekrar sordu. Telaşla sarayın salonlarında dolaşmaya başladı. Adamlar da arkasından onu takip ediyorlardı. Gördüğüm bu sahne beni korkuttu. Kapılardan birinin örtüsünü kendime siper ederek olup biteni izlemeye başladım. Nihayet adamlar babamın şiddetli direnişinden sonra onu bir köşede sıkıştırarak ele geçirdiler. Sonra sırt üstü yere yatırdılar. İki sağ koluna, ikisi sol koluna, ikisi sağ ayağına, ikisi sol ayağına oturdular. İçlerinden biri bir ustura ile iki elinin atardamarlarını kesti. Çok kan kaybedinceye kadar üzerinden inmediler. Babam bu hal

⁷⁶⁹ BOA, Y. EE., 19/52; Y. İzzettin Barış, *Osmanlı Padişahlarının Yaşamlarından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*, Bilimsel Tıp Yayınevi, Ankara 2002, s. 229; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 176, 186.

üzere ruhunu teslim etti. Sonra onu pencerelerden birinin perdesine sardılar, girişte olan karakola götürdüler. Midhat Paşa da orada idi. Babama karşı niyetlerinin kötü olduğu baştan belli idi. Zira babam hal' edildikten sonra münadileri mahallelere gönderip 'Sultan Abdülaziz öldü, Sultan Murad onun yerine geçti.' diye nida ettirdiler... Babam ülkesinin sadık bir hizmetkârı idi. Milleti için çok şeyler yaptı... Babama haksızlık ettiler"⁷⁷⁰. Nazime Sultan'ın anlattıklarına baktığımız zaman, Sultan Abdülaziz'i katlettiklerini itiraf edenlerin anlatımlarıyla örtüştüğü görülmektedir. Nazime Sultan, babasını katledenlerin pehlivan yapılı sekiz kişiden ibaret olduğunu söylemektedir. Harem Ağası Reyhan da ifadesinde aynı şekilde Sultan Abdülaziz'i katletmek üzere içeri girenlerin sekiz kişi olduğunu söyleyerek isimlerini de açıklamaktadır. Anlatımlarda Sultan Abdülaziz'in kollarını keserken kullanılan alet hakkında makas, çakı veya ustura gibi farklı söylemler olsa da genel çerçevede benzer ifadeler gözlenmektedir.

Sultan Abdülaziz kollarını eliyle kesmiş olsa makasın ya elinde, ya yaranın üzerinde veya yere düşmüş bir vaziyette görülmesi gerekirdi. Halbûki orada bulunmayıp da sonradan karakolda asker tarafından ortaya konulması düşündürücüdür. Sultan Abdülaziz'in hizmetçilerinin, asker girmeden önce iki asker zabitiyle yukarı çıkmaları, bu zabitlerin ellerinde kılıçlarla şehzadeleri sorup aramaları ve olayda kullanılan makasın yastık altından çıkarılması gibi gelişmeler de Sultan Abdülaziz'in öldürüldüğünü göstermektedir⁷⁷¹.

Times gazetesinde de yazıldığı üzere, Yıldız Mahkemesi'nin yargılaması sonucunda, Sultan Abdülaziz'in kendi nefesine kastetmediği, olayın suikast ile meydana gelmiş bir felaket olduğu anlaşılmıştır. Bu felaket başına gelmeden önce Sultan Abdülaziz'in sakalını düzeltmek için makas istediği muhtemel ise de, bu makas ile kendisini yaraladığı veya katlettiği doğru değildir⁷⁷².

Sultan Abdülaziz'in ölümünde birinci derecede rol oynayan Hüseyin Avni Paşa, Yıldız Muhakemesi sırasında hayatta olmadığı için yargılanamamıştır. Soruşturma sonucunda, Sultan Abdülaziz'in öldürülmesi meselesinin devlet adamları arasında görüşülüp, Sultan Murad'ın da iradesinin elde edildiği açığa çıkmıştır. Ancak Sultan

⁷⁷⁰ Ömer Faruk Yılmaz, "Sultan Abdülaziz'in Kızı Nâzime Sultan Anlatıyor: Babamın Katledilişini Gördüm!", *Yediküta*, S. 38, Ekim 2011, s. 25-28.

⁷⁷¹ BOA, *Y. EE.*, 19/17.

⁷⁷² BOA, *Y. EE.*, 17/63.

Murad'ın akli kuvvetinin bozulması ve kendisinin vekillerin elinde bir alet hükmüne girmesi sebebiyle bu olaydan onun değil, vekillerin sorumlu olması gerekeceğine karar verilmiştir⁷⁷³. Yargılama sonrası Midhat Paşa, Damat Nuri Paşa, Damat Mahmud Paşa, Fahri Bey, Yozgatlı Pehlivan (Süvari) Mustafa Çavuş, Boyabatlı Hacı Mehmet, Cezayirli Mustafa Pehlivan, Ali Bey ve Necip Bey suçlu bulunarak idama, Seyyid Bey ile İzzet Bey ise onar sene kürek cezasına mahkûm edilmişlerdir⁷⁷⁴. Ancak II. Abdülhamit Han, siyaset gereği merhametli görünme isteği ve dış etkileri göz önünde bulundurarak idam kararlarını müebbet hapse çevirmiştir. Yıldız Mahkemesi'nde hüküm giymeseler de aynı statüde olan Manisa'daki Rüşdü Paşa ile Medine'deki Hayrullah Efendilerin cezaları da müebbet hapis olmuştur. Rüşdü Paşa ağır hasta olduğu için Manisa'da kalmasına izin verilmiş, diğerlerinin ise cezalarını Taif Kalesi'nde çekmelerine karar verilmiştir⁷⁷⁵. Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümü olayıyla ilişkisi olan kişilerin yargılanarak cezalandırılmaları halk tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır⁷⁷⁶.

Bütün bu bilgiler doğrultusunda Sultan Abdülaziz'in şehit edildiği ve bu olayda da en büyük rolü Hüseyin Avni Paşa'nın oynadığı anlaşılmaktadır.

10. Sultan Abdülaziz'in Hal'i Sonrası Meşrutiyet Tartışmaları

Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesi sonucu V. Murad'ın tahta çıkmasıyla meşrutiyetin ilanı konusu da gündeme gelmiştir. Ancak Hüseyin Avni Paşa, kesinlikle meşrutiyet idaresi ve Kânun-i Esasi'nin aleyhinde olduğunu kamuoyuna açıklamıştır. Hatta meşrutiyete en fazla muhalefet eden Hüseyin Avni Paşa olmuştur. Meşrutiyet konusunda Midhat Paşa ile de farklı düşünüyordu. Midhat Paşa ve diğer Kânun-i Esasi taraftarları Hüseyin Avni Paşa'nın bu tutumundan memnun olmamışlardır⁷⁷⁷. Hüseyin Avni Paşa yalnız meşrutiyete değil, aynı zamanda Midhat Paşa veya kendisinin dışında birisinin ön planda olmasına da karşı çıkmıştır. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi

⁷⁷³ BOA, Y. EE., 21/22.

⁷⁷⁴ BOA, Y. EE., 21/34; BOA, Y. EE., 20/37; Serkez Orpilyan, *Sultan Abdülaziz'in Katilleri*, y.y., Dersaadet 1326, s. 12; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 188, 394-395.

⁷⁷⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Tâif Mahkumları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 4-7; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 408-410.

⁷⁷⁶ BOA, Y. PRK. AZJ., 4/77.

⁷⁷⁷ Tevfik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, s. 5; Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 38; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1101.

olayında da gücünü hissettirerek, ölünceye kadar, hem kabinede belirleyici kişi olmuş, hem de sarayı kontrol altında tutmayı başarmıştır⁷⁷⁸.

V. Murad'a biat töreninden sonra Midhat Paşa, “Padişahımızın tahta çıkmaları münasebetiyle olageldiği gibi çıkarılacak hattın nasıl olması gerekeceğini görüşelim” diyerek görüşünü belirtmişti. Ama Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa, Ticaret Nâzırı Sâdullah Bey ve Serasker Hüseyin Avni Paşa, bu görüşe karşı çıkarak, “Padişahımız Millet Meclisi teşkil etmek istemiyor. Milletimizin görgü ve terbiyesi buna elverişli değildir. Ancak orta yerdeki emniyetsizliği gidermek için devletin idaresini kuvvetli kanunlarla güçlendirmeli ve bunlar arasında mâlî işleri düzeltmelidir. Padişahımızın arzusu da budur” demişlerdir. Midhat Paşa, meşrutiyet karşıtı bu konuşma karşısında hayrete düşmüş ve saltanat değişikliğinin de şahsî kinlerden kaynaklandığı anlaşılmaya başlamıştır⁷⁷⁹.

Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa'nın yapmak istediği şeyleri bildiğinden padişahla özel görüşmelerine engel olmuştur. Bir gün padişahın huzurunda kurulan bir mecliste Midhat Paşa, devletin ıslahının ancak meşrutiyetle mümkün olabileceğini kuvvetli delillerle ispat edince, Sultan Murad bu sözlerden çok memnun olmuş ve konuşmasına devam etmesini söylemiştir. Ancak Hüseyin Avni Paşa hemen söze karışarak, “Bu mesele ileride etrafiyla müzakere edilecek meselelerdendir. Şimdi düşünülmesi daha mühim şeyler vardır” diyerek Midhat Paşa'nın konuşmasına devam etmesine engel olmuştur⁷⁸⁰.

Sultan Abdülaziz'in hal' edildiği gün Midhat Paşa, meşrutiyet idaresi ile ilgili kaleme aldığı nutku bazı yakınlarına ve bu konuyla en çok ilgilenen Süleyman Paşa'ya göstermiştir. Ancak Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa akşam olduktan sonra yıllardır alışılmış olan istibdat fikrine zarar gelmemesi için nutuk müsveddesini değiştirmeye kalkmıştır. Hüseyin Avni Paşa da ikiyüzlü hareket ederek, bir taraftan bu fikrin taraftarlarına ve özellikle Süleyman Paşa'ya yönelik, “Bu herif sözünde ısrar ediyor. Dışarıdan bakılınca aramızda ayrılık görünmesin diye dilimi tutuyorum. Hele biraz sabır edin” demiştir. Gerçekte ise Hüseyin Avni Paşa istibdat fikrini savunmaktadır⁷⁸¹.

⁷⁷⁸ Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 116.

⁷⁷⁹ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 119.

⁷⁸⁰ Tefik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, s. 6.

⁷⁸¹ Süleyman Paşa, *a.g.e.*, s. 47-48.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi meselesinde Midhat Paşa'nın asıl amacı, bir Kânun-i Esâsi hazırlayarak hem sarayın otoritesini kırarak devletin gücünü Bâbîâli'de toplamak, hem de toplum nazarında şöret kazanmaktı. Yeni padişahın tahta çıkışını ilan eden hattın içine Kânun-i Esâsi vadinin konmasını istemiş ama bunu başaramamıştı. Yine de bu konuda çalışmalara devam etmiştir. Bu amaçla ve yeni prensiplerin belirlenmesi düşüncesiyle, Midhat Paşa'nın zorlamasıyla Bâb-ı Fetvâ'da⁷⁸² bir vekiller toplantısı yapılmıştır. Bu toplantı fikir tartışması şeklinde geçmiştir. Midhat Paşa burada amacını açıkça ortaya koymuş, Divan-ı Memleket adında bir genel meclis kurulması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, "İşte Süleyman Paşa, Fransa Kânun-i Esâsisi taslağını tercüme etmiş, onu okusun" diyerek fikrini benimsetmeye çalışmıştır. Bunun üzerine Fetvâ Emini Kara Halil Efendi sinirlenerek, "Öyle meclise lüzum yoktur. Şariat hükümleriyle iş görmek hakkımızda hayırlıdır" demiştir. Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa da, "Biz millet meclisini kurmayacağız. Padişahın hattındaki emirlere göre yapılması istenen bu değildir. Bize lazım olan, ancak mâlî konularda savurganlığı önlemeye ve menfaat sağlamaya gücü yeter bir heyet kurmaktır" şeklinde cevap vermiştir. Süleyman Paşa ise, Midhat Paşa'yı destekleyerek, "Mâdem ki amaç buymuş ve Kânun-i Esâsi yapılmayacakmış, biz niçin bu işe alet olduk? Eski halin ne fenalığı vardı? Eski hakanın ne suçu vardı? Eğer ıslahat olarak bir şey yapılmayacak ise ben onu tekrar tahta çıkarırım" demiştir. Böylece Midhat Paşa gibi Süleyman Paşa'nın da Sultan Abdülaziz'in hal'inde rol almasının sebebi açıkça anlaşılmaktadır. Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa ile Serasker Hüseyin Avni Paşa, Süleyman Paşa'nın görüşüne katılmadıklarını, "Siz askersiniz, asker olanların dilinden böyle sözlerin çıkması hiçbir memlekette olağan bir şey değildir" diyerek belirtmişlerdir. Hatta Süleyman Paşa'yı tehdit edip azarlamışlar ve toplantının dağılmasına sebep olmuşlardır. Midhat Paşa biraz karamsarlığa düşse de, bundan sonra da bu fikirleri savunmaya ve kendi gibi düşünenleri aydınlatmaya devam etmiştir⁷⁸³. Ancak Süleyman Paşa, özellikle Hüseyin Avni Paşa'nın şahsî menfaatine alet olduğunu anlamış, şimdi bir kenara itileceğini görmüş⁷⁸⁴ ve darbeye katıldığı için pişman olmuştur⁷⁸⁵.

⁷⁸² Eskiden şeyhülislam dairesine Bâb-ı Fetvâ adı verilirdi. Fetvâlar burada verilirdi. Diğer adı Bâb-ı Meşihat'tır. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, s. 142.

⁷⁸³ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 126-127; Abdurrahman Şeref Efendi, *a.g.e.*, s. 157.

⁷⁸⁴ Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünden sonra, başlı başına bir kuvvet olan Süleyman Paşa, Sırbistan seferine memur edilerek İstanbul'dan uzaklaştırılacaktır. Süleyman Nazif, *İki Dost*, Yeni Matbaa, İstanbul 1343 (1925), s. 53.

O günkü toplantıda meşrutiyet rejimini hararetle savunanlar, Midhat, Süleyman, Raşit ve Server Paşalardı. Meşrutiyete taraftar olanlardan Namık Paşa da, İngiltere parlamentosuna benzer bir mebuslar meclisi kurulmasını, meclis üyelerinin özellikle Müslümanlardan seçilmesini istemişti. Rüşdü Paşa bu fikre sinirlenerek, “Devletin ıslah ve kurtuluşuna sebep olacak bir meclisin kurulması grşndeiyim. Fakat toplumumuz çeşitli din ve ırklardan oluşmuş ve medeniyet itibariyle henüz nal sınıfında⁷⁸⁶ ve cehalet karanlığındadır. İstekleri ve âdetleri birbirine zıt milletleri bir araya getirmekle fayda elde edilmesi hayali bir fikir sayılabilir. Bizde memleketin düzenini sağlayacak, padişahın manevi kuvvetidir. Bu bağ gzlrse korkarım ki düzen de bozulur. Bu halka imtiyaz vermeye gelmez, verdikçe daima daha fazlasını isterler, kanaat etmezler. İşte Giritlilere geçende imtiyaz verilmişti, bakın gene yeni isteklerde bulunuyorlar” demiştir. Bu görüşleri Hüseyin Avni Paşa da tasdik etmiştir⁷⁸⁷. Bir başka Vekiller Meclisi toplantısında Midhat Paşa yine meşrutiyet meselesinden bahsetmeye başlayınca, Sadrazam Rüşdü Paşa onun sözünü keserek, “Anayasaya, meşrutiyete ait kanunu koymak ve yayınlamak padişahın hukukundan olup, padişahımız Sultan Murad ise, Allahın hikmetinden deva bulmaz bir derde tutulmuştur” deyince bu istekler o an için askıya alınmıştır⁷⁸⁸.

V. Murad’ın tahta çıkmasından sonra, devlet yönetimi konusunda Adliye Nâzırı Midhat Paşa meşrutiyet, Serasker Hüseyin Avni Paşa ise istibdat taraftarı oldukları için aralarında anlaşmazlık çıktığı grlmektedir. Halbûki bu iki devlet adamı Sultan Abdülaziz’in hal’inden önce nasıl ittifak kurarak beraber alıştılsa, hal’den sonra da aynı ittifak içinde beraber alıştırsalardı devlete büyük hizmet edebilirlerdi. Ne yazık ki öyle olmamıştır. Hüseyin Avni Paşa meşrutiyet ilan edilecek olursa milletin gözü açılarak yönetimde etkili olacaklarını, bu durumun da ülkeyi öncekinden beter bir çöküşe sürükleyeceğini düşünüyordu. Dolayısıyla sadece ıslahat yapılması gerektiği grşndeiydi. Midhat Paşa’ya göre ise, devlet yönetimindeki sorunların gözümü için Hüseyin Avni Paşa’nın düşünceleri yeterli değildi. Ona göre, ülkenin kurtuluşunu ve ilerlemesini sağlayacak, padişahın istibdadına set çekecek, ülkedeki uygunsuzluklara,

⁷⁸⁵ Yılmaz ztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 217.

⁷⁸⁶ Nal sınıfı, oturacak yerlerin en aşığısı demektir. <http://www.osmanlimedeniyeti.com/makaleler/sozluk/osmanlica-sozluk-n.html>. (07.10.2013)

⁷⁸⁷ Halk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 112-113; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 2*, (Hazırlayan: Ahmet Nezih Galitekin), Nehir Yayınları, İstanbul 1995, s. 166.

⁷⁸⁸ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete 2*, s. 167.

rüşvetlere, zulüm ve haksızlıklara son verecek tek çare meşrûti idareydi⁷⁸⁹. Dolayısıyla Midhat Paşa her fırsatta bu fikri gündeme getirmiştir.

Sultan V. Murad'ın tahta çıkmasıyla birlikte yayınlanan iki hatt-ı hümayunda Hüseyin Avni Paşa'nın etkisiyle, Kânun-i Esâsi ve meşrutiyet hakkında hiçbir şey yer almıyordu. Hatt-ı hümayunlarda her ne kadar vatan, millet, devlet sevgisi, hürriyet ve kanun vurgusu ile devlet teşkilatında yeniden yapılandırma konularından bahsedilmiş olsa da bu konular Midhat Paşa ve arkadaşlarının beklentilerini karşılamıyordu. Bu sırada meşrutiyet fikrine en fazla karşı çıkan Hüseyin Avni Paşa idi. Fakat Midhat Paşa, hatt-ı hümayunlarda Kânun-i Esâsi maddesini koydurma konusunda başarılı olamamışsa da daha sonra ilk vekiller toplantısında ve sarayda padişahın başkanlığında toplanan mecliste bu fikirleri gündeme getirerek kabul edilmesi konusunda ısrarcı olmuştur. Sultan Murad kabul eder gibi görününce yine Serasker Hüseyin Avni Paşa karşı çıkmıştır. Hüseyin Avni Paşa, meclislere, müzakereye değil, şiddetli icraat ve acil tedbirlere ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Tartışma uzayınca Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa araya girmiş ve bu konunun ileride görüşülmesi kararlaştırılarak diğer gündem maddelerine geçilmiştir. Ancak bu tartışma Midhat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa arasındaki anlaşmazlığı daha da artırmıştır. Böylece hal' heyeti arasında bir fikir birliğinin olmadığı, hatta ciddi bir anlaşmazlığın ve mücadelenin olduğu da anlaşılmıştır.⁷⁹⁰

Sultan Murad'ın tahta çıkmasından sonra özellikle aydın kesim ciddi ıslahat ve anayasa beklentisi içine girmişti. İstanbul'daki Türk gazetelerinde de meşrutiyet yönetimi isteğinden bahsedilmekteydi. Sultan V. Murad da bu fikirlere karşı değildi. Fakat Hüseyin Avni Paşa'nın karşı çıkmasıyla meşrutiyet idaresi ve Kânun-i Esâsi'nin uygulanamayacağı anlaşılınca, özellikle aydın kesim Hüseyin Avni Paşa'ya çok kızmış, hatta ondan nefret etmeye başlamışlardı⁷⁹¹. Ancak Hüseyin Avni Paşa'nın Çerkez Hasan tarafından öldürülmesiyle meşrutiyet taraftarları rahat nefes alacak ve meşrutiyetin ilanı için ortam sağlanacaktır⁷⁹².

⁷⁸⁹ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 63-70.

⁷⁹⁰ Ali Akyıldız, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, s. 39; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 71-82; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 134, 137.

⁷⁹¹ Tefvik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, s. 6; Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 110.

⁷⁹² İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *a.g.e.*, C. I, s. 560.

11. Hüseyin Avni Paşa'nın Öldürülmesi

Hüseyin Avni Paşa, Çerkez Hasan adlı bir binbaşı tarafından öldürülmüştür. Bu olaya Çerkez Hasan Olayı adı verilmektedir. Burada öncelikle Çerkez Hasan'ın kim olduğu hakkında bilgi verip, daha sonra olayın sebep ve sonuçlarına bakmak gerekmektedir.

11.1. Çerkez Hasan'ın Kimliği

Çerkez Hasan, Çerkez muhacirlerinden olup Silivri'de Yapağıcı çiftliğine iskân edilen, Zevc Burak kabilesine mensup esirci Gazi İsmail Bey'in oğludur. 1864 yılında, on dört yaşında iken İstanbul'a gelmiştir. Sultan Abdülaziz'in dördüncü haremî (daha sonra üçüncü haremî) olan Neş'erek Kadın Efendi'nin kardeşidir. Bu kadın efendinin çocukları Şehzade Şevket Efendi ile Esmâ Sultan'ın da dayısıdır. İstanbul'a gelince önce Bahriye Mektebi'ne kayıt yaptırmış, bir sene sonra Bahriye ve Berriye idâdîleri birleşince Berriye İdadisi'ne naklini yaptırmıştır. Daha sonra Harbiye Mektebi'ne geçerek buradan 1872 yılında yüzbaşılık rütbesiyle Bağdat'taki altıncı orduya gitmek üzere mezun olmuştur. Kendisinden bir yaş küçük kardeşi Osman Bey ise Bahriye Mektebi'nden mezundur. Çerkez Hasan saraydan gördüğü himaye sayesinde Bağdat'a gitmeyerek Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî yaverliğine tayin edilmiştir. Bir süre sonra Hassa yaveri olmuş, en son da Sultan Abdülaziz'in büyük oğlu Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliğine tayin edilmiştir. Çerkez Hasan yirmi gün kadar bu görevde kalmıştır. Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra, kendisini tehlikeli gören Hüseyin Avni Paşa, binbaşılık rütbesiyle tekrar Bağdat'taki altıncı orduya tayin etmiştir.

Bekâr olan Çerkez Hasan, Kaptan-ı Derya iken ölen, halasının kocası Ateş Mehmet Paşa'nın Cibali'de bulunan konağında kalmaktadır. Hüseyin Avni Paşa'yı öldürdüğü sırada yirmi altı yaşında uzun boylu ve siyah bıyıklı bir adam olan Çerkez Hasan, delilik derecesinde cesur olup, silah kullanmaktaki yeteneği ile de meşhurdur. Avrupa'dan yeni silah satın alındığı zaman Çerkez Hasan bunları denemek için atış yerinde bulunarak nişan talimleri yapmıştır. Hüseyin Avni Paşa ile tanışması da Kâğıthane'de bir silah atış tecrübesi yapılırken olmuştur. Bu gibi nişan talimlerinde Hüseyin Avni Paşa, "Sen iyi vuruyorsun, at, vur!" diyerek Çerkez Hasan'ı teşvik

etmiştir⁷⁹³.

Çerkez Hasan'ın kavgacı bir insan olduğu ve birkaç kere çok ciddi cezalandırmayı gerektirecek türden olaylara isminin karıştığı da iddia edilmektedir. Ancak saraydaki ilişkileri sayesinde her defasında affedilmiştir. Bütün beden hareketlerinde son derece mahir ve az görülmüş bir kuvvete sahip olan bu kişi, en asi atlara rahatlıkla binmekte ve havaya atılan yumurtalara bütün kurşunlarını isabet ettirmektedir⁷⁹⁴. Zamanının çoğunu Beyoğlu'ndaki kumarhane ve meyhanelerde geçiren, kadın âlemlerine devam eden Çerkez Hasan, bir gün kumarhanede para kaybedince, kumarhane sahibinin kasası ile altı yüz lirasını gasp ederek kaçmıştır⁷⁹⁵.

11.2. Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa'yı Öldürme Sebepleri

Hüseyin Avni Paşa, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümünü gerçekleştirme konusunda amacına ulaştıktan sonra tek adam gibi hareket etmeye ve diğer devlet adamlarını da parmağında oynatmaya başlamıştır. Sultan Abdülaziz'in ölümünden sonra, kamuoyu da bu olayın başlıca sorumlusu olarak Hüseyin Avni Paşa'yı görmektedir. İşte böyle bir ortamda Çerkez Hasan Olayı meydana gelmiştir⁷⁹⁶.

Çerkez Hasan üç sebepten dolayı Hüseyin Avni Paşa'yı öldürmeye karar vermiştir. Birincisi, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümünden Hüseyin Avni Paşa'yı sorumlu tutmasıdır. Çerkez Hasan sorgusunda, Sultan Abdülaziz'in hal' edildiği gün Hüseyin Avni Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa'yı öldürmeyi düşündüğünü ancak buna ortam bulamadığını anlatmıştır. Ayrıca vekillere hal'in sebebini sorarak, Sultan Abdülaziz'i tekrar tahta çıkarmayı hedeflediğini, fakat vekilleri göremediğini belirtmiştir. Çerkez Hasan daha sonra Sultan Abdülaziz'in defnedildiği anda Sultan Mahmut türbesinde Hüseyin Avni Paşa'yı öldürmek istemiş ama mekânın uygun olmadığını düşünerek, türbeye saygısından dolayı bundan vazgeçmiştir. Çerkez Hasan,

⁷⁹³ BOA, Y. EE., 20/22; *İstikbal*, No: 119, 25 Cemaziyevvel 1293, s.1; *Sabah*, No: 98, 25 Cemaziyevvel 1293, s.1; *Ceride-i Havadis*, No: 3112, 27 Cemaziyevvel 1293, s.1; İ. Hami Danişmend, "Çerkes Hasan Vakası I", *Milliyet*, 24 Ağustos 1952, s. 2; Hasan Kumçayı, "Çerkes Hasan Vakası I", *Vakit-Yeni Gazete*, 1 Nisan 1948, s. 3; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan Vakası*, 33 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945, s. 89-91; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 111; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 67.

⁷⁹⁴ Edhem Eldem, "Çerkes Hasan Vakası", *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 151, Temmuz 2006, s. 14.

⁷⁹⁵ *İstikbal*, No: 119, 25 Cemaziyevvel 1293, s.1; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 67; Samih Nafiz Tansu, *a.g.e.*, s. 10.

⁷⁹⁶ Erhan Afyoncu-Ahmet Önal-Uğur Demir, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyenlar Ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010, s. 265.

bu işi kendi nefsi için değil, millet için yapacağını söylemiştir⁷⁹⁷. Böylece Sultan Abdülaziz'i tahttan indirip, ölümüne de sebep olduğu için Hüseyin Avni Paşa'dan intikam almaya karar verdiği anlaşılmaktadır⁷⁹⁸. Yakını olan Yarbay Osman Bey'le aralarındaki konuşma da bunu doğrulamaktadır. Çerkez Hasan bir gün, binicilik ve atıcılıkta usta olduğu için Sultan Abdülaziz'in çok sevdiği Osman Bey'i Tophane'deki evinde ziyaret etmiştir. Her zaman yardımını gördüğü için, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve daha sonra ölümü Osman Bey'i çok üzmüştür. Bu üzüntüsünü bu görüşmede Çerkez Hasan'a, "Vükelâyı bir yerde kıstırıp, vuracağım" diyerek açığa vurmuştur. Çerkez Hasan buna itiraz ederek şöyle demiştir: "Sultan Aziz'in intikamını senin alman doğru değildir. Sen çoluk çocuk sahibisin. Onun intikamını almak ancak bana düşer. Çünkü ben onun hem yaveri, hem de kayınbiraderiyim. Üstelik bekârım ve arkamda kalacak kimse yok"⁷⁹⁹.

İkincisi, Çerkez Hasan'ın, Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra kız kardeşine yapılan hakaretlere dayanamaması ve bu işten Hüseyin Avni Paşa'yı sorumlu tutmasıdır. Çerkez Hasan'ın ablası Neş'erek Kadın Efendi, Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra hasta olduğu halde açık kayıkta, çok şiddetli yağmur altında padişahla beraber Fer'iye Sarayı'na götürülürken mücevher sakladığı şüphesiyle omzundaki şal, bir subay tarafından zorla alınmış ve hakarete uğramıştır. Sultan Abdülaziz'in ölümü üzerine de şok geçirmiş ve 11 Haziran 1876 tarihinde ölmüştür. Kız kardeşinin bu çirkin davranış sonrası ölmesini Çerkez Hasan kabullenememiştir⁸⁰⁰.

Üçüncüsü, Çerkez Hasan'ın, kendisini Bağdat'a göndermek istemesinden dolayı Hüseyin Avni Paşa'ya olan kinidir. Hüseyin Avni Paşa ikinci seraskerliğinden itibaren Çerkez Hasan'ın Bağdat'a gitmesi için yoğun çaba göstermiştir. Ancak Çerkez Hasan her defasında padişahın desteğiyle Bağdat'a gitmekten kurtulmuştur. Çerkez Hasan sorgusunda da, Bağdat'a göndermek istediği için 1873 yılından beri Hüseyin Avni Paşa'ya kırgın olduğunu ifade etmiştir⁸⁰¹.

Görüldüğü gibi, Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa'ya olan kını, kendisini

⁷⁹⁷ BOA, Y. EE., 20/22; İ. Hami Danişmend, *a.g.m.*, s. 2; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 159-160.

⁷⁹⁸ Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 280.

⁷⁹⁹ Midhat Sertoğlu, "Çerkez Hasan Kabine Toplantısını Basıyor", *Yıllarboyu Tarih*, Yıl 2, S. 3, Mart 1980, s. 13.

⁸⁰⁰ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 281; Yılmaz Öztuna, *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, s. 121-122.

⁸⁰¹ BOA, Y. EE., 20/22; Midhat Sertoğlu, "Çerkez Hasan Kabine Toplantısını Basıyor", *Yıllarboyu Tarih*, Yıl 2, S. 3, Mart 1980, s. 13.

Bağdat'a göndermek istemesinden dolayı, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden önceye dayanmaktadır. Padişahın tahttan indirilmesinden sonra kını daha da artmıştır. Sultan Abdülaziz'e yapılan haksızlığın hesabını sorma konusunda kendisini birinci derecede sorumlu hissederek bu cinayeti işlemeye karar vermiştir⁸⁰².

Hüseyin Avni Paşa bir gün kendisini çağırıp, Bağdat'a gitmesi için ısrar etmiş ve "Altıncı orduya gitmek şartıyla yüzbaşı oldun, yaptığın ayıp değil mi?" demiştir. Bu duruma sinirlenen Çerkez Hasan, Hüseyin Avni Paşa'nın üzerine yürümüştür. Yanlarında bulunan Serdar Abdülkerim Nadir Paşa araya girerek olayı önlemiştir. Çerkez Hasan birkaç gün sonra Hüseyin Avni Paşa'nın yalısına giderek özür dilemiş ve Bağdat'a gitmekten affını rica etmiştir. Kardeşi Osman Bey'in, sorgusunda belirttiği gibi Çerkez Hasan savaş olan bir yere (Hersek'e) gönderilmesini rica etmiştir. Hüseyin Avni Paşa, "Oğlum gitmelisin, asker için her yer birdir, nereye emir ederler ise oraya gitmeli" diye nasihat ederek bu isteğini reddedip Bağdat'a gitmesini istemiştir. Bu duruma üzülen Çerkez Hasan, Sultan Abdülaziz'in hal'inden iki hafta önce, Yusuf İzzettin Efendi'nin yaveri iken, Hüseyin Avni Paşa'yı öldürme teşebbüsünde bulunmuştur. Hüseyin Avni Paşa Göksu Mesiresinde Yusuf İzzettin Efendi ile beraber iken, Çerkez Hasan tabancasına davranarak onu vurmaya istemiş, ancak yanındaki arkadaşları buna engel olmuşlar ve serasker ile şehzadeye de durumu sezdirmemişlerdir⁸⁰³.

Sultan Abdülaziz'in hal'inden sonra Çerkez Hasan, yaverlikten açığa çıkarılmış ve kendisini koruyacak kimse kalmamıştır. Hal'den birkaç gün sonra Hüseyin Avni Paşa, Çerkez Hasan'ın Bağdat'taki Altıncı Ordu'ya gitmesi için kesin emir vermiş ve kendisini Bâb-ı Seraskeri'ye çağırılmıştır. Hüseyin Avni Paşa, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî Reisi Redif Paşa ile otururken Çerkez Hasan'ı kabul etmiş ve "Bağdat'a gideceksin, artık bir dayanacak yerin kaldı mı?" demiştir. Çerkez Hasan da, "Siz büyük bir zat olduğunuz halde böyle bir büyük değişiklik üzerine benim gibi bir küçük zabiti Bağdat'a göndermenize teessüf ederim" diye karşılık vermiştir⁸⁰⁴.

Çerkez Hasan, Beyoğlu âlemlerinde zevk ve eğlenceye alışmış olduğu için ve

⁸⁰² Ömer Faruk Salar, "Sultan Abdülaziz'in İntikamını Alan Osmanlı Subayı Çerkes Hasan Bey", *Yedikıta*, S. 45, Mayıs 2012, s. 21-22.

⁸⁰³ BOA, *Y. EE.*, 20/22; BOA, *Y. EE.*, 20/23; *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, s. 197; Midhat Sertoğlu, "Çerkez Hasan Kabine Toplantısını Basıyor", *Yıllarboyu Tarih*, Yıl 2, S. 3, Mart 1980, s. 13.

⁸⁰⁴ BOA, *Y. EE.*, 20/24; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan Vakası*, s. 91-92.

ilgilendiği bir kızdaki da ayrı kalmak zor geldiği için İstanbul'u bir türlü terk etmek istemediğinden seraskerin kendi hakkındaki bu muamelesine öfkelenmiş ve Hüseyin Avni Paşa hakkında ağzına geleni söylemeye başlamıştır⁸⁰⁵. Hüseyin Avni Paşa bunu duyunca 15 Haziran 1876 Perşembe günü Çerkez Hasan'ı, Bağdat'a gönderilmek üzere tekrar Bâb-ı Seraskeri'ye çağırıştır. Çerkez Hasan, Bâb-ı Seraskeri'ye gelir gelmez de hapsedilmiştir. Burada Çerkez Hasan, nereye giderse gitsin kendisine rahat vermeyeceğini düşündüğü için Hüseyin Avni Paşa'yı öldürmeye karar vermiştir. Akşamüzeri kendisini Hassa Müşiri Redif Paşa çağırarak, "Gitmiyorsun ve serkeşsin, Bağdat'a gitmedin" diyerek azarlamıştır. Çerkez Hasan da, "Eğer yarın gitmez isem tard edin, ne yaparsanız yapın" demiştir. Bu sözü üzerine Redif Paşa, kendisinin Hüseyin Avni Paşa ile görüşmesini istemiştir. Çerkez Hasan, Hüseyin Avni Paşa ile görüşerek, yarın mutlaka gideceğini söyleyince serbest bırakılmıştır. Çerkez Hasan doğruca Cibali'de kaldığı eniştesi Ateş Mehmet Paşa'nın konağına gitmiştir. Konakta bulunan uşaklara, yarın gideceğini, eşyalarının hazırlanmasını söylemiştir. Akşam Osman Bey ile beraber konağa gelen Liva Tayyar Paşa ona, "Sizi gücendirdim, kusura bakmayınız diye özür dileyerek serasker paşa ile reis paşaya veda et, ben de serasker paşanın konağına ve oradan Kadıköyü'ne gideceğim" demiştir⁸⁰⁶. Tayyar Paşa gittikten sonra Çerkez Hasan, kardeşi Osman Bey'e, "Ben gidiyorum serasker paşanın yalısına, saat altıya kadar gelirim" deyince, orada bulunan misafirler "Gece gitmesen de sabah gitsen" demişler, ancak Çerkez Hasan, "Sabahleyin kalabalık olur, onun için gece gidiyorum" demiş ve yola çıkmıştır⁸⁰⁷.

11.3. Çerkez Hasan'ın Hüseyin Avni Paşa'yı Öldürmesi

Çerkez Hasan konakta bulunan uşaklara "Yatağımı yapın, hazır dursun" diye tembih edip, on beş gündür üzerinde dolu olarak taşımakta olduğu iki adet altı patlar revolver tabanca⁸⁰⁸ ve bir adet Çerkez kaması üzerinde olduğu halde konaktan çıkıp, Cibali iskelesinden kayığa binerek Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Üsküdar ile

⁸⁰⁵ Osman Nuri, *a.g.e.*, s. 42; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 160; Nazım Paşa, *Nazım Paşa'nın Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1992, s. 67.

⁸⁰⁶ BOA, *Y. EE.*, 20/22; BOA, *Y. EE.*, 20/24; Midhat Sertoğlu, "Çerkez Hasan Kabine Toplantısını Basıyor", *Yıllarboyu Tarih*, Yıl 2, S. 3, Mart 1980, s. 13; Ziya Şakir, "Sarayın Şımarttığı Bir Baş Belası Çerkes Hasan", *Resimli Tarih Mecmuası*, No:2, Şubat 1950, s. 64.

⁸⁰⁷ *Y. EE.*, 20/24; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan Vakası*, s. 94.

⁸⁰⁸ Revolver, altı patlar denilen, altı mermi atan tabancadır. Abdullah Yeğin, *Yeni Lûgat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 587.

Kuzguncuk arasında bulunan Paşalimanı'ndaki yalısına gitmiştir. "Paşa burada mı?" diye ağalarına sorunca, "Bu gece Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa'nın Tavşantaşı'nda bulunan konağında Meclis-i Hass-ı Vükela vardır, Avni Paşa da oradadır" cevabını almıştır. Oradan hemen çıkarak, yolda kendi kendine "Bu işi şöyle yapayım, böyle yapayım" diyerek doğruca Midhat Paşa'nın konağına gitmiştir⁸⁰⁹.

O akşam Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa, Serasker Hüseyin Avni Paşa, Şûrâ-yı Devlet Reisi Midhat Paşa, Hariciye Nâzırı Raşid Paşa, Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmet Paşa, Maarif Nâzırı Cevdet Paşa, Defter-i Hâkânî Nâzırı Yusuf Paşa, Mecâlis-i Aliye'ye memur Halet Paşa, Şerif Hüseyin Paşa, Hasan Rıza Paşa, Sadaret Müsteşarı Kabzımalzâde Said Efendi, Amedci Mahmud Bey ve Sadaret Mektupçusu Memduh Bey'den oluşan Vekiller Meclisi, Midhat Paşa'nın Beyazıt semtinde Tavşantaşı'ndaki (Soğanağa mahallesi) konağında Girit ve Karadağ'da baş gösteren karışıklıkları görüşmek üzere toplantı halindedir⁸¹⁰. Toplantıda Girit ve Karadağ taraflarında karışıklık çıkacağına dair gizli yazılar okunmuş ve gereken yerlere emir ve talimatları içeren şifreli telgraf müsveddeleri kaleme alınmıştır. Bu çalışmalar devam ederken Çerkez Hasan konağına gelmiştir⁸¹¹.

Çerkez Hasan konağına girdiği zaman ağalar aşağı katta içki içip, kumar oynamakla meşguldürler. Ağalar, Çerkez Hasan'ı görünce geliş sebebini sormuşlar. Çerkez Hasan, serasker tarafından görevli olarak Bağdat'a hemen gitmesi için emir verildiğini, kendisinin çok iltifatını gördüğünden teşekkür etmek istediğini söylemiştir. Ağalar da, "Vekiller toplantıdalar, ricanızı iletemeyiz" derler. Çerkez Hasan, seraskerin ağalarından Raşid Ağa'ya, Hüseyin Avni Paşa'yı görmek istediğini söylemiştir. Raşid Ağa ise, "Meclis var, içeriye giremem, abdeste çıktığı zaman söylerim" diye karşılık vermiştir. Bunun üzerine Çerkez Hasan, "Öyleyse ayağına yarın yüz sürerim" diyerek hizmetçilerin yanından ayrılmıştır. Merdivende kimse olmadığını gören Çerkez Hasan bir fırsatını bularak konağın üst katına çıkmıştır⁸¹². Meclis salonunun kapısı önünde, içeriye kimseyi bırakmamak için bekleyen Midhat Paşa'nın ağası Ahmet Ağa'ya rastlamış ve içeriye girmek istediğini söylemiştir. Ahmet Ağa, içeriye girmenin yasak

⁸⁰⁹ BOA, Y. EE., 20/22; *Sabah*, No: 98, 25 Cemaziyevvel 1293, s. 1.

⁸¹⁰ Basiretçi Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 51; İ. Hami Danişmend, "Çerkes Hasan Vakası II", *Milliyet*, 25 Ağustos 1952, s. 2.

⁸¹¹ Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 111.

⁸¹² İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan Vakası*, s. 97-98; Mehmed Memduh, *Tanzimattan Meşrutiyete I Mir'ât-i Şuûnât*, s. 108.

olduğunu söyleyince Çerkez Hasan, “Serasker paşaya önemli ve çok acil bir telgraf vardır, beni Tayyar Paşa gönderdi” demiştir. Ahmet Ağa, “Öyleyse aşağıda serasker paşanın yaveri var, telgrafı ancak o götürebilir, git onu çağır” demiştir. Çerkez Hasan ise, “Ben padişahımızın sayesinde kolağasıyım, ben gidip çağıracağıma sen git buraya getir” diyerek ağayı oradan uzaklaştırmak istemiştir. Ahmet Ağa da, “Öyleyse siz burada bekleyiniz, ben gidip çağırayım fakat dikkat ediniz içeriye kimse girmesin” diyerek aşağıya inmiştir⁸¹³. Bu sırada kapının önünü boş bulan Çerkez Hasan hemen meclis salonuna girmiştir⁸¹⁴.

Bir elinde kama, diğer elinde revolver olduğu halde vekillerin olduğu odaya giren Çerkez Hasan, “Davranma serasker”⁸¹⁵ diye bağırarak önce Hüseyin Avni Paşa’yı iki kurşunla karnından ve göğsünden vurmuştur. Hüseyin Avni Paşa can havliyle kendisini salona atmaya çalışırken yere yıkılmıştır. Bu sırada Bahriye Nâzırı Kayserili Ahmet Paşa, arkasından Çerkez Hasan’ın kollarını tutarak tabancasını almaya çalışmıştır. Ancak kama ile kulağından ve elinden yaralanınca mücadeleyi bırakıp diğer vekillerin bir kısmının sığındığı, meclis odasından girilen küçük odaya saklanmıştır. Serbest kalan Çerkez Hasan salona çıkarak, yerde can çekişen Hüseyin Avni Paşa’nın üstüne çökmüş ve kama ile vücudunu parça parça ederek öldürmüştür. Tekrar meclis odasına giren Çerkez Hasan, kendisine zarar verebileceğini düşünerek baygın bir halde koltukta oturan Hariciye Nâzırı Raşid Paşa’ya da bir kurşun sıkmış ve boğazını kesmiştir. Bu arada Midhat Paşa harem dairesine kaçarak kurtulmuştur. Daha sonra Çerkez Hasan, Kayserili Ahmet Paşa’nın kaçtığı odanın kapısına gelerek, içeride bulunan sadrazama, “Ahmet Paşa beni tutmak istediğinden mutlaka onu da öldüreceğim. Kapıyı açınız, size bir şey yapmam, emin olunuz” demiştir. Sadrazam ise, “Oğlum, kapıyı açamam, sen hiddetlenmişsin. Bize dokunmayacağını bilirim, fakat vakanın dehşeti mani oluyor, onun için kapı açılmaz” diye cevap vermiştir. Çerkez Hasan ısrarla kapıyı kırmaya uğraşırken Midhat Paşa’nın uşağı Ahmet Ağa, arkadan

⁸¹³ Olay sırasında konakta bulunan Midhat Paşa’nın uşaklarından Arapkirli Mehmet ise ifadesinde, Mütercim Rüşdü Paşa’nın ağası Salim Ağa’nın meclis odası kapısının önünde kanepede uyuyakaldığını ve Midhat Paşa’nın ağası Yusuf Ağa’nın da karlığa su doldurmak için kilere gittiğini, Çerkez Hasan’ın kapıyı açıp içeriye girdiğini belirtmiştir. BOA, *Y. EE.*, 20/31; “İstikbal” gazetesinde ise, serasker paşanın yaverini çağırarak üzere aşağıya inen kişinin Midhat Paşa’nın ağası Yusuf Ağa olduğu belirtilmiştir. *İstikbal*, No: 121, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 1.

⁸¹⁴ Basiretçi Ali Efendi, *a.g.e.*, s. 148; Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 147.

⁸¹⁵ Ali Fuad, *Servet-i Fünun*'daki “Rical-i Mühime-i Siyasiye” başlıklı yazısında, Çerkez Hasan’ın aslında “davranmayın” diye hitap ettiğini, olayın Hüseyin Avni Paşa’nın şahsına yönelik düşmanca muamele şeklinde anlatılması sebebiyle “davranma serasker” şekline dönüştüğünü ifade etmektedir. *Servet-i Fünun*, No: 1545-71, Sene 35, C. 59, 25 Mart 1926, s. 298.

yakalayıp tutmak isteyince onu da revolver ile vurarak öldürmüştür. Bu arada Bâb-1 Seraskeri'ye haber verilmesi sonucu yeterli miktarda asker ve Hasanpaşa Karakolu'ndan da bir miktar zabtiye olay yerine gelmiştir. Bunu gören Çerkez Hasan ortalığı telaşa düşürerek yakayı kurtarmak için mumları söndürmeye ve perdeleri ateşe vermeye başlamıştır. En sonunda Çerkez Hasan askerlere teslim olmuş, ancak apar topar aşağı indirilirken, kılıçla üzerine yürüyüp kafasını yumruklayan Sadret Yaveri ve Bahriye Kolağası Şükrü Bey'i de çizmesinin koncundan çıkardığı revolverle öldürmüştür. Bu sırada ayrıca bir askeri öldürmüş, bir askeri de yaralamıştır. Beş kişinin ölümüne üç kişinin de yaralanmasına sebep olan Çerkez Hasan daha sonra hafif yaralı vaziyette Bâb-1 Seraskeri'ye götürülmüştür. Çerkez Hasan, yarasına bakmak üzere yanına getirilen cerrahı, "Beni ya asacaklar veya kurşuna dizeceklerdir. Artık nafile yere yaralarım baktırmak abestir" diyerek reddetmiştir⁸¹⁶.

Öldüğünde 56 yaşında olan Hüseyin Avni Paşa'nın cenazesi 16 Haziran 1876 Cuma günü Bâb-1 Seraskeri altında bulunan bacanağının⁸¹⁷ evine götürülüp, orada techiz ve tekfini yapılmıştır. Öğleden sonra askerler ve bando mızıkacı eşliğinde Mercan Kapısı önünden dolaştırılarak, Sultan Bayezit meydanının kapısından geçirilmiş ve oradan Süleymaniye Kapısı'ndan çıkarılıp, Süleymaniye Camii bahçesinde, cami duvarı yakınında Âli Paşa'nın mezarının hemen yanına defnedilmiştir. Eski Zabtiye Nâzırı Hüsnü Paşa'nın yazdığı şiir, gösterişli bir şekilde yapılan mezar taşına kazılmıştır⁸¹⁸.

Çerkez Hasan Olayı'ndan kısa bir süre sonra, hayatını kaybeden Hüseyin Avni Paşa, Raşid Paşa ve diğer şahısların geride kalan ailelerine maaş bağlanmış ve her türlü yardımda bulunulmuştur⁸¹⁹. Ayrıca Hüseyin Avni Paşa ve Raşid Paşa'nın nişanlarının

⁸¹⁶ BOA, Y. EE., 20/22; BOA, Y. EE., 20/31; BOA, Y. EE., 20/32; BOA, Y. EE., 32/5; *Takvim-i Vekayi*, No: 1821, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; *Basiret*, No: 1841, 25 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *İstikbal*, No: 121, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Sabah*, No: 98, 25 Cemaziyelevvel 1293, s. 1, 2; *Servet-i Fünun*, No: 1545-71, Sene 35, C. 59, 25 Mart 1926, s. 297-298; *Tarihçe-i İnkılab Yahut Çerkes Hasan'ın Tercüme-i Hali*, Yeni Osmanlı Kütüphanesi, İstanbul, t.y.; Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at-i Hakikat*, s. 130; Mustafa Özden, "Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve Çerkes Hasan Vakası II", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 114, Haziran 1996, s. 39-40; Tevfik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, s. 8-10.

⁸¹⁷ Hüseyin Avni Paşa'nın bacanağı Eğin'li (Erzincan) ve Kasapzade olduğu için Kasap unvanıyla bilinen Ferik Hüseyin Sabri Paşa'dır. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1101.

⁸¹⁸ *Takvim-i Vekayi*, No: 1821, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 4; *Ceride-i Havadis*, No: 3111, 25 Cemaziyelevvel 1293, s.1; M. Orhan Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 1979, s. 59; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, a.g.e., C. I, s. 566; Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 238; Mehmet Uysal, a.g.m., s. 206.

⁸¹⁹ BOA, İ. MMS., 55/2436; BOA, A.}MKT. MHM., 481/8; BOA, A.}MKT. MHM., 481/17.

bedelleri olan miktar mirasçılara verilmiştir⁸²⁰.

11.4. Çerkez Hasan Olayı'nın Sonuçları

Çerkez Hasan Olayı başlangıçta geniş ölçüde düzenlenmiş bir olay olarak düşünülmüş ve sarayda gerekli güvenlik önlemleri alınmıştır. Ancak soruşturma sonrası olayın yalnız Çerkez Hasan tarafından düşünüldüğü ve yapıldığı anlaşılmıştır⁸²¹. Hatta Çerkez Hasan böyle bir katliama girişeceğini, ailesi dâhil hiç kimseye bahsetmemiştir⁸²². Çerkez Hasan, olay gecesi ve ertesi gün Bâb-ı Seraskeri binasının yanındaki Süleymaniye Kışlası'nda sorguya çekilmiştir⁸²³. Buradaki ifadesinde, Hüseyin Avni Paşa, Raşid Paşa ve Ahmet Ağa'yı öldürdüğünü itiraf etmiş, diğer iki kişiyi kendisinin öldürmediğini, Şükrü Bey'in, dışarıdan kendisine atılan kurşunlardan birinin isabet etmesi sonucu ölmüş olabileceğini söylemiştir. Öncelikli hedefinin Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümüne sebep olan Hüseyin Avni Paşa olduğunu, bunun yanında Kayserili Ahmet Paşa'yı da öldürmeyi planladığını ama Raşid Paşa'yı öldürmesinin plansız olduğunu, daha önce hakkında kötü haline dair söz işittiği için, o gece konakta görünce onu da öldürdüğünü ifade etmiştir. Çerkez Hasan bu işi kimsenin teşvikiyle yapmadığını, Hüseyin Avni Paşa'yı, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümüne sebep olması sebebiyle millet haini olduğu için, ileride millet ve vekiller arasında fazlasıyla nüfuz sahibi olur düşüncesiyle, uyarı amacıyla öldürdüğünü söylemiştir⁸²⁴. Hatta Çerkez Hasan, "Avni Paşa'nın işini bitirdim, artık şimdi beni ne isterlerse yapsınlar" diyerek öncelikli hedefinin Hüseyin Avni Paşa olduğunu belirtmiştir⁸²⁵.

Beş kişiden oluşan Divan-ı Harp önünde yargılanan Çerkez Hasan'ın askerlikten ihraç edilerek idamına karar verilmiştir. Bu karar gereği Çerkez Hasan bir gün sonra 17 Haziran 1876 Cumartesi günü sabaha karşı, üzerine kendisini tanıtan ve idamının sebeplerini anlatan bir yafta yapıştırılarak, Bâb-ı Seraskeri'nin Bayezit meydanına açılan büyük kapısının yanındaki büyük dut ağacına asılarak idam edilmiştir. Cesedi iki gün teşhir edildikten sonra indirilerek Edirnekapı Mezarlığı'na defnedilmiştir. II.

⁸²⁰ BOA, *I.DH.*, 736/60296.

⁸²¹ Naci Çakın-Nafiz Orhon, *a.g.e.*, C. III, Kısım 5, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1978, s. 89.

⁸²² BOA, *Y.EE.*, 20/28, BOA, *Y.EE.*, 20/29.

⁸²³ Alpay Kabacalı, "Bakanlar Kurulu'nu Basan Saray Yaveri Çerkez Hasan Olayı", *Popüler Tarih*, S. 22, Haziran 2002, s. 31.

⁸²⁴ BOA, *Y.EE.*, 20/22.

⁸²⁵ *İstikbal*, No: 119, 25 Cemaziyevvel 1293, s. 1.

Abdülhamit döneminde yapılan mezar kitabesinin üzerine “Genç yaşında velinimetini uğruna canını feda eden merhum” diye yazılmıştır⁸²⁶.

Çerkez Hasan Olayı'nın halk arasında etkisi büyük olmuştur. Hem halk, hem de vekillerin çoğu Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesine üzülmeyeceği gibi, Sultan Abdülaziz'e karşı yaptıkları ve diktatörce tavırları yüzünden memnuniyetle karşılamışlardır⁸²⁷. *Kurye Dorbiyan* adlı gazete de, milletin Hüseyin Avni Paşa'dan memnun olmamaya başlaması sebebiyle ölümünden üzüntü duymadıklarını yazmıştır⁸²⁸. Sultan Abdülaziz'in intikamını aldığı düşüncesiyle, Çerkez Hasan halk arasında milli bir kahraman gibi takdir edilmiş, onu ve yaptığı işi öven şiirler ve mersiyeler yazılmıştır⁸²⁹. Az da olsa, askerî hizmetlerini göz önünde bulundurarak Hüseyin Avni Paşa'nın ölümüne üzülenler de olmuştur. Bunlar, her an Osmanlı Devleti'ne ilan edilmesi muhtemel olan savaşı dikkate alarak Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünü büyük kayıp olarak değerlendirmişlerdir. Kimseye kötülük etmeyen, halka kendisini fazlasıyla sevdirmiş olan Hariciye Nâzırı Raşid Paşa'nın ölümüne ise herkes üzülmüştür⁸³⁰. Bu sırada Paris sefaretinde bulunan Sadık Paşa, her iki devlet adamının ölümünden dolayı duyduğu üzüntüyü şöyle dile getirmiştir: “Vah vah! Şahsî düşünce ve görüşler bir yana, şu iki zatın ölümü ile devlet ve memleket iki büyük evladını kaybetti. Bu bakımdan hep matem etmeliyiz, matem”⁸³¹.

Olayla ilgili çeşitli söylentiler de çıkmıştır. Bunlardan biri, Rus politikası aleyhtarlığı ile tanınan Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesinde Rus elçisi General İgnatiyef'in önemli bir rol oynadığı görüşüdür. Rus elçisinin saraydaki kadınlar arasında sıkı taraftarlarının olması ve Çerkez Hasan'ın da kız kardeşinden dolayı sarayla sıkı ilişkisinin bulunması sebebiyle bu cinayette kadınların da teşvik edici rol oynadıkları söylenmiştir⁸³².

Diğer bir söylenti, Kanun-i Esasi ve meşrutiyet yanlılarının, Hüseyin Avni Paşa'nın, akıl hastası Sultan Murad'ı tahtta tutarak, askerî kuvvetçe devletin dizginini

⁸²⁶ *Sabah*, No: 99, 27 Cemaziyelevvel 1293, s. 2; *Basiret*, No: 1842, 26 Cemaziyelevvel 1293, s. 1; *Ceride-i Havadis*, No: 3112, 27 Cemaziyelevvel 1293, s.1; Halûk Y. Şehsuvaroğlu, *Sultan Aziz*, s. 158; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan Vakası*, s. 105-106; Dursun Gürlek, “Dut Ağacına Asılan Osmanlı Subayı”, *Türk Edebiyatı*, S. 331, Mayıs 2001, s. 68.

⁸²⁷ Zuhuri Danişman, *a.g.e.*, C. XII, s. 282.

⁸²⁸ *Basiret*, No: 1842, 26 Cemaziyelevvel 1293, s. 1.

⁸²⁹ İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, C. IV, s. 282.

⁸³⁰ Ahmed Saib, *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, s. 151.

⁸³¹ Mehmet Aldan, *a.g.m.*, s. 16.

⁸³² İ. Halil Sedes, *a.g.e.*, C. I, s. 122; Enver Özgen, *a.g.m.*, s. 1742.

kendi eline almak istemesine fırsat vermemek için Çerkez Hasan'ı bu cinayete sevk ettikleridir. Ancak bu söylentilerin gerçeği yansıtmadığı, Çerkez Hasan'ın bu işi kimseden emir almadan şahsî olarak gerçekleştirdiği sorgulama sonrası anlaşılmıştır⁸³³.

Bazıları da bu cinayeti, kabineye hâkim olmak ve anayasa ve meşrutiyet için onay almak yolunda kendisini engelleyecek en tehlikeli rakibi Hüseyin Avni Paşa'dan kurtulmak için Midhat Paşa'nın planlamış olabileceğini söylemişlerdir. Hatta Avrupa gazeteleri de bu cinayetin asıl teşvik edicisinin Midhat Paşa olduğunu yazmışlardır. Saldırının onun konağında gerçekleşmesi, olaydan yara almadan kurtulması ve Midhat Paşa'nın, Hüseyin Avni Paşa'nın ölümünden sonra kabinedeki en güçlü devlet adamı haline gelmesi onları bu düşünceye sevk etmiştir. Ancak bu düşünce de delile dayanmamaktadır. Her ne kadar Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa arasında fikir ayrılığı olsa da, öldürülenler içinde Midhat Paşa'nın çok sevdiği Hariciye Nâzırı Raşid Paşa da bulunmaktadır⁸³⁴. Midhat Paşa'nın olayın içinde yer almadığı, onun, olay sırasında öldürülen Hüseyin Avni Paşa ve Raşid Paşa'yı takdir edici şu sözlerinden de anlaşılmaktadır: "Hüseyin Avni Paşa'nın dirayet ve ehliyeti ve askerî konulardaki yeteneği meşhur ve kabul edilmiş olup, Raşid Paşa da dış işlerde yeterli bilgiye sahip bir adam olmasıyla bu iki kişinin devlet idaresinde bulunması gerekli idi. Özellikle Rumeli'deki ayaklanma hakkında gereken tedbirlerin bir tarafı askeriyeyi ve diğer tarafı hariciyeyi ilgilendirdiği için, bugün için böyle bir serasker ve böyle bir Hariciye Nâzırı'nın bulunması her zamankinden daha zaruri idi. Halbûki bunların böyle telef edilmelerinin maddi ve manevi zararını tamamıyla devlet ve millet çekmiştir⁸³⁵." Her ne kadar böyle düşünse de, meşrutiyete karşı olan Hüseyin Avni Paşa'nın Çerkez Hasan tarafından öldürülmesi, Midhat Paşa ve grubuna rahat bir nefes aldırarak, meşrutiyetin başlıca engelini ortadan kaldırarak, bu yoldaki çalışmalarını hızlandıracaktır⁸³⁶. Cemil Meriç de, "Diktatörlüğe heveslenen serasker ortadan kalkınca, Midhat Paşa dilediği gibi at koşturabilirdi artık" diyerek bu görüşü desteklemektedir⁸³⁷.

⁸³³ Ahmet Mithat Efendi, *a.g.e.*, s. 183.

⁸³⁴ Roderic H. Davison, *a.g.e.*, s. 116; Stanford J. Shaw - Ezel Kural Shaw, *a.g.e.*, C. II, s. 208; Tevfik Nureddin, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, s. 11; Nazım Paşa, *a.g.e.*, s. 68; Alpay Kabacalı, *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Güner Yayınları, İstanbul 2007, s. 35.

⁸³⁵ *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tavsıra-i İbret)*, s. 198.

⁸³⁶ Ebuzziya Tevfik, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, s. 301; Sina Akşin, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, s. 152.

⁸³⁷ Cemil Meriç, *Bir Faciannın Hikayesi*, Umran Yayınları, Ankara 1981, s. 107.

Bu konuda İngiliz Büyükelçisi Henry Elliot şu değerlendirmeleri yapmaktadır: “İslahat taraftarlarının bütün ümitleri Midhat Paşa’da olduğundan eğer öldürülen zat Hüseyin Avni olmayıp Midhat Paşa olmuş olsaydı o zaman durum bütün bütün başka renk alırdı. Hüseyin Avni, Abdülaziz’i hal’ etmek hususunda gayet önemli bir hizmette bulunduyorsa da kalben serbestiyet usulünü sevenlerden olmayıp, seraskerlik kendisinin idaresinde iken hal ve hareketleri de, kurulması istenen Meclis-i Mebusan’ın kurulmasını kabul etmeyeceğini göstermekteydi. Sonraları Hüseyin Avni Paşa ile Midhat Paşa arasında bir zıddiyet ortaya çıkacağı umulduğu için Hüseyin Avni’nin vefatı çoğu kişi tarafından isabet sayılmıştı”⁸³⁸. Bu durumda, Hüseyin Avni Paşa öldürülmeseydi Midhat Paşa’nın Osmanlı Devleti’nde meşrutiyeti ilan etmesinin mümkün olmayacağı anlaşılmaktadır⁸³⁹.

Mahmud Celaleddin Paşa, Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesini ilahi adaletin yerini bulması şeklinde değerlendirmektedir. Bu konudaki yorumu şöyledir: “Hüseyin Avni Paşa kindar yaradılışının gereği merhum hükümdarın varlığını ortadan kaldırmak için senelerce uğraşmış ve sonunda muradına ermişse de, Abdülaziz Han’ın vefatından bir hafta sonra, ‘katili ölümle müjdeleyiniz’ hadis-i şerifinin sırrı belirip böyle bir hakaret ve alçalışla ölüp gitti ve tek adam olayım derken tek başına göçüp bitti”⁸⁴⁰.

Ahmed Cevdet Paşa da aynı düşüncelerle Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesini şöyle yorumlamaktadır: “Avni Paşa hayli vakitten beri öyle bir büyük cinayetin icrasını kurmuş olduğu halde tesadüf eylediği engeller üzerine padişahın gazabından korkarak düşüncelerini fiile getirememiş, nihayet gerekli kişileri ittifaka dâhil ederek korkuyu bertaraf ettikten sonra niyetini icra edivermiş. Lâkin, asıl korkacak bir şey var ise Allah korkusudur. Onu hesaba katmamış ve muradına ermiş zannettiği zaman ilahi gazaba uğramıştır”⁸⁴¹.

Süleyman Nazif, Hüseyin Avni Paşa’nın öldürülmesinin hayırlı olduğunu şu cümlelerle ifade etmiştir: “Sultan Aziz’in hal’inden on dokuz ve intiharından on üç gün sonra Serasker Hüseyin Avni Paşa katledilerek vefat etti. Kim ne derse desin ve ne maksatla atılmış olursa olsun, Çerkez Hasan’ın tabancasından çıkan kurşunlardan Hüseyin Avni’ye isabet edeni memleket için musibet olmamış, belki hayır ve isabet

⁸³⁸ Henri Eliot, *a.g.e.*, s. 18.

⁸³⁹ Ercümen Kuran, “Serasker Hüseyin Avni Paşa”, *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s. 747 (51).

⁸⁴⁰ Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir’at-i Hakikat*, s. 131.

⁸⁴¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma’rûzât*, s. 241.

olmuştur”⁸⁴².

Sultan Abdülaziz’in hal’i olayında kendisinin Hüseyin Avni Paşa tarafından bir alet gibi kullanıldığını anlayan Süleyman Paşa bu olayı şöyle yorumlamaktadır: “Avni Paşa’nın niyeti celladane idi. Arkadaşlarını da, kendisine direnen kumandanları da ortadan kaldırmaya çekinmeyecekti. Diktatör olmaya azimli idi. Buna, Cenab-ı Hak mağfiret etsin, Çerkez Hasan engel oldu. Ne olurdu, Avni Paşa, Sultan Aziz’i tahttan indirmeden evvel öldürülse idi. Bütün bu musibetler olmayacaktı. Ne çare ki milletin mukadderatı böyle imiş”⁸⁴³.

Hüseyin Avni Paşa’nın yakın dostu olan Charles Mismar ise, onu asker olarak takdir etmekle beraber, öldürülmesi hakkında üzülmeyeceğini şu cümlelerle ifade etmektedir: “Şiddet şiddeti kan kanı davet eder. Bilindiği gibi Hüseyin Avni Paşa da, Vekiller Meclisi’nin toplandığı bir zamanda Hasan isminde bir Çerkez subay tarafından öldürüldü. Hakikat, bu suretle, şüphesizdir ki, tarihin gözünden kaçacaktır. Uğradığı cezaya karşı kendisini burada müdafaa etmeyeceğim. Yalnız şu kadar diyeceğim ki, o dünyaya bir kumandan olarak gelmişti”⁸⁴⁴.

Vekiller Meclisi’ni tek başına basma cesaretini gösteren Çerkez Hasan, devlete ve millete karşı yapılan ihanetin cezasız kalmayacağını, canını feda ederek herkese göstermiştir. Ayrıca bu gibi kirliliğe alet olanların sonunun Hüseyin Avni Paşa gibi olacağını göstererek, şahsî menfaatleri gereği darbe yapmayı meşru hale getirmek isteyenlere bir gözdağı vermiştir⁸⁴⁵.

12. Hüseyin Avni Paşa’nın Geride Bıraktıkları

12.1. Çocukları

Hüseyin Avni Paşa öldüğü zaman geride, babası öldükten sonra Dostköy’den yanına getirdiği, beş altı yıl önce gözleri kör olan annesi Fatma Hanım, eşi Huriye Hanım⁸⁴⁶, kızları Fatıma Hayriye ve Şerife ile oğlu Ahmed Fuad kalmıştır. Büyük kızı Fatıma Hayriye Hanım on dört aylık evlidir. Damadı, Vakfiye Nâzırı Habip Paşa’nın

⁸⁴² Süleyman Nazif, *a.g.e.*, s. 53.

⁸⁴³ Yılmaz Öztuna, *Bir Darbenin Anatomisi*, s. 237.

⁸⁴⁴ Charles Mismar, *a.g.e.*, s. 158-159.

⁸⁴⁵ Ziya Nur Aksun, *a.g.e.*, s. 379; Can Alpgüvenç, *a.g.e.*, s. 200-201.

⁸⁴⁶ Huriye Hanım, Beşiktaş’ta Hayrettin iskelesinde hamallar kahyası İbrahim Ağa’nın kızıdır. Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 172.

oğlu, Karaferye eşrafından Üsteğmen Eşref Bey'dir⁸⁴⁷. Kızı Şerife ise daha sonra Livalığa kadar terfi edecek olan Reşid Paşa ile evlenecektir⁸⁴⁸. Babası öldüğünde on iki yaşında olan oğlu Ahmed Fuad, iyi bir eğitim aldıktan sonra memuriyet hayatına başlamıştır. On dokuz yaşında önce Meşihat-ı İslamiye Evrak Kalemi'nde göreve başlamış, daha sonra Rumeli Sadaret-i Aliyyesi Vekayi Odası'na geçmiştir. Yirmi bir yaşında iken Üsküdar Niyâbet-i Şer'iyyesi Muavinliği'ne tayin olmuştur. 18 Nisan 1886 tarihinde yirmi iki yaşında iken, sahip olduğu ilmiye rütbesi, eşdeğer olan mülkiye rütbesine değiştirilmiştir. Bu değişiklikten bir ay sonra, rütbe olarak bir derece terfi etmiş ve üç bin kuruş maaşla Şûrâ-yı Devlet'te uygun bir hizmette istihdamına karar verilmiştir. Aynı ay içinde Hüseyin Avni Paşa'nın damadı erkân-ı harbiye kaymakamlarından Eşref Bey de rütbe olarak bir derece terfi etmiştir. Ahmed Fuad Bey yirmi üç yaşında Şûrâ-yı Devlet Heyet-i Umumiye Temyiz Mahkemesi Muavini olmuştur. Otuz beş yaşında ise Şûrâ-yı Devlet İstinaf Mahkemesi Muavinliği'ne tayin edilmiştir. Kırk yaşında bu göreve devam etmekte iken zaman zaman kendisini rahatsız eden ayak ağrılarından dolayı memuriyetini aksattığı da olmuştur⁸⁴⁹. Ahmed Fuad Bey'in iki oğlu olup, bunlardan Sadi Fuat Gelendost Tabiat Öğretmeni, Avni Fuat Gelendost ise Fransızca öğretmeni olarak görev yapmıştır⁸⁵⁰.

12.2. Terekesi

Hüseyin Avni Paşa öldüğünde arkasında önemli bir miras bırakmıştır. Musa Çadırcı tarafından yayınlanan terekesine baktığımız zaman ailesine yüklü miktarda mal ve para bıraktığı görülmektedir. 13 Temmuz-29 Ağustos 1876 tarihleri arasında bütün malı ve mülkü tek tek sayılarak deftere kaydedilmiştir. Musa Çadırcı bunları şöyle tasnif etmiştir: 1-Çiftlikteki atlar, at takımları, arabalar ve satılmış olan kuzularla koyunlardan elde edilen gelir, 2-Hüseyin Avni Paşa'nın giydikleri ve günlük gereksinmelerini karşıladığı her çeşit malzeme, silah ve benzeri şeylerle mutfak eşyası, 3-Sahilhâne ve köşkteki mefruşat, 4-Nakit para ile esham ve hisse senetleri, 5-Dört cariyeye, 6 - Çiftliğinde mevcut edevat ve hayvanat.

⁸⁴⁷ Mehmet Uysal, *a.g.m.*, s. 207; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1101; Musa Çadırcı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 148.

⁸⁴⁸ BOA, *Y. MTV.*, 213/92; Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 172.

⁸⁴⁹ BOA, *ŞD. SAİD*, 22/10; BOA, *DH. SAİDd.*, 66 / 85; BOA, *İ. DH.*, 986/77807; BOA, *İ. DH.*, 989/78086; BOA, *İ. DH.*, 990/78195.

⁸⁵⁰ BOA, *Y. MTV.*, 249/12; Aka Gündüz, *a.g.m.*, s. 2258.

Terekenin genel bir dökümünü yaparsak: Birinci bölümde, nakit para olarak, 1600 İngiliz lirası karşılığı 247522 kuruş (1 İngiliz lirası 154 kuruş 28 para olarak hesaplanmıştır) ve 1051 Osmanlı altın lirası karşılığı 147040 kuruş (1 Osmanlı lirası = 140 kuruş), esham ve hisse senetleri karşılığı ise 109799 kuruş kaydedilmiştir. Ayrıca sahilhâne mefruşatı bedeli 326410 kuruş, köşk mefruşatı bedeli ise 49999 kuruş, dört cariye'nin değeri 35000 kuruş, on adet binek atının toplam değeri 40750 kuruş, üç çift araba beygirinin değeri 54000 kuruş, sahilhânedeki mefruşatın toplam değeri 326410 kuruş, köşkteki mefruşatın ise 49000 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Terekenin birinci bölümünde toplam 1.273.425 kuruşluk gelir yazılmıştır. Cenaze ve diğer masraflar ile borçlar çıkarılıp, esham ve hisse gelirleri, kalan miktara eklendikten sonra, kalan para (1.493.280 kuruş) varislere bölüştürülmüştür. Bu paranın 24888 kuruşu eşi Huriye Zübeyde Hanım'a, 528873 kuruşu oğlu Fuad Bey'e, 264436 kuruşu kızı Hayriye Hanım'a ve 264436 kuruşu kızı Şerife Hanım'a verilmiştir.

Terekenin birinci bölümünden en çok eşya ve mal satın alan kişiler, Hüseyin Avni Paşa'nın oğlu Fuad Bey, damadı Eşref Bey, yaveri Hasan Bey ve Azaryan Efendi'dir. Mutfak eşyası ile giyim-kuşam eşyasının hemen hemen tamamı eşi ve kızı Hayriye Hanım tarafından satın alınmıştır.

Terekenin ikinci bölümünü, Cicoz çiftliğindeki hayvanlar, tarım araç ve gereçleri ve hububat oluşturmaktadır. Bu bölümde hiçbir satış işlemi gerçekleşmemiştir. Çiftlikteki malların toplam değeri 181384 kuruş olarak hesaplanmıştır. Borçlar, vergiler ve diğer giderler çıkarıldıktan sonra geri kalan 132696 kuruş, varisler arasında bölüştürülmüştür. Buna göre, paranın 16587 kuruşu eşi Huriye Zübeyde Hanım'a, 22116 kuruşu annesi Fatma Hanım'a, 46996 kuruşu oğlu Fuad Bey'e, 23498 kuruşu kızı Hayriye Hanım'a ve 23498 kuruşu kızı Şerife Hanım'a verilmiştir. Böylece Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesinden sonra geride bıraktığı terekenin toplam değerinin yaklaşık 1.500.000 kuruş olduğu anlaşılmaktadır.

Hüseyin Avni Paşa'nın öldürülmesinden yaklaşık bir yıl önce yanan Süleymaniye'deki konağı tereke kayıtlarına geçmemiştir. Bu konağın değeri olan 4.200.000 kuruşu da eklersek Hüseyin Avni Paşa'nın oldukça varlıklı biri olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak onun ölümüne kadar devletten aldığı maaşın yaklaşık 5.400.000 kuruş olduğunu göz önünde bulundurursak bu kadar malı mülkü edinmesi mümkün

değildir. Bu durumda Hüseyin Avni Paşa'nın rüşvet aldığı yönündeki iddiaların da gerçeği yansıttığı anlaşılmaktadır⁸⁵¹.

Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'ya sürgüne gönderilmeden önceki mal varlığı fazla olmayıp, sürgünden döndükten sonra edindiği fazlaca servet onun hakkında rüşvet aldığı iddialarını da beraberinde getirmiştir. Mahmud Nedim Paşa, Hüseyin Avni Paşa'yı Isparta'ya sürgün ettirmekle kalmamış, Nizamiye hazinesince daire-i hümâyun mefrûşâtından beş bin kese çaldığı ve askerî dairede daha başka suiistimalleri olduğu ileri sürülerek araştırılması için komisyonlar kurmuştur. Hüseyin Avni Paşa bu davranışa çok üzülmüş ve bir daha iktidar mevkiine gelirse suiistimalin nasıl olduğunu göstereceğini belirtmiştir. Affedilip tekrar iktidar mevkiine gelince de bu düşüncesini gerçekleştirmek için her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır⁸⁵².

Hüseyin Avni Paşa'nın, Krupp ve Amerika fabrikalarına ısmarlanan tüfek ve topların müteahhidi olan Azaryan ile işbirliği yaparak, rüşvet aldığı iddia edilmektedir. Servetine kırk elli bin lira daha katmak için Martini Henri tüfeklerini gereğinden fazla aldığı, Amerika'dan altı yüz bin tüfek satın alarak bu alış verişten çok para kazandığı söylenmektedir⁸⁵³. Hüseyin Avni Paşa sadrazam iken makamını sağlama almak için rüşvet verme yolunda da ileri gitmiş, silah alımından elde ettiği yüklü miktardaki paraların bir kısmını feda ederek mâbeyn-i hümâyun çalışanlarını kendi yanına çekmiştir. Ayrıca Valide Sultan Dairesi'ne ve Tiryal Hanım'a da bir miktar para vermiştir⁸⁵⁴.

Londra sefiri Musurus Paşa'nın Sultan II. Abdülhamit'e anlattığına göre, Hüseyin Avni Paşa İngiltere'de iken, Sultan Abdülaziz'in hal'ine ortam hazırlamaya çalışmış ve bir elden yüklü bir para almıştır. Avrupa dönüşünde hem saraya, hem de yakın dostlarına getirdiği ağır hediyelerden de bir yerden para aldığı anlaşılmaktadır. Paris'ten üç bin altın değerinde, tarihi, değerli taşlarla süslenmiş bir çift şamdan alarak Sultan Abdülaziz'e hediye etmiştir. Sürgünden yeni dönen Hüseyin Avni Paşa'nın maddi durumu iyi olmayıp, bu hediyeleri kendi imkânlarıyla alması mümkün değildir⁸⁵⁵. Konağı ve sâhilhânesinin sürgünden döndükten sonraki durumuna bakarsak,

⁸⁵¹ Musa Çadircı, "Hüseyin Avni Paşa'nın Terekesi", *Belgeler*, C. XI, S. 15, Ankara 1986, s. 147-149.

⁸⁵² *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 235; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, C. 2, s. 588-590.

⁸⁵³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, C. 2, s. 589.

⁸⁵⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât*, s. 219.

⁸⁵⁵ İsmet Bozdağ, *a.g.e.*, s. 38-39.

diğer vekillerin dairelerinin hepsinden süslü olduğu görölmektedir. Konağındaki eşya, gümüş malzemeler, kütüphane, silahhâne, çok kıymetli eski ve nadir eserleri, rüşvet aldığı yönündeki iddiaları da kuvvetlendirmektedir⁸⁵⁶.

12.3. Eserleri

12.3.1. Eğitimle İlgili Eserleri

Hüseyin Avni Paşa 1851 yılı başlarında, Fransa erkân-ı harbiyesi zâbitânından olup Harbiye Mektebi muallimi olarak görev yapmakta olan Manyan'ın Fransızca olarak yazdığı ve Harbiye Mektebi'nde ders kitabı olarak okutulmakta olan *Fenn-i Harb* adlı kitabın Ovanis tarafından tercüme edilen birinci cildini düzeltilmiş, ikinci cildini de hem tercüme etmiş hem de düzeltilmiştir. Kitap, bir mukaddime, iki makale ve bir hâtime bölümlerinden meydana gelmektedir. Kitabın başlangıcında tercüme ve düzeltme çalışması yapanlar hakkındaki bilgide, iki makaleden birincisinin Bâb-ı Vâlâ-yı Seraskerî Tercüme Odası memurlarından Ovanis'e tercüme ettirildiği, Harbiye Mektebi'nde hoca muavinliği hizmetinde bulunan erkân-ı harbiye kolağalarından Fenn-i Harb Muavini Hüseyin Avni Paşa'ya düzeltme yaptırıldığı, ikinci makalenin ise tamamen Hüseyin Avni Paşa'ya hem tercüme ettirildiği hem de düzeltme yaptırıldığından bahsedilmektedir. *İlm-i Harbin Birinci Makalesi: Tabiyetü'l-Ceyş Fenni* adıyla Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane matbaasında basılan ve Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunan bu eser 391 sayfa olup, sonunda 35 sayfalık eşkâl tarifi yer almaktadır⁸⁵⁷.

Hüseyin Avni Paşa 1851 yılında, gerek nizamiye ve gerek hassada teşkil edilen Şeşhane taburları hakkında Fransa'da telif edilmiş olan *Şeşhâneci Talimatnâmesi*'ni de Fransızcadan Türkçeye tercüme etmiştir⁸⁵⁸. Aynı yıl ayrıca Schtramm'ın *Mecmua-i Manevra* adlı eserinin çevirisini de yapmıştır⁸⁵⁹.

Hüseyin Avni Paşa Haziran 1851 tarihinde, binbaşı rütbesinde ve Harbiye Mektebi muallimi iken, Napolyon'un Almanya'da meydana gelen Ulm ve Austerlitz

⁸⁵⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *a.g.e.*, C. 2, s. 590.

⁸⁵⁷ Manyan, *İlm-i Harbin Birinci Makalesi: Tâbiyetü'l-Ceyş Fenni*, (Tercüme edenler: Ovanis, Hüseyin Avni), Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1267.

⁸⁵⁸ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

⁸⁵⁹ *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, (Yayın Yönetmeni: Ekrem Çakıroğlu), C. I, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 577.

muharebelerinin⁸⁶⁰ tarihi olaylarını anlatan iki ciltlik bir eser hazırlamıştır⁸⁶¹. Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane matbaasında basılan bu eserin bir cildine *1805 Senesinde Fransa İmparatoru I. Napolyon İle Rusya ve Avusturya Devletleri Beyanında Vuku Bulan Sefer*, diğer cildine ise *I. Napolyon'un Rusya ve Avusturya İle Vuku Bulan Seferi* adları verilmiştir. İstanbul Harbiye'de Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Kütüphanesi'nde bulunan bu eserin başlığı şöyledir: "Mekteb-i Harbiye-i Cenâb-ı Mülûkânede tedris olunmakta olan Fenn-i Harb'e hâtîme ve misal olmak üzere bin sekiz yüz beş sene-i milâdiyesinde Fransa İmparatoru bulunan I. Napolyon ile Rusya ve Avusturya devletleri beyninde vuku bulan seferin nakil ve tarifi." Bu başlıktan sonra mukaddime bölümü yer almaktadır⁸⁶². Kapağında yazar adı ve kitap adı bulunmamakla beraber, *İstikbal* gazetesinde Hüseyin Avni Paşa hakkında yazılan "Altmış yedi Şabanında nizamına tevfikân sair arkadaşlarıyla erkân-ı mezkûre binbaşılığı tevcih olunup ba'dehu Büyük Napolyon'un Almanya'da vuku' bulan (Olm) ve (Osterliç) muharebelerinin vukuat-ı tarihiyyesini iki cild üzere yazıp mukaddema te'lifine muvaffak oldukları Fenn-i Harb kitabına hatime ünvanıyla misal makamında tutulmuştur" şeklindeki bilgiler bu eserin Hüseyin Avni Paşa tarafından yazıldığını göstermektedir⁸⁶³.

Hüseyin Avni Paşa'nın *Askerî Ceza Kânûnu Şerhi* adıyla bir eseri daha bulunmaktadır. Kitapta, yarım asra yakın zamandan beri orduda geçerli olan Askerî Ceza Kânûnnâmesi'nin 9 Haziran 1857 tarihinde neşredilen Fransa Ceza Kânûnnâmesi'nden tercüme edildiği belirtilmektedir. Hüseyin Avni Paşa bu tercümenin hata ve yanlışlarla dolu olduğunu, bu şekilde kırk elli seneden beri tatbik olunduğunu ve bu sürede binlerce yanlış hüküm verildiğini açıklamaktadır. Eserdeki, esas hukuk ve hukuk-u cezâiyeye ait mukaddime ile Askerî Ceza Kânûnnâmesi'nin maddeleri, tahlîlî bir surette Hüseyin Avni Paşa tarafından yorumlanmıştır. İç kapakta "Şârihi: Mekteb-i Harbiye Kavânin muallimi Binbaşı Hüseyin Avni" ifadesi yer almaktadır. Matbaa ve

⁸⁶⁰ Ulm ve Austerlitz muharebeleri, Napolyon Savaşları (1800-1815) içerisinde 1805 yılında meydana gelmiştir. Fransa İmparatoru Napolyon, Ulm muharebesinde Avusturya ordusunu, Austerlitz muharebesinde ise Avusturya-Rusya ordusunu mağlup etmiştir. Rifat Uçarol, *a.g.e.*, s. 24; <http://www.tarih.gen.tr/napolyon-savaslari.html>

⁸⁶¹ *Servet-i Fünun*, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234; *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1095.

⁸⁶² *1805 Senesinde Fransa İmparatoru I. Napolyon İle Rusya ve Avusturya Devletleri Beyanında Vuku Bulan Sefer*, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1292, s. 2; *I. Napolyon'un Rusya ve Avusturya İle Vuku Bulan Seferi*, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1292, s. 2.

⁸⁶³ *İstikbal*, No: 123, 29 Cemaziyelevvel 1293, s. 3.

Kütüphane-i Cihan sahibi Mihran tarafından yayınlanan eserin birinci baskısında yayın tarihi belirtilmemiştir. 508 sayfadan ibaret olan eser, İstanbul'da Millet Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır⁸⁶⁴. Bu eserin ikinci baskısı *Askerî Ceza Kânûnnâmesi* adıyla Necm-i İstikbal matbaası tarafından 1921 yılında basılmış olup, Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır⁸⁶⁵.

Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye tarafından hazırlanan ilk tıp sözlüğü *Lûgat-i Tıbbiye* Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın desteğiyle basılabilmektedir. Tıbbiye'nin ilk dönemlerinde eğitim dili Fransızca idi. Eğitim dilinin Türkçeye çevrilmesi düşünülürken bir Tıp Lûgati'nin de hazırlanması kararlaştırılmıştı. Büyük miktarda paraya ihtiyaç olduğu için bastırılması zor görünüyordu. Lûgati hazırlayacak heyette Hüseyin Avni Paşa'nın kâhyası ve mektebin matbaa müdürü Hacı Arif Efendi de bulunmaktaydı. Hacı Arif Efendi lûgat işini Hüseyin Avni Paşa'ya bildirmiş ve onun yardımını istemiştir. Nihayet Tıp Lûgati üç yıllık çalışma sonrası tamamlanarak Hüseyin Avni Paşa'nın yardımıyla bastırılmıştır⁸⁶⁶.

Âli Paşa'nın sadaretinin son günlerinde Mekteb-i Fünûn-u Harbiye münşeat hocası Miralay Süleyman Bey, Fenn-i İnşâ'dan *Mebâniyül İnşâ* adında bir kitap yazarak bir örnek bastırmıştı. Serasker Hüseyin Avni Paşa, askerî âmirlerden vali ve mutasarrıf yaptırmak teşebbüsünde bulunduğu gibi, kâtipleri de askerî mekteplerden yetiştirmek istediği için bu kitaba çok önem vermiştir. Âli Paşa ile bu konuyu görüşmüş ve kitabın basımını kabul ettirmiştir. Böylece bu kitap Hüseyin Avni Paşa'nın desteğiyle, mekteplerde okutturulmak üzere bastırılmıştır⁸⁶⁷.

Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın emriyle, Askerî Mektepler Nâzırı Süleyman Hüsnü Paşa tarafından 1876 yılında, askeri okullarda ders kitabı olarak okutulmak üzere *Tarih-i Âlem* adlı bir genel tarih kitabı yazılmıştır. Bu eserin özelliği, Türklerin İslamiyetten önceki tarihlerinden de bahsetmesidir. Böylece eski Türklerin siyasi ve askerî başarıları da genç nesillere aktarılmıştır⁸⁶⁸.

⁸⁶⁴ *Askerî Ceza Kânûnu Şerhi*, (Şârihi: Hüseyin Avni), Matbaa ve Kütüphane-i Cihan, İstanbul, t.y., s. 1, 5.

⁸⁶⁵ *Askerî Ceza Kânûnnâmesi Şerhi*, (Şârihi: Hüseyin Avni), Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1340, s. 1, 5.

⁸⁶⁶ Mehmed Zeki Pakalın, *a.g.e.*, s. 94-95; Osman Şevki Uludağ, "Tanzimat ve Hekimlik", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 972-973.

⁸⁶⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40-Tetimme, s. 117-118; Ahmed Cevdet Paşa, "Vakanüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı", *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*", Sene 8, Numara 46, İstanbul 1333, s. 215.

⁸⁶⁸ Ercümen Kuran, "Türk Ordusu ve Milliyetçilik", *Türk Kültürü*, Yıl IV, S. 47, Eylül 1966, s. 995 (67).

12.3.2. Mimarî Eserleri

Hüseyin Avni Paşa 1874 yılında, sadrazam ve serasker iken Üsküdar Paşalimanı'nda, İskele Meydanı'ndan Kuzguncuk'a giden cadde üzerinde bir çeşme yaptırmıştır. Burada daha önce bir çeşme olup, Hüseyin Avni Paşa, suyu akmayan bu harap çeşmeyi yeniden yaptırmıştır. Simetri ekseninde çeşme kütleleriyle, iki yanında hayvanların su içmesi için yapılmış beşerden on yalağıyla anıtsal bir görüntüye sahip olan bu çeşme mermerden yapılmıştır. *Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi* adı verilen bu çeşmenin karşısında, kenarda, Hüseyin Avni Paşa'nın yalısı ve çeşmenin üstünde de Yarımca Baba Tekkesi bulunmaktadır. *Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi* ve çevresi 1941 yılında Tekel tarafından alınmış ve yanına Midhat Tütün Deposu yapılmıştır⁸⁶⁹.

Hüseyin Avni Paşa ayrıca Isparta'da sürgünde iken Isparta'ya bağlı Bozanönü köyündeki çeşmeleri yaptırmıştır⁸⁷⁰. Bunun dışında Hüseyin Avni Paşa'nın, memleketi Isparta'da yaptırdığı herhangi bir eser veya vakıf yoktur⁸⁷¹.

⁸⁶⁹ Ayla Ödekan, "Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 106-107.

⁸⁷⁰ Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s.1097.

⁸⁷¹ Böcüzâde Süleyman Sami, s. 140; Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar", *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, s. 1101.

SONUÇ

Tezimize konu olan Hüseyin Avni Paşa'nın hayatı, yaşadığı döneme de ışık tutması açısından önemlidir. 1820-1876 yıllarını kapsayan bu hayat hikâyesi, aynı zamanda Tanzimat dönemine de şahitlik etmektedir. Hüseyin Avni Paşa bu şahitliği komutanlık, seraskerlik, nâzırlık, valilik ve sadrazamlık gibi önemli görevlerle yerine getirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, fakir bir köylü çocuğu iken kendi çabasıyla sivrilib devletin en üst askerî ve idari makamlarına ulaşmayı başarmış bir devlet adamıdır. Bu başarı, sıkı çalışması, yeteneği ve zekâsı sayesinde olmuştur. Aynı zamanda Âli ve Fuat Paşa gibi önemli devlet adamlarıyla dostluğu, hem bilgi ve tecrübesini artırmış, hem de kısa sürede yükselmesinde etkin rol oynamıştır. Üzerine aldığı her görevi layıkıyla yapmak için gayret eden, çözüme kavuşturduğu önemli meseleler ve askerî dehasıyla tarihteki yerini alan Hüseyin Avni Paşa, daima dikkatleri üzerine çekmeyi başarmış; Sultan Abdülaziz'in de, sevmese de, vazgeçemediği bir kişi olmuştur.

Medrese eğitimi almak için memleketi Isparta'dan çıkıp İstanbul'a gelen Hüseyin Avni Paşa, kendi çabasıyla Harbiye Mektebi'ne girmiş ve bu okulu dereceyle bitirmiştir. Liderlik özelliklerine sahip yetenekli bir komutan olan Hüseyin Avni Paşa, Harbiye Mektebi muallimi olarak memuriyet hayatına başladıktan sonra kısa zamanda şöhret basamaklarını da çıkmaya başlamıştır. Kırım Savaşı'nda görev almış, özellikle Çatana ve Silistre'de gösterdiği üstün başarılarla ehliyet ve liyakatını ispat etmiştir. Paris Antlaşması'ndan sonra Osmanlı-Rus sınırının belirlenmesi için kurulan komisyonda birinci komiser olarak görev yapmış, bu komisyonda bulunan Fransa, İngiltere ve Rusya devletleri temsilcilerinin akıllarından çıkmayacak derecede olağanüstü diplomasi kabiliyeti göstermiştir. 1858 ve 1861 Karadağ isyanlarında, cesareti ve akılcı tedbirleri sayesinde isyanın kısa sürede bastırılmasına hizmet etmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, aldığı eğitim ve savaş meydanlarında kazandığı askerî tecrübesinden yararlanarak, Harbiye Mektebi Nâzırlığı döneminde, orduya değerli subaylar yetiştirmiştir. İslahatçı bir komutan olan Hüseyin Avni Paşa döneminde Harbiye Mektebi'nde, öncelikle personelin moral ve motivasyonunu artırmaya yönelik uygulamalara ağırlık verilmiştir. Okulun gelişmesi için gayret eden ve eser veren öğretmenler, çeşitli hediye ve rütbeler verilerek ödüllendirilmiştir. Onun döneminde

derslerin yeni usullere göre okutulmasına başlanmıştır. Fransızca ve jimnastik dersleri ilk defa askerî idâdîlerde mecburi ders olarak kabul edilmiştir. Bu dersler için yabancı öğretmenler getirilmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, Dâr-ı Şûrâ-yı Askerî reisi iken, askerî alandaki ıslahatlarda oynadığı rol ile gelecekteki yüksek kariyerinin temel taşlarını koymuştur. Hassa Ordusu Müşiri ve Serasker Kaymakamı olarak görev yaparken, askerlerin yeteneklerini artırmak amacıyla uygulamalı askerlik eğitimine önem vermiştir.

Girit'teki ayaklanmanın büyümesi üzerine, Girit'e asayişî sağlamak ve ıslahat yapmak üzere vali olarak görevlendirilmiştir. Buradaki görevini başarıyla tamamlayan Hüseyin Avni Paşa, mükâfat olmak üzere en üst askerî makam olan seraskerlik görevine atanmıştır. Dört defa görev yaptığı seraskerlikleri döneminde, devleti toparlamak için gerçekleştirdiği geniş çaplı askerî ıslahat hareketleriyle dikkat çekmiştir. Azimli çalışmalarıyla modern Türk ordusunun temellerini atmıştır. Birinci seraskerliğinde, Osmanlı Devleti yeni icat edilen silah ve topların bir kısmını batılı devletlerden satın almış, bir kısmını ise kendisi üreterek silah teknolojisinde Avrupalı devletleri takip etmiştir. 1869 tarihli *Kuvve-i Umûmiye-i Askeriye'ye Dair Nizamnâme* ile Osmanlı ordusunu yeni bir yapıya kavuşturmuştur. Uygulamalı eğitime de önem vermiş ve sık sık manevralar ve savaş oyunları düzenleyerek askerinin savaş gücünü ve kabiliyetini artırmaya çalışmıştır. Bu konuyla ilgili yabancı uzman ve subaylardan da faydalanmıştır. Avrupa'daki gelişme ve manevraları yerinde görmek amacıyla Avrupa'ya subaylar göndermiştir. Subaylar ve yöneticiler arasında en kabiliyetli ve iktidar sahibi olanları seçip onlara geniş bir ilerleme yolu açmıştır. Hüseyin Avni Paşa'nın yaptığı önemli hizmetlerden biri de, 1839 yılından beri Fransızca eğitim yapan Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'deki öğretim dilinin, 1870 yılında Türkçeleştirilmesidir. Bundan sonra hem Türkçeye önem verilmiş, hem de okulda daha fazla Türk öğrenci yetiştirilerek önemli sağlık kurumlarının yabancıların eline geçmesi de önlenmiştir.

Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla Hüseyin Avni Paşa, bir hazinedar kalfa ile ilişkisi bahane edilerek birinci seraskerlik görevinden azledilmiş ve memleketi Isparta'ya sürgüne gönderilmiştir. Yaklaşık on bir ay süren sürgün hayatından sonra affedilmiş ve İstanbul'a dönmüştür. İki ay Aydın valisi olarak görev yaptıktan sonra Bahriye Nâzırlığı'na tayin edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'nın sayılı deniz

güçleri arasına girmesinde Hüseyin Avni Paşa'nın bu dönemdeki hizmetlerinin büyük etkisi vardır.

Hüseyin Avni Paşa, ikinci seraskerliği döneminde, Osmanlı ordusundaki ıslah çalışmalarına devam etmiştir. Yemen'de VII. Ordu'nun kurulması ve Alman silah sanayisinin Türk pazarına girmesi bu dönemde olmuştur. Hüseyin Avni Paşa üçüncü defa serasker olunca, Sırp âsilerinin Hersek taraflarında çıkarttıkları ihtilali yatıştırmış, ayrıca Bulgaristan isyanı çıkmak üzereyken önlem almıştır. Böylece bu bölgelerin devlete bağlılıklarını devam ettirmiştir.

Hüseyin Avni Paşa, seraskerlik görevi de devam etmek suretiyle sadrazamlık yaptığı dönemde özellikle mâlî alandaki ıslahatlara ağırlık vermiştir. Ancak serasker olarak çok başarılı olan Hüseyin Avni Paşa, sadrazam olarak aynı başarıyı gösterememiştir. Yani Hüseyin Avni Paşa iyi bir askerdir; ama iyi bir devlet adamı ve idareci olamamıştır.

Hüseyin Avni Paşa, sadrazamlık görevinden alındıktan sonra tedavi amacıyla Avrupa'ya gitmiştir. Ama Isparta'ya sürgünün intikamını almaya karar vermesi sebebiyle, burada bazı yüksek rütbelilerle ve vekillerle gizli görüşmeler yaparak, Sultan Abdülaziz'e karşı gerçekleştireceği darbenin dış hazırlıklarını yapmıştır. Hüseyin Avni Paşa'nın darbeye karar vermesinde en önemli etken, Isparta'ya sürgün edilmesinin ve zaman zaman çeşitli görevler verilerek İstanbul'dan uzaklaştırılmasının intikamını almak olsa da, bunun yanında, Sultan Abdülaziz'in devleti ve milleti çöküşe sürüklediğini düşünmesi ve kurtuluş çaresi olarak başka bir seçenek düşünmemesi de etkili olmuştur. Bu konuda kendisine destek de bulmuştur. Ancak tahttan indirme işi öncelikle Hüseyin Avni Paşa tarafından düşünüldüğü, kararlaştırılmıştır. Midhat Paşa ve diğer darbeciler, isteyerek veya istemeyerek bu işe sürüklenmişler; Hüseyin Avni Paşa'ya tâbi olmuşlardır. Hüseyin Avni Paşa, meşrutiyet idaresi ve Kânun-i Esasi'ye taraftar değildi. Meclisin açılması halinde, bu durumdan Müslümanlardan çok Hıristiyan halkın faydalanacağını ve devletin kısa sürede parçalanacağını düşünüyordu. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına da, meşrutiyet taraftarı olduğu için değil, padişaha olan şahsî kını ve kendi gücünü artırmak için katılmıştır. Hareketin fikir boyutuyla ilgilenmemiştir. Hüseyin Avni Paşa'ya en büyük desteği veren Midhat Paşa ise, bu işe meşrutiyet için girmiştir.

Gerekli hazırlıklar yapıldıktan sonra, erkân-ı erbaa diye adlandırılan Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa, Mütercim Rüşdü Paşa ve Hasan Hayrullah Efendi ile bunlara destek olan Kayserili Ahmet Paşa ve Süleyman Paşa'nın öncülüğünde 30 Mayıs 1876 tarihinde Sultan Abdülaziz tahttan indirilmiş ve 5 Haziran 1876 tarihinde de intihar süsü verilerek öldürülmüştür. Doktorlara baskı yapılarak, Sultan Abdülaziz'in intihar ettiğine dair rapor hazırlanmıştır. Bu olaylarda en büyük rolü, Hüseyin Avni Paşa oynamıştır.

Hüseyin Avni Paşa'nın çok yönlü kişiliği ise, işin incelenmeye değer ayrı bir boyutunu oluşturmaktadır. O, azmi ve hafızası kuvvetli, çalışkan, otoriter ve disiplinli bir insan olup, büyük bir komutan için gerekli olan kabiliyetlere de sahiptir. En üst askerî makamlara ulaşmayı hedefleyen çok hırslı bir asker olan Hüseyin Avni Paşa, zamanla padişahıktan sonra gelen bir numaralı şahsiyet halini almıştır. Aynı zamanda çok gururlu, öfkeli, bencil, inatçı ve kinci bir insan olup, hayır ve şer olarak karar verdiği bir şeyden dönme ve kin bağladığı bir kimseyi de affetme ihtimali yoktur. Kumar oyunlarına ve şehvete düşkünlüğü, av merakı ve şakacı olması diğer kişilik özelliklerindedir. Bunun yanında, yüklü bir servete sahip olması, rüşvetçi olduğu iddialarını da beraberinde getirmiştir.

Çerkez Hasan adında bir Binbaşı, Sultan Abdülaziz'in hal'i ve ölümü olaylarından sorumlu olduğunu düşünmesi ve kendisini Bağdat'a göndermek için ısrarcı olması sebebiyle 15 Haziran 1876 tarihinde Hüseyin Avni Paşa'yı öldürmüştür. Böylece, ilk memuriyetinden başlayarak, üzerine oldukça önemli sorumluluklar almış olan, inişli çıkışlı ve hareketli bir hayat yaşayan Hüseyin Avni Paşa 56 yaşında vefat etmiştir.

Hüseyin Avni Paşa'nın hatıratının olmaması, kendisinin olaylara bakışını anlama açısından önemli eksikliklerden birisidir. Bu çalışmanın en büyük eksiklerinden biri de, yabancı arşivlerden yararlanılmamasıdır. Bu konuda araştırma yapacaklar bunu dikkate alarak, özellikle Sultan Abdülaziz'in hal' ve ölümünde Hüseyin Avni Paşa'nın dış bağlantılarını inceleyebilmek için İngiliz ve Fransız arşivlerinden yararlanabilir. Bu eksiklikleri de dikkate alarak, çalışmamızın, bundan sonraki araştırmalar için teşvik olmasını temenni ederiz.

BİBLİYOGRAFYA

1. Arşiv Belgeleri

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Yıldız Esas Evrâkı (Y. EE.)

3/5, 14/76, 16/16, 16/29, 16/52, 17/12, 17/14, 17/21, 17/30, 17/45, 17/47, 17/54, 17/58, 17/63, 17/67, 17/70, 17/72, 17/75, 17/77, 17/89, 18/10, 18/67, 18/94, 18/97, 18/101, 18/113, 18/114, 18/118, 19/6, 19/17, 19/40, 19/48, 19/49, 19/52, 20/1, 20/12, 20/13, 20/14, 20/15, 20/16, 20/18, 20/20, 20/21, 20/22, 20/23, 20/24, 20/28, 20/29, 20/31, 20/32, 20/34, 20/37, 20/41, 21/5, 21/14, 21/22, 21/23, 21/26, 21/28, 21/34, 21/36, 25/17, 25/18, 25/20, 25/22, 25/24, 25/28, 25/33, 32/5, 141/3, 141/4, 141/6, 141/18, 141/41.

İradeler Dahiliye (İ. DH.)

288/18116, 295/18577, 301/19079, 319/20651, 337/22123, 377/24895, 377/24908, 378/24973, 408/26997, 415/27495, 458/30430, 493/33439, 512/34823, 545/37895, 585/40748, 587/40837, 648/45017, 654/45466, 656/45650, 658/45830, 659/45841, 662/46076, 663/46161, 702/49154, 705/49329, 711/49750, 711/49755, 711/49769, 713/49857, 736/60296, 986/77807, 989/78086, 990/78195, 1294/101687, 50511/724.

İradeler Hariciye (İ. HR.)

166/8915, 196/11123.

Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemi (DH. MKT.)

18/2, 2034/116.

Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemi (HR. MKT.)

162/76; 188/79, 188/89, 189/41, 201/75, 279/16.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR. SFR. 3.)

149/52, 206/31, 207/62.

İradeler Dosya Usulü (İ. DÜİT)

187/4, 187/5, 190/40, 190/41.

İradeler Meclis-i Mahsus (İ. MMS.)

1/31, 1/33, 34/1400, 45/1895, 46/1937, 55/2436.

İradeler Eyalet-i Mümtaze Girid (İ. MTZ. GR.)

11/282, 11/283, 11/286, 11/291, 11/293, 11/298, 11/307, 11/321, 34/1409.

Cevdet Askeriye (C. AS.)

840/35859, 912/39366, 1012/44310, 1012/44313, 1051/46177, 1070/47128.

Cevdet Dahiliye (C. DH.)

284/14180.

Cevdet Hariciye (C. HR.)

21/1024.

Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı (A.}MKT. MHM.)

70/9, 136/18, 138/44, 232/36, 244/13, 273/47, 377/41, 382/72, 394/91, 399/58, 399/59, 400/9, 410/27, 431/54, 433/25, 441/78, 446/34, 448/48, 448/62, 451/8, 455/15, 459/58, 481/8, 481/17.

Sadaret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devâir Evrâkı (A.}MKT. NZD.)

114/55, 114/99, 149/105, 217/81, 367/43, 392/45.

Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayât Evrâkı (A.}MKT.UM.)

549 / 98, 570/51.

Sadaret Amedi Kalemi Evrâkı (A.}AMD.)

64/4, 73/28, 75/29, 79/41.

Sadaret Divân/Beylikçi Kalemi Evrâkı (A.}DVN.)

155/24.

Sadaret Divan-ı Hümâyun Mühimme Kalemi Evrâkı (A.}DVN. MHM.)

20/48, 22/79, 23/21, 27/39, 30/78, 35/9.

Satın Alınan Evrak Ali Fuat Türkgeldi Evrâkı (HSD. AFT.)

3/57.

Yıldız Kâmil Paşa Evrâkı (Y. EE. KP.)

40/3930.

Yıldız Perakende Nâme-i Hümâyun Evrâkı (Y. PRK. NMH.)

1/1.

Yıldız Perakende Mâbeyn Erkânı ve Saray Görevlileri Evrâkı (Y. PRK.

SGE.)

1/2.

Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhal ve Journaller (Y. PRK. AZJ.)

4/77.

Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrâkı (Y. MTV.)

213/92, 249/12.

Hariciye Tercüme Odası Evrâkı (HR. TO.)

516/54.

Şurâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.)

2608/38.

Şurâ-yı Devlet Sicill-i Ahval İdaresi Evrâkı (ŞD. SAİD)

22/10.

Dahiliye Sicill-i Ahval İdaresi Defterler (DH. SAİDd.)

66/85.

b. Genelkurmay ATASE Arşivi**Kırım Harbi Koleksiyonu (KHK)**

Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 12; Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 12-1; Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 12-2; Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 13; Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 20-1; Klasör No: 5, Dosya No: 14, Fihrist: 23-2; Klasör No: 4-75, Dosya No: 11, Fihrist: 3-6.

Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu (OSK)

Kutu No: 16, Gömlek No: 103, Belge No: 103-1.

2. Süreli Yayınlar**a. Gazeteler**

Akşam, No: 12173.

Basiret, No: 502, 506, 698, 699, 1156, 1826, 1828, 1831, 1841, 1842.

Ceride-i Askeriye, No: 4, 8, 27.

Ceride-i Havadis, No: 2565, 2643, 2758, 2760, 2835, 2859, 2895, 2936, 2938, 2961, 3080, 3081, 3095, 3098, 3100, 3101, 3111, 3112.

Hadika, No: 54.

Hakâyık-ul Vekayi, No: 400.

İstikbal, No: 98, 104, 119, 121, 123.

Medeniyet, S. 2, No: 46 (25).

Milliyet, 24 Ağustos 1952.

Osmanlı, No: 124.

Ruznâme-i Ceride-i Havadis, No: 1256, 1961, 1968, 2039, 2086, 2099, 2141, 2154, 2235, 2236, 2244, 2255, 2260, 2392, 2393, 2412.

Sabah, No: 66, 67, 83, 86, 90, 98, 99.

Şark, No: 68.

Takvim-i Vekayi, No: 627, 705, 713, 757, 1051, 1102, 1149, 1150, 1507, 1535, 1551, 1554, 1571, 1640, 1642, 1687, 1717, 1724, 1725, 1745, 1753, 1754, 1763, 1770, 1771, 1813, 1818, 1819, 1821.

Tercüman-ı Ahval, No: 126, 127, 358, 447.

Vakit, No: 234, 235, 239.

Vakit-Yeni Gazete, 1 Nisan 1948.

Zaman, 16 Şubat 2007.

b. Dergiler

Askeri Tarih Bülteni, S. 31.

Belgeler, C. XI, S. 15.

Bulleten, C. VII, S. 28; C. LXXIV, S. 270; C. LXXV, S. 273.

Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S. 16.

Hâdisât-ı Hukûkiye ve Târihiye, C. I, S. 2.

Hayat Tarih Mecmuası, S. 8, 9.

Kemalist Ülkü, S. 194.

Milli Kültür, C. II, S. 1; C. II, S. 3-4-5.

Mostar, S. 16.

Muahedat Mecmuası, C. III.

Popüler Tarih, S. 12, 22.

Resimli Tarih Mecmuası, No:2; C. 3, S. 32.

Servet-i Fünun, No: 1541-67, 1543-69, 1545-71, 1547-73.

SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, S. 12, 18.

Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, No: 46.

Tarih Konuşuyor, C. 4, S. 24.

- Tarih ve Toplum, C. 13, S. 76.
 Toplumsal Tarih Dergisi, S. 151.
 Türk Dünyası Araştırmaları, S. 110.
 Türk Dünyası Tarih Dergisi, S. 114, 179.
 Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi, S. 221.
 Türk Edebiyatı, S. 331.
 Türk Kültürü, S. 47, 58, 219.
 Türk Tarihi Encümeni Mecmuası, No: 6 (83), S. 7 (84).
 Türk Yurdu, C. 9, S. 28.
 Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 11, S. 1.
 Uludağ (Bursa Halkevi Dergisi), S. 49-50.
 Ün (Isparta Halkevi Mecmuası), C. VII, S. 80-81; C. VIII, S. 87-88-89-90; C. VIII, S. 91-96; C. 11, S. 125-126; C. XII, S. 140-141; C. 14, S. 163-166; C. 15, S. 169-170.
 Yedikita, S. 23, 38, 45, 50.
 Yeni Mecmua, S. 71.
 Yıllarboyu Tarih, S. 3, 6, 8.

c. Düstur

- Düstur, C. I, 1289 (1872).
 Düstur, C. III, 1293 (1876).

d. Salnâmeler

- Askerî Salnâme, H. 1282 (M. 1865), H. 1287 (M. 1870), H. 1318 (M. 1900).
 Devlet Salnâmesi, H. 1281 (M. 1864), H. 1282 (M. 1865).
 Konya Vilayet Salnâmesi, H. 1310 (M. 1892).

e. İl Yıllıkları

- Isparta 2003*, Isparta Valiliği Yayınları, Isparta 2003.

3. Ansiklopediler

- Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994.

ALAETTİN, İbrahim. *Meşhur Adamlar Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1933-1935.
İslam Ansiklopedisi, C. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948.

Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, (Hazırlayanlar: Bülent Aksoy, Emre Aköz, Nazan Aksoy, Ömür Akyüz), C. 6, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1984.

Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 2, 14, 16, 18, 30.

Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, (Yayın Yönetmeni: Ekrem Çakıroğlu), C. I, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 1999.

Yeni Rehber Ansiklopedisi, C. 9, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993.

4. Tezler

FEYİZOĞLU, Öznur. *Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Sultan Abdülaziz Dönemi Osmanlı-Amerika İlişkileri (1861-1876)*, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli 2009.

GÖK, Hayrullah. *Arşiv Belgelerinin Işığında Kara Harp Okulu Tarihi (1834-1883)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2005.

GÜMÜŞSOY, Emine (Atılğan). *Keçecizade Mehmed Fuad Paşa (1815-1869)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.

KAYA, Sezgin. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ordusu (1839-1876)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2005.

KOÇ, Bekir. *Midhat Paşa (1822-1884)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2002.

KÖKSAL, Nursel. *Osmanlı Devleti'nde Modernleşme Dönemi Askeri Eğitim Sistemi (1840-1908)*, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale 2007.

ÖZCAN, Uğur. *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Isparta 2009.

ÖZKAYA ÖZER, Sevdâ. *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ 2007.

POLAT, Mustafa. *Mahmud Nedim Paşa*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2003.

SARIKOYUNCU, Ali. *Hüseyin Avni Paşa'nın Hayatı, Hizmetleri, Siyasi Fikir ve Faaliyetleri (1820-1876)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1985.

SİVRİDAĞ, Abdullah. *Girid İhtilali Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1990.

TEMİZER, Abidin. *Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1912)*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2007.

TUNALI, Ayten Can. *Tanzimat Döneminde Osmanlı Kara Ordusunda Yapılanma (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2003.

ÜNAL, Uğur. *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2006.

VALANDOVA, Meltem. *Hüseyin Avni Paşa*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2007.

5. Telif Eserler

a. Kitaplar

ABDURRAHMAN ŞEREF. *Osmanlı Devleti Tarihi*, (Hazırlayan: Musa Duman), Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ. *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

ADIYEKE, Ayşe Nükhet - ADIYEKE, Nuri. *Fethinden Kaybına Girit*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2006.

AFŞİN, Tuğrul - TAŞBAŞ, Erdal. *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?*, Berikan Yayınevi, Ankara 2009.

AFYONCU, Erhan. *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu I*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2006.

AFYONCU, Erhan - ÖNAL, Ahmet - DEMİR, Uğur. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri İsyenlar Ve Darbeler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2010.

AHMED CEVDET PAŞA, *Ma'rûzât*, (Hazırlayan: Yusuf Halaçoğlu), Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

AHMED HİLMİ İBNİ RESUL ERGİRİLİ, *Osmanlı-Karadağ Muhârebâtı Tarihçesi*, İstanbul Üniversitesi Yazma Eserler Kütüphanesi, nr: 10071, İstanbul 1323.

AHMED LÛTFİ EFENDİ. *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. X, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

AHMED LÛTFİ EFENDİ. *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. XI, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

AHMED LÛTFİ EFENDİ. *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. XIV, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

AHMED LÛTFİ EFENDİ. *Vak'a-Nüvis Ahmed Lûtfi Efendi Tarihi*, C. XV, (Yayına Hazırlayan: M. Münir Aktepe), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

AHMED SAİB. *Tarih-i Sultan Murad-ı Hâmis*, Hindiye Matbaası, Mısır 1326.

_____, *Vak'a-i Sultan Abdülaziz*, y.y., Mısır 1320.

AHMET MİTHAT EFENDİ, *Üss-i İnkılap, Kırım Muharebesinden II. Abdülhamid Han'ın Cülûsuna Kadar*, (Yayına Hazırlayan: Tahir Galip Seratlı), Selis Kitaplar, İstanbul 2004.

AKGÜNDÜZ, Ahmed. *İslâm Ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku*, C. I, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Karşılaştırmalı Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

AKSUN, Ziya Nur. *Darbe Kurbanı Abdülaziz Han*, (Yayına Hazırlayan: Erol Kılınç), Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

AKŞİN, Sina. *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Cem Yayınevi, İstanbul 1993.

_____, *Yakın Tarihimizi Sorgulamak*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2006.

AKYILDIZ, Ali. *Mümin Ve Müsriif Bir Padişah Kızı Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

_____, *Sürgün Sefir Sadullah Paşa*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.

_____, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1876)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2003.

ALİ (Basiret Gazetesi İmtiyaz Sahibi). *İstanbul'da Elli Yıllık Önemli Olaylar*, Sander Yayınları, İstanbul 1976.

ALİ RIZA - MEHMED GALİB, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), C. I, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

_____, *XIII. Asr-ı Hicride Osmanlı Ricali Geçen Asırda Devlet Adamlarımız*, (Hazırlayan: Fahri Çetin Derin), C. II, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1977.

_____, *19. Yüzyılda Devleti Yönetenler Ya Da Sonun Başlangıcı*, Milenyum Yayınları, İstanbul 2002.

ALPGÜVENÇ, Can. *Sultan Abdülaziz Han ve Darbeci Paşalar*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2011.

ANDIÇ, Fuat - ANDIÇ, Süphan. *Sadrızam Âli Paşa Hayatı, Zamanı ve Siyasi Vasiyetnamesi*, İstanbul 2000.

ARKUN, Kemal. *Sultan Abdülaziz Han*, Akademisyen Yayınevi, İstanbul 2010.

ARMAOĞLU, Fahir. *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

Askerî Ceza Kânûnu Şerhi, (Şârihi: Hüseyin Avni), Matbaa ve Kütübhane-i Cihan, İstanbul, t.y.

Askerî Ceza Kânûnnâmesi Şerhi, (Şârihi: Hüseyin Avni), Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1340.

AYAŞLI, Münevver. *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim, Güryay* Matbaacılık, İstanbul 1973.

AYHAN. *Sultan Abdülaziz Nasıl Hal' Edildi, Nasıl İntihar Etti?*, Ahmed Kamil Matbaası, İstanbul 1927.

AYIN, Faruk. *Tanzimat'tan Sonra Askeralma Kanunları (1839-1914)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994.

BALCI, Ramazan. *Beyaz Atlının Ölümü Sultan Abdülaziz*, Nesil Yayınları, İstanbul 2007.

BARIŞ, Y. İzzettin. *Osmanlı Padişahlarının Yaşamlarından Kesitler, Hastalıkları ve Ölüm Sebepleri*, Bilimsel Tıp Yayınevi, Ankara 2002.

BASİRETÇİ ALİ EFENDİ. *İstanbul'da Yarım Asırlık Vekayi-i Mühimme*, (Hazırlayan: Nuri Sağlam), Kitabevi Yayınları, İstanbul 1997.

BAYKAL, Bekir Sıtkı. *İbretnüma Mabeynci Fahri Bey'in Hatıraları ve İlgili Bazı Belgeler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.

_____, *Mithat Paşa Siyasi ve İdari Şahsiyeti*, TC Ziraat Bankası Yayınları, Ankara 1964.

BAYRAK, M. Orhan, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978)*, Türkiye Anıtlar Derneği İstanbul Şubesi Yayını, İstanbul 1979.

BERKES, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1973.

BİLGEGİL, M. Kaya. *Ziya Paşa Üzerinde Bir Araştırma*, Sevinç Matbaası, Ankara 1979.

1805 Senesinde Fransa İmparatoru I. Napolyon İle Rusya ve Avusturya Devletleri Beyanında Vuku Bulan Sefer, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1292.

I. Napolyon'un Rusya ve Avusturya İle Vuku Bulan Seferi, Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1292.

BOZDAĞ, İsmet. *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Pınar Yayınları, İstanbul 1986.

BOZGEYİK, Burhan. *Meşhurların Son Anları*, Cihan Yayınları, İstanbul 2006.

BÖCÜZÂDE SÜLEYMAN SAMİ. *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, (Yayımlayan: Dr. Suat Seren), Serenler Yayını, İstanbul 1983.

CEVDET PAŞA, *Tezâkir*, 13-20, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

_____, *Tezâkir*, 40-Tetimme, (Yayına Hazırlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

ÇAKIN, Naci - ORHON, Nafiz. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1793-1908)*, C. III, Kısım 5, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1978.

ÇAKIR, Coşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

ÇAVLI, Emin Âli. *Kırım Harbi*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.

DANIŞMAN, Zuhuri. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, C. XII, Zuhuri Danışman Yayınevi, İstanbul 1966.

DANIŞMEND, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972.

DAVİSON, Roderic H. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, C. II, (Türkçesi: Osman Akınhay), Papirüs Yayınevi, İstanbul 1997.

EBUZZİYA TEVFİK, *Yeni Osmanlılar Tarihi*, (Hazırlayan: Z. EbuZZiya), C. III, Kervan Yayınları, İstanbul 1973.

_____, *Yeni Osmanlılar*, (Günümüz Türkçesine Uygulayan: Şemsettin Kutlu), Pegasus Yayınları, İstanbul 2006.

ELİOT, Henri. *Bir Hakikatın Tezahürü*, Gün Basımevi, İstanbul 1946.

ELİOT, Henry. *İntihar Mı, İmâte Mi? Yahut Vaka-i Sultan Aziz*, (Neşreden: Kitapçı İlyas), İstanbul, t.y.

ENGELHARDT. *Tanzimat ve Türkiye*, (Türkçesi: Ali Reşad), Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

FİNKELE, Caroline. *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, (Çeviren: Zülal Kılıç), Timaş Yayınları, İstanbul 2007.

GÖLEN, Zafer. *Tanzimat Dönemi Bosna İsyanları (1839-1878)*, Alter Yayıncılık, Ankara 2009.

GÜREL, A. Tevfik. *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Mecmua, İstanbul 1935.

HAFİZ MEHMET BEY. *Sultan Abdülaziz*, (Sadeleştiren: Yaşar Koçak), Sebül Yayınevi, İstanbul 1995.

HAMPDEN, Charles Hobart. *Hobart Paşa'nın Anıları*, (Çeviren: Derin Türkömer, Hazırlayan: Kansu Şarman), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

HANZADE SULTANEFENDİ, *Osmanlı Hanedanı Saray Notları (1808-1908)*, (Yayına Hazırlayan: İsmet Bozdağ), Tekin Yayınevi, İstanbul 2002.

HÜSEYİN HAKKI. *Hüseyin Avni Paşa Aleyhindeki Makaleye Cevap*, y.y., İstanbul 1326.

HÜSEYİN HIFZİ. *Sultan Aziz Devri*, y.y., İstanbul 1326.

İBRAHİM REŞİD, *Tarihin Unutulmuş Sahifeleri*, (Hazırlayan: Musa Carullah), y.y., Berlin 1933.

İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Sadrazamlar*, C. I, Dergah Yayınları, İstanbul 1982.

İRTEM, Süleyman Kâni. *Osmanlı Devleti'nin Makedonya Meselesi: Balkanların Kördüğümü*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999.

_____, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999.

_____, *Sultan Abdülaziz ve Bir Seraskerin İhtilali*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 2004.

_____, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleşme Tarihi*, (Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), Temel Yayınları, İstanbul 1999.

JORGA, Nicolae. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çeviri: Nilüfer Epçeli), C. V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

KABACALI, Alpay. *Türkiye'de Siyasal Cinayetler*, Gürer Yayınları, İstanbul 2007.

KAĞAN, Hakan. *Abdülaziz Ölümünün İlk yazıdır Güz*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, C. V, VI, VII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

KARÇİNZADE SÜLEYMAN ŞÜKRÜ. *Seyahatü'l Kübra*, y.y., Petresburg 1907.

KARPAT, Kemal H. *İslâmın Siyasallaşması*, Timaş Yayınları, İstanbul 2013.

_____, *Osmanlı'dan Günümüze Asker Ve Siyaset*, (Çeviren ve Yayına Hazırlayan: Güneş Ayas), Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

KAYLAN, Aziz. *Kırım Savaşı*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1975.

_____, *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

KIRAY, Emine. *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 1993.

KOCATÜRK, Vasfi Mahir. *Osmanlı Padişahları*, Buluş Yayınevi, Ankara 1962.

KOÇ, Mustafa. *Tüm Yönleri İle Isparta*, Türk Köyü Yayınları, Isparta 1983.

KOÇU, Reşad Ekrem. *Osmanlı Padişahları*, Doğan Kitap, İstanbul 2003.

KODAMAN, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

KOLOĞLU, Orhan. *Abdülhamit Gerçeği*, Gür Yayınları, İstanbul 1987.

KURAN, Ahmed Bedevî. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

KURAN, Ahmet Bedevi. *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2000.

KURTCEPHE, İsrail –BALCIOĞLU, Mustafa. *Kara Harp Okulu Tarihi*, Kara Harp Okulu Matbaası, Ankara 1991.

KUTAY, Cemal. *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, C. IX, y.y., İstanbul, t.y.

LEWİS, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998.

LÜTFÜ SİMAVİ. *Devr-i İnkılap*, Mahmut Bey Matbaası, İstanbul 1336.

MAHMUD CELALEDDİN PAŞA. *Girid İhtilali*, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü, İstanbul 1316.

_____, *Mir'at-i Hakikat*, (Hazırlayan: Doç. Dr. İsmet Miroğlu), Berekât Yayınevi, İstanbul 1983.

MANTRAN, Robert. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, (Çeviren: Server Tanilli), Alkım Yayınevi, İstanbul 2007.

MANYAN. *İlm-i Harbin Birinci Makalesi: Tâbiyetü'l-Ceyş Fenni*, (Tercüme edenler: Ovanis, Hüseyin Avni), Mekteb-i Fünûn-u Harbiye-i Şahane Matbaası, İstanbul 1267.

MARDİN, Şerif. *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çevirenler: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan, İrfan Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

MEHMED ESAD. *Mir'at-ı Mekteb-i Harbiye*, y.y., İstanbul 1310.

MEHMED MEMDUH. *Hal'ler, İclaslar*, y.y., İstanbul 1329.

_____, *Esvât-ı Sudur*, y.y., İzmir 1328.

_____, *Tanzimattan Meşrutiyete 1 Mir'ât-i Şuûnât*, (Sadeleştiren: Hayati Develi), Nehir Yayınları, İstanbul 1990.

_____, *Tanzimattan Meşrutiyete 2*, (Hazırlayan: Ahmet Nezih Galitekin), Nehir Yayınları, İstanbul 1995.

MEHMED SÜREYYA. *Sicill-i Osmânî*, (Yayına Hazırlayan: Nuri Akbayar), C. 6, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

MERİÇ, Cemil. *Bir Facianın Hikayesi*, Umran Yayınları, Ankara 1981.

MİDHAT PAŞA. *Hayat-ı Siyasiyesi, Hidemâtı, Menfâ Hayatı, Mir'at-ı Hayret*, (Neşreden: Ali Haydar Midhat), C. II, Hilal Matbaası, İstanbul 1325.

_____, *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), C. I, Temel Yayınları, İstanbul 1997.

_____, *Midhat Paşa'nın Hatıraları, Yıldız Mahkemesi ve Taif Zindanı (Mir'at-ı Hayret)*, (Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu), C. II, Temel Yayınları, İstanbul 1997.

MİSMER, Charles. *İslam Dünyasından Hatıralar*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

MİSMER, Şarl. *Hâtırât-ı Âlem-i İslam*, (Çeviren: Mehmet Rauf), Vilayet Matbaası, Bursa 1327.

MOREAU, Odile. *Reformlar Çağında Osmanlı İmparatorluğu, Askeri "Yeni Düzen" in İnsanları ve Fikirleri: 1826-1914*, (Çeviren: Işık Ergüden), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.

MUSTAFA NURİ PAŞA. *Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, (Sadeleştiren, Notlar ve Açıklamaları Ekleyen: Neşet Çağatay), C. III-IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

NAZIM PAŞA. *Nazım Paşa'nın Anıları*, Arba Yayınları, İstanbul 1992.

ORPİLYAN, Serkiz. *Sultan Abdülaziz'in Katilleri*, y.y., Dersaadet 1326.

OSMAN NURİ. *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı*, y.y., İstanbul 1327.

ÖLÇER, Cüneyt. *Sultan Abdülaziz Han Devri Osmanlı Madeni Paraları*, Yenilik Basımevi, İstanbul 1979.

ÖZBİLGİN, Erol. *Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.

ÖZCAN, Uğur. *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2012.

ÖZÇELİK, Ayfer. *Osmanlı Devleti'nin Çöküşü'nde Ekonomi-Politik Baskılar Üzerine Bir Deneme (1838-1914)*, Ecdâd Yayınları, Ankara 1993.

ÖZTUNA, Yılmaz. *Başlangıcından Zamanımıza Kadar Büyük Türkiye Tarihi*, C. VII, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1978.

_____, *Bir Darbenin Anatomisi*, Babiali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2007.

- _____, *Tanzimat Paşaları Âli ve Fuad Paşalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006.
- PAKALIN, Mehmed Zeki. *Hüseyin Avni Paşa*, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul 1941.
- PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, II, III, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983.
- PALMER, Alan. *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, (Çeviren: Belkıs Çorakçı Dişbudak), Bilgin Yayıncılık, İstanbul 1995.
- SAKAOĞLU, Necdet. *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Bilimsel Kitaplar, İstanbul 2002.
- SALAHİ, Mehmed. *Girid Meselesi 1866-1889*, (Hazırlayan: Münir Aktepe), Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1967.
- SANDER, Oral - FİŞEK, Kurthan. *Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı (1829-1929)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara 2007.
- SEDES, İ. Halil. *1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı*, C. I, Askeri Matbaa, İstanbul 1935.
- SERTOĞLU, Midhat. *Osmanlı Tarih Lûgati*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- _____, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, C. VI, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- _____, *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İskit Yayını, İstanbul 1958.
- SERTOĞLU, Mithat. *Tarihten Sohbetler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- _____, *Türkiye 'de Yenileşmenin Tarihçesi ve Tanzimat Devrimi*, y.y., İstanbul 1973.
- SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet. *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- SHAW, Stanford J. - SHAW, Ezel Kural. *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, C. II, (Türkçesi: Mehmet Harmancı), e Yayınları, İstanbul 2000.
- SÜER, Hikmet. *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- SÜLEYMAN NAZİF. *İki Dost*, Yeni Matbaa, İstanbul 1343 (1925).

SÜLEYMAN PAŞA. *İnkılap Hissi Yahut Sultan Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi İle Beşinci Murad'ın Tahta Çıkarılması*, (Yeni Harflere Çeviren: Mediha Gezgin, Berksoy Matbaası, İstanbul 1953.

ŞAKİR, Ziya. *Çırağan Sarayında 28 Sene Beşinci Murad'ın Hayatı*, Anadolu Türk Kitap Deposu, İstanbul 1943.

ŞAPOLYO, Enver Behnan. *Osmanlı Sultanları Tarihi*, Rafet Zaimler Yayınevi, İstanbul 1961.

ŞEHSUVAROĞLU, Halûk Y. *Sultan Aziz*, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1949.

_____, *Tarihi Odalar*, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1954.

ŞEKERCİOĞLU, Hüseyin. *Gelendost Tarihi*, y.y., İstanbul 1989.

_____, *Gelendost İlçesinin Soy Kütüğü*, (Yayına Hazırlayan: Ertuğrul Şakar), y.y., Eskişehir 1995.

ŞEMSEDDİN SÂMİ. *Temel Türkçe Sözlük Kâmûs-ı Türkî*, C. 3, Tercüman Gazetesi Yayınları, İstanbul 1986.

TANPINAR, Ahmed Hamdi. *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (Yayına Hazırlayan: Abdullah Uçman), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

TANSU, Samih Nafiz. *İki Devrin Perde Arkası*, (Anlatan: Hüsameddin Ertürk), Hilmi Kitabevi, İstanbul 1957.

Tarihçe-i İnkılab Yahut Çerkes Hasan'ın Tercüme-i Hali, Yeni Osmanlı Kütüphanesi, İstanbul, t.y.

TEKTAŞ, Nazım. *Sadrzamlar*, Çatı Kitapları, İstanbul 2002.

TEPEDELENLİOĞLU, Nizamettin Nazif. *Ordu ve Politika*, Kutup Yıldızı Yayınları, İstanbul 2003.

_____, *Sultan II. Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar*, Toker Yayınları, İstanbul 1989.

TEVFİK NUREDDİN. *Sultan Abdülaziz'in Hal'i ve İntiharı*, y.y., Kostantiniyye 1324.

_____, *Sultan Murad'ın Cülus ve Hal'i*, y.y., İstanbul 1324.

TOKMAKÇIOĞLU, Erdoğan. *Osmanlı İmparatorluğu'nda İsyandar*, Geçit Kitabevi, İstanbul 2006.

TOPBAŞ, Osman Nuri. *Abide Şahsiyetleri ve Müesseseleriyle Osmanlı*, Erkam Yayınları, İstanbul 2005.

TOPUZ, Hıfzı. *Meyyâle*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.

TUNCER, Hüner. *Osmanlı Devleti ve Büyük Güçler (1815-1878)*, Kaynak Yayınları, İstanbul 2009.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*, (Hazırlayan: Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal), C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

UÇAROL, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-1994)*, Filiz Kitabevi, İstanbul 1995.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. *Çerkes Hasan Vakası*, 33 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945.

_____, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Midhat Paşa ve Tâif Mahkumları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

ÜNAL, Tahsin. *Harp Okulu Tarihi*, Berikan yayınları, Ankara 2001.

WALLACH, Jehuda L. *Bir Askeri Yardımın Anatomisi Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919*, (Çeviren: Fahri Çeliker), Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985.

YAHYA KEMAL. *Siyasi Hikâyeler*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1995.

YEĞİN, Abdullah. *Yeni Lûgat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

YILMAZ, İsmail. *Türk Tarihinde Dalkavukluk ve İhanetler*, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.

YILMAZ, Ömer Faruk. *Bir Şehid Sultan Abdülaziz Han*, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, t.y.

YÜKEP, Kemal. , *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Girit Seferi (1645-1669)*, C. III, 3. Kısım Eki, Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Harp Tarihi Yayınları, Ankara 1977.

ZÜRCHER, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, (Çeviren: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

b. Makaleler

ABDURRAHMAN ADİL, "Devletin Büyük Davaları", *Hâdisât-ı Hukûkiye ve Târihiye*, 2. Tertip, C. 1, S. 2, İkdâm Matbaası, İstanbul 1338 (1922), s. 24-25.

ABDURRAHMAN ŞEREF. “Sultan Abdülaziz’in Vefatı – İntihar mı, Katil mi?”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara 6 (83), 14. Sene, İstanbul 1340, s. 321-335.

AHMED CEVDET PAŞA. “Vakanüvis Cevdet Paşa’nın Evrakı”, *Tarih-i Osmânî Encümeni Mecmuası*, Sene 8, Numara 46, İstanbul 1333, s. 215-237.

AKSOP, Necip. “Hüseyin Avni Paşa”, *Uludağ*, (Bursa Halkevi Dergisi), S. 49-50, Temmuz-Ağustos 1942, s. 34-35.

AKTAY, Salik Zeki. “Tarihimizin Son Devirlerini Aydınlatan Bir Kitap Hüseyin Avni Paşa”, *Ün*, C. VIII, S. 91-96, Isparta 1941-1942, s. 1307-1308.

ALDAN, Mehmet. “Hüseyin Avni Paşa”, *Kemalist Ülkü*, C. 17, S. 194, Aralık 1984, s. 14-17.

ÂTIF BEY. “Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey’in Hâtıraları, Fuad Paşa’nın Sadâreti”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 1, C. 2, S. 8, Eylül 1965, s. 26-31.

_____, “Sultan Aziz’in Mâbeyn Başkâtibi Âtîf Bey’in Hatıraları, Dış Münasebetler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Yıl 1, C. 2, S. 9, Ekim 1965, s. 41-46.

AYDIN, Mithat. “Girit Ayaklanması (1866-1869)’nın Ortaya Çıkışı ve Uluslar Arası Bir Sorun Haline Gelişinde Yunanistan’ın Rolü”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 11, S. 1, Nisan 2007, s. 113-148.

BAYKARA, Tuncer. “Tanzimat”, *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 15-17.

BEŞİRLİ, Mehmet. “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, Yıl 2004/1, s. 121-139.

BEYDİLLİ, Kemal. “Mehmed Emin Âli Paşa”, *TDVİA*, C. II, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 425-426.

BİĞİ, Musa Carullah. “Tarihin Unutulmuş Sahifeleri”, (Çevirim Yazı: İsmail Türkoğlu), *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 110, Ekim 1997, s. 105-114.

BOZKURT, Gülnihal. “Tanzimat ve Hukuk”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 271-277.

BUTRUS EBU MANNEH. “Âli ve Fu’ad Paşaların Bâb-ı Âli’deki Nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)”, (Çeviren: Fatih Yeşil), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı*

İmparatorluğu, (Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 343-352.

CİN, Halil. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargılama Usulleri”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 11-32.

ÇADIRCI, Musa. “Tanzimat’ın Uygulanmasında Karşılaşılan Bazı Güçlükler”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 295-299.

_____, “Hüseyin Avni Paşa’nın Terekesi”, *Belgeler*, C.XI, S.15, Ankara 1986, s. 145-164.

ÇETİNSAYA, Gökhan. “Mithat Paşa”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 60-65.

ÇETİNSAYA, Gökhan - BUZPINAR, Şit Tufan. “Midhat Paşa”, *TDVİA*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 7-11.

DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan. “Hüseyin Avni Paşa’ya Ait Bazı Hatıra ve Notlar”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VII, S. 80-81, Isparta 1940, s. 1093-1102.

_____, “Hüseyin Avni Paşa’ya Dair Notlar ve Hatıralar II”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. VIII, S. 87-88-89-90, Haziran-Temmuz-Ağustos-Eylül 1941, s. 1229-1232.

DANIŞMEND, İ. Hami. “Çerkes Hasan Vakası I”, *Milliyet*, 24 Ağustos 1952, s. 2.

_____, “Çerkes Hasan Vakası II”, *Milliyet*, 25 Ağustos 1952, s. 2.

ELDEM, Edhem. “Çerkes Hasan Vakası”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, S. 151, Temmuz 2006, s. 14-15.

GENCER, Ali İhsan. “Hüseyin Avni Paşa”, *TDVİA*, C. XVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 526-527.

_____, “Tanzimat Fermanı (1839)’dan 1876’ya Kadar Osmanlı İmparatorluğu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, C. XI, Çağ Yayınları, İstanbul 1989, s. 431-521.

GÖLEN, Zafer. “1862 Karadağ Askeri Harekâtı ve Sonuçları”, *Bellekten*, C. LXXV, S. 273, Ağustos 2011, s. 503-543.

_____, “Osmanlı Yurdu Olan Bosna Hersek’te XIX. Yüzyılın Siyasi Olayları”, *Bellekten*, C. LXXIV, S. 270, Yıl Ağustos 2010, s. 421-475.

GÜNDÜZ, Aka. “Hüseyin Avni Paşa”, *Ün*, C. 15, S. 169-170, Ocak-Haziran 1949, s. 2258-2259.

GÜRLEK, Dursun. “Dut Ağacına Asılan Osmanlı Subayı”, *Türk Edebiyatı*, S. 331, Mayıs 2001, s. 67-68.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin. “Tanzimat Öncesi ve Tanzimat Dönemi Osmanlı Bilim ve Eğitim Anlayışı”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 335-395.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal. “Hatıra-i Atıf”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, S. 7 (84), 1340, s. 40-54.

İNALCIK, Halil. “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 83-100.

İSFEN, Osman. “Mecelle’nin Kavâid-i Külliyesi’nde Ceza Hukuku”, *Yedikıta*, S. 50, Ekim 2012, s. 41-45.

KABACALI, Alpay. “Bakanlar Kurulu’nu Basan Saray Yaveri Çerkez Hasan Olayı”, *Popüler Tarih*, S. 22, Haziran 2002, s. 28-32.

KARAKIŞLA, Yavuz Selim. “Sultan Abdülaziz’in İntihar Et(tiril)diği Makas (1876)”, *Toplumsal Tarih*, C. 20, S. 127, Temmuz 2004, s. 100-102, s. 100-102.

KATIRCIOĞLU, Nuri. “Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti”, *Ün*, C. 14, S. 163-166, Ağustos – Eylül 1944, s. 2208-2210.

_____, “Hüseyin Avni Paşa Hayatı-Hizmeti-Akibeti II”, *Ün (Isparta Halkevi Mecmuası)*, C. 14, S. 166-168, Temmuz – Eylül 1948, s. 2221-2223.

KAVUNCU, Orhan. “Tanzimat’tan Bugüne: Siyasi Ahvalimiz”, *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 20-22.

KILIÇ, Abdullah. “İşte Abdülaziz’in Kanlı Gömleği”, *Zaman*, 16 Şubat 2007.

KOÇAK, Cemil. “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 72-82.

KODAMAN, Bayram. “Günümüzden Tanzimat’a Bakış”, *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 5-8.

_____ , “Avrupa Emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu’na Giriş Vasıtaları”, *Milli Kültür*, C. II, S. 1, Haziran 1980, s. 23-33.

_____ , “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü*, S. 219, Yıl XIX, Mart-Nisan 1981, s. 240 (22)-249 (31).

KODAMAN Bayram - SAYDAM, Abdullah. “Tanzimat Devri Eğitim Sistemi”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 475-496.

KOLOĞLU, Orhan. “Dönemin Basınına Yansıyan İddia ve Söylentilerle Abdülaziz’in Tartışılan Ölümü”, *Popüler Tarih*, S. 12, Mayıs 2001, s. 28-33.

KORAY, Enver. “Yeni Osmanlılar”, *150. Yılında Tanzimat*, (Yayına Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s. 547-565.

KÖSOĞLU, Nevzat. “Bir Kültür Hadisesi Olarak Tanzimat ve Şark Meselesi”, *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 9-14.

KUMÇAYI, Hasan. “Çerkes Hasan Vakası I”, *Vakit-Yeni Gazete*, 1 Nisan 1948, s. 3.

KURAN, Ercüment. “Serasker Hüseyin Avni Paşa”, *Türk Kültürü*, Yıl V, S. 58, Ağustos 1967, s.745 (49)-747 (51).

_____ , “Türk Ordusu ve Milliyetçilik”, *Türk Kültürü*, Yıl IV, S. 47, Eylül 1966, s. 995 (67)-997 (69).

KURAN, Ercüment. “Tanzimat’ın 150. Yılı Münasebetiyle”, *Türk Yurdu*, C. 9, S. 28, Aralık 1989, s. 18-19.

KÜÇÜK, Cevdet. “Abdülaziz”, *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 179-185.

_____ , “Abdülmeçid”, *TDVİA*, C. I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 259-263.

MAHMUD KEMAL. “Sultan Abdülaziz’e Dair”, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, Numara 9 (86), 15. Sene, İstanbul 1341, s. 177-195.

MARDİN, Şerif. “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 42-53.

MORDTMANN, J. H. “Hüseyin Avni Paşa”, *İA*, C. V, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s. 645.

NOVİÇEV, A. D. “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ve Dış Politikadaki Boyutları”, (Çeviren: Darhan Hıdıralı), *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 259-270.

ÖDEKAN, Ayla. “Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 4, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, İstanbul 1994, s. 106-107.

ÖNSOY, Rifat. “Tanzimat Dönemi İktisat Politikası”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 255-262.

ÖZCAN, Abdülkadir. “Harbiye”, *TDVİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 115-120.

ÖZDEN, Mustafa. “Sultan Abdülaziz’in Hal’i ve Çerkes Hasan Vakası I”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 113, Mayıs 1996, s. 45-51.

ÖZDEN, Mustafa. “Sultan Abdülaziz’in Hal’i ve Çerkes Hasan Vakası II”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 114, Haziran 1996, s. 36-45.

ÖZGEN, Enver. “Hüseyin Avni Paşa”, *Ün*, C. 11, S. 125-126, Isparta Ağustos-Eylül 1944, s. 1740-1742.

ÖZSOY, Rıfat. “19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Sanayileşme Teşebbüsleri”, *Milli Kültür*, C. 2, S. 3-4-5, Ağustos-Eylül-Ekim 1980, s. 71-74.

ÖZTOPRAK, Fahrettin. “Hüseyin Avni Paşa”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 221, Mayıs 2005, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, s. 61-64.

PAKALIN, M. Zeki. “Hüseyin Avni Paşa”, *Yeni Mecmua*, Yıl 2, C. 4, S. 71, 6 Eylül 1940, s. 15-18.

PETROSYAN, İ. Ye. “XIX. Asır Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform Hareketi: Gelenekler ve Yenilikler”, *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 21-24.

PINAR, Hayrettin. “Diplomasi İle Siyasetin Birlikteliği: Girit İsyanı ve Âlî Paşa”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 18, Aralık 2008, s. 1-22.

QUATAERT, Donald. “19. Yüzyıla Genel Bakış Islahatlar Devri 1812-1914”, (Türkçeye Çeviren: Süphan Andıç), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914*, (Editör: Halil İnalçık, Donald Quataert), C. II, Eren Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 887-900.

SALAR, Ömer Faruk. "Sultan Abdülaziz'in İntikamını Alan Osmanlı Subayı Çerkes Hasan Bey", *Yedikıta*, S. 45, Mayıs 2012, s. 19-26.

SARIHAN, Recep. "Sarayda Sırlı Ölüm", *Mostar*, S. 16, Haziran 2006, s. 60-62.

SARIKOYUNCU, Ali. "Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın Hizmetleri", *Askeri Tarih Bülteni*, Yıl 16, S. 31, Ağustos 1991, s. 31-47.

SAYDAM, Abdullah. "Tanzimat Devri Reformları", *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), C. 12, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 782-803.

SEREN, Suat. "Hüseyin Avni Paşa'ya Ait Notlar", *Ün*, C. XII, S. 140-141, Isparta 1945, s. 1964-1967.

SERTOĞLU, Midhat. "Abdülaziz Ailesi'nin Başına Gelenler", *Yıllarboyu Tarih*, S. 6, Haziran 1984, s. 14-19.

_____, "Çerkez Hasan Kabine Toplantısını Basıyor", *Yıllarboyu Tarih*, Yıl 2, S. 3, Mart 1980, s. 12-16.

_____, "Mithat Paşa'nın Başı Nerede?", *Yıllar Boyu Tarih*, S. 8, Ağustos 1984, s. 4-9.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet V. "Divân-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usân'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (Hazırlayanlar: Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yayınevi, Ankara 2006, s. 273-283.

SHAW, Stanford J. "19. Yüzyıl Osmanlı Reform Hareketinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri", *Tarih ve Toplum*, C. 13, S. 76, Nisan 1990, s. 11 (203)-16 (208).

SOMEL, Selçuk Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, Cilt I, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 88-116.

SUBAŞI, Turgut. "Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz", *Türkler*, C. 12, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 753-781.

SUVLA, Refii Şükrü. "Tanzimat Devrinde İstikrazlar", *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 263-277.

ŞAKİR, Ziya. “Sarayın Şımarttığı Bir Baş Belası Çerkes Hasan”, *Resimli Tarih Mecmuası*, No:2, Şubat 1950, s. 62-64, 80.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi N. “Osmanlı Padişahlarının Âkibetleri ve Ölüm Sebepleri Hakkında Tıp Tarihi Bakımından Bir İnceleme”, *V. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Tebliğler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 12-17 Nisan 1956, s. 392-410.

ŞEHSUVAROĞLU, Halûk Y. “Sultan Aziz’in İntiharı”, *Resimli Tarih Mecmuası*, C. 2, S. 23, Kasım 1951, s. 1065-1070.

_____, “Abdülaziz Zamanında Ordu ve Donanma”, *Resimli Tarih Mecmuası*, C. 3, S. 32, Ağustos 1952, s. 1641-1643.

_____, “Abdülaziz’e Dair”, *Akşam*, No: 12173, 24 Ağustos 1952, s. 5.

TUKİN, Cemal. “Girit”, *TDVİA*, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 85-93.

TÜRKMEN, Zekeriya. “Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869)”, *Türkler*, C. 12, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 859-869.

ULUDAĞ, Osman Şevki. “Tanzimat ve Hekimlik”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 967-977.

UYŞAL, Mehmet. “Hüseyin Avni Paşa Osmanlı Generali ve Devlet Adamı”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.12, Yıl 2005, s. 189-207.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı. “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vak’anüvis Lütfi Efendi’nin Bir Risalesi”, *Bellekten*, C. VII, S. 28, Ankara 1943, s. 349-373.

ÜNVER, A. Süheyl. “Sultan Aziz ve Oğlu Yusuf İzzeddin Efendi Nelerle İntihar Etiler?”, *Tarih Konuşuyor*, C. 4, S. 24, Ocak 1966, s. 1960-1961, 2014.

YENİÇERİ, Özcan. “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, *Türkler*, (Editörler: Hasan Celal Güzel, Prof. Dr. Kemal Çiçek, Prof. Dr. Salim Koca), C. 12, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 840-857.

YETİŞ, Kâzım. “Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda Bir Deneme”, *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s. 107-134.

YILMAZ, Faruk - İYİ, Yusuf. “Sultan Abdülaziz Han’ın Ölümüne İlişkin İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot’un “Vaka-i Sultan Aziz” Adlı Risalesi”, *Yeni Türkiye*, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II Siyasi Tarih, Yıl 8, S. 44, Ankara, Mart-Nisan 2002, s. 157-170.

YILMAZ, Ömer Faruk. “İntihar Etmedi Şehid Edildi”, *Yediköta*, S. 23, Temmuz 2010, s. 14-27.

_____, “Sultan Abdülaziz’in Kızı Nâzime Sultan Anlatıyor: Babamın Katledilişini Gördüm!”, *Yediköta*, S. 38, Ekim 2011, s. 18-29.

YURDUSEV, A. Nuri - YURDUSEV, Esin. “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, Yayına Hazırlayan: İsmail Soysal), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 137-147.

6. Web Siteleri

Erhan Afyoncu, “Yeni Ordu, İlk Darbesini 50. Yılında Yaptı”, <http://cerkeshasan.blogspot.com/p/yeni-ordu-ilk-darbesini-50-ylnda-yapt.html>. (14.07.2013)

İsmail Yağcı, “Lejyon Donörleri Atınız”, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/ismail-yagci/522597.aspx>. (11.10.2013)

Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Türkiye'de Liberal Düşünce'nin Doğuşu ve Gelişimi”, <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~mehmets/liberalizmindogusu.htm>. (15.05.2010)

<http://www.tarih.gen.tr/napolyon-savaslar.html>. (11.12.2012)

<http://www.turkcebilgi.com/sozluk/metropolit>. (15.12.2012)

<http://www.turkcebilgi.com/sozluk/dragon>. (27.09.2012)

<http://www.turkansiklopedi.com/kultur/163-terimler/17726-nisan.html>.

(02.07.2012)

<http://surrealayi.nedir.com/> (07.08.2012)

<http://www.dallog.net/kavramlar/serasker.htm>. (14.09.2012)

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Serasker> (14.09.2012)

<http://www.nedirsor.com/mustahfiz/> (09.09.2012)

<http://sishane.nedir.com/> (14.09.2012)

<http://www.ihlsozluk.com/?nedir=revolver%20top> (09.08.2012)

http://tr.wikipedia.org/wiki/Yildiz_mahkemesi. (03.01.2013)

<http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/Sayfalar/Rehber-Detay-Icerik.aspx?GuideID=10&SubID=46&ContentID=18406> (06.09.2013)

<http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/sayfalar/rehber-detay-icerik.aspx?guideid=10&subid=80&contentid=19301> (06.09.2013)

*<http://www.osmanlimedeniyeti.com/makaleler/sozluk/osmanlica-sozluk-n.html>.
(07.10.2013)*

http://tr.wikipedia.org/wiki/L%C3%A9gion_d'honneur (11.10.2013)

EKLER

1. Belgeler

1.1. Hüseyin Avni Paşa'nın birinci defa seraskerliğe tayini ile ilgili yayınlanan 9 Şubat 1869 tarihli ferman*

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

112555 50837

40837

مدروسه چاگ کتیر بیدر که
 روزنامه‌ها، بانا قضاوی مارنیزده عقیق بوزسج اولریغینده عسکرلک خدمتینده سعل اولاده ورنجه واهیبین کیدرلسی قوما بانی دتجه حسیه عوف بانا قضاویک یقین و عوزدار بوزامور
 دتجه عسکرلی روتیه انجاک اوزر عسکر تاقفا منسلک و عسکرلک اولد ایاغلی اوزر تفت نظار عولم خیا به رکا ایضا هیلایش اولم اوزر اولقار عولم شیکلک قوی دوله خیل بانا قضاوی
 دتجه عسکرلی روتیه انجاک اوزر عسکر تاقفا منسلک و عسکرلک اولد ایاغلی اوزر تفت نظار عولم خیا به رکا ایضا هیلایش اولم اوزر اولقار عولم شیکلک قوی دوله خیل بانا قضاوی
 عسکرلک ساهلاری اوهولک و عولم شیکلک ایضاً منسلک و عسکرلک اولد ایاغلی اوزر تفت نظار عولم خیا به رکا ایضا هیلایش اولم اوزر اولقار عولم شیکلک قوی دوله خیل بانا قضاوی
 نظاره و شوق بوزیلد اوزر اولقار عولم شیکلک ایضاً منسلک و عسکرلک اولد ایاغلی اوزر تفت نظار عولم خیا به رکا ایضا هیلایش اولم اوزر اولقار عولم شیکلک قوی دوله خیل بانا قضاوی

*BOA, İ. DH., 587/40837.

1.1. Nolu Belgenin Transkripsiyonu

“Ma’ruz çâker keminelidir ki,

Devletlû Namık Paşa hazretleri memuriyetinden af buyrulmuş olduğundan seraskerlik hizmet-i celilesine müsellemlen olan dirâyet ve ehliyete mebnî Girid valisi ve kumandanı devletlû Hüseyin Avni Paşa hazretlerinin tayini ve avdetlerine kadar umûr-u mihem-i askeriyyeyi rü’yet etmek üzere serasker kâimmekamlığının ve seraskerliğe olan irtibatı alınarak taht-ı nezâret-i aliyye-i cenâb-ı vekâletpenâhîlerinde olmak üzere Tophane-i Âmire müşirliğinin dahi devletlû Halil Paşa hazretlerinin uhdesine ihalesi ve usûlü vechile müşir tayini alacağından yalnız maaşının maliye nezâret-i celilesi maaşına tatbîkan tahsisi ve müşarûn ileyh Namık Paşa hazretlerine dahi yirmi bin kuruş ma’zûliyet maaşı i’tâsı müteallik ve şerefñûh buyrulan emir ve irade-i meâlî âde-i cenâb-ı cihanbânî muktezâ-yı münîfinden bulunmuş olmakla olbâbda emr-ü ferman hazret-i veliyyül emrindir. 26 Şevval 1285

1.2. Hüseyin Avni Paşa'nın Isparta'da sürgünde iken affedildiği haberini alınca 26 Temmuz 1872 tarihinde sadaret makamına yazdığı telgrafın sureti*

(3) / Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı

Trade Daireliği
45466

تَلْغَرَفَنَامَه

مکتوب کوندرن مرکز تاریخی ساعت دقیقه (۱۰) کوندرن کیجه	عدد کلمات ۷۸ خبرسی	مکتوب کوندرن مرکز نومروسی ۲۰۷	ایستاد مرکز کوندرن و شماره مرکز مکتوب اخذینه مباشرت اولدیغی ساعت دقیقه کوندرن ۹ ۴۵ کیجه
نقام صدراعظمیه عرفیه بیکانیه			مکتوب تکمیل اولدیغی ساعت دقیقه کوندرن ۹ ۴۵ کیجه
<p>دعوتیه بیعت و حضورت نیکه بزم ایتیم بسم نقام مینا باریش هی متعاضد و...</p> <p>مردود بولدیغی مشرفه فرار و اولدیغی تولاغیه صدراعظمیه کمال تعلیم ایدالیم</p> <p>سوی نصف و نصفیت حضرت مدولج نیکه نظرتیم حضوره بدینلم بولدیغی تیشیر</p> <p>واخبار خدیویدرینه مدلولی اولدیغیم دعوت فریق خوروفالک...</p> <p>دولت و کارم موفقه بلدیغی بولدیغی دعوتی برینسی نکرده شقه اطله برینسی</p> <p>کلمه اولدین امر و نفا حضرت و مع اولدیگر (۱۰) مورته</p> <p>صبر عتیق</p>			ایستاد واسطه سبيله اخذ قلندیغی مکتوب آلان مأمورک امضایی پیش مرکز باش مأموریشک امضایی مرکز وصول تاریخجه نومروسی مکتوب محله ایصال يوم ساعت دقیقه کوندرن ۹ ۴۵ کیجه مأمور سوق مکاتب

*BOA, İ. DH., 654/45466.

1.2. Nolu Belgenin Transkripsiyonu

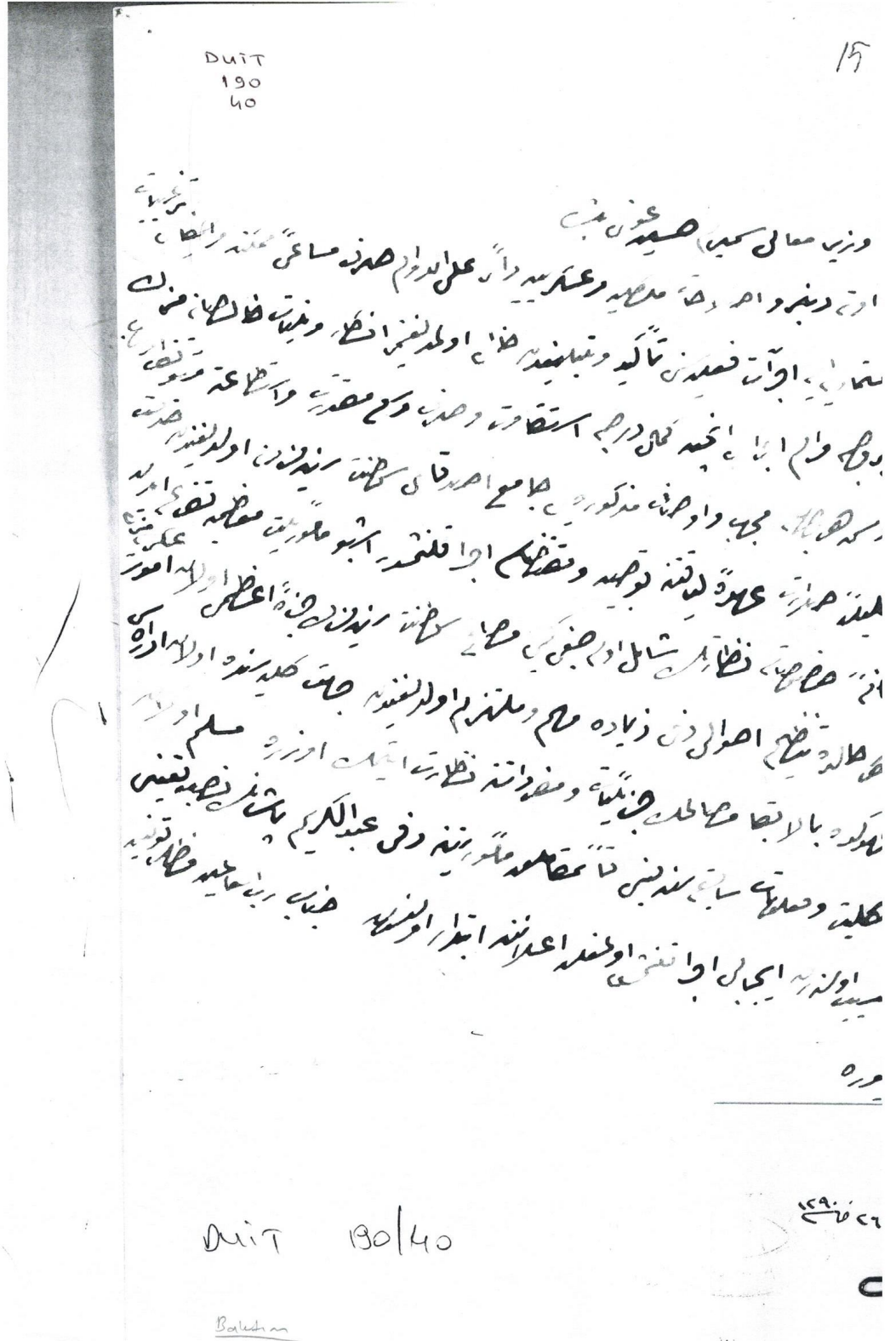
“Makam-ı Sadâret-i Uzmâya arıza-i bendegânemdir:

Deraliyye’ye avdet ve ma’fûfiyyet-i bendegâneme irade-i ihsan’âde-i cenâb-ı padişâhî müteallik ve şerefsudûr buyrulduğunu mübeşşir şerefvârid olan telgrafname-i sadâretpenâhilerini kemal-i ta’zim ile aldım. Şu âtîfet-i cihan kıymet-i hazret-i mülûkâneye mazhariyetim hususuna bidiriğ buyrulan tebşir ve ihbar-ı hidivilerine müdavimi olduğum da’vât-ı füzûni-i ömr-ü ikbal-i şahaneye terdifen her hâl-ü kârda muvaffak bilhayır buyrulmaları dua-yı biriyâsını tekrardan başka elimden bir şey gelmez. Olbâbda emr-ü ferman hazret-i veliyyülemrindir.

14 Temmuz 1288

Hüseyin Avni

1.3. Hüseyin Avni Paşa'nın Sadarete Atanması İle İlgili Hatt-ı Hümayun*

*BOA, İ. DUIT, 190/40.

1.3. Nolu Belgenin Transkripsiyonu

“Vezir-i meâlisemirim Hüseyin Avni Paşa

Ötedenberi ıslahat-ı mülkiyye ve askeriyyeye dair aleddevam sarf-ı mesai-i mümkinine ve ifa-yı terğibat-ı mütemudiye ile icraat-ı fiiliyyesini te’kid ve tebliğden hâli olmadığımız efkâr ve niyyatı hâlisanimizin berveçhi meram icrası ancak kemal derece istikamet ve sarf ve sa’y ve mukadderet ve istitâata mütevakkıf olup ve sen her veçhile mücerreb ve evsaf-ı mezkureyi câmi’ asdika-yı saltanat-ı seniyyemizden olduğundan hizmet-i celile-i sadaret uhde-i liyakatine tevcih ve muktezası icra kılınmıştır. İşbu me’muriyyet-i muazzamaya teferrü’ eden kâffe-i hususata nezaretin şâmil olacağı gibi mesalih-i saltanat-ı seniyyemizin cüz’ü a’zamı olan umur-u askeriyyemizin herhalde tanzim-i ahvali dahi ziyade mühim ve mültezem olduğundan cihet-i külliyyesinde olan idaresi uhdende bil’ibka mesalihin cüz’iyyat ve müfredatına nezaret etmek üzere müsellemler olan ehliyyet ve ma’lumat-ı sabıkasına mebni kaymakamlık me’muriyyetine dahi Abdülkerim Paşa’nın nasb ve ta’yini tensib olunarak icab-ı icra kılınmış olmakla i’lanına ibtidar olunsun, Cenab-ı Rabbil’âlemin mazhar-ı tevfik buyura.”

(26 Zilhicce 1290)

1.4. Sultan Abdülaziz'in Hal'ine Dair Şeyhülislam Hasan Hayrullah Efendi'nin Fetvası*

Y.EE
21/28

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 ایزالمؤمنین اولان زید محفل الشعور و امور سیکیه
 بی بھر د اولوب اموال میرینی ملک و ملک
 طاقت و محفل یده میده جکی مرتبه مصارف نفسیه
 صرف و امور دینیه و دنیویه فی اخلال و تنویر
 و ملک و ملی تحریب اید و بقاسی ملک
 و ملت حقتده مضرا و اسخلی لازم اولور
 ایستقامت

اولور
 کماله
 عقی

*BOA, Y. EE., 21/28.

1.4. Nolu Belgenin Transkripsiyonu

Emir'ül mü'minin olan zeyd muhteli's şuur ve umûr-u siyasiyyeden bî behre olup emvâl-i miriyyeyi mül ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertebe masârif-i nefsâniyyesine sarf ve umûr-u diniyye ve dünyeviyyeyi ihlal ve teşviş ve mülk ve milleti tahrib edip bekâsı mülk ve millet hakkında muzır olsa hal'i lazım olur mu? El cevap: Olur.

Ketebühül fakir Hasan Hayrullah

1.5. Sultan Abdülaziz'in Ölümü İle İlgili Doktor Raporu*

H2. 30
516
54

Demirli, A. and: 2011, 3

نمبر	تاریخ	مبهم	صحیح	نتیجہ الطریق	نوع نچہ	مفردات
1					سلطان عبدالعزیز خاندان کا واقعہ طبعی طور پر وہی کہلا کر راجہ اور سلطان کے درمیان	
<p>ہذا ڈاکٹر سابقہ مرحوم عبدالعزیز خان کی کیفیت وفاتہ دار و بربوتہ فرانسہ میں رقصہ ایازہ نے جناب شہنشاہی وکلی قلم حضرت طرفہ و بیلاہ امر اور جاری اولاد کے ساتھ تاریخ 12 مارچ 1871 کو اولہ دہ برکت اولہ حد و کار سابقہ عبدالعزیز خان سے موت قصود ایک ایک جگہ جگہ سے لکھیں انصافہ بولنا کہ جو خانہ ایک اورادہ کی انتہا فائدہ بولناہ برائے کور دکھنہ برده سہ رشتہ اور نہ اوریک جید بریالہ اور تیسہ برجد کوریک اور توی قادر برتورہ ہذا و کار سابقہ عبدالعزیز خان کی جیک اولیٰ طایفہ کی اطعام بالجمہ اعطای صغیرہ فانس و صغیرہ و صفہ کلک دم نمز ایلم صغیرہ ایلم جہ ایلم کور کوی کی کور فاندیک ایلم قرینہ لامعی جیفیک کیف و آخری رضی بار ایلم ایک و فیلک ایلم شرایہ زلم فائہ ایلم ماما اولیہ قولہ کی بڑی قادر برتورہ مول قولک بوکومونک بار اساعنہ بسعیر زراع لمولہ و ادع غیر زراع عقده برجم شادہ الملک ابو جرمیک کناری بوزک بجز نظم ایلم انتہای ایلم یوفاریدہ اشہی و اخلدہ حاج طوی ایلم مکور ناجیک اورده سی کلمہ و شرایہ زلم تقریباً جرم ایلمی نظم دم جانک اوچ یعنی ایلم ایلم صاغ قولک بوکوم مخلصہ رضی ایلم جیمہ غیر زراع عقده و ایلم غیر زراع لمولہ کنک بوزک و بار بوزک برجم شادہ الملک ابو جرمیک کی جرم کوی جانک اورده اور زراع اولیہ شرایہ سالم ایلم اولہ غیر زراع لمولہ و زیادہ کیسہ و بوزک ایلم یقیمہ بانہ لظنہ او صفہ بروکسی بولناہ برقصہ ایلم اولیٰ مذکور مقاصد جانک ایلم ہذا و کار سابقہ بالادہ ذکر اوضاع جرم رضی بونظم اجرا ایلم اولیٰ بزرہ بانہ ایلم بندہ بزرہ ہذا و کار جرمیک انصافہ ایلم اولادہ ذکر لظنہ کی جرم ایلم یہ</p>						

1.5. Nolu Belgenin Transkripsiyonu

Sultan Abdülaziz Hazretlerinin Vefatı Hakkında Tabiplerin Verdikleri Raporun Tercümesidir.

Hüdâvendigâr-ı Sâbık merhum Abdülaziz Han'ın keyfiyet-i vefatına dair verilen Fransızca mazbatanın tercümesidir.

Ber muktezâ-yı irade-i seniyye cenab-ı şehinşâhi-i vükelâ-yı fiham hazerâtı tarafından verilen emir üzerine 11 Cemaziyelevvel sene 93 ve 23 Mayıs 92 Pazar günü öğleden bir saat evvel Hüdâvendigâr-ı Sâbık Abdülaziz Han'ın sebab-i mevtini tahkik etmek için Çırağan saray-ı hümâyunu ittisâlinde bulunan karakolhaneye giderek orada bizi alt katta bulunan bir odaya götürdüklerinde yerde serilmiş bir şilte üzerinde cedid bir bez ile örtülmüş bir ceset gördük. Örtüyü kaldırdığımızda Hüdâvendigâr-ı Sâbık Abdülaziz Han'ın cesedi olduğunu tanıdık. Ledel muayene bilcümle azası soğuk, kansız ve soluk ve bazı mahalleri dem mütehassir ile mestur olup ceset ise henüz donmamıştı.

Göz kapakları açıkça korneya-i lâmiyası hafifçe kesif ve ağzı dahi biraz açık idi. Ve kolları ile ayaklarını setr eden bezler kan ile mülemma olup kolundaki bezi kaldırdığımızda sol kolunun bükümünün biraz aşağısında beş aşir zira' tûlunda ve üç aşir zira' umkunda bir ceriha müşahede eyledik. İşbu cerihanın kenarları pürüzlü ve gayr-i muntazam olup istikameti ise yukarıdan aşağıya ve dahilden harice doğru idi. Mezkur nahiyenin ortası kesilmiş ve şiryân zendi takriben huruç eylediği noktada çapının üç rab'î açılmış idi. Sağ kolunun büküm mahallinde dahi iki buçuk aşir zira' umkunda ve iki aşir zira' tûlunda kezalik pürüzlü ve biraz münharif bir ceriha müşahede eyledik. İşbu mahaldeki ceriha küçük çaplı orta üzerinde olup şerâyin sâlim idiler. On aşir zira' tûlunda ve ziyade keskin ve bir kolunun ucuna yakın yan tarafında ufak bir düğmesi bulunan bir makas irâe olundu. Mezkur makas kanlı olup Hüdâvendigâr-ı sâbıkın bâlâda zikrolunan cerihaları bununla icra etmiş olduğunu bizlere beyan ettiler. Ba'de bizleri Hüdâvendigâr-ı merhumun ikametgâhı olan deniz tarafındaki büyük odaya götürdüler. Bu odada bir pencerenin kurbında bulunan köşe minderi üzeri kan ile göl kesilmiş ve hasırın üzerinde dahi pıhtılanmış vâfir miktar kan bulunduğu gibi hasırın ötesinde berisinde dahi kan lekeleri müşahede olunmuştur.

İşte sâlifüzzikir ahvalden cümlemiz müttehiden âtiyüzzikir kararı verdik.

Evvela; Hüdâvendigâr-ı sâbık Abdülaziz Han'ın vefatına kol kemiklerindeki ev'iyenin kat'ıyla hasıl olan seyelan-ı dem sebep olmuştur.

Sâniyen; bize irâe olunan âlet cüruh-u mezkureyi husule getirebilir.

Sâlisen; Cüruhun heyet ve istikametinden ve bunları husule getirmiş olan âlât-ı cârihadan bir intihar yani telef-i nefis vukua geldiği istidlal olunur.

Binaenaleyh Çırağan Saray-ı Hümâyunu karakolhanesinde yapmış olduğumuz işbu mazbata-i âcizânemiz imza ve takdim kılındı.

Doktor Marko, Doktor Nuri, Avusturya ve Macaristan Sefareti Tabibi Sotu, Doktor İspanyol, Doktor Markel, Doktor Patropelo, Doktor Abdünnur, Doktor Servet, Doktor De Kastro, Doktor Maroin, Doktor Jul Milincen, Doktor Kostantin Karatordori, İngiltere Sefareti Tabibi Dikson, Meclis-i Sıhhiye Tabibi Vitalis, Doktor Edvar Espadaro, Doktor Nurican, Doktor Milyan Bey, Doktor Mustafa, Doktor Mehmed

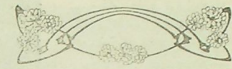
2.2. Hüseyin Avni Paşa*

صفحه : ۲۳۴

تروت قون

نومرو: ۶۷-۱۵۴۱

رجال مهمه سيايه

— ۶۵ نجي نسخده ناميد —

زود حكومتده شاهانله زنده مستغفرت بويان اولديني وجهه بر عاتك چاره و دواسي اولاق جاب و دعوت ايدين اسيايه كوره اولوب يزجه شو حال و عاتق دعي اولان شيرلر ايسه معلوم و مضبوط اولديني دن ملاحظات قاسره عاجزانه سزه كوره بونوزك اصلاحيه برابر اداره دولت ايچون ثابت صحيح اولان برسانك تيرين قادمه و مسامتت حال ملك و تيمه حفته شده يه ندر صادر اولاق و يتون عالمه نسير ايدين خطوط و اواسر چله ملوذه لريك احكام جايله نتي عدد و وركه اولاق اوژره جرداً بر تمامه خط مابون شاهانه لري لور بچاي سمنوخ بيورلوق مندرجات جلايه سنه قون و نظامت سرعته نيك حقبه و تقابله دستورالعمل طوبى، و صغير و كوبر و ذكور و انك پانجه تيمه شاهانه لريك حكيم قاوند بلا ستمنا، شادى ارادى، و ارادات منبارى نحمده تشكلى ايدين و ملكچه قوامه و مناسبي كوريلان عاالى و عاتك و سائر تأسيسات خيره ملك وضع اصليلى اوژره بكيدين تصحيح قوامه قانيسى قانيسى، و كاهه امور و مصالح دولتك اوته دنبرو سر مع رؤى با عالى اولديني دن اوژره قرار و يريلوب خاكارى مابون شاهانه لريته هر شى اله اولاق مابون شاهانه لريته شرفستوخ بيورلوقه دولتك حقوق ملكيه و مباليه سنه مناسق هر شى بر شى با عالى، و دولتك روسي اولان امور ماليه نيك بر اساس قونى اوژره بكيدين تأسيسيه باب عاتك راي و تصديقي منضم اولديني هيچ برجه بايق، صرف با عالى، و كوچك بيوك كاهه مامورى و خدمت دولتك و طابى بكيدين محمد و تعيين اولوب راس اوژره بولان مامورى نيك دعي درجه مسئوليت بريك برقرار قوامه اتنه اتني كي قيود و شرائط جديده نيك علاوه سى قون مساعدت مابون شاهانه لريته بيورلوق، و باجه اركان و بنديكان دولت عالى طر قون دعي اشبو اواسر و تقابيات جلايه لريك حرف بحرف اكراسنه كال اتحاد اله بلك دستورالعمل ايسه عون و عاتق ادى اله شومله بر نهايت و يريلوب ملك متصد اصلى شاهانه لري اولان مهوريت ملك و تيمه قضيه نيك و مسائل صحيحه و مؤثره سه نوسر اولين اولور. لکن شو مطالبات افكار قاسره عاجزانه سزه قانيله اولان نظريات نيوندين اولوب اخلاصك بونده خليفه سوز اوانى و باجود و قوف و معلومات ناصه عاجزانه سزه واصل اولميه چي پردرجه سى بولوق دعي مكر اولوب اوده مفايق امور و احواله سر مع اولان و قوف و اطلاع شاهانه لريته معلوم و عار اولديني دن، و متصد اصلى

حسين عوني پاشا

حسين عوني پاشا ارکان عسکریه منزه ايچنده لك مهم و لك معروف سجالر دندر. عن اصل اسبارة اهاليسندن اولوب حال شياسته لاجل التحصيل استانبوله كهدرك، و اولاق، مدرسه سيه وبعده مكتب حرييه كهدرك، قابليت قفاريه سى سايه سنده مرتب اولان قونى صورت مكمله ده بالتحصيل ارکان حرب ضابطه كيه يتشمش، و بر خيلي مدت مكتب مذ كورده قون عسکریه تدرسيه معلومات نظريه سى توسيع و مكتب مذ كور نظارتنده بولوندينى اساسه مكتبك انتظام ترقيا تى تأمين ايچمشدر. روسلرله اچيلان ۱۳۷۰ محاربه سنه بالفعل اشتراك ايدورلك قلمات حرينده ابراز ايله دى لياقت و شجاعته مكافاة مير الابق و سنا سناى محاربه ده ميرالوق رتبه لري و بالاخره ظهور ايدن قره طاغ حرينده ده فرقك رتبه سيله واسو ويك فرقه عسکريه سى قوماندانلى احرار ايله مشدر. شخصه اشحيح،

اخلاقاً متين، عن سى و حافظه سى قوى اولوب بويوك بر قوماندان ايچون شرط اعظم اولان اعمال قون قابليت ده بحق حاز ايدى. سلطان عبدالعزى زك اولان سلطنتنده عسكركچمه حصوله كلن ترقيات باشليجه مشارالريك مساعى و واقفاه و عن ميرورانه سى ايزيدر. فقط بو مزيايه مقابل غايت متعظم، عنود، و بغض ايدى. خيروشر تصمم اجتمس اولدينى بر شيدن دولت و كين باغلا ديفنى بر كسيه عنو اجتمك احتمالى بوقدى. ميدان حريده بويوك بر اردويه قوماندا اجتمك صورتيه قدرت عسكريه سى تماميه كوسترمك كندليسه نصيب اولماش ايسه ده او خصوصه كى اقتدارى زمانك باجه لري حال عسكريه سنجه مسلم ايدى. فقط بو جهت عسكركچمه عاتق و تدقيق و محا كسي دائرة صلاحيت زدن خارچدر. مشاراليه فن حربيه دائر بر كتانله بويوك نابوليونك دوله و اوستريه ليج، محاربه لريك وقتوات تاريخيه سى حاوى ايكي جلدك بر اردوه وجوده كيتير مشدر. مدحت پاشا تبصره اوردنده حسين عوني پاشا ارکان حرب منندين يتشمش، و جيع امثاله قونق اجتمش، شجيع و معتد بر عسكرك اولدينى حاليه قون عسكركچمه نظريات و عملياتي اكل ايدورلك بر قاج دغه بچي سر عسكرك متاننه نكش، سلطان عبدالعزى زماننده عسكرك انتظامى و دريد و مستحفظ صنعت لريك صكره كى ترقيايه، و تشكيلات و ادوات حريه نيك اكل كي بايلان شيركجه سى، و بذاتك اثره قى اولوب اسره و ممانه. سنه دى هر كرك و قونق و اسبق بولنش اولديني دن جيانده و مقامنده قون اولسه ايدى، صرب و قره طاغ محاربه لريك بودرجه ميدان آيه جفته و بلك روسيه محاربه سنك دى بو نتيجه واره جفته عموك ظن و اعتقادى بر كمال ايدى، و ديور. زمان صدارتنده مكتب بحياق خدمتنده بولونش اولان صدر اسبق سعيد پاشاده بن عالى و نواز باشا لريك بافضل ميعتريده بولوندم. زماننده كند بريكه متا بيدر بولونجى موقده ده ذكدم، فقط ميعتريده بولونديم ذوات ايچنده حمدي عوني پاشا كمينده كيه سه كوردمه و در امش. حسين عوني پاشا اهليت و اقتدارى وسى و اقدامى سايه سنده ارهن حريه عموميه و دارشوراى عسكرى رياسته سبه قادر ارتقا كيدور.

۱۵۴۱-۶۷
تروت قون
رجال مهمه سيايه
حسين عوني پاشا
عسكركچمه
تاريخيه
مشاراليه
قونق
مذ كورده
نظريه سى
توسيع
مكتبك
انتظام
ترقيا تى
مؤمن
ايچمشدر
روسلرله
اچيلان
۱۳۷۰
محاربه
سنه
الفعل
اشتراك
ايدورلك
قلمات
حرينده
ابراز
ايله
دى
لياقت
و
شجاعته
مكافاة
مير
الابق
و
سنا
سناى
محاربه
ده
ميرالوق
رتبه
لري
و
بالاخره
ظهور
ايدن
قره
طاغ
حرينده
ده
فرقك
رتبه
سيله
واسو
ويك
فرقه
عسكريه
سى
قوماندانلى
احرار
ايله
مشدر
شخصه
اشحيح

* Servet-i Fünun, No: 1541-67, Sene 35, C. 59, 25 Şubat 1926, s. 234.

2.3. Hüseyin Avni Paşa*

* Hüseyin Avni Paşa'nın İstanbul Harbiye Askerî Müze'de bulunan yağlı boya tablosu. Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Kütüphanesi'nden temin edilmiştir.

2.4. Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi*

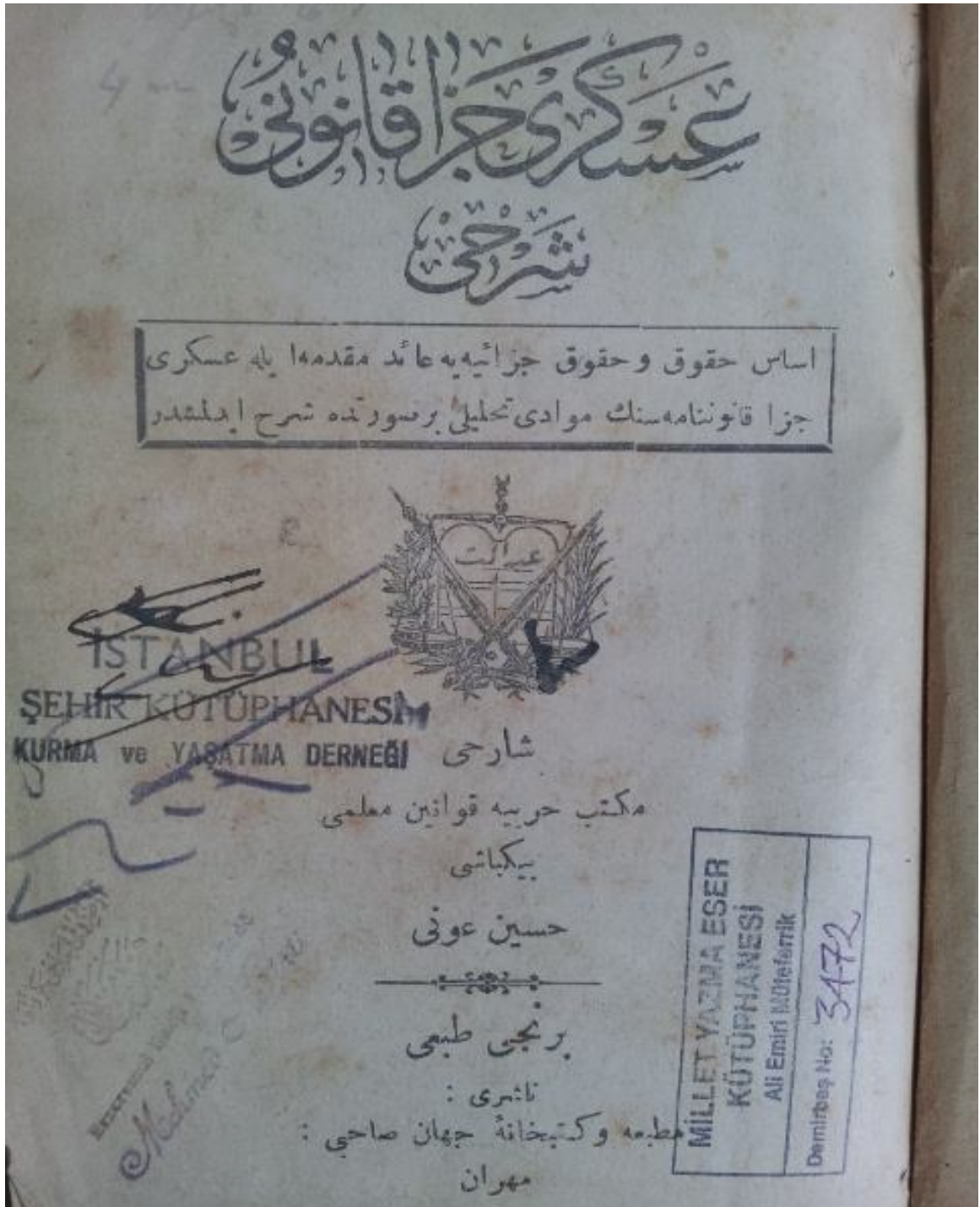
*<http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/Sayfalar/Rehber-DetayIcerik.aspx?GuideID=10&SubID=46&ContentID=18406>

2.5. Hüseyin Avni Paşa Yalısı*

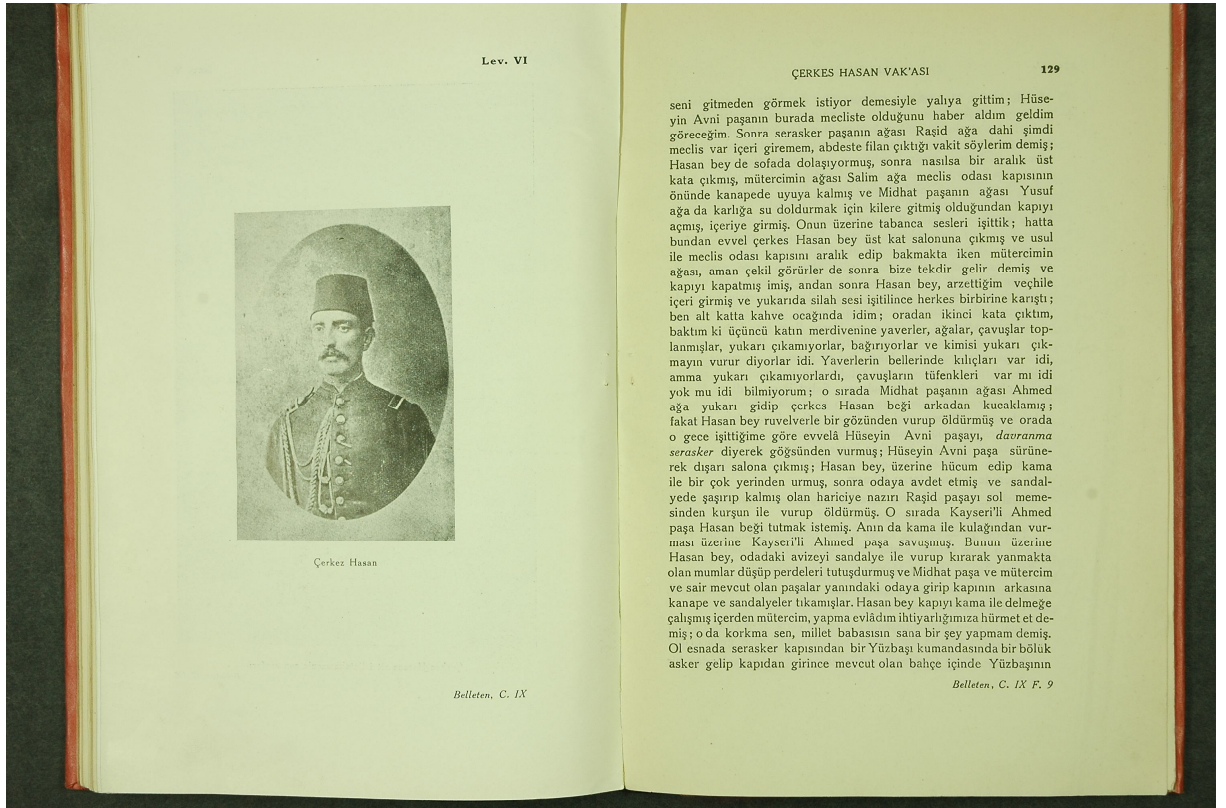
*<http://www.uskudar.bel.tr/tr-tr/hizmet/rehber/sayfalar/rehber-detayicerik.aspx?guideid=10&subid=80&contentid=19301>

2.6. Hüseyin Avni Paşa'nın *Askerî Ceza Kânûnu Şerhi* adlı eserinin iç kapağı*

* *Askerî Ceza Kânûnu Şerhi*, (Şârihi: Mekteb-i Harbiye Kavânin Muallimi Binbaşı Hüseyin Avni), Nâşiri: Matbaa ve Kütübhane-i Cihan Sahibi Mihran, İstanbul, t.y.

2.7. Çerkez Hasan'ın, Hakkında Yazılan Bir Yazıdaki Fotoğrafi *

* İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Çerkes Hasan Vakası*, 33 Sayılı Belleten'den Ayrı Basım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1945, s. 89-133.

2.8. Hüseyin Avni Paşa'nın Mezarı*

* Bu fotoğraf 02.08.2013 tarihinde tarafımızdan çekilmiştir.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Mustafa Ali Uysal

Doğum Yeri ve Yılı : Bucak - 1969

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : 1987-1991 Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Tarih

Yüksek Lisans Öğrenimi : 1995-1998 Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi :

1. İngilizce (ÜDS): 58.750

İş Deneyimi :

1. 1991-1994 İstanbul Kağıthane İmam-Hatip Lisesi Tarih Öğretmeni
2. 1994-1998 Burdur Bucak Lisesi Tarih Öğretmeni
3. 1998-2007 Süleyman Demirel Üniversitesi Bucak Hikmet Tolunay MYO Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Okutmanı
4. 2007-2013 Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bucak Hikmet Tolunay MYO Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Okutmanı
5. 2013- Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bucak Zeliha Tolunay Uygulamalı Teknoloji ve İşletmecilik Yüksekokulu Atatürk İlk. ve İnk. Tar. Okutmanı

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar :

Kitapta Bölüm

1. Uysal, Mustafa Ali, *Tarihi İpek Yolu Üzerinde Bir Kent: Bucak* adlı kitap içinde "Tarih", Avrupa Birliği Hibe Projesi Kapsamında (TR0604.01-01/087), EPAMAT Basım ve Yayıncılık, s. 11-18, Ankara, 2009.

2. Uysal, Mustafa Ali, “Cumhuriyet Öncesi Burdur Ekonomisi”, *Kuva-yı Milliye'den Cumhuriyet'e Burdur*, (Editör: Zafer Gölen), Fakülte Kitabevi Yayınları, s. 109-139, Isparta 2011.

Makaleler

1. Uysal, Mustafa Ali, *Burdur Adının Menşei*, Burdur Araştırmaları, C. 1, s. 7-9, Burdur 2001.
2. Uysal, Mustafa Ali, *Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Burdur'da Eğitim Kurumları*, Burdur Araştırmaları, C. 1, s. 55-69, Burdur 2001.
3. Uysal, Mustafa Ali, *Cumhuriyet Öncesi Dönemde Burdur'un Ekonomik Yapısı*, Burdur Araştırmaları, C. 2, s. 45-55, Burdur 2001.
4. Uysal, Mustafa Ali, *Bucak'tan Efsane ve Masal Örnekleri*, Burdur Araştırmaları, C. 3, s. 11-18, Burdur 2002.
5. Uysal, Mustafa Ali, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bucak'ta İdari ve Sosyal Yapı”, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 2, S. 3, s. 103-119, Burdur 2010-Güz.